ISSN2312-7686

Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Міжнародне фахове видання

Випуск двадцятий

Київ – 2014

УДК 34(06)
ББК 67(я43)
П68

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 20. – К., 2014. – 274 с.

Двадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

1) внесено до нового переліку наукових фахових видань України з юридичних та психологічних наук (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3. – С. 11);

2) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база данных РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;

3) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК» (протокол № 4 від 25 грудня 2014 р.)

Головний редактор: **Сідак В.С.,** доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

Заступники головного редактора: **Француз А.Й.,** Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор;
Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:
Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Національної академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, професор;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець В.С., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:
Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Калашник Н.Г., доктор педагогічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матеюк О.А., доктор психологічних наук, професор;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Семиченко В.А., доктор психологічних наук, професор;
Шимко В.А., доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник;
Одягайло Б.М., доктор економічних наук, професор;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 11237-1127Р від 19.05.2006 р.

© Університет економіки та права «КРОК», 2014
© Автори статей, 2014

Зміст

Розділ 1. **ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦІПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА**

А.Й. Француз
«Особливості компетенції Конституційного Суду України у сфері забезпечення прав та свобод людини і громадянина в країні 5

В.А. Козенюк
Исторические и правовые аспекты социального насилия начала XX века 13

В.А. Тимошенко
Правові засоби боротьби з економічними загрозами українській державності 32

В.А. Ященко
До питання про методологію теорії держави та права..... 38

І.Р. Вітик
Україна чи Росія: яка держава є фашистською?.... 45

А.М. Коваль
Законодавча обумовленість упровадження терміна «охороноздоровче право» в правове поле України 51

М.М. Корінний
Про роль іраномовних етносів у становленні та розвитку Стародавньої та Середньовічної України-Руси (аналіз новітньої історіографії проблеми) (I тис. до н.е. – I тис. н.е.) 61

А.Н. Пугачев
Институты прямой демократии в процессе учреждения основного закона: достоинства формы сквозь призму недостатков на практике (окончание) 75

Т.А. Француз-Яковець
Фактори, що впливають на формування двопалатної структури парламенту в європейських унітарних державах і перспективи введення двопалатного парламенту в Україні 84

В.В. Чумак, Б.В. Бернадський
Теоретико-правовий аналіз понять «національна безпека» і «державна безпека» 95

Л.І. Баликіна
Порівняльний аналіз основних аспектів парламентаризму в процесі державного будівництва в Україні та Білорусі після проголошення незалежності 104

І.О. Панчук
Аналіз політико-правових аспектів громадянської правосвідомості 113

Розділ 2. **ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

С.О. Баран
Види юридичної відповідальності військовослужбовців 118

В.Ю. Горєлова
До питання правового захисту комерційної таємниці під час аудиторської перевірки в Україні 124

К.В. Доді
Роль Римського статуту Міжнародного кримінального суду в розвитку норм права, що стосуються неміжнародних збройних конфліктів 129

В.С. Лук'янець
Сучасні концептуальні підходи до визначення поняття «конкуренція»: міжнародно-правовий аспект 145

Н.І. Проців, Л.І. Паращенко
Механізм використання практики Європейського суду з прав людини судами України в межах цивільної юрисдикції 154

Розділ 3. **ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО**

О.М. Пижов
Основні аспекти державного регулювання фармацевтичної діяльності в Україні 160

Розділ 4**. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

О.А. Губська
До проблеми дотримання прав неповнолітніх при обранні щодо них запобіжних заходів 165

О.В. Мазур
Проблеми функціонування інституту слідчого судді..... 174

І.В. Тарасова
Проблемні питання кримінального провадження у формі приватного обвинувачення в кримінальному процесі України 179

Розділ 5. **АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

В.І. Алещенко, Ю.В. Каменюк
Досвід формування патріотизму як ціннісної орієнтації особистості військовослужбовця в арміях провідних країн світу 186

О.Д. Сафін, Ю.О. Тептюк
Феноменологічний аналіз наукових підходів до теоретичних моделей стресу та психологічні характеристики стресостійкості особистості 191

І.А. Бурлакова
Суб'єктність як основа психологічного супроводу забезпечення професійного здоров'я майбутніх спеціалістів 198

Т.В. Дектярьова
Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів в умовах реформування системи освіти 204

Н.М. Мась, Н.А. Сторожук
Ігрова концепція повсякденної взаємодії людини 211

І.В. Сингаївська
Теоретичний аналіз проблеми професійної успішності викладача вищого навчального закладу (частина 2) 217

В.Є. Шевченко
Психологічний зміст структури діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу Міністерства оборони України 225

О.Б. Дубчак
Проблема організації викладання психології на засадах диференціації та індивідуалізації в закладах післядипломної педагогічної освіти . 234

М.О. Мосьпан
Емпіричне дослідження особливостей розвитку здібностей до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності 240

Н.В. Наконечна
Методи діагностики та корекції організаційної культури приватного навчального закладу 248

В.С. Савченко
Аналіз психологічних особливостей особистості, яка скоїла злочин у сфері використання комп'ютерних технологій, і визначення відповідних передумов 254

На допомогу студентам, аспірантам та викладачам юридичних вишів та факультетів 261

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Особливості компетенції Конституційного Суду України у сфері забезпечення прав та свобод людини і громадянина в країні

А.Й. Француз
доктор юридичних наук,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри
державно-правових
дисциплін,
Університет економіки
та права «КРОК»

Досліджено питання забезпечення прав та свобод людини і громадянина в країні крізь призму діяльності Конституційного суду України.

Ключові слова: *Конституційний Суд України, права та свободи, органи державної влади, функції Конституційного Суду України, правова держава, механізм забезпечення прав та свобод людини.*

Исследованы вопросы обеспечения прав и свобод человека и гражданина в стране сквозь призму деятельности Конституционного Суда Украины.

Ключевые слова: *Конституционный Суд Украины, права и свободы, органы государственной власти, функции Конституционного Суда Украины, правовое государство, механизм обеспечения прав и свобод человека.*

The article deals with the issues of the human and citizen rights and freedoms in Ukraine through the functioning of the Constitutional Court of Ukraine.

Keywords: *Constitutional Court of Ukraine, human rights and freedoms, public authorities, functions of the Constitutional Court of Ukraine, the rule of law, a mechanism to ensure human rights and freedoms.*

Постановка проблеми

Конституційний Суд України є одним із органів державної влади, що має значний вплив на національну правову систему і повинен користуватися повагою як у юристів-теоретиків, так і юристів-практиків. Однак донині не існує єдиної точки зору щодо ролі та місця Конституційного Суду не тільки в механізмі сучасної Української Держави, а й у сфері забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відомі українські вчені В. Григор'єв, С. Дроздов, О. Наливайко, В. Радзієвська, М. Савчин, А. Селіванов, І. Словська, В. Скомороха, О. Скрипнюк, І. Сліденко, М. Тесленко, Т. Француз-Яковець, В. Шаповал та багато інших зробили свій вагомий вклад у дослідження особливостей компетенції Конституційного Суду України у сфері забезпечення прав та свобод людини і громадянина в країні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (ст. 22), обмежені, окрім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64). Самі обмеження є мінімальними, відповідають принципам демократичної держави і спрямовані на захист прав і свобод інших осіб, охорону державної або суспільної безпеки, здоров'я і моралі. В умовах військового або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із визначенням терміну дії цих обмежень. Основним завданням сучасної судової влади, що функціонує у звичних або надзвичайних ситуаціях, при вирішенні відповідних справ – зважати на ці конституційні розпорядження.

Формулювання цілей статті

Однією з проблем, що є актуальною для сучасних реалій України на шляху до правової та демократичної держави, є певна суперечність між стратегічним курсом, який обрало суспільство щодо судової системи влади загалом, і тими глибокими формаційними перетвореннями, які охопили економічну, політичну, соціальну, у тому числі і юридичну сфери життя.

Виклад основного матеріалу дослідження

З огляду на сучасні реалії життя в Україні, політичні та правові особливості на сьогодні особлива увага вчених-юристів прикута до становлення й розвитку функцій судової влади, оскільки саме зараз вони набувають самостійного значення в системі функцій органів державної влади. Ці функції є різноплановими і можуть бути класифіковані за багатьма критеріями: суб'єктами діяльності; об'єктами правового впливу органів судової влади; територією реалізації функцій; способами й засобами діяльності тощо [1, с. 53]. Можна виділити три найважливіші функції органів конституційної юрисдикції, а саме: забезпечення верховенства Конституції та її верховне тлумачення; контроль за дотриманням принципу поділу влади в комплексному балансуванні (арбітражна функція) і виконання функції балансу щодо кожної гілки влади окремо; захист конституційних прав і свобод [2, с. 76].

Варто вказати також ту обставину, що Конституційний Суд України за своїм конституційним статусом посідає виключне місце як у системі судових органів, так і серед інших органів державної влади, що об'єктивно обумовлюється не лише його компетенцією, спеціальним законодавством та особливостями формування, а й юридичними властивостями актів Конституційного Суду.

З часу створення Конституційного Суду України, і особливо зараз, активно дискутується питання, чи є цей орган політичним. Тому слід взяти до уваги позицію вітчизняних правознавців, які вважають, що Конституційний Суд України є суто юридичною установою [3, с. 356]. Зокрема В. Григор'єв вказує, що Конституційний Суд України, реалізуючи свої повноваження, не може і не повинен перетворюватися на політичний орган. Він за своєю суттю – не політичний, як інші державні органи, що беруть участь у політичних процесах, а перш за все – юридичний, який вирішує винятково питання права [4, с. 126].

Варто сказати, що незважаючи на політичні наслідки рішень Конституційного Суду України, цей судовий орган не може перетворюватися на політичний орган для лобіювання інтересів певних політичних сил. Адже основним його завданням є розв'язання конфліктних ситуацій між різними гілками влади та захист конституційних прав і свобод людини і громадянина

через правильну інтерпретацію положень Конституції України.

В умовах правової держави забезпечення правопорядку має на меті утвердження та забезпечення прав і свобод людини як пріоритету діяльності демократичної та правової держави конституційного типу. Забезпечення прав та свобод людини і громадянина в умовах конституційного правопорядку є в процесі постійного розвитку, удосконалюється та корегується, задля того, щоб була можливість своєчасно реагувати на потреби суспільства у сфері забезпечення прав і свобод людини як загальносуспільних інтересів і потреб окремої людини в аспекті реалізації та захисту її суб'єктивних прав і свобод.

Ще одна з причин актуальності та необхідності висвітлення проблем механізму забезпечення прав і свобод людини через призму діяльності Конституційного Суду України полягає в тому, що поняття конституційно-правового статусу людини в нашій країні повинно розглядатися не лише на ґрунті сучасної вітчизняної конституційної та правової практики, а значно ширше, зокрема вписування України до «світового конституційного виміру» [5; 10]. У зв'язку з цим не можна не погодитися зі словами С. Дроздова, що саме через механізми захисту, реалізації та гарантування забезпечення прав людини та конституційно-правового статусу людини загалом, лежить шлях України до інтегрування в Європейське та світове співтовариство [6; 1].

Як наголошує О. Скрипнюк, права людини, а отже, її конституційно-правовий статус – це в першу чергу така юридична категорія, яка описує реальне становище людини, її можливості не лише знати про свої права, а й їх реалізовувати, вимагати від держави та її органів захисту конституційних прав, усіх відносин, які випливають з факту громадянства тощо.

Учений Т. Француз-Яковець, аналізуючи проблеми механізму забезпечення прав і свобод людини, пов'язує його з системою органів державної влади та реалізацією правових норм, які визначають права і свободи, формують систему гарантій і механізмів забезпечення зазначених у конституції прав людини і громадянина [7, с. 5]. При цьому механізм забезпечення конституційно-правового статусу людини характеризується як система засобів, спрямованих на захист і реалізацію базових конституційно-правових норм з точки зору гарантування прав людини в системі суспільних відносин [7, с. 13].

Стаття 3 Конституції України визначає, що головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав та свобод людини і громадянина, тому це положення вказує на обов'язковість законодавчого оформлення позитивних дій з боку держави як зобов'язаного суб'єкта щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Саме тому забезпечення прав і свобод людини повинно гарантуватися з боку держави засобами державного примусу, у разі якщо правові засоби охорони є недостатніми або за наявності ознак порушення встановленого конституційного правопорядку чи окремих суб'єктивних прав та свобод людини і громадянина. За таких умов забезпечення прав і свобод передбачає використання засобів захисту, що застосовується в разі порушення, оспорювання, невизнання індивідуальних прав і свобод.

У ч. 3 ст. 22 Конституції України вказано: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». У ст. 157 чітко зафіксовано, що «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина». У зв'язку з цим цілком справедливою видається точка зору дослідників, які вказують на специфічну роль органів конституційної юрисдикції в забезпеченні стабільності конституційно-правового статусу людини [8, с. 36].

Загалом, можна констатувати, що існує нерозривний зв'язок між реальним забезпеченням прав людини органами державної влади та існуванням правової держави, адже тільки правова держава здатна надати юридичної загальнообов'язковості тим умовам, які беззаперечно необхідні для за-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

безпечення кожній людині її прав. І якщо держава буде максимально реалізовувати таку здатність, зробить це основною функцією, то таку державу можна назвати правовою.

Конституційний Суд в Україні забезпечує функцію конституційного контролю як єдиний орган конституційної юрисдикції. Він є спеціалізованим щодо здійснення централізованого контролю шляхом конституційного судочинства. Його рішення щодо відповідності (неконституційності) законів є остаточними та не підлягають оскарженню. Конституційний Суд України має самостійну процесуальну форму відправлення конституційного судочинства [9, с. 211-213].

Місце Конституційного Суду України в системі органів державної влади, які забезпечують права та свободи людини, слід розглядати з позицій особливостей функцій Конституційного Суду України стосовно забезпечення верховенства Конституції шляхом вирішення конституційно-правових спорів щодо відповідності Основному закону (конституційності) законів та інших правових актів у порядку спеціального юрисдикційного провадження. З цього приводу І. Словська, зазначає, що специфічна роль Конституційного Суду в захисті прав і свобод людини випливає з його завдання гарантування верховенства конституції [10].

Учений М. Тесленко конституційну юрисдикцію в Україні розглядає як здійснення державної влади спеціально уповноваженим Конституцією України органом – Конституційним Судом України: вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів і інших правових актів, виявлення, констатація і усунення їх невідповідності Конституції України [11].

Як вказує А. Селіванов, правами й обов'язками Конституційний Суд як спеціальний орган державної влади наділений не взагалі, а стосовно його предметів відання. Функції суду обумовлені його повноваженнями і здійснюються у сфері конституційної юрисдикції, що характеризує його компетенцію, до якої не належать будь-які спори за фактами. У цьому розумінні автор виходить з того, що поняття «компетенція» будь-якого органу державної влади охоплює лише ті повноваження, що спрямовані на правовідносини зовнішнього характеру – так звані компетенційні повноваження. Такі повноваження не можна розглядати у відриві від функцій Конституційного Суду, який займає важливе місце в системі органів державної влади [12, с. 31].

Конституційний Суд України як гарант Конституції забезпечує верховенство конституції, а відповідно − прав і свобод шляхом формування законодавства через юрисдикційні процедури конституційного судочинства.

Таким чином, Конституційний Суд реалізує функцію забезпечення прав та свобод людини і громадянина, гарантуючи верховенство конституції, основу якої саме й становить правовий статус людини і громадянина, головним елементом якого є права та свободи.

Права та свободи людини і громадянина єдиний орган конституційної юрисдикції захищає шляхом здійснення своїх завдань, а саме: оцінки конституційності законів та інших підконтрольних йому правових актів органів державної влади, міжнародних договорів; офіційного тлумачення конституції та законів України; перевірки законопроектів про внесення змін до конституції на предмет неприпустимості в них положень, які б скасовували чи обмежували права та свободи людини і громадянина. Конституційний Суд має змогу під час дії норм Конституції України гарантувати недоторканність визначених і закріплених конституційних прав і свобод. Конституційний Суд не володіє правом прямо вносити зміни та доповнення до Основного закону, тому доцільно припустити, що з цих позицій, він повинен діяти об'єктивно та оцінювати в цьому ракурсі всі нормативно-правові акти всіх гілок влади відповідно. При цьому слід зауважити, що Конституційний Суд по суті захищає інтереси всього народу, оскільки зміни до конституції з питань, що безпосередньо стосуються прав та свобод людини

і громадянина, не передбачають затвердження на всеукраїнському референдумі.

Конституційний Суд як інститут у механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина виступає все більше в якості універсальної юридичної структури, адже дає можливість захищати не тільки конкретного позивача, а й суспільство загалом, сприяючи тим самим забезпеченню законності у сфері нормотворчості та в інших галузях суспільного життя, а також становленню правової держави, що є таким актуальним для України.

Відповідно до ст. 38 Закону України «Про Конституційний Суд України» формами звернення до зазначеного органу є конституційне подання та конституційне звернення. Стосовно конституційних подань, предметом оскарження яких є визначення відповідності проекту закону про внесення змін до конституції вимогам статей 157 і 158 Конституції України, слід зазначити, що посилання на статтю 157 Основного закону безпосередньо вказує на їхню спрямованість на забезпечення гарантій охорони прав та свобод людини і громадянина. Адже ця стаття належить до охоронних стосовно конституційних цінностей. Нею зокрема передбачено, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України. Це положення вказує на те, що суспільна цінність прав та свобод людини і громадянина, а також правовий режим їх конституційно-правової охорони визнається на рівні визнання державно-соціального значення й охорони незалежності та територіальної цілісності України.

Закріплений в частині другій ст. 22 Конституції України принцип непорушності прав і свобод є головним при розгляді конституційних подань, предметом оскарження яких є визначення відповідності проекту закону про внесення змін до конституції. Рішення Конституційного Суду за конституційним поданням щодо дачі висновків стосовно офіційного тлумачення Конституції та законів України також можуть стосуватися приписів, якими регулюються питання прав та свобод людини і громадянина.

Так, у Рішенні Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України від 20 січня 2012 року Суд дав тлумачення змісту поняття «інформація про особисте та сімейне життя особи» та режиму її правової охорони, зокрема її статусу як конфіденційної інформації та винятковості його порушення, що є формою втручання в особисте та сімейне життя особи [13].

Закріплене Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України» право громадян на звернення до єдиного органу конституційної юрисдикції з позиції оцінки правових наслідків його реалізації свідчить про його факультативний характер щодо створення об'єктивних правових можливостей для подальшого здійснення чи захисту певних конституційних прав і свобод, стосовно яких виник конкретний конституційно-правовий спір.

За відсутності прямих засобів забезпечення захисту прав і свобод людини Конституційним Судом України з підстав неконституційності законів, інших правових актів виникають певні труднощі у виборі громадянами можливостей реалізації на захист, яке гарантовано ст. 55 Конституції України. У зв'язку з цим фізичні особи, намагаючись захистити свої конституційні права і свободи, керуючись приписами ч. 3 ст. 8 Основного закону, часто звертаються з такими позовами до судів загальної юрисдикції, які залишають їх без розгляду на підставі непідвідомчості загальному судочинству [14].

Конституційне судочинство відрізняється від інших видів судочинства тим, що при розгляді справ Конституційний Суд не наділений повноваженнями досліджувати і встановлювати фактичні обставини, а тому правовстановлюючі рішення є поза межами конституційної юрисдикції [12, с. 14]. Наведене чітко вказує на забезпечувальну функцію Конституційного Суду

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

України щодо створення правових умов для реалізації та захисту прав і свобод людини.

Реалізуючи свої повноваження щодо офіційного тлумачення норми конституції, Суд здійснює інтерпретацію конституційної норми, норм законів, які передбачають внесення змін до самої конституції, а також інших законів. При цьому Суд зобов'язаний у процесі тлумачення перевірити дотримання вимог конституції відносно незмінюваності за обсягом встановлених прав і свобод людини і громадянина.

Має право на існування думка І. Сліденка про те, що функція офіційного тлумачення містить ознаки конституційного контролю. На його думку, гарантування конституції – одна генеральна функція. Усі інші функціональні складові конституційного контролю беруть початок саме звідси. Так, другий порядок становлять забезпечувальні функції, тобто такі, що є наслідком генеральної. Серед них учений виділяє: забезпечення належного функціонування влади; гарантування прав і свобод [15, с. 14, 21, 31].

Слід вказати, що функція забезпечення прав та свобод людини і громадянина, що реалізується при здійсненні Конституційним Судом України практично всіх своїх повноважень (прямо та опосередковано) і загалом діяльність Суду спрямована на забезпечення прав та свобод людини і громадянина, хоча він і не визначений спеціалізованим у цій сфері державним органом. Цю функцію він виконує відповідно до своїх завдань стосовно гарантування верховенства Конституції України як Основного закону, що слугує правовим фундаментом для забезпечення фактичної конституції, тобто дотримання конституційного правопорядку в умовах реального суспільного життя. Основу ж такого правопорядку як системи суспільних відносин становить людина, її права і свободи. Тож, виконуючи функцію конституційного судочинства, основним завданням якого є забезпечення охорони конституційного ладу, Конституційний Суд відповідно забезпечує правові можливості щодо реалізації та охорони, а також захисту в разі порушення прав та свобод людини і громадянина.

Здійснюючи функцію конституційного контролю через відповідні його форми, Суд контролює додержання і забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Так, даючи висновки у справах щодо відповідності конституційності законів та інших правових актів, перелік яких зазначено у ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України», Конституційний Суд визнає зазначені акти чи їх окремі положення неконституційними в разі, якщо вони не відповідають Основному закону, тим самим захищає права та свободи людини і громадянина як найвищу соціальну цінність держави (ст. 3). Здійснюючи контроль відповідно до своїх повноважень, Конституційний Суд розглядає питання стосовно відповідності Основному закону чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. Так, за частиною першою ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. У Висновку у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський статут) від 11 липня 2001 р. Конституційний Суд України вказав, що згода на обов'язковість міжнародного договору (його ратифікація) здійснюється Верховною Радою України у формі закону, який за своєю правовою природою не відрізняється від інших законів України (абзац третій підпункту 2.5 пункту 2 мотивувальної частини) [16]. Вірогідно, що міжнародні договори України повинні узгоджуватися з конституційними приписами, зокрема тими, що стосуються національної системи прав та свобод людини і громадянина.

Висновки

Таким чином, забезпечення прав та свобод людини і громадянина Конституту-

ційний Суд України здійснює в рамках реалізації практично всіх своїх функцій, що одержує втілення у відповідних повноваженнях, передбачених Конституцією України і Законом України «Про Конституційний Суд України», у яких проявляються різні аспекти такого забезпечення. Його діяльність пов'язана зі здійсненням цих функцій, покликана гарантувати верховенство Конституції України, сприяти створенню правових умов для всебічного забезпечення кожному правових можливостей щодо реалізації й охорони прав і свобод.

Більшість проблем на сучасному етапі становлення правової держави та ефективності діяльності Конституційного Суду країни пов'язана з проведенням судової реформи, рішенням правових і матеріально-фінансових проблем, зі зміною ставлення до суду на соціально-психологічному рівні та усвідомленням його особливого місця в правозахисному механізмі, у забезпеченні законності в суспільстві.

Не можна на звернути увагу на проблему правової культури. Сьогодні практично ні в кого з провідних вітчизняних юристів не викликає заперечення теза про те, що одним із пріоритетних напрямів забезпечення прав та свобод людини і громадянина є сприяння розвитку правової культури в суспільстві, яка дала б змогу громадянам не лише знати свої права, а й усвідомлювати, яким чином їх можна і потрібно захищати в разі будь-яких порушень.

Література

1. *Скомороха В. Є*. Конституційний контроль : питання розгляду справ, характеру та змісту рішень Конституційного Суду України / В. Є. Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 1. – С. 51-63.

2. *Овсепян Ж. И*. Конституционный Суд России : реформы правового статуса / Ж. И. Овсепян // США : экономика, политика, идеология. – 1998. – № 9. – С. 74-82.

3. *Скрипнюк О. В*. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання / О. В.Скрипнюк. – Харків : Право, 2009. – 468 с.

4. *Григор'єв В. А*. Повноваження Конституційного Суду України : проблеми реалізації і необхідність систематизації / В. А. Григор'єв // Вісник прокуратури. – 2011. – № 8. – С. 121-128.

5. *Шаповал В*. Основний Закон України у світовому конституційному вимірі / В. Шаповал // Право України. – 2002. –№ 6. – С. 10-16.

6. *Дроздов С*. Окремі аспекти інтегрування України в Європейське та світове співтовариство / С. Дроздов // Право України. – 1998. – № 9. – С. 10-12.

7. *Француз-Яковець Т. А*. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право» / Т. А. Француз-Яковець. – Одеса, 2007. – 20 с.

8. *Савчин М*. Конституційний Суд України у механізмі гарантування прав і свобод людини і громадянина / М. Савчин // Право України. – 1999. – № 4. – С. 35-38.

9. *Радзієвська В. В*. Конституційний Суд України у механізмі забезпечення прав людини / В. В. Радзієвська // Україна у стані перманентного вибору : духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії : Матеріали X ювілейної науково-практичної конференції. – К. : Національна академія управління, 2011. – С. 211-213.

10. *Словська І*. Механізм захисту прав людини – основоположний принцип сучасного українського конституціоналізму / І. Словська // Право України. – 2001. – № 9. – С. 15-17.

11. *Тесленко М. В*. Судебный конституционный контроль в Украине : Монография / М. В. Тесленко. – К. : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2001. – 344 с.

12. *Селіванов А. О*. Верховенство права в Конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. – Харків : Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с.

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України № 2-рп/2012 від 20 січня 2012 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 2. – С. 14-24.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

14. *Наливайко О. І.* Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права / О. І. Наливайко // Держава і право : збірник наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 12. – С. 18-24.

15. *Сліденко І. Д.* Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право» / І. Д. Сліденко. – К., 2010. – 40 с.

16. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський статут) № 3-в/2001 від 11 липня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 28. – С. 104.

Исторические и правовые аспекты социального насилия начала XX века

В.А. Козенюк
доктор юридических наук, профессор, Университет экономики и права «КРОК»

У статті розкрито історичні та правові складові соціального насильства початку XX ст.: причини цього явища, мотиви організаторів і безпосередніх виконавців терористичних та інших протиправних примусових акцій. Показано роль і масштаби участі радянських спецслужб у зазначених акціях, а також ступінь їхньої вини за тяжкі наслідки.

Ключові слова: *соціальне насилля, репресивні органи, терористичні акції.*

В статье раскрыты исторические и правовые составляющие социального насилия начала XX в.: причины данного явления, мотивы организаторов и непосредственных исполнителей террористических и иных противоправных принудительных акций. Показаны роль и масштабы участия советских спецслужб в указанных акциях, а также степень их вины за наступившие тяжелые последствия.

Ключевые слова: *социальное насилие, репрессивные органы, террористические акции.*

The article deals with the historical and legal constituents of the social violence at the beginning of the XX century : causes of this phenomenon, motives of organizers and actual executors of terroristic and other illegal forced acts. The role and scales of the soviet special services participation in the actions mentioned above, as well as the level of their guiltiness for heavy consequences are shown.

Keywords: *social violence, repressive bodies, terrorist acts.*

Постановка проблемы

Тема социального насилия в начале XX в. постоянно привлекала внимание многих исследователей советского и постсоветского периодов развития нашей страны. Подавляющее большинство немало внимания в своих работах уделяло социальному насилию, жестокости, захлестнувшим Украину в годы революции и послереволюционный период.

Раскрываются причины и последствия этих явлений. Указываются пути их искоренения и недопущения в будущем. Но факты социального насилия, как известно, довольно часто проявляются и в наши дни во многих странах мира, в том числе и в СНД, ставших якобы на путь демократического развития. Таким образом, возникает необходимость дальнейшего, более глубокого исследования причинно-следственных связей названого выше феномена зла.

Анализ последних исследований и публикаций

Социальное насилие было предметом исследования как российских, так и украинских ученых, к числу которых относятся: В. Бабкин, В. Селиванов, А. Чайковский, М. Щербак, А. Гейфман, А. Спиридович, И. Рабков, В. Коларов, В. Антонов-Овсеенко, А. Дмитриев, Г. Сарбей, Б. Курашвили и другие. Как показал анализ, ими раскрыты основные причины и последствия социального насилия, его формы и методы, а также названы идеологи и исполнители.

Не решённые ранее части общей проблемы

Вместе с тем, в трудах вышеназванных авторов не нашли освещения исторические и правовые аспекты социального насилия начала XX века.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Формулирование целей статьи

Цель статьи − раскрыть исторические и правовые аспекты социального насилия начала XX века.

Изложение основного материала исследования

В исследованиях советского периода обнаруживается следующая закономерность − ответственность за насилие, например, в годы гражданской войны или военной интервенции возлагается на противников советской власти. В работах постсоветского периода основными виновниками выписываются уже сторонники советской власти. Интересно, что единство эти диаметральных подходов проявляется в том, что авторы немалую долю обвинений в чрезвычайной жестокости адресуют спецслужбам противной стороны. В литературе последних лет, особенно научно-популярного жанра, делается явный акцент на зверства сотрудников советских спецслужб, которые весьма эмоционально и столь же безапелляционно объявляются единственными носителями зла и неиссякаемым источником социального насилия.

Автор статьи далек от цели определять, лукавство какой стороны в отражении исторических событий того периода весомее. Они обращают внимание читателя на то, в чем противостоящие стороны едины – в признании многочисленных фактов насилия над народами Украины. Опубликованные в последнее время обширные, разноплановые материалы и документы о событиях тех лет однозначно свидетельствуют, что в эскалации социального насилия большевики и их противники оказались «достойны» друг друга. В лютой ненависти к политическим противникам, нередко порождающей садистскую жестокость, между офицером Антанты или Белой гвардии, овладевшими силу нравственного и профессионального воспитания многими достижениями цивилизации, и революционным командиром, имеющим об этих достижениях весьма смутное представление, заметной разницы не было – обе стороны не считали человеческую жизнь особой ценностью и были довольно равнодушны к моральным и физическим страданиям поверженных.

Политологи В. Бабкин и В. Селиванов отмечают, что по Украине послереволюционного периода прокатились волны жестокого «белого», «красного», «черного» (анархистского) и иного террора. «В политической практике различных режимов, – подчеркивают они, – после Октября 1917 года, (Гетманат П. Скоропадского, Директория, Белая гвардия, Махновское движение, «диктатура пролетариата») ширился произвол, террор. Падала цена жизни, жестоко страдали интеллектуальные слои общества, так как взятие власти оставляло прежним общий вектор насилия над личностью». Именно последнее высказывание являлось для авторов ключевым при последующем раскрытии материала. При этом они были далеки от определения удельного веса социального зла, привнесенного в общественное сознание каждой политической силой того периода. Совершенно очевидно, что подобный «вклад», например, гетмана Павла Скоропадского и его спецслужб несопоставим с «заслугами» военного режима генерала Деникина или практикой революционной целесообразности командарма Антонова-Овсеенко.

Однако общий вектор насилия над личностью при утверждении своей власти присущ в разной степени им всем. На познание этого феномена и направлены основные усилия авторов данной статьи. При этом не следует думать, что подобная картина характерна только для революционной Российской империи. Революция, к примеру, в Австро-Венгрии и последовавшая гражданская война сопровождались жестокостью и насилием.

Скорее всего, сформировалось такое антигуманное мировоззрение далеко не сразу и не только под влиянием коммунистов, хотя и не без их активного участия. Чтобы понять, почему подобные взгляды стали доминирующими как в том, так и в другом лагере, следует обратиться к их истокам, лежащим, по нашему мнению, в начале столетия, и проследить процесс деформирования общечеловеческих ценно-

стей в общественном сознании населения российской империи под воздействием череды кровавых событий начала XX века. Событий таких было немало, и каждое последующее все более подтачивало нравственные устои общества, притупляло инстинкт самосохранения у людей, делало их все менее восприимчивыми к разнообразным актам социального насилия, вводя эту патологию чуть ли не в социальную норму. Постепенно «увеличивалась невидимая, но реальная критическая масса зла и саморазрушения».

Эта закономерность, справедливо подмеченная процитированными выше авторами в сталинском режиме, на наш взгляд, верна и для более ранних событий. Вот перечень наиболее значимых из них: политический террор противников царизма 1900-1905 гг., революционные выступления 1905-1907 гг., разгром революционного движения 1907-1911 гг., кровопролитные русско-японская 1904-1905 гг. и Первая мировая 1914-1918 гг. войны, революции 1917 г. в российской империи, военная интервенция и гражданская война 1918-1920 годов. Даже без детального анализа ясно, что в российское общество в первой четверти XX в. влилось новое поколение, вся жизнь которого сопровождалась непрекращающимся, по сути, процессом истребления людьми себе подобных. Такая концентрация и интенсивность социального насилия, вне всякого сомнения, не могли не сказаться на общественном мировоззрении.

Перечень кровавых событий начала века свидетельствует, что немалая часть этого насилия была связана с революционной деятельностью противников российской монархии, которые наиболее эффективным средством решения политических задач считали террор. Современная политология отмечает «...живучесть в России идеологии радикального экстремизма нечаевского типа, которая провозглашала ... беспощадные расправы, умерщвление человеческого в людях» [1, с. 330, 355, 356; 25, с. 85]. Политический террор в России был принят на вооружение революционной оппозицией во второй половине XIX в., но его размах не сравним с волной терроризма, захлестнувшей страну с начала XX века. С 1860 г. до 1900 г. на счету политических экстремистов было не более 100 убийств. Каждое политическое убийство становилось центром общественного внимания, оно неоднократно комментировалось печатью, видными политическими деятелями, полицейскими чиновниками, обсуждалось представителями различных социальных групп. Но при всем этом, такие террористические проявления не оказывали существенного влияния на привычный общественный уклад российского общества, хотя и находили в нем живой отклик.

Политический экстремизм начала XX в. и его влияние на общественную жизнь были совершенно иными. Особо разрушающим явилось его воздействие на систему духовных ценностей общества, связанных с человеколюбием, бережным отношением к человеческой жизни, признанием ее высокого статуса. Это произошло в силу того, что резко возросли масштабы политических убийств и революционных экспроприаций, расширилась их география. Жестокие акты насилия затронули широкие слои населения, к террористической деятельности приобщились многочисленные политические партии, молодежные организации, уголовные группы, различные авантюристы, а то и просто садисты.

Первые годы XX в. ознаменовались всплеском террористических настроений, которым предшествовал период относительного спокойствия, установившийся после убийства царя Александра II. Экстремисты минувших лет в центре своих планов держали цареубийство и для этого разрабатывали различные взрывные устройства. На рубеже столетий в революционных кругах все более стало утверждаться мнение, что политических целей можно добиться только самым широким и разносторонним террором. Первым политическим убийством XX в. было устранение консервативного министра образования России Н. Боголепова. Этот «успех» положил конец теоретическим спорам в среде радикалов о пользе индивиду-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ального насилия и призвал под знамена террора тысячи его сторонников. С этого периода начинают складываться политические группы и партии, официально признававшие эффективность политических убийств. Наиболее известной из них была партия социалистов-революционеров (эсеры). Боевики именно этой организации продолжили кровавый список нового столетия. В апреле 1902 г. одетый в военную форму бывший студент Киевского университета С. Балмашев смертельно ранил министра внутренних дел Д. Сипягина. В июле 1904-го Е. Созонов убивает уже его приемника В. Плеве. В феврале 1905 г. от рук террориста И. Каляева погибает московский генерал-губернатор [2, с. 100-106]. Лидер партии эсеров М. Спиридонова в 1906 г. убила тамбовского вице-губернатора. Этот перечень сенсационных террористических актов впечатляет, но не передает динамику разрастания чрезвычайно опасного явления. Наиболее полно она отражена в воспоминаниях известного жандармского чиновника А. Спиридовича, который писал, что действия радикалов, направленные на ослабление государства, вплоть до его падения, превратили страну в кровавую баню. Невозможно было оставаться бесстрастным свидетелем многочисленных сцен насилия, были дни, «...когда несколько крупных случаев террора сопровождались положительно десятками мелких покушений и убийств среди низших чинов администрации, не считая угроз путем писем, получавшихся чуть ли не всяким полицейским чиновником; ... бомбы швыряют при всяком удобном и неудобном случае. ... Взрывалось все, что можно было взорвать, начиная с винных лавок и магазинов, продолжая жандармскими управлениями (Казань) и памятниками русским генералам (Варшава) и кончая церквами» [3, с.120].

О масштабах революционного террора можно судить даже по неполной статистике, дошедшей до нашего времени. Только за год, начиная с октября 1905 г., в Российской империи было убито и ранено 3611 государственных чиновников, в последующие 14 месяцев количество жертв террора достигло 4500 человек. Причем при совершении этих политических акций пострадало очень много непричастных к политике людей, случайно оказавшихся на месте трагедии, – убито было 2180 граждан и 2530 – ранено.

Такой размах насилия, безусловно, потряс российское общество. В конце 1907 г. жертвами террористов в среднем становились 18 человек в день. Если в XIX в. каждый акт революционного насилия становился сенсацией, то после 1905 г. экстремистские акции стали происходить столь часто, что газеты были не в состоянии их комментировать и ограничивались опубликованием перечня актов насилия с указанием списков убитых и ограбленных. Империю охватила «эпидемия боевизма». С начала января 1908 г. до середины мая 1910 г. было зафиксировано около 20 тыс. политических убийств и экспроприаций, причем нередко политические мотивы этих акций переплетались с уголовными. В реальной жизни их, наверняка, было намного больше. Но даже официально зарегистрированные цифры впечатляют – убитых и раненых государственных чиновников было около 2 тыс. человек, а частных лиц при этом пострадало почти 6 тыс. человек. Кульминацией серии террористических актов против высших государственных чиновников стало убийство в Киеве премьер-министра П. Столыпина.

Особенно велико влияние революционного террора было на население имперских окраин, где нередко экстремистские акции были особенно дерзкими и жестокими. В Варшаве, например, ежемесячно в годы революционного подъема погибало около 15 военных, жандармов, полицейских. Боевой отдел польских социалистов организовал массированный налет на варшавские полицейские посты, когда в течение одного дня были убиты более 50 солдат и полицейских. В Прибалтике активизировались «лесные братья» – вооруженные группы, которые зимой 1906-1907 гг. организовали налеты на 130 поместий только в Рижском уезде. Масштабное кровопролитие происходило в районах еврейской черты оседлости. В первые годы сто-

летия крупные еврейские погромы прошли в Кишиневе, Одессе, Минске, Киеве. В среде еврейского населения это активизировало экстремистские настроения и инициировало его приобщение к террористической деятельности. В начале 1900-х годов почти 30% всех лиц, арестованных за политические преступления, составляли евреи. В то время как их удельный вес среди народов России не превышал 3%. Среди членов революционных партий евреев было до 50%, отдельные анархистские боевые группы ими полностью комплектовались по национальному признаку.

По мере развития революционной ситуации менялась направленность экстремистских акций, которые становились все более циничными и беспредельно жестокими. В революционную практику ворвался лозунг об уничтожении сторожевых псов старого порядка, при этом принадлежность намеченной жертвы к этой ненавистной революционерам категории был волен определять сам террорист. В реальной жизни это обернулось кровавым кошмаром. За шесть месяцев, начиная с октября 1905 г., было убито или ранено около 700 сотрудников Министерства внутренних дел, но только 13 из них занимали сколько-нибудь значимые посты. Остальные были городовыми, полицейскими, кучерами, сторожами, дворниками.

Можно привести множество примеров беспорядочного, немотивированного насилия, свидетельствующих о том, что «…терроризм стал не только самоцелью, но и – в прямом смысле слова – спортом, в котором игроки видели в своих жертвах лишь движущиеся мишени» [4, с. 19, 30, 59, 241, 242, 313]. Жестокость насилия рождала патологические проявления в среде боевиков. Некоторые из них, особенно из числа анархистов и максималистов, могли устроить соревнования по количеству проведенных убийств и грабежей. Другие для того, чтобы выманить намеченную жертву на расправу, могли убить ее отца и терпеливо дожидаться намеченного часа на предстоящих похоронах. Поразительно, но почти через 90 лет эти приемы оказались востребованы современными террористами в различных регионах мира, в том числе и в ряде стран СНГ.

Столь циничное и агрессивное поведение экстремистов парализовало не только широкие слои населения, но и органы государственной власти, совершенно не подготовленные к таким событиям. Многие государственные чиновники опасались не только идти на службу, но даже выходить на улицу. Особенно это было заметно на периферии. Удивительно то, что дрогнули даже органы правопорядка, многие полицейские стали уходить со службы, оставшиеся не демонстрировали особого рвения, а то и вовсе пренебрегали своими обязанностями. На периферии доходило до абсурда. Когда, например, телохранители известного латвийского террориста несколько раз обстреляли полицию, пытавшуюся его арестовать, офицеры полиции отказались подчиняться приказам об аресте этого террориста [5].

Добавили напряженности в обществе попытки зажиточных граждан окружить себе частной охраной, которая чаще всего комплектовалась из отпетых уголовников. Охраняя одних, они не упускали возможности ограбить других. Малоэффективными были попытки местных властей создавать контртеррористические группы, предназначенные для уничтожения политических экстремистов. Выполняя задачи по уничтожению террористов, они не столько предупреждали распространение экстремизма, сколько многими фактами собственного насилия способствовали укоренению страха в различных социальных группах.

Революционный российский терроризм активно проявлял себя и за границей. В Париже, Лондоне, Женеве, Монте-Карло и других европейских городах экстремистами из России было осуществлено немало убийств полицейских, солдат, представителей крупной и средней буржуазии. К этим акциям следует добавить многочисленные налеты на российские посольства и консульства в Европе. Такие события укрепили в российском обществе уверенность в мифических возможностях и без-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

наказанности террористов, а также значительно усилили чувства страха и неотвратимости беды. Вооружаться стали все, кто имел для этого реальные возможности. Ощущение страха и потребность в защите своей жизни и своих близких сплачивали людей в группы единомышленников. Оружие требовали даже монахи. Но общенациональная беда заключалась в том, что нередко подобные вооруженные группы вскоре сами становились на путь насилия и тем самым увеличивали опасность, которой пытались избежать. Однако разгул революционного терроризма в то время был присущ не только царской России. От революционного насилия собственных экстремистов страдали и другие европейские страны. Так, например, в Болгарии за сравнительно короткое время были убиты два министра-президента – С. Стамбулов в 1895 г. и Д. Петков в 1907 г. [6, с. 142].

Террористическая деятельность требовала немалых финансово-материальных затрат на подготовку и проведение экстремистских акций. Поэтому не удивительно, что наряду с политическими убийствами активизировалась практика революционных экспроприаций, под которой нередко подразумевались обыкновенные грабежи государственных и частных кредитно-финансовых учреждений. Известно, что В. Ленин даже предлагал партийному съезду (Четвертому, объединительному) своим решением «узаконить» революционные экспроприации. В разработанных им предложениях о партизанских боевых действиях указывалось, что допустимыми являются действия для захвата денежных средств, предназначенных неприятелю, т.е. самодержавному правительству [7, с. 38]. Поэтому не удивительно, что при таких настроениях в радикальной среде только за 12 месяцев, начиная с октября 1905 г., революционерами было ограблено около 1 тыс. кредитно-финансовых учреждений и совершено более 900 иных экспроприаций, причем в 83% случаев нападавшие избежали наказания, присвоив более 7 млн. рублей. Так, в Москве революционные налетчики только в одной акции завладели суммой в 800 тыс. рублей. В Санкт-Петербурге экстремисты днем напали на карету Государственного банка и похитили 600 тыс. рублей. Подобные случаи оказывали сильное деморализующее влияние на имущее население, граждане стали с недоверием относится к банковской системе, и у них были для этого веские основания. Даже в 1908 г., когда революционные выступления в России стали решительно пресекаться, экспроприаторы довольно легко за две недели февраля овладели почти полумиллионом рублей для своих революционных нужд.

На периферии размер награбленного обычно был меньше. Так, налет революционеров на один из сахарных заводов в Киевской губернии принес экспроприаторам около 10 тыс. рублей. Но зато вдали от столичных властей резко увеличивалось количество экспроприаций. Опасности подвергались не только зажиточные слои населения, но и всякий, кто, по мнению налетчиков, мог иметь деньги. Экстремистские группы грабили артели ремесленников, кустарей, были отмечены случаи нападения на гимназии. Анархисты Одессы, например, не сумев осуществить крупный грабеж на борту торгового судна, в поисках денег убили старую женщину, торговавшую лимонами. В Киеве экспроприаторы на свои «революционные нужды» забрали у лавочника три пары сапог. Идея революционных экспроприаций оказалась весьма привлекательной и после прихода революционеров к власти, они сделали ее частью государственной идеологии и практики. Вторглась она и в практику экспорта революции, где проявлялась в разных ситуациях и масштабах. Почти анекдотичными выглядят действия известных большевиков В. Антонова-Овсеенко и П. Дыбенко, которым срочно понадобился автомобиль по причине поломки собственного. Остановив роскошный «Рено», они услышали от пассажира требование пропустить его во имя греческого короля, чьим консулом он является. Замешательство революционеров было недолгим, со словами «Во имя греческого пролетариата!» они овладели машиной и наглядно продемонстрировали, чем для

иностранного дипломата-капиталиста может закончиться победа революции во всемирном масштабе или, по крайней мере, в его стране [8, с. 326]. Но известны и более серьезные акции, связанные с добыванием средств для экспорта революции в масштабе уже всей страны.

Актов насилия в тот период было множество, и каждый из них способствовал нарастанию общественной напряженности, развитию массового психоза, порожденного многочисленными террористическими актами революционных боевиков, а то и просто уголовников, скрывающихся под звонкими революционными лозунгами. Столь ошеломляющее влияние терроризма XX в. на общественную жизнь объясняется тем, что в первое десятилетие нового века он приобрел поистине массовый характер. Общество в то время вполне можно было разделить на три группы – те, кто был втянут в террористическую деятельность, кто ей сочувствовал и кто от нее пострадал.

В значительной степени это объясняется тем, что революционный терроризм захватил широкие слои населения. Если в XIX в. в политических убийствах участвовали представители привилегированных групп российского общества, то с началом нового столетия в среде террористов оказалось значительное количество пролетарских и полупролетарских элементов. Большинством из них были вчерашние крестьяне, перебравшиеся на жительство в город и с трудом адаптировавшиеся к новым для них условиям. Эти люди легко попадали под влияние радикальной агитации и пропаганды, активно втягивались в террористическую деятельность, простодушно полагая, что она совершается им во благо. Не случайно «не менее 50% всех устроенных эсерами политических убийств было совершено рабочими... многочисленные источники указывают на большое число ремесленников, чернорабочих и просто безработных, участвовавших в политических убийствах в составе других антимонархических групп, особенно анархического толка».

В боевую революционную деятельность активно вторгаются женщины. Если в XIX в. среди экстремистов были представительницы высшего и среднего классов, то с начала нового столетия в революцию потянулись выходцы из низших социальных слоев и заняли там весьма прочные позиции. Они составляли почти 23% всех террористов, активно включенных в революционную деятельность, а в знаменитой «Боевой организации эсеров» женщины-боевики составляли одну треть организации, многие из них таким образом реализовывали потребность в самоутверждении, т.к. в среде террористов они встречали большее уважение и признание, чем в законопослушных слоях общества.

Женщины-боевики принесли в экстремизм образцы самоотверженной преданности революционной идее и крайнего фанатизма. Избирая путь политического насилия, они порывали, как правило, со своими семьями, культурными традициями своего социального окружения, отвергали идею собственного материнства, и уже одним этим революционерки становились в глазах населения источником негативного влияния на окружающих. В исполнении террористических актов они были не менее жестоки, чем мужчины, и этим вносили свою лепту в упрочение психологической напряженности в обществе.

Кроме женщин, под знамена террора пришло много молодежи, значительная часть из которой была школьного возраста. В эсеровской среде 22% всех террористов приходилось на молодежь 15-19 лет, в этой партии уделяли серьезное внимание работе с молодежью. Известен, например, боевой отряд школьников-членов партии социалистов-революционеров. В боевых рядах анархистов нередко встречались 14-летние боевики, много их было и у эсеров-максималистов. При этом многие взрослые революционеры, независимо от политической ориентации, отмечали, что 14-16-летние боевики отличались отчаянным характером, фанатизмом и склонностью к непрерывному насилию. Поскольку партийные лидеры окружили фигуру террориста героическим ореолом, убийство и эшафот приобрели для таких

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

молодых людей привлекательную силу. Романтизированный образ героического борца за свободу, прославляемый революционной прессой и либеральной частью общества, особенно нравился школьникам и подросткам, формировал у них готовность к участию в наиболее рискованных террористических акциях.

Правда, немало молодежи стало террористами просто вследствие тяжелого материального положения. Не видя иного выхода из бедности, эти молодые люди охотно потянулись к борьбе взрослых с монархией. Бесстрашие и дерзость таких боевиков объяснялась тем, что им нечего было терять в случае неудачи. Иногда они соглашались участвовать в террористической деятельности при условии, если им заплатят за каждого убитого 50 копеек.

Несовершеннолетнюю молодежь в политические убийства и революционные грабежи втягивали почти все радикально настроенные политические партии и группировки. О пагубном влиянии на неокрепшую психику подростков подобных революционных актов никто не задумывался, а ведь именно это поколение очутилось в центре кровавых событий последующих 10-15 лет и во многом определило степень жестокости установившихся в обществе отношений. В начале же века радикалов больше заботило то, что действия подростков не всегда были эффективными. Так, известный приверженец революционного террора Л. Троцкий весьма сожалел, что увеличивается число терактов, в которых жертвы получают только ранения, причину чему он видел в том, что «...стреляли необученные дилетанты, главным образом зеленые юнцы». Укреплению в обществе страха в немалой степени способствовали революционные выступления в армии и на флоте. Только в армии их было около 500, причем более 100 из них были вооруженными. Дважды, в 1905 и 1906 гг., поднимали восстание кронштадтские моряки, трижды – в 1905, 1906, 1907 гг. – моряки Владивостока. В 1905 г. выступили моряки Севастополя. Вооруженное выступление 1905 г. в Москве сопровождалось выступлениями революционеров в Харькове, Екатеринославе, в городах Донбасса, крестьянское движение охватило более половины всех уездов европейской части российской империи.

Интересна реакция российского общества на многочисленные политические убийства и экспроприации. Конечно, речь идет о той его части, которая непосредственно не пострадала от рук боевиков и грабителей. Немногие влиятельные политические партии публично выступили с однозначным и резким осуждением революционного террора. Некоторые крупные политические объединения, такие, например, как Конституционно-демократическая партия, заняли двойственную позицию – они не приветствовали революционное насилие, но в то же время отказывались официально осудить практику индивидуального террора, скрываясь за туманными формулировками о специфическом этапе развития российского общества. Такая позиция отражала реальные настроения, царившие в обществе.

Несмотря на жестокость конкретных экстремистских акций, жертвами которых становились не только представители монархического режима, но и случайные свидетели, в общественном сознании велико было сочувствие революционным террористам. В среде интеллигенции, либеральных кругах, даже среди некоторых государственных чиновников помощь террористам рассматривалась в качестве этической обязанности. Боевикам предоставляли кров, пищу, деньги, снабжали документами. Некоторые из сочувствующих предоставляли свои квартиры для хранения и изготовления средств террористической деятельности. Экстремистов поддерживали не только средние слои, но и представители низших слоев общества, которые считали, что террористы несут освобождение от капиталистического гнета. Поэтому не случайно именно в этих кругах создавались боевые группы для освобождения террористов из тюрем или во время их этапирования.

Физическая жестокость террористов оказала существенное влияние на деформацию сложившихся нравственных усто-

ев населения, инициировала развитие моральной жестокости. Нередко стали встречаться случаи, когда раненому чиновнику или его сопровождающим, пострадавшим вместе с ним, отказывались оказывать помощь из-за опасения мести террористов. В некоторых местах напряженность в обществе достигла такого накала, что, находящиеся на грани нервного срыва работники похоронных контор, священники отказывались представлять ритуальные услуги жертвам революционного террора, а их близкие боялись приходить на похороны. Подобные опасения были вполне оправданы, ибо террористы в своих целях использовали и такие трагические ситуации в жизни людей. И как знать, не оттуда ли берет начало проявившаяся в наше время практика терроризма во время ритуальных церемоний.

Вовлечение различными революционными группами в террористическую деятельность несовершеннолетних способствовало раннему проявлению их возрастной агрессии и жестокости. Не сумев компенсировать их активным участием в революционной деятельности, многие подростки обратили агрессию на свое ближайшее окружение. В значительной мере пострадали от этого семейные отношения. Ошеломляют, например, откровения 16-летнего боевика из Екатеринослава, намеревавшегося «...с удовольствием пустить пулю в лоб» своей матери из-за того, что она неласково обошлась с его подружкой. Обращенное к ней письмо показывает степень нравственной деградации этого юноши, который посмел угрожать родному человеку тем, что «...мои товарищи не пожалеют пуль для вашего убийства». К сожалению, подобный факт был не единственным.

Оправданно ли в свете изложенного объяснение трагедии семьи деревенского мальчишки Павлика Морозова тлетворным влиянием исключительно советской власти? Наверное, без учета череды кровавых событий начала XX в. причины этой трагедии вряд ли можно полно объяснить. Вот два примера родительской жестокости в пользу этой мысли из менее отдаленного периода. «У меня не дрогнет рука привести в НКВД и дочь, и сына, и внука, если они хоть бы одним словом были настроены против партии» [9]. Эти слова принадлежат революционному фанатику с довольно низким культурным уровнем развития. Нет ни малейшего сомнения в его готовности к столь жестокому обращению с близкими ему людьми. А вот другой эпизод. Царский генерал в эмиграции, человек, вобравший в себя многие достижения цивилизации, кладет перед родным сыном собственный браунинг и выходит из помещения, молчаливо подсказывая путь решения возникшей проблемы. Суть проблемы состоит в том, что сына подозревают в связях с советскими спецслужбами, что, кстати, впоследствии не нашло подтверждения в суде [10]. Так ли уж велика разница между этими как внешне, так и внутренне весьма несхожими людьми, которые почти всю свою жизнь сталкивались с насилием, нередко были в нем активной стороной, а в результате по сути стали его жертвами.

Реакция российского государства на зарождающееся революционное террористическое движение в империи было далеко не адекватной. Террор начала 1900-х годов застал власть не подготовленной к его отражению. В то время только начинало складываться в общественном сознании понимание того, что «...власть является объектом острого, в том числе насильственного противоборства». Правительственные круги избегали крутых ответных мер, опасаясь упрека европейских стран в чрезмерной жесткости в обращении с революционерами. Кроме того, некоторые члены правительства полагали, что активная борьба с внутренней оппозицией закроет дорогу России к внешним кредитам. Правительство, кроме того, не желало утраты тесных контактов с либерально-демократическими слоями общества своей страны. Более того, во время всплеска терроризма многие правительственные чиновники под влиянием либералов не скрывали своего восхищения революционерами, некоторые даже помогали им.

Ситуация для государственной власти

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

усугублялась тем, что у революционеров не было страха перед ответственностью за террористическую деятельность и революционные грабежи. Режим «политического преступника» в начале века был весьма щадящий, продолжительность заключения измерялась месяцами. По образному выражению одного из революционеров ему «тюрьма была веселей свадьбы». Для такого утверждения у него были все основания. Осужденные террористы тогда жили в деревнях со своими семьями, ежедневно собирались для обсуждения своих революционных дел. При таких условиях тюрьма действительно была «школой революции» и опасаться ее не было никакого резона.

Немаловажно и то, что правительство «не смогло дать психологический или идеологический стимул своим малообразованным рядовым защитникам, вынужденным рисковать жизнью в борьбе со своими согражданами, которые возвышенным стилем объявили себя «защитниками дела революции». Если добавить к этому, что тюремный персонал небезосновательно опасался мести террористов, то становится понятно, почему значительная часть осужденных экстремистов без особого труда бежала из мест заключения, а находившиеся под следствием чувствовали себя весьма привольно. После того, например, как в Киеве был полностью арестован революционный комитет, его политическая деятельность нисколько не прекратилась. Он продолжал, уже из тюрьмы, руководить забастовкой, выпускать прокламации, проводить иные организационные мероприятия.

Резкий поворот в карательной политике царизма произошел в 1906-1907 гг., когда в действие вступили военно-полевые суды. Они разбирали дела по упрощенной процедуре, в сжатые сроки, и выносили преимущественно смертные приговоры. С августа 1906 г. по апрель 1907 г. таких приговоров было вынесено свыше 1 тыс., в 1908-1909 гг. за политические преступления было осуждено почти 16 500 человек, из них свыше 3 680 было казнено. Решительно был ужесточен режим тюремного содержания. Но восстановление порядка в монархии не обошлось без жестоких перегибов. После долгого периода революционного насилия сторонники решительных правительственных мер в государственной администрации стали широко злоупотреблять властью, порождая очередной виток насилия. На всю Европу «прославился» комендант Ялты генерал Думбадзе, который беспощадно расправлялся с еврейским населением, выселяя его из города в нарушение всех законов. Когда ему стало, например, известно, что из одного из двух домов в него стрелял террорист, который тут же покончил с собой, он приказал арестовать всех жителей этих домов, а дома сжечь вместе с имуществом и прилегающим садом. Подобных случаев после подавления революции 1905-1907 гг. было немало, и они никак не способствовали установлению гражданского согласия в стране, а только поддерживали высокий уровень социальной напряженности в обществе.

Таким образом, революционное насилие было подавлено широкомасштабным насилием государства, которое в силу своей жестокости, а нередко и несправедливости, только усилило деформационные процессы в общественном сознании и способствовало распространению агрессии, озлобленности в повседневном общении граждан. Жестокие ответные меры царского правительства, безусловно, подавили всплеск революционного терроризма, однако полностью пресечь экстремистскую деятельность ему не удалось. Следует отметить, что жестокое противостояние между царизмом и революционной оппозицией в начале XX в. имело место и в Украине – составной части Российской империи. Но при этом четко прослеживается тот факт, что решать политические задачи с помощью террора пытались в основном партии и организации крайне радикального, экстремистского толка: эсеры, анархисты, максималисты и находившиеся под их влиянием иные оппозиционные группы и движения (их предшественниками в Украине в конце 70-х годов XIX в. были «народовольцы»). Именно с их

стороны чаще всего совершались террористические акты в отношении представителей власти самодержавия. Как известно, эсером-боевиком Д. Богровым был смертельно ранен в Киеве и премьер-министр Российского государства П. Столыпин.

Однако в Украине в тот период была и другая оппозиция. После революции 1905-1907 гг. в России установился режим жесточайших репрессий, направленных против участников всех антисамодержавных освободительных движений – национальных, социальных, политических и культурно-просветительских. Руководители Украинской социал-демократической рабочей партии С. Петлюра и В. Садовский нашли союзников в созданном в 1908 г. межпартийном политическом блоке украинских либеральных деятелей (в большинстве из бывших членов самоликвидировавшейся Украинской радикально-демократической партии) – «Товаристві українських поступовців» (ТУП). Его возглавили М. Грушевский и С. Ефремов. ТУП избрало конституционно-парламентский путь борьбы за решение «украинской проблемы» и в период столыпинского режима было единственной легальной украинской организацией. «Поступовцы» достигли понимания с российскими думскими фракциями «трудовиков» и «кадетов», которые взяли на себя обязательства поддерживать борьбу украинцев против национального гнета. В программах названных партий и ТУП не предусматривалось использование террора для решения политических задач [11].

Уместно отметить, что в апреле 1917 г. именно ТУП инициировало созыв Украинского национального конгресса, на котором была избрана Центральная Рада (представительский орган), которая определила демократический путь становления украинской государственности, о чем свидетельствуют принятые ею четыре Универсала и Конституция УНР [12, с. 29-91].

Трагедия населения Российской империи заключалась также и в том, что наряду с безжалостным революционным терроризмом на плечи народа в начале века легли две кровопролитные войны, которые в немалой степени увеличили число человеческих потерь и внесли свой вклад в ужесточение общественных нравов. Эти войны, в сочетании с широкомасштабным революционным терроризмом, заставили огромные массы людей свыкнуться с неотвратимостью социального насилия, примирили с его жестокостью, резко обесценили человеческую жизнь, заглушили чувства сострадания и сопереживания. Первой кровавый счет открыла русско-японская война 1904-1905 годов. В ней Россия потерпела поражение, уступила занимаемые территории и потеряла на поле боя свыше 270 тыс. убитыми солдат своей армии. Следующей была Первая мировая война 1914-1918 гг., чудовищно жестокая уже в планетарном масштабе. Начавшись как конфликт между несколькими странами, она впоследствии втянула в свою орбиту 38 государств с населением свыше 1,5 млрд. человек. В вооруженном противостоянии оказались армии, объединявшие 37 млн. человек, при этом в их тылу находилось около 70 млн. отмобилизованных солдат и офицеров. Впервые для уничтожения противника использовалось оружие массового поражения. Россия вступила в войну 6-тью армиями, общей численностью свыше 1 млн. человек. Впервые в истории цивилизации столь гигантскими были потери в этой войне – около 10 млн. убитых и свыше 20 млн. раненых. Потери России составили 1,5 млн. убитых [13].

Завершающий этап этой войны совпал с двумя социальными революциями 1917 г. в России, всплеском национально-освободительного движения в Украине и других регионах империи. Результат этих событий известен. В центре государственную власть захватили большевики, которые активно стали распространять свое агрессивное влияние на всю территорию бывшей царской империи. Именно это послужило толчком к началу жестокого противостояния советской власти, а также иностранной военной интервенции. Такое столкновение, в котором стороны всеми способами и средствами отстаивают свои жизненно важные, но диаметрально про-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

тивоположные интересы, не могло быть бескровным. Особенностью развернувшейся борьбы явилось то, что в нее с обеих сторон были втянуты люди, чья жизнь в предшествующие 15-18 лет протекала на фоне по сути непрекращающегося кровопролития в России.

Вынужденные с оружием в руках отстаивать правоту своих идеалов, отвергающие компромиссы, провозглашающие жесткое, а подчас и жестокое обращение со своими противниками, эти люди за долгие годы войн и революций утратили чувство самосохранения. Они больше не ценили свою жизнь и были абсолютно равнодушны к судьбам тех, кто покушался на их идеалы. Понятно, что противоборство представителей таких полярных воззрений часто велось до физического уничтожения своего противника. Постепенно воюющие стороны стали считать такой итог единственно возможным и безусловно справедливым способом разрешения возникшего противостояния. Без учета подобного фона трудно непредвзято анализировать документы того периода, такие, например, как листовку Харьковского комитета РСДРП(б), призывавшую рабочих, солдат и крестьян Украины к гражданской войне еще – в марте 1917 года. Аналогичный призыв остался в истории, кстати, и от имени киевских большевиков [14]. На наш взгляд, они весьма наглядно иллюстрируют выдвинутый выше тезис о господствовавших в то время способах разрешения социальных конфликтов. Интересно, что в тогу революционного романтизма нередко обряжались и откровенные бандиты. В статье «Исповедь» издававшийся в Харькове орган анархистов-синдикалистов «К свету» весьма откровенно заступился за своих единомышленников, совершавших грабежи и убийства, объясняя это «борьбой с классом угнетателей», «ярким протестом против собственности». Печатный орган анархистов представил страницы одному из своих сторонников для таких, например, «откровений»: «...Я пользуюсь всем, и только беру, но ничего не даю. Только разрушаю... Мы ослабляем этим государство, власть, которая на борьбу с нами убивает массу людей и сил, обессиливая этим себя и порождая своей жестокостью по отношению к нам ненависть к себе» [15, с. 149].

Обстановка всепоглощающего насилия способствовала проявлению жестокости не только в отношении противников, но и соратников. Пребывание председателя ВЧК Ф. Дзержинского в отряде левоэсеровского мятежного командира Попова довольно хорошо известно в истории, этот эпизод вошел во многие книги и фильмы. Но мало кто знает, что один из лидеров большевиков – В. Бонч-Бруевич предложил тогда в качестве радикальной меры разбомбить мятежников и его в этом решении поддержал В. Ленин, прекрасно зная, что там, в качестве заложника, находится его боевой товарищ по партии – «железный чекист Феликс» [9]. Кстати, левые эсеры в своих «операциях по экспроприации» нередко предпочитали выступать под видом чекистов. Так, например, изыскивая в 1920 г. деньги на типографию для издания партийной газеты, они решили ограбить квартиру, получив доступ в нее по подложному ордеру на обыск Харьковской губчека.

При столь жестоком отношении к своим соратникам от революционеров трудно было ожидать лояльного отношения к своим противникам. В деле экспорта революции это особенно отчетливо проявилось. Так, обращаясь в свое время с приветствием к венгерским рабочим, В. Ленин писал: «Товарищи венгерские рабочие! Вы дали миру еще лучший образец (революции. – Авт.), чем Советская Россия... Если проявятся колебания среди социалистов, вчера примкнувших к Вам, к диктатуре пролетариата, или среди мелкой буржуазии, подавляйте колебания беспощадно. Расстрел – вот законная участь труса на войне» [16]. И если подобная участь труса на войне не вызывает особого неприятия, то распространять правила войны на взаимоотношения с политическими противниками вряд ли допустимо в рамках достигнутой цивилизации. Но коммунистические лидеры пошли своей дорогой в своей революционной практике и описанные ранее

события в Германии, Болгарии, Эстонии и ряде других стран служат тому подтверждением.

Известно, что гражданская война закончилась победой большевиков, армия которых к концу войны насчитывала 5,5 млн. человек. Подавляющее большинство воевавших в ней полностью или частично одобряли вооруженные методы борьбы в отстаивании своих взглядов, и эту убежденность они внесли с собой в мирную гражданскую жизнь уже советской страны. Реально носителей такой идеологии было гораздо больше, если учесть, что к мирному труду приступило немало тех, кто воевал против советской власти, но по каким-либо причинам был вынужден сложить оружие, не в последнюю очередь надеясь на милость победителя.

Публицист Р. Медведев заметил эту особенность и написал о том времени: «Не оправдывая большевиков, надо их действия рассматривать в контексте первых 20 лет XX столетия. Это была 1-я мировая и колониальная экспансии, когда насилие считалось обычным и приемлемым методом решения политических и национальных проблем и для цивилизованных стран Западной Европы, даже не заметивших ни геноцида армян в Турции, ни геноцида населения Бельгийского Конго» [17].

Интересно, что очевидцы тех событий смотрели на карательную политику большевиков иногда под очень необычным углом зрения. Так, известный русский философ, богослов, профессор МГУ С. Булгаков, который был выслан большевиками из страны в 1922 г., за три года до этого сделал доклад «Духовные корни большевизма». В нем он утверждал, что «Русский большевизм – сплав стихии желтого Востока – монгольской расы, северных народов и славянства – выражается в дикости и зверской жестокости плюс особенности холодной страны, на которую все нападали» [18].

Привыкшие за долгие годы к оружию и скорой расправе над противником, вчерашние солдаты принесли с собой в мирную жизнь твердую уверенность, что любые социальные конфликты эффективнее всего решать понятными им фронтовыми методами. В этом их убеждала и теория классовой борьбы, ставшая официальной идеологией победившей власти большевиков и распространяемая среди населения через многочисленных агитаторов, пропагандистов, партийную печать и другие средства информации. В этом же убеждала и повседневная политическая практика, которая продолжала стойко придерживаться революционного насилия, рождая или реанимируя подчас весьма изощренные формы истребления людей.

Достаточно вспомнить активно используемые большевиками в начале двадцатых годов на Украине институты заложников и ответчиков. И хотя бесспорно повстанческое движение и разгул уголовного бандитизма представляли серьезную опасность для советской власти, все же карательные меры в виде обстрела селений и их полного уничтожения были недопустимо жестокими ответными мерами пролетарского государства, публично осудившего террор буржуазной власти в отношении рабочих и крестьян [19].

В подобной революционной практике весьма рельефно просматривается противоречивость в делах и лозунгах коммунистических лидеров того периода. Признавая крестьянство, пусть даже и не все, в качестве опоры советской власти в деревне, большевики готовы были это крестьянство уничтожать деревнями без разбора, тем самым, реанимируя отношения всемерно осуждаемой ими царской монархии к тем же крестьянам, когда те выходили из ее повиновения. Вот какое, например, указание поступило от министра внутренних дел России курскому губернатору в 1905 г.: «... деревню бунтовщиков стереть с лица земли» [20]. Через полтора десятка лет большевики обратились к этой практике.

Можно предположить, что на фоне общего насилия, сопровождавшего развитие российского общества два последних десятка лет, такое решение большевиков не казалось им особенно жестоким. Поэтому нередко в обращениях к населению последнему напоминалось, что «... советская

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

власть не остановится ни перед какими мерами и жертвами..., за каждого убитого советского деятеля поплатятся сотни жителей... сел и станиц. Наше предупреждение – не пустая угроза. Советская власть располагает достаточными силами для осуществления всего этого» [21]. Трудно представить, что подобные обращения принадлежали представителям власти, которая на весь мир объявила себя подлинно народной. Правда, к крестьянству не лучше относились в силу сказанного и противники большевиков. Известна телеграмма атамана Б. Аненнкова, адресованная Колчаку. В ней атаман весьма обыденно сообщал о своих намерениях: «Чистку нужно произвести основательно. Здесь в одном селе уничтожено все мужское население, а в двух наполовину» [20].

Понятно, что убежденными носителями подобной идеологии и практики в первую очередь становились коммунисты, работавшие в государственном аппарате и партийных органах. Сказанное в полной мере относится и к сотрудникам советских спецслужб. Специфика этой категории сторонников советской власти заключалась в том, что в их профессиональной деятельности переход к мирному этапу развития государства был заметен менее всего. Нацеленность на мировую революцию и необходимость укреплять оборонный потенциал собственной страны не давали советским спецслужбам возможности погрузиться в неспешную мирную жизнь. Обеспечение экспорта революции в европейские страны требовало усилий, соизмеримых с периодом гражданской войны и отражения военной интервенции. Необходимость решения боевых задач, привлечение военных специалистов, использование боевых средств – все это только усиливало сходство с военным периодом и подталкивало к мысли о полезности востребования не только боевого опыта, но и боевых методов подавления классового противника.

Убежденность спецслужб в целесообразности такого подхода покоилась на двух важных обстоятельствах. Во-первых, оперативная практика, особенно первых послевоенных лет, свидетельствовала, что существуют реальные силы как внутри страны, так и за ее пределами, нацеленные на устранение советской власти вооруженным путем, чему советские спецслужбы должны были препятствовать в силу своего предназначения.

Эти силы объединяли представителей свергнутых классов, и поэтому применение против них жестких, а нередко и жестоких мер не вызывало неприятия в среде сотрудников спецслужб. Подобная практика находила поддержку среди пролетарских слоев населения, откуда в советские спецслужбы шло основное пополнение, и это также укрепляло в спецслужбах уверенность в правоте и целесообразности собственных действий.

Во-вторых, этому способствовали изменения во внутриполитической ситуации в стране. В ходе развернувшейся в среде высшего партийного руководства борьбы за власть И. Сталиным была сформулирована, получившая затем широкое распространение идея о нарастании в послевоенное время сопротивления советской власти со стороны ее внешних и внутренних противников. И если образ внешнего врага остался без особых изменений, то понятие внутреннего противника стало претерпевать существенные изменения. К тому времени лидеры большевиков уже осознавали, что победить в вооруженной борьбе широкое повстанческое движение, имеющее глубокие крестьянские корни, довольно проблематично, даже используя институты заложников, ответчиков, артиллерийские обстрелы сел и прочие меры подавления. И совсем катастрофичным для советской власти было бы единение повстанческих тенденций с оппозиционными процессами в различных социальных слоях городского населения.

Поэтому, кроме реальных противников советского строя, которые своими вполне конкретными действиями подрывали обороноспособность государства, к числу врагов советской власти все чаще стали относить отдельных лиц, а то и группы людей, которые только подозревались в подобной деятельности. С развитием в стране об-

становки подозрительности стремительно расширялось представление о внутренних врагах советского государства. К ним стали относить целые политические партии, в первую очередь из числа недавних противников большевиков, большие социальные группы, выделенные по профессиональному, территориальному, национальному или иным признакам.

Апофеозом политического недоверия стало зачисление в списки врагов советской власти целых народов, что явилось продолжением уже упоминавшейся практики коллективной ответственности. Эти взгляды И. Сталина и его единомышленников оформлялись в виде политических установок высших органов коммунистической партии и становились руководством в повседневных действиях всех государственных органов, общественных организаций и объединений. Внутри самой коммунистической партии сложилась обстановка, в соответствии с которой враждебной советскому государству деятельностью стали считаться не только выступления против линии партии, но и любые высказанные сомнения о ее правильности. Постепенно такой подход стал критерием лояльного отношения к советской власти для всего населения СССР.

Спецслужбы в таких условиях не могли быть вне диктата руководящего ядра коммунистической партии, уже хотя бы потому что их ряды пополнялись преимущественно за счет наиболее активных членов РКП(б) – ВКП(б). Однако неверно было бы утверждать, что тотальная подозрительность спецслужбам была навязана полностью извне. По мере укрепления тоталитарного режима менялись и отношения между руководящей партией и специальными службами государства, которые все больше стали использоваться сталинским окружением для захвата инициативы во внутрипартийной борьбе, а затем и для расправы, сначала над наиболее сильными соперниками, а вскоре и над любой оппозицией. Между руководством коммунистической партии и советскими спецслужбами сложились довольно сложные взаимосвязи. Сталин и преданное ему Политбюро ЦК определяли основные направления деятельности спецслужб и требовали неукоснительного исполнения своих политических установок.

Спецслужбы, реализуя волю политического руководства, отчитывались о полученных результатах перед высшими партийными инстанциями. Сложность ситуации для спецслужб заключалась в том, что эта воля причудливо объединяла в себе как стремление И. Сталина и его единомышленников обеспечить безопасность пролетарского государства от реальных противников советской власти, так и их тайные намерения избавиться от соперников во внутрипартийной борьбе, а впоследствии и от любых инакомыслящих. Эту двойственность верно подметил Б. Курашвили, который писал: «Теория обострения классовой борьбы в те годы ошибочная крайность. Другая крайность – «теория» полного социального единодушия, отсутствие врагов социальной сознательности и полной лояльности кулаков и т.п.» [22]. Трагедия спецслужб заключалась в том, что они вынуждены были свою деятельность осуществлять под лозунгом борьбы с врагами народа, в которую И. Сталин и высшие партийные органы втянули все население Советского Союза, постоянно меняя образ врага в соответствии с политической конъюнктурой.

Здесь возникает важный вопрос – была ли у советских спецслужб в тех конкретно-исторических условиях возможность сместить приоритеты в своей работе в пользу борьбы с реальными противниками советского государства. Исходя из доступной сегодня информации, ответ на этот вопрос, скорее всего, должен быть отрицательным, поскольку по мере укрепления тоталитарного режима все более усиливался личный контроль И. Сталина за деятельностью государственных и партийных спецслужб, что не только не вызывало неприятия в общественном сознании, а всячески поддерживалось и одобрялось. Однако необходимо отметить, что в распоряжении советских спецслужб все-таки были возможности оказать позитивное влияние на происходившие в стране внутриполитические

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

процессы и ограничить в какой-то степени размах шпиономании. Но эти возможности остались нереализованными. Так произошло в первую очередь потому, что в деятельности спецслужб постепенно стали смещаться приоритеты. Это, например, хорошо иллюстрирует практика выявления посягательств на обороноспособность СССР со стороны иностранных разведок и враждебных элементов внутри страны, где все чаще агентурно-оперативные меры борьбы с противником стали подменяться судебно-следственными мерами.

Отход от оперативных методов выявления посягательств на безопасность советского государства постепенно привел к деградации оперативно-профессионального мастерства советских спецслужб, которое с трудом начало складываться на рубеже 20-30-х годов, вызвал падение спроса на высококвалифицированного сотрудника-разработчика, чьими профессиональными усилиями вполне можно было внести ясность и объективность во многие неоправданные обвинения граждан в шпионской деятельности против Советского Союза. Но этому не суждено было сбыться. Однако даже если бы спецслужбы пошли по такому пути, их поджидали немалые трудности, поскольку в теории и практике советской юстиции все шире утверждался обвинительный подход, в центре которого стоял печально известный тезис о «царице доказательств» – решающей значимости признательных показаний обвиняемого или подсудимого. Следует помнить, что репрессии не миновали и самих сотрудников спецслужб. По некоторым подсчетам, их было репрессировано более 20 тысяч. Наверняка реальное количество потерь больше, ибо существование партийных спецслужб долгое время в советской литературе замалчивалось. В первую очередь жертвами репрессии становились наиболее квалифицированные специалисты, чей профессионализм и вера в революционные идеалы позволяли занимать весьма независимую позицию и отстаивать свои взгляды, особенно в ситуациях, связанных с обвинениями в шпионской и террористической деятельности авторитетных участников революционного прошлого.

Приходящие им на смену работники в профессиональном отношении были подготовлены, как правило, значительно слабее. Не обладая необходимым уровнем оперативного мастерства, они, вместе с тем, весьма предвзято относились к опыту, накопленному их предшественниками, поскольку в его формировании участвовали многие уже арестованные к тому времени сотрудники. В такой ситуации многие из вновь прибывших сотрудников предпочитали в оперативной работе неукоснительно ориентироваться на установки высших партийных инстанций и волю своих руководителей. А какой она могла быть, весьма наглядно иллюстрируют слова многолетнего руководителя украинских чекистов В. Балицкого на одном из оперативных совещаний: «Вы знаете, что аппарат ГПУ это тот орган, который должен безоговорочно выполнять волю Центрального Комитета партии, которая передается через его Председателя. Если я прикажу стрелять в толпу независимо от того, кто бы там ни был – откажитесь – расстреляю всех – нужно безоговорочно выполнять мою волю» [23]. Поэтому если упомянутые оперативные сотрудники осознавали, что от них ждут жестких, а подчас и жестоких решений и действий, хотя прямо и не требуя этого, то они без особых колебаний реализовывали эти ожидания. А в тех случаях, когда такие действия им прямо предписывались должностными инструкциями или распоряжениями начальников, они всецело старались свой низкий профессиональный уровень компенсировать служебным рвением в практике репрессий.

О том, что в жернова репрессий втягиваются не социально чуждые пролетариату элементы, а бывшие активные революционеры, участники гражданской войны и простые рядовые труженики, в спецслужбах теперь задумывались не часто. Те немногие сомнения, которые все же возникали, решались просто – дополнением образа внутреннего врага новыми социальными категориями граждан, создаваемых по профессиональному, национальному, партийному, территориальному и иному

признаку. Идея такого циничного подхода принадлежала И. Сталину. Она была им опробована в процессе внутрипартийной борьбы за власть, а затем его сторонниками привнесена в деятельность советских спецслужб и положила начало страшной цепной реакции. Выполняя политические установки партийного руководства, спецслужбы проводили широкомасштабные аресты. Опираясь на эти аресты, центральные, партийные органы призывали спецслужбы к расширению масштабов политических репрессий, определяя все новые и новые категории неблагонадежных соотечественников. Затем все повторялось.

В таких условиях в спецслужбах стали пользоваться спросом не дотошные аналитики и мастера комбинации, а сотрудники, способные в сжатые сроки добыть у арестованных признательные показания в шпионской, террористической и иной враждебной деятельности. Особый спрос был на показания, свидетельствующие о разветвленной враждебной деятельности советских граждан в оборонной промышленности, наиболее важных отраслях народного хозяйства, армии, правоохранительных органах, органах власти и управления. Понятно, что добыть подобные показания у большинства невиновных людей можно было, только применив к ним жестокие меры воздействия, которые вызывали у жертвы сильные физические и моральные страдания. Подобную модель поведения чекистов иногда вольно или невольно укрепляли признанные лидеры большевистского движения. Вот что говорил, например, С. Киров на собрании сотрудников областного ГПУ в Ленинграде: «Надо прямо сказать, что ЧК-ГПУ – это орган призванный карать, а если попросту изобразить это дело, не только карать, а карать по-настоящему, чтобы на том свете был заметен прирост населения, благодаря деятельности нашего ГПУ» [24]. Вряд ли после подобного напутствия партийного лидера обсуждение проблем милосердия в среде чекистов могло быть популярным занятием.

Ситуация усугублялась тем, что в общественном сознании постепенно формировалась убежденность, что признательные показания обвиняемых в государственных преступлениях вполне оправдывают применявшиеся к ним жестокие меры воздействия. Не малую лепту в это внесли сами спецслужбы, а также широкое пропагандистское обеспечение крупных политических процессов, характерное для 30-х годов. В основе этого заблуждения лежал тезис о том, что признание обвиняемого является приоритетным доказательством его виновности. Эта порочная формула была весьма распространенной, как уже упоминалось, в правовой теории и практике того периода.

То, что общественное сознание советских людей сравнительно легко поддалось деформирующему влиянию очередной волны социального насилия и столь быстро свыклось с его новыми проявлениями, позволяет предположить, что в мироощущении большинства советских граждан развернувшиеся политические репрессии продолжили череду неотвратимых кровавых событий, преследующих их с начала столетия и мало зависящих от политического устройства страны. Процесс обесценивания человеческой жизни, ужесточения общественных нравов, начавшийся в эпоху царизма, продолжался и при советской власти. В Украине это было особенно заметно в период голодоморов 1921-1922 и 1932-1933 гг., когда украинский народ понес колоссальные потери и приостановился в своем естественном развитии. На фоне этих абсолютно неоправданных людских потерь сложно было формироваться человеколюбию, развиваться чувствам сопереживания человеческим страданиям. К тому же в повседневную жизнь населения все чаще вторгались классовые регуляторы человеческих отношений, которые проповедовали жестокую нетерпимость к политическим противникам. Поэтому неудивительно, что когда такие противники объявлялись, их, чаще всего, встречало сформированное официальной пропагандой общественное мнение, сплоченное на острой ненависти и желании кровавой расправы над ними. Таким образом, первыми

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

выплескивались те чувства, которые прочнее всего сформировались в обстановке общественного страха и кровопролития, сопровождавших жизнь нескольких поколений с начала XX века. Характерно, что обреченные нередко полагали, что в вопросах вины И. Сталин и его окружение не дадут возможности совершиться социальной несправедливости.

Не были в этом отношении исключением и советские спецслужбы. Располагая в силу своей компетенции, проверенными данными об устремлениях иностранных спецслужб к оборонному потенциалу СССР, находясь постоянно в контакте с вражеской разведкой, спецслужбы незаметно для себя переступили ту грань, за которой тайная борьба с агентурой противника стала стремительно отягощаться их участием в борьбе за власть среди руководства компартии, где крепнущая сталинская группировка использовала спецслужбы для физического устранения своих противников.

В происшедшем вряд ли следует искать амбициозные попытки спецслужб узурпировать власть в стране, как это пытается представить ряд авторов. Во-первых, границы их компетенции четко устанавливались высшими партийными органами, а затем доводились до них в порядке установленной юридической процедуры. Во-вторых, сталинский режим приложил немало усилий, чтобы вмешательство спецслужб во внутрипартийные конфликты проходило под предлогом едва ли не защиты отечества. Не следует забывать, что строительство социализма в СССР породило те реалии, которые весьма отличались от светлых идеалов борцов с царизмом. Большевистскому руководству это тревожное расхождение было гораздо безопаснее объяснять происками внутренних и внешних врагов, нежели признавать ошибочность собственной стратегии и тактики. К тому же, подобное объяснение возникающих проблем было проще внедрять в общественное сознание народных масс, которые чередой кровопролитных конфликтов XX в. были уже подготовлены к восприятию образа очередного врага. Для укрепления этой идеи обществу необходимо было предъявить конкретного противника, мешавшего строить светлое будущее. И такой противник волей большевистских вождей всегда появлялся. Вначале в лице представителей социально чуждых классов, позже их сменили недавние союзники и попутчики большевиков, а затем очередь дошла и до соратников по партии. Первыми в списки врагов попадали старые революционеры, не желавшие мириться со сталинским социализмом, следующими – те, кто потенциально мог быть опасен укрепляющемуся сталинскому авторитаризму.

Выводы

Приводимые выше рассуждения со всей очевидностью показывают несостоятельность широко распространенного в литературе о советских спецслужбах мифа о том, что массовые репрессии межвоенного периода, особенно во второй половине 30-х годов, стали возможны только потому, что руководство спецслужбами, и органами госбезопасности в частности, захватили политические авантюристы, которые предприняли все меры для того, чтобы вывести спецслужбы из-под контроля коммунистической партии. Далее сторонники этой точки зрения утверждают, что, добившись поставленной цели, руководители спецслужб в борьбе за власть приступили к планомерному уничтожению всех тех, кто мог помешать им в реализации преступных замыслов.

Рожден этот миф был вскоре после смерти И. Сталина для того, чтобы снять с действовавшего в то время партийного руководства ответственность за необоснованные репрессии советского народа и отвлечь общественное мнение от объективного исследования политического террора 30-х годов. В последующие годы миф этот незначительно видоизменился, в основном за счет признания более активной роли отдельных партийных функционеров в организации политических репрессий в стране, но с непременным сохранением прежнего акцента на авантюрных политических устремлениях руководства ор-

ганов госбезопасности. В советское время рождение и поддержание этого мифа было обусловлено распространенной практикой частичного разрешения острых социальных проблем и замалчивания исторических событий, в которых партийная и государственная власть выглядели далеко не лучшим образом.

Обращение к тому же мифу в постсоветских условиях свидетельствует либо о нигилистическом отношении к деятельности советских спецслужб, либо представляет собой очередную попытку дистанцировать многочисленных партийных функционеров от результатов их деятельности опосредованной спецслужбами. Такая интерпретация прошлого в первую очередь направлена на укрепление позиций современных лидеров коммунистического движения, готовых представить органы госбезопасности СССР главными и чуть ли не единственными организаторами политических репрессий, чтобы на этом фоне демонстрировать преемственность в своей политике незапятнанных моральных ориентиров исторического прошлого

Литература

1. *Бабкин В*. Народ и власть / В. Бабкин, В. Селиванов. – К. : Манускрипт, 1996. – 448 с.
2. *Чайковський А. С*. За законом і над законом : з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А. С. Чайковський, М. Г. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 286 с.
3. *Спиридович А*. История большевизма / А. Спиридович. – Нью-Йорк, 1986. – С. 120.
4. *Гейфман А*. Революционный террор в России, 1894-1917 / А. Гейфман / Пер. с англ. Е. Дорман. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
5. *Рябков И. Ж*. Пролетарская революция / И. Ж. Рябков. – 1921. – № 3.
6. *Коларов В*. Болгария в центре мировой контрреволюции / В. Коларов // Коммунистический интернационал. – 1925. – № 5 – С. 126-148.
7. КПСС в революциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1970. – Т. 3. – С. 154. Цит. По : Арутюнов А. Досье Ленина без ретуши. Документы. Факты. Свидетельства. – М. : Вече, 1999. – 654 с.
8. *Антонов-Овсеенко В.* В семнадцатом году / В. Антонов-Овсеенко. – М., 1933. – 337 с.
9. «Источник». – 1966. – № 3. – С. 150.
10. «РОВС». – 2000. – № 1.
11. *Сарбей Г.* Національне відродження України / Г. Сарбей / Україна крізь віки. – Т. 9. – К., 1999. − С. 215-220, 281-287.
12. *Рубльов О. С*. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 10. – 320 с.
13. Военный энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 545-546, 647.
14. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 года). Сборник документов. − К., 1957. – С. 12-14.
15. *Дукельский С*. ЧК на Украине / С. Дукельский // ВЧК/ГПУ : документы и материалы / Ред.-сост. Фельштинский Ю. Г. – М. : Изд-во гуманитарной литературы 1995. – 272 с.
16. Коммунистический интернационал. – 1919. – № 2. – С. 158.
17. «Альтернатива». – 1995. – № 4. − С. 15.
18. «Отечественная история». – 2000. – № 4. – С. 86.
19. «Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями». – ЦДАГО. Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 27 ; Спр. 7. – Арк. 21-21 зв.
20. Иллюстрированная история СССР. – М. : Мысль, 1980. – С. 205, 292.
21. ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 5, спр. 29, арк. 10.
22. *Курашвили Б*. Политическая доктрина сталинизма. История СССР / Б. Курашвили. – 1989. – № 5. – С. 74.
23. ГА СБУ, ф. КПИ, д. 195, т.2, с. 10.
24. Лубянка-2. Из истории отечественной контрразведки. – М., 1999. – С. 2000.
25. *Дмитриев А.* Насилие : социально-политический анализ / А. Дмитриев, И. Залысин. – М., 2000. – С. 85.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Правові засоби боротьби з економічними загрозами українській державності

В.А. Тимошенко
доктор юридичних наук,
професор,
професор кафедри
державно-правових
дисциплін,
Університет економіки
та права «КРОК»

Із позицій комплексного методологічного підходу розкрито економічну природу феноменів наркоманії та наркобізнесу в контексті їхньої загрози безпеці держави та економічній безпеці зокрема; визначено шляхи протидії цим явищам.

Ключові слова: *загрози, наркоманія та наркозлочинність, протидія.*

С позиций комплексного методологического подхода раскрыта экономическая природа феноменов наркомании и наркобизнеса в контексте их угрозы безопасности государства, экономической безопасности в частности; определены пути противодействия таким явлениям.

Ключевые слова: *угрозы, наркомания и наркопреступность, противодействие.*

In the article reveals the economic nature of the drug addiction's and drug trafficking's phenomena in the context of threats to national security, economic security in particular, as well as the ways to combat these phenomenafrom the standpoint of the complex methodological approach.

Keywords: *threats, drug addiction and drug crime, combating.*

Постановка проблеми

Нагальною є проблема визначення ефективних шляхів і способів зниження економічної небезпечності наркоманії та наркозлочинності відповідно до вимог чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

До останнього часу економічна сутність наркоманії, шляхи протидії їй відповідно до вимог чинного законодавства розглядалася лише в іноземних джерелах і в основному фрагментарно, через призму неефективності дії міжнародної системи контролю за наркотиками.

Наприклад, у статті Н. Глушкова «Економіка наркоманії: вигоди реальні і ілюзорні» розглядаються економічні проблеми лише в межах дихотомії незаконного експорту та імпорту наркотиків [1]. У праці американського фінансиста Д. Сороса «Війна проти наркотиків марна» зроблено цілком слушний висновок, що силова війна проти наркоманії принесла більше шкоди, ніж користі [2]. У дослідженні А. Музики йдеться про український досвід протидії незаконному обігові наркотиків [8].

У вітчизняних джерелах економічна складова цього явища ще не розглядалася. Витрати на протидію наркоманії економічна шкода від наркозлочинності, на жаль, здебільшого завуальовуються, у статистиці, як правило, не фігурують. Тому вкрай важко визначити справжній розподіл коштів, що спрямовуються на боротьбу з цим явищем, і реальні втрати держави у цій сфері.

На сьогодні про наркоманію як соціально-небезпечне явище пишуть лікарі, юристи, політики та економісти, психологи, педагоги, соціальні працівники. Кожен із них, оцінюючи наркоситуацію з позиції своєї професії, пропонує відповідні шляхи її подолання та намагається діяти. Однак говорити про позитивний ефект цих шляхів не доводиться, наркоманія не лише не зменшується, а навпаки, масштаби її зростають. Ідеться не тільки про Україну, а й світ у цілому (цифри по планеті й Україні: в Україні у 1991 р. на обліку перебувало

близько 30 тис. осіб, хворих на наркоманію, у 2008 р. – близько 180 тис., тобто в 6 разів більше). Сьогодні на обліку – близько 150 тис. осіб, а реальна кількість споживачів наркотиків – понад 300 тисяч [3, с. 3].

У зв'язку з цим усе більше з'являється публікацій і заяв про неефективність протидії наркоманії, а звідси – песимістично-поразкові заяви про те, що боротьба з цим явищем програна. П'ятеро Нобелівських лауреатів-економістів навіть заявили, що ця війна принесла більше шкоди, ніж користі. Прихильники цих поглядів фактично закликають до відмови від протидії наркоманії. На нашу думку, з цим не можна погодитися, перш за все тому, що протидія наркотикам ототожнюється лише із силовими методами вирішення цієї проблеми. У такому разі війна проти наркоманії дійсно приречена на поразку, оскільки всі зведені в ранг універсаму силові шляхи її подолання виявилися контрпродуктивними. Насправді ця протидія стала війною не проти наркоманії як асоціального явища, а проти його полонених – хворих на наркоманію, «війна проти наркоманів марна, затратна й ламає людям життя» (Д. Сорос) [2, с. 1]. Але це не є підставою відмовитися від боротьби з таким злом.

Не вирішеними раніше частинами загальної проблеми залишаються питання економічних складових феномену наркоманії та наркозлочинності, що дало б можливість визначити ефективні шляхи подолання цього явища.

Формулювання цілей статті

Мета статті – аналіз економічних складових феномену наркоманії та наркозлочинності, які зумовлюють її загрозливий характер, і використання його результатів для вироблення стратегії призупинення цих загрозливих явищ правовими, адміністративними та спеціальними заходами.

Виклад основного матеріалу дослідження

Цілком закономірно, що потрібен новий методологічний підхід до дій у цій сфері, зокрема стосовно чинників, які породжують наркоманію і пов'язаний із нею наркобізнес, відновлюють його функціонування і зумовлюють подальшу еволюцію. На нашу думку, це чинники не стільки традиційні, соціальні, демографічні, психологічні, скільки економічні. Без коштів на незаконні наркотики, без прибутку за їхній збут ця сфера навряд чи існувала б. Ідеться, зокрема, про нелегальний ринок наркотиків, якому притаманні свої унікальні реалії та можливості.

Наркоманія значною мірою є економічним феноменом. Їй притаманні відносини виробництва, розподілу, обміну, збуту, отримання прибутку тощо. Водночас, порівняно з іншими сферами, її унікальність полягає в тому, що вона є малозатратною, але високоприбутковою для нелегального бізнесу. Останнє дає можливість значно ширшого маневру і довільного розподілу надприбутків із використанням їх для розширення наркоринку, його захисту, у тому числі через корупційні зв'язки з правоохоронцями, а також використання сучасних інноваційних технологій і вдосконалення структури та організації свого власного функціонування.

Один із яскравих прикладів – використання мережі Інтернет для незаконного розповсюдження наркотиків. Можливо, ця мімікрія і здатність до пристосування в будь-яких умовах пояснюють живучість наркобізнесу, і так чи інакше породжують ілюзію його невмирущості і складності боротьби з ним. Друга особливість економічних відносин у сфері наркобізнесу – спекуляція наркодилерів на залежності особи від наркотику, використанні психоемоційного стану наркозалежного, його неспроможності адекватно оцінювати свої дії. Третя особливість – здатність до самовідтворення наркоманії, її розширення без особливих економічних затрат, натомість – зростання надприбутків.

За даними Українського центру контролю за соціально-небезпечними хворобами МОЗ половина респондентів-споживачів «вуличних» опійних наркотиків (49,04%) щоденно на них витрачала до 200 грн., відповідно 36,94% – до 500 грн., незначна частина (9,4%) – 500 грн. [4, с. 3].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Ці показники підтверджуються результатами репрезентативного опитування споживачів наркотиків, проведеного у 2013 р. Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка спільно з Українським центром контролю за соціально небезпечними хворобами МОЗ України: 41,1% респондентів вживали наркотики один раз на добу, 11,5% − 2 рази, інші – по 3 рази на добу і більше протягом останніх 24 годин. Таким чином, можна зробити висновок, що в середньому наркотики вживаються раз на добу. Якщо мати на увазі, що з 300 тис. споживачів ін'єкційних наркотиків близько 80% (240 тис.) вживають ацетильований (екстрагований) опій, то щоденно на придбання наркотику ними витрачається, навіть виходячи з нинішньої суми у 200 грн., до 48 млн. грн., а за рік – 24,64 млрд. грн.* – надприбуток наркобізнесу.

Водночас МВС України в цій сфері за 9 місяців 2011 р. наклало арешт на майно наркозлочинців на суму 85,54 млн. грн. [5, с. 6], а за аналогічний період 2012 р. – 68 млн. грн. Як бачимо, такий обсяг вилучень коштів не може підірвати економічні основи наркобізнесу.

Прикро, але надприбутки, у першу чергу, підуть на збагачення наркобізнесу, його верхівки, а значить − на розширення нелегального ринку, підкуп правоохоронців та державних чиновників. Це неприпустимо.

Як бачимо, за розмірам прибутку наркобізнес стає пріоритетною складовою тіньового сектору економіки, що на кожному кроці продукує хабарництво, фінансує злочинну діяльність, розкручує інфляційні процеси. І це далеко не повний перелік загроз, які впливають на рівень економічної безпеки держави.

Оскільки надприбуток породжує незаконний обіг, який контролюється наркобізнесом, то, на думку деяких аналітиків, останній є фактично наслідком контрольно-заборонної функції. Тому ряд дослідників порушує питання взагалі про доцільність контролю, тобто необхідності контрольно-заборонних заходів у цій сфері, або навіть їх відміни.

Відповідь на ці питання, на наш погляд, пов'язана зі з'ясуванням сутності самого контролю, його змісту. Якщо вона тільки заборонна, то цілком очевидно, що за наявності попиту її результатом буде поява нелегального ринку. Але ж, виходячи з логіки Конвенцій ООН 1961, 1971, 1988 років про наркотичні засоби і психотропні речовини, головна функція контролю – регулятивна, спрямована на визначення та вдосконалення порядку і механізмів обігу речовин психоактивної дії, які є загрозливими для здоров'я людини. «Як засіб досягнення цілей Конвенцій, створена система контролю за наркотиками, але не «заборонний режим». У трьох всезагальних угодах про наркотики контроль за наркотиками має дуже специфічне значення. Держави-сторони зобов'язуються обмежувати використання наркотичних засобів, що підлягають контролю, медичними та науковими цілями. Це пояснюється тим, що міжнародне співтовариство усвідомлює, що використання цих речовин тягне за собою надто проблематичні і небезпечні наслідки, а також шкодить здоров'ю та безпеці людей, якщо вони використовуються без контролю з боку державних органів та лікарів» [6, с. 2]. До речі, і сам контроль зумовлений потребами зберегти людину від цієї загрози. Ця рятівна функція контролю чомусь відходить на задній план у тих, хто по-критиканськи абсолютизує репресивну сторону контролю, ігноруючи його регулятивну сутність. Натомість остання є досить широкоплановою. Бо навіть Конвенції через таблиці мають градації вимог до контролю різних речовин залежно від їхньої небезпечності, передбачаючи не лише заборону, а головне – доступність, можливість медичного застосування підконтрольних речовин, у тому числі й високоактивної дії, наприклад, морфій у знеболенні, метадон у замісній лікувальній терапії тощо.

Додатковим аргументом опонентів системи контролю є використання ними псевдологіки про відсутність небезпечності вживання наркотиків, наприклад, «легких», типу марихуани, водночас лікарі-наркологи стверджують протилежне: марихуана порушує емоційну сферу людини,

призводить до пошуку уявних «ворогів», утечі від них чи помсти за уявні гріхи, що зумовлює злочинність, депресію, суїциди.

Між тим, як установлено автором в процесі дослідження, у світі мільйони людей, що в немедичних цілях вживають наркотики, визнані хворими на наркоманію і потребують спеціалізованого лікування. В Україні, наприклад, таких осіб нараховується до 300 тисяч. Але вони не лише хворі, а вилучені взагалі з активного соціального життя. Сто тисяч непрацюючих наркозалежних не додають валового внутрішнього продукту країни 3 млрд. 700 мнл. грн.

Ще один зріз контролю, чи не найважливіший у сфері наркообігу, це те, що він є головною перепоною витоку наркотиків з легальної сфери у незаконну. Наприклад, лікарський засіб метадон, що є під контролем і використовується в замісній підтримувальній терапії в обсязі з 320-340 кг щорічно, завдяки заходам контролю практично не має витоку в незаконний обіг. За даними МВС України. у 2012 р. витік його становив 150 гр. на рік, у 2013 р. – всього 95 гр., хоча кількість учасників програми ЗПТ зросла в цей період на 2 тис. осіб і становить на сьогодні понад 9 тис. осіб.

Слід мати на увазі ще одну функціональну спрямованість, яка несе в собі конструктивний зміст, а саме стимулювання розвитку фармації, наукових досліджень, окремих галузей виробництва. Для України найбільш показовим є відродження коноплярної галузі економіки, яка все більше набирає сили, завдяки культивуванню винайдених вітчизняними науковцями-селекціонерами технічних конопель з низьким вмістом наркотичних речовин.

Із професійної точки зору контроль важливий тому, що визначає кваліфікаційні вимоги до роботи з цими препаратами, порядок їх зберігання та збуту, що відіграє захисну функцію стосовно пацієнтів і медперсоналу.

Наведені аргументи є свідченням того, що контроль − це невід'ємний елемент системи обігу наркотиків, який виконує в ній регулятивну, забезпечувально-упереджувальну функцію, що звужує їх нелегальний ринок.

У такому разі в іншому світлі постає теза про те, що контроль стимулює незаконний ринок наркотиків. Фактично при цьому вирішується проблема доступності до ліків. Легальна сфера знеболення опіоїдними анальгетиками регулюється таким чином, що дає можливість застосування наркозасобів без зайвих адміністративних обмежень, тобто контроль − на варті інтересів людини і превенції для нелегального ринку.

На наше переконання, система контролю виконує особливу економіко-безпекову місію – скорочення нелегального ринку наркотиків. Особливо, коли ця система є складовою комплексу профілактичних, лікувально-реабілітаційних заходів, заходів зменшення шкоди від вживання наркотиків, а відтак – зменшення попиту на них – головної запоруки економічного підриву наркобізнесу.

Однак постають запитання: за рахунок чого задовольняється попит, який на сьогоднішній день в Україні залишається досить високим, тобто звідки беруться кошти на незаконне придбання наркотиків?

За проведеними дослідженнями загальна схема джерел є такою: п'ята частина − власний заробіток, третина – заробіток дрібних дилерів на продажі декількох доз, усе інше – коштів від злочинної діяльності: грабунки, крадіжки, сутенерство, секс послуги тощо.

Українське кримінальне законодавство передбачає відшкодування завданих збитків за рахунок тих осіб, які скоїли злочин. Однак марно очікувати відшкодування від наркозалежного, що, як правило, не працює, не має особистої власності. Це робить норму закону про відшкодування в такому разі декларативною. Отже, тисячі людей не лише страждають від злочинних посягань, а й не можуть отримати компенсації за завдані збитки.

Є й прямі витрати держави, зокрема, спрямовані на лікування, реабілітацію та ресоціалізацію наркозалежних, кримінальне переслідування осіб, що скоїли злочини у сфері незаконного обігу нарко-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

тиків, їх утримання в пенітенціарних закладах тощо. Щороку з місцевих бюджетів на утримання наркологічної служби виділяється 500-550 млн. гривень. До цього слід додати витрати на лікування супутніх соціально-небезпечних захворювань наркозалежного: ВІЛ-СНІД, туберкульоз, вірусні гепатити. Середня вартість одного річного курсу антиретровірусної терапії (АРТ), закупленого за рахунок коштів державного бюджету, станом на 1 січня 2014 р. за цінами закупівель 2013 р. становила 4330 грн. [4, с. 2]. Для ефективного здійснення АРТ необхідним є регулярне проведення лабораторного моніторингу. Вартість річного забезпечення лабораторного моніторингу для одного пацієнта за цінами закупівель держабюджету 2013 р. становить 885 грн., для проведення досліджень вірусного навантаження (2 дослідження на рік) і 539,2 грн., для визначення рівня CD 4 (4 дослідження на рік). Отже, орієнтована вартість лікування 1 хворого на ВІЛ-інфекцію з лабораторним супроводом становить (за умови курсових коливань) майже 6 000 грн. (5754 грн.) [4, с. 2].

Окрім того, вкрай важливим є формування прихильності пацієнта до лікування. Для забезпечення заходів з формування прихильності кошти з державного бюджету не виділялися. Забезпечення медико-соціальних послуг з догляду та підтримки проводиться за рахунок коштів Глобального фонду, середня їхня вартість для 1 пацієнта на рік становить 586 грн. [4, с. 2].

Характерною для України є велика кількість пацієнтів із подвійною та потрійною патологією: ВІЛ/ТБ, ВІЛ/вірусні гепатити та наркозалежність. Це зумовлює нагальну потребу в розвиткові інтегрованої допомоги таким пацієнтам як на базі лікувальних закладів служби СНІДу, так і на базі інших закладів охорони здоров'я, включаючи високоспеціалізовані – протитуберкульозні, наркологічні тощо.

Препарати для лікування вірусних гепатитів за рахунок коштів Загальнодержавної програми забезпечення профілактики Віл-інфекції, лікування, догляду та підтримки Віл-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки не закуповувалися. З урахуванням закупівельних цін у 2013 р. Державної цільової соціальної програми профілактики, діагностики та лікування вірусних гепатитів на період до 2016 р., середня вартість річного курсу лікування вірусного гепатиту С може становити 44580,96 грн. [4, с. 2].

Статистика свідчить, що понад 20% споживачів ін'єкційних наркотиків хворіють на ВІЛ-СНІД, тобто близько 50 тис. хворих. Якщо АРТ на одного хворого коштує 6 тис. грн. на рік, то на 50 тис. повинно буди витрачено 300 млн. грн. Близько 40% хворіють на вірусні гепатити, туберкульоз, що фактично здорожує лікування в десятки разів. Так, за Загальнодержавною цільовою соціальною програмою протидії ВІЛ-інфекції СНІДу на 2014-2018 роки на надання ВІЛ-інфікованим споживачам ін'єкційних наркотиків профілактичних і медичних послуг (п. 4) передбачається виділити у 2014 р. – 82 млн. грн., 2015 – 84 млн. грн., 2016 – 82 млн. грн. Загалом – 251,5 млн. грн. за рахунок благодійної допомоги та витрат із місцевих бюджетів [7, с. 12].

На жаль, та ж статистика свідчить про низьку ефективність лікування – 2% тих, хто відмовився від подальшого вживання наркотиків.

Чималих витрат потребує і кримінальне переслідування за злочини у сфері незаконного обігу наркотиків, які багато в чому себе не виправдовують. Наприклад, затрати часу і коштів на десятки тисяч кримінальних проваджень, експертиз, судових засідань, утримання підозрюваних під вартою та засуджених у пенітенціарних закладах тощо.

Як зазначає у своєму дослідженні А. Музика: «Особливої уваги заслуговує та обставина, що протягом останніх років кількість засуджених, до яких застосовується ст. 75 КК України (звільнення від відбування покарання з випробуванням) залишається значною. Зокрема, якщо в 1990-1992 рр. умовне засудження та відтермінування виконання вироку застосовувались лише до 1%-3,1% відповідно, то у 2010р. – 49,9% засуджених за наркозло-

чини були звільнені від відбування покарання з випробуванням» [8, с. 204].

Це фактично всю кримінально-правову складову зводить до вилучення наркотичного засобу. Але ж це можна було зробити і в рамках адміністративного провадження, що є значно менш затратним, ніж кримінально-правове. Однозначно такий підхід дасть змогу співробітникам МВС зосередитися на протидії наркобізнесу, підриві його економічних засад.

Висновок

Проведений аналіз підводить до питання про найбільш ефективний шлях подолання наркоманії та наркозлочинності. Якщо суто силова війна проти наркоманії програна, медико-лікувальні заходи, хоча й значно ефективніші й дешевші силових, оскільки спрямовані на зниження попиту на наркотики, утім повинні супроводжуватися підривом економічної бази наркоманії – наркобізнесу.

Література:

1. Глушков Н. Экономика наркомании : выгоды реальные и мнимые / Н. Глушков // Идеи и люди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : //http: //www.ng.ru/ideas

2. Сорос Д. Війна проти наркотиків марна / Д. Сорос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : //http:rufabula.com/news/2014/05/07/soros-on-drugs

3. Страновой доклад о ходе выполнения Украиной Политической Декларации и Плана действий по налаживанию международного сотрудничества в целях выработки комплексной и сбалансированной стратегии борьбы с мировой проблемой наркотиков. − К. : ДСКН 2014. − 28 с.

4. Аналітична інформація щодо лікування наркозалежних / Український центр контролю за соціально-небезпечними хворобами МОЗ України. – К., 2014. – 4 с.

5. Про результати боротьби з правопорушеннями у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / Доповідна записка МВС України від 5 жовтня 2012 р. №15917. – 13 с.

6. Позиция ЮНОДК по наиболее острым вопросам в отношении наркотиков // Управління ООН з наркотиків та злочинності, Відень, 14 травня 2014 р. − 23 с.

7. Загальнодержавна цільова соціальна програма Кабінету міністрів України протидії ВІЛ-інфекції СНІДу на 2014-2018 роки / Додаток 2 до Програми (пп.4, 5).

8. *Музыка А. А.* Незаконный оборот наркотических средств : украинский опыт противодействия / А. А. Музыка // Украинское общество и наркотики : развитие нового стратегического подхода / Міжнародна конференція високого рівня. Київ, 21-23 травня 2012 р. − С. 197-206.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

До питання про методологію теорії держави та права

В.А. Ященко
доктор юридичних наук,
професор кафедри
теорії держави і права,
Університет економіки
та права «КРОК»

Запропоновано нову концепцію методології теорії держави та права, яка синтезує філософські та правові підходи у вивченні та функціонуванні державно-правових явищ. Інноваційним є висновок, що феномен методології виконує свою регулятивну функцію щодо об'єкта аналізу з урахуванням його специфічної природи.

Ключові слова: *методологія, філософія, теорія держави та права, діалектика, правобуття та правосвідомість.*

Предложена новая концепция методологии теории государства и права, синтезирующая философские и правовые подходы при изучении и функционировании государственно-правовых явлений. Инновационным является вывод, что феномен методологии выполняет свою регулятивную функцию относительно объекта анализа с учетом его специфической природы.

Ключевые слова: *методология, философия, теория государства и права, диалектика, правобытие и правосознание.*

The author proposes a new concept of the methodology of theory of law, which synthesizes the philosophical and legal approaches to learning and functioning of state and legal phenomena. At the same time the conclusion is innovative and means that the phenomenon of the methodology performs its regulatory function concerning the object of the analysis taking into account its specific nature.

Key words: *methodology, philosophy, theory of state and law, dialectic, law being and legal awareness.*

Постановка проблеми

Висувається положення про нову систему регулятивних принципів (методологію) комплексного вивчення та функціонування теорії держави і права з позицій діалектичної парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В усіх підручниках та посібниках з теорії держави і права так чи інакше розглядається питання методології цієї науки та навчальної дисципліни. Зокрема, в одному з найбільш популярних підручників О. Скакун методологія цієї дисципліни визначається як філософська діалектика (матеріалістична та ідеалістична) [1, с. 15], з чим навряд чи можна погодитися. По-перше, тому що сам термін філософська діалектика сумнівний і як такий у філософському і правовому лексиконах не вживається. Оперують лише одним терміном – діалектика (за Гегелем, «рушійна душа» всякого пізнання). По-друге, поділ на матеріалістичну та ідеалістичну діалектику – рудимент застарілого марксистського підходу, відкинутий життям.

Очевидно, маючи це на увазі, М. Цвік говорить про необхідність плюралістичної методології, основу якої становить діалектичний метод [2, с. 27]. Однак у його трактуванні цей метод більше виступає як зовнішній, суто філософський чинник, привнесений у державно-правову реальність.

Виходячи з такого плюралістичного принципу, В. Кириченко та О. Куракін пропонують включити в цей методологічний арсенал і метафізику [3, с. 21-22], що є, на нашу думку, помилкою, оскільки термін «метафізика» вживається в сучасній філософії як синонім антидіалектичного підходу. Нижче з'ясовується, що автори фактично мають на увазі формальну логіку, яку, звичайно, не можна зводити до метафізики.

Автори підручника О. Зайчук, Н. Оніщенко справедливо наполягають і на діалектиці як всезагальній методологічній базі дослідження державно-правових явищ [4, с. 19]. Водночас вони залишаються в полоні однобічного розгляду діалектики лише як матеріалістичного феномену.

Загальною вадою вищеназваних підходів є те, що вони виходять з тлумачення філософської методології як зовнішньо привнесеного чинника в державно-правову реальність.

Таким чином, невирішеною проблемою залишається питання пошуку та формулювання методологічних засад теорії держави і права.

Не вирішені наукові завдання

Існуюча сьогодні методологія аналізу теоретико-правових явищ потребує удосконалення, оскільки значною мірою залишається одностороннє моністичною, а намагання окремих дослідників вийти за ці межі досить суперечливі і не завжди успішні. Тому автор пропонує для вирішення проблеми застосування полі функціонального методологічного підходу.

Формулювання цілей статті

Мета статті – викласти свою концепцію методологічної основи дослідження теорії держави та права, якою, на думку автора, може виступити філософія права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Зазначимо, що методологічна функція філософії права щодо теорії держави та права зумовлена перш за все її предметністю. Вона стала навчальною дисципліною, яка викладається у вищій школі, зокрема, для підготовки юристів. Філософія права є не лише навчальним предметом, а й напрямом наукових досліджень, оскільки інтеграція науки і вищої освіти є однією з головних освітянських парадигм філософії освіти XXI століття.

Те, що філософія права є наукою, сумніву не підлягає, оскільки філософсько-правова традиція притаманна генезі історії науки. Ще у Гегеля, зокрема, філософія права виділяється як наука. Це з точки зору історичного.

І на сучасному етапі в науковому арсеналі вона зайняла своє місце як складова духовної культури людства.

Однак уявлення про предмет філософії права в ході її історичного розвитку змінюється, і на сьогодні немає однозначного його розуміння.

Між тим, питання про предметність філософії права хвилює багатьох учених і педагогів, насамперед філософів і юристів, не лише теоретиків, а й практиків, у тому числі співробітників правоохоронних органів. Адже важливою складовою їх юридичної освіти є свідомо-світоглядне засвоєння та застосування правових норм, що й реалізується в ході вивчення філософії права.

Чому досі предмет філософії права повною мірою не визначений? Очевидно, причина і в тому, що часто цей серйозний предмет дослідження підмінюють науковподібними проблемами. Наприклад, що виникає раніше, злочин чи покарання? Чому держава взяла на себе місію покарання? І так далі. На нашу думку, навряд чи можна саме так формулювати запитання. Адже не держава бере на себе ці функції, ними її наділяє суспільство, відповідно до її природи, як регулятора суспільних відносин. До того ж навіть у філософії так зване основне питання про первинність чи вторинність матерії чи свідомості остаточно знято як софістичне.

Водночас, зокрема, Гегель розглядає філософію права як суто філософську дисципліну (складову його знаменитої «енциклопедії філософських наук»), предметом якої є «ідея права». Він пише: «Наука про право є істиною філософії. Тому вона повинна розвинути з поняття ідею, що є розумом предмета, або, що теж саме, як спостерігати власний іманентний розвиток самого предмета» [5, с. 60].

Зазначимо, що сам термін «ідея» у Гегеля вживається не в тому розумінні, у якому його трактує сучасна наука. За Гегелем «ідея» є квінтесенцією всього його світогляду. Тобто у нього це те визначально первинне, основоположне поняття, об'єктивно існуюче і породжуюче приро-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ду, суспільство, мислення тощо (ідея права – поняття права і його реалізації), тобто буття права.

Однак для нас важливо, що цим самим Гегель об'єктивує право. Важливо з гегелівської філософії взяти те, що феномен права є об'єктом філософії права. Але таким же об'єктом вивчення феномен права виступає і для інших наук: теорії держави та права, соціології, кримінології тощо. Також важливо встановити, що конкретно в цьому об'єкті вивчає саме філософія права, що про це говорять сучасні дослідники філософії права. Наприклад, теорія держави та права розглядає феномен права лише з одного боку – його пов'язаності, детермінованості до інституту держави. Кримінологія – це фактично не правовий аспект, – тобто порушення права. Психологія права – це сфера буденних, пов'язаних із правом реалій – традицій, звичаїв, почуттів, емоцій. Що ж у цьому багатстві феномену права належить саме філософії. З якого боку, так би мовити, саме вона вивчає феномен права.

В пошуках істини щодо предмета філософії права нині перебувають представники української школи філософії права. І як в усякому пошуку, тут міститься значне розходження в поглядах. Окремі з них взагалі вважають, що юриспруденції не потрібна ніяка філософія права і тим більше як методологія. Це явище безпредметне, і юриспруденція є сама собі методологією. Так, на думку К. Жоля, «...філософія права, що апелює до філософського світогляду як істинної основи юридичної науки, не в змозі служити корисною підмогою сучасної юриспруденції, що, до того ж, володіє, як і будь-яка інша зріла наука, власним юридичним світоглядом» [6, с. 38].

Це традиційна точка зору чистого позитивізму, що відкидає філософію як загальний світогляд і, відповідно, як всезагальну методологічну парадигму. Але з цим, звичайно, погодитися не можна, оскільки трьохтисячолітня практика існування науки і окремих її галузей свідчать, що роль загальної наукової методології завжди виконувала і виконує філософія, бо однією з її сутнісних характеристик є монополія на найбільш загальне знання, на відміну від всіх інших галузей науки і форм суспільної свідомості. І зовсім не тому, що філософія претендує на роль матері наук (бо вона, як відомо, була праматір'ю всіх наук), – ця натурфілософська точка зору вже давно, спростована практикою, а тому що філософія існує не лише в науковій іпостасі, а як форма суспільної свідомості є найбільш загальним світоглядним орієнтиром пізнання та діяльності, єдиним всезагальним способом рефлексії людської свідомості над усією реальністю (навіть над тим, що є ірреальним, віртуальним).

Цікавою є гіпотеза А. Козловського про філософію права «як самосвідомість нації» [7, с. 12]. Думка цікава і, на наш погляд плідна, хоча й дискусійна. У такому разі постає питання про конкретизацію предмета філософії права і навіть уточнення сутності права взагалі.

Діаметрально протилежною є точка зору багатьох фахівців з філософії права, що не тільки не відмовляють їй у праві на існування, а навпаки, обстоюють необхідність підвищення її ролі як світоглядно-методологічного орієнтира всіх галузей правових знань. Як пише М. Костицький, «філософія права як самостійна наука відповідає тим вимогам, які стоять перед будь-якою наукою. Вона виступає формою знань про право в культурі, є системою понять про правові явища, закономірності виникнення і розвитку права, зв'язок його проявів із людським суспільством, має на меті пізнання з допомогою певних методів суті і проявів права [8, с. 25].

Отже, філософія права є найвищим ступенем осмислення права, при якому виявляються історія становлення права, його внутрішня логіка, визначення того, чим право є в житті людства, конкретного народу, прояв права в людському бутті. При цьому автори виходять з політико-правової практики України. На думку Ю. Шемшученка, «здійснювана нині в Україні політична реформа вимагає глибокого філософського осмислення складних суспільних процесів, які відбуваються в країні. Це стосується, зокрема, підвищення соціальної ролі права у регулюванні

суспільних відносин. Ідеться про нові підходи до визначення самого поняття права і механізмів його ефективної реалізації. Для цього потрібна відповідна методологічна основа. На наш погляд, такою основою має стати філософія права, як синтетична наука світоглядного характеру. Філософія права покликана осмислювати сенс права в його цілісності й водночас ефективності впливу права на людину та її розвиток. Теорія права − це теорія загального юридичного предмета, її призначення повинно полягати як у перенесенні результатів вивчення правових явищ з філософського рівня на рівень конкретного розкриття об'єктивної суті цих суспільних явищ, їхніх властивостей, внутрішніх зв'язків і суперечностей, так і в самостійному специфічному пізнанні реалій правового життя. Теорія права здатна досягнути фундаментальної значущості для людського буття, якщо буде у здійсненні такої мети пов'язана з філософією права, котра вивчає правову реальність в цілому» [9, с. 8]. Дуже образно, але, на наш погляд, влучно, обстоює необхідність філософсько-правового світогляду Л. Петрова. Вона зазначає, що філософія права виявляє за мінливими юридичними явищами вічну ідею права, яка розкривається «розумом людини». Вона пише: «Розумне» право називають природним правом. Природне право є «право розуму», або «розумне право», а оскільки розум є здобутком філософії, то його можна називати «філософським правом». І далі: «Природне право є внутрішньою, смисловою сутністю позитивного права» [10, с. 367].

Частково згодні з В. Нерсесянцом у тому, що предметом філософії права виступає визначення його сутності: «...Загальним моментом, що має предметно-утворююче значення для всієї філософії права (для всіх її концепцій, напрямків, версій, варіантів) є розуміння права в цілому як сутності і як явища, тобто, теоретичного розрізнення і співвідношення особливої правової сутності об'єктивного характеру (так званої сутності права, незалежної від волі законодавця) і офіційно-обов'язкового явища (закону), незалежного від суб'єктивного фактору (від волі і думки законодавця чи установок офіційної влади» [11, с. 14].

Нерсесянц ніби апелює до сутнісної спорідненості філософії права та теорії держави і права. Вважаємо це важливим аргументом на користь методологічної функції філософії права щодо теорії держави і права. Цим самим долаються крайнощі – методологічний чинник не може бути чисто зовнішнім, штучно привнесеним в об'єкт дослідження. Не можна також виводити методологію лише з природи досліджуваного об'єкта («кожна наука – сама собі методологія»). Ще раз підкреслюємо, що методологічний чинник втілює ідею союзу філософії та конкретних наук, у цьому разі – філософії та правознавства.

На наш погляд, це правомірно, оскільки філософія права є синтетичною наукою світоглядного характеру, яка покликана осмислювати сенс права в його цілісності й водночас ефективності впливу права на суспільні процеси.

Однак ми не можемо погодитися, що предметом філософії права виступають також його прояви. Адже прояви права: адміністративне, процесуальне, цивільне тощо, як і всі кодекси, законодавчі акти − предмет вивчення юридичних і соціальних дисциплін широкого діапазону, для котрих, і ми на цьому особливо наголошуємо, методологічною платформою у свою чергу виступає теорія держави і права.

Як бачимо, названі автори схиляються до того, що філософія розглядає право в межах свого категоріального апарату: сутність, зміст, необхідність тощо.

Можемо дійти висновку, що предметом філософії права є діалектика всіх його складових: співвідношення права і закону, правосвідомості і правобуття, правової ідеології та правової психології, галузей та інститутів права, свободи, рівності та справедливості.

Тобто перше, що можемо включити в наше розуміння предмета філософії права, − це діалектика співвідношення складових права, що є сутнісною характеристикою цього визначення. Тобто того, що відрізняє філософію права від інших предметів.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Що стосується інших наук, і в першу чергу правових, то вони розглядаються філософією права з формально-логічних позицій. Іншими словами, не діалектика права, а логіка права є предметом їх досліджень.

Але чи обмежується предмет філософії права його діалектикою? Чому не можна обмежитися лише логікою чи діалектикою права? Очевидно тому, що право є феноменом суспільним, навіть вселюдським, гуманістичним.

Тобто на право треба подивитися ще й з точки зору його людиномірності. Наскільки вплетене воно в існування людини, наскільки є визначальним для цього існування. Те, що людина не може існувати поза правовим полем − істина абсолютна: очевидно, інститут права виник не з появою держави, як це традиційно трактується, а ще до цього, у вигляді так званого звичаєвого права, релігійного права, родового права тощо, що сьогодні вважається джерелами права. Це і є одним із доказів того, що людина не може існувати поза правовим полем.

Однак про людиномірність права ще більшою мірою свідчать функції, виконувані ним у суспільстві, які є не тільки сутнісними, а й змістовими його характеристиками. Це, насамперед, онтологічна, гносеологічна, аксіологічна, виховна функція права – невід'ємні змістові складові предмета філософії права.

Онтологічна − це спосіб своєрідного буття − людина не може існувати поза правовими відносинами. І право регулює ці відносини, підтримуючи їх на необхідному, оптимальному для суспільства рівні. Як констатує В. Нерсесянц, співвідношення права і закону, а фактично − взаємозв'язок правовідносин і правосвідомості. Саме в межах цих координат і діють правоохоронні органи: прокуратура, СБ України, МВС України.

Друга функція гносеологічна. У більш широкому плані – епістемологічна, тобто правові поняття і правові почуття виконують пізнавальну функцію. І цим спонукають людину до відкриття нового знання, тобто спрямовують її в майбутнє. По суті, як правотворча, так і правозастосовча діяльність евристичні за своєю природою. Бо кожна окрема, наприклад, процесуальна дія нешаблонна, унікальна, хоча юридичні форми її здійснення є типовими.

Третя − аксіологічно-культурологічна функція вкрай важлива, оскільки дає уявлення про цінність права, а отже, про цінність його носіїв, у цьому разі правоохоронних інституцій. Роль правоохоронців тут непересічна. І головним чином тому, що пов'язана з інститутом обвинувачення, в основі якого лежить філософсько-правова категорія вини, як граничної ситуації людського буття, у якій особливо розкривається відповідальність і самовідповідальність співробітників.

Остання, виховна функція – це правове виховання, що являє собою ідеологічний момент права.

Отже, право є світоглядним феноменом. Воно озброює людину узагальненою системою поглядів на світ. І в цьому плані право – однопорядкове філософії. Тобто предметом філософії права є вивчення світоглядної природи права, чого немає в інших дисциплінах. Тому філософія права виконує світоглядну функцію, а значить − методологічну.

Тобто, філософія права озброює правову науку і правову діяльність найбільш загальними, визначальними, відправними орієнтирами цієї діяльності. Цілком доцільно і правомірно говорити про філософсько-правові засади як методологію теорії держави та права, оперативно-розшукової діяльності, кримінального права тощо.

Окремо хотілося б наголосити ще на одній суттєвій характеристиці предмета філософії права. Саме філософія права, на нашу думку, глибинно виявляє і розкриває таємницю права, його найбільш консервативну (у хорошому розумінні слова) природу, спрямовану на захист людського існування. Право покликане служити його стабільності, безпеці.

Іншими словами, предметом філософії права також виступає право як безпекозабезпечувальний чинник суспільства. Розмови про так зване революційне право

є не що інше, як спекулятивні софізми. Тут скоріше право підмінюється політикою.

Для повноти розуміння предмета філософії права і її методологічної функції щодо теорії держави та права важливо з'ясувати, до якої галузі наук вона відноситься, зокрема, філософських, чи юридичних, оскільки несе в собі риси і перших, і других. Фактично це проблема зв'язку між філософською та правовою парадигмами людського буття, але про це детальніше зупинимося нижче. Зараз проаналізуємо різні точки зору на зв'язок цих парадигм.

Перша, традиційна, зокрема в гегелівській трактовці філософія права є складовою циклу філософських дисциплін. Отже, за Гегелем, вона є філософською наукою, що вивчає феномен права.

Друга – зовні діаметрально-протилежна відносить філософію права до циклу юридичних дисциплін, розглядаючи її як частину правознавства, тобто це – юридична наука про сутнісні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових явищ.

Третьою є така точка зору, коли автори, відходячи від вказаного монізму (або філософського, або правового) вважають філософію права суміжною, стиковою дисципліною, яка функціонує на межі філософії та юриспруденції, у межах правознавства філософія права тісно пов'язана з теорією права і соціологією права [4, с. 25].

На думку інших учених, філософія права – це міждисциплінарна галузь знань, що поєднує пізнавальні зусилля філософії, юриспруденції, соціології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін у дослідженні сутності правових реалій, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, якими вони поєднані з онтологічно-метафізичними першоначалами буття. Як бачимо, і такий нібито інтеграційний підхід все рівно штовхає авторів до моністично-юридичного розуміння філософії праваНе вдаючись у причини цієї дихотомії, зауважимо, що філософія права за своїм походженням дійсно має синтетичний характер (усяке нове знання за своїм походженням є синтетичним), оскільки вона дійсно синтезує філософське і правове (юридичне) бачення світу. Однак це не означає, що треба жити тільки історією і відносити філософію права до її так би мовити батьків. Цей синтез протягом століть (якщо не тисячоліть, бо філософія права, як відомо, була представлена у творах Платона і Арістотеля), конституювалось у відносно самостійну галузь знання, яку не можна беззаперечно віднести чи тільки до філософії, чи тільки до юриспруденції.

На сьогодні філософія права – це самостійна наука і навчальна дисципліна з притаманними саме їй закономірностями і в першу чергу з її предметною визначеністю. До того ж оперування терміном «частина» стосовно філософії права, на нашу думку, неправомірне, адже частина і ціле не є діалектичними категоріями хоча б тому, що частина не завжди уособлює властивості цілого (наприклад, злочинці – частина суспільства як цілого, але втілюють у своїй поведінці не суспільну, а антисуспільну спрямованість).

Для повноти уявлень про методологічну роль філософії права щодо теорії держави і права слід застосувати категорії загального та одиничного, де одиничне завжди є проявом загального, але водночас має свої, особливі закономірності, відмінні від закономірностей функціонування загального.

Тож філософія права не є зменшеною копією ні філософії, ні правової галузі знання і тим більше, не може бути їхньою частиною.

Розглядаючи вищезазначене, можна визначити предмет філософії права в широкому розумінні як вивчення діалектики правових явищ, у вузькому – як розкриття основних, найбільш загальних закономірностей виникнення, функціонування та перспектив розвитку права і держави.

Тобто, філософія права з одного боку акумулює значною мірою методи правового пізнання, з іншого – принципи та форми філософської, діалектичної методології, але не типу механічного поєднання, а вироблення і застосування методології нового гатунку, яка має практичний сенс лише в правовій реальності, правосвідомості, правовідносинах і всіх їхніх складових.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Висновки

Отже, можна визначити предмет філософії права в широкому розумінні як вивчення діалектики правових явищ, у вузькому − як розкриття основних, найбільш загальних закономірностей виникнення, функціонування та перспектив розвитку права. Саме цим, на нашу думку, визначається сутність її як методологічного регулятора державно-правових явищ.

Іншими словами, об'єктом філософії права залишається право як складний, багатофункціональний соціальний інститут. Саме ця складність і багатофункціональність визначає предметне багатство його вивчення: правом займається багато наук. Специфіка ж філософсько-правової предметності, навіть чисто зовнішня, формальна, у тому, що маємо єдність двох рефлексій: філософської та юридичної. Тобто це філософсько-правова рефлексія і, як така, вона з успіхом виконує свою методологічно-регулятивну місію у сфері правової реальності.

.

Література

1. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : Підручник / О. Ф. Скакун. − Харків : Консум, 2001. − 656 с.

2. Загальна теорія держави і права. Підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. − Харків : Право, 2011. − 584 с.

3. *Кириченко В. М.* Теорія держави і права : модульний курс : навчальний посібник / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. − К. : Центр навчальної літератури, 2010. − 264 с.

4. *Зайчук О. В.* Теорія держави і права, академічний курс. Підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. − К. : Юрінком Інтер, 2006. − 688 с.

5. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Г. В. Ф. Гегель / Пер. с нем. − М. : Мысль, 1990.

6. *Жоль К.* До питання про предметну область і методи сучасної філософії права / К. Жоль / Проблеми філософії права. − Т. І. − К. − Чернівці : Рута, 2003. − 228 с.

7. *Козловський А.* Філософія права як самосвідомість нації / А. Козловський / Проблеми філософії права. − Т. І. − К. − Чернівці : Рута, 2003. − 228 с.

8. *Костицький М.* Філософія права / М. Костицький. − К., Юрінком інтер, 2000. − 336 с.

9. *Шемшученко Ю.* Актуальні проблеми філософії права / Ю. Шемшученко / Проблеми філософії права. − Т. І. − К. – Чернівці : Рута, 2003. − 228 с.

10. *Петрова Л.* Фундаментальні проблеми методології права : філософсько-правовий дискурс / Л. Петрова. − Харків : НЮА України. – 1998.

11. *Нерсесянц В.* Философия права. Учебник для ВУЗов / В. Нерсесянц. − М. : Норма, 2003. − 652 с.

Україна чи Росія: яка держава є фашистською?

І.Р. Вітик
кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Університет економіки та права «КРОК»

У статті йдеться про феномен фашизму як політичну течію та його негативний практичний вплив на історію людства.

Ключові слова: *фашизм, Росія, фашистська ідеологія, нацизм, політична ідеологія, міжнародний акт, конституція, законодавство.*

В статье говорится о феномене фашизма как политическом течении и его негативном практическом влиянии на историю человечества.

Ключевые слова: *фашизм, Россия, фашистская идеология, нацизм, политическая идеология, международный акт, конституция, законодательство.*

The article is about the phenomenon of fascism as a political trend and its negative impact on the practice of human history.

Keywords: *fascism, Russia, fascist ideology, Nazism, political ideology, international act, the constitution, laws.*

Постановка проблеми

У сучасній юриспруденції важко знайти інші правові терміни, значення яких було б настільки невизначеним, як терміни «фашизм», «фашистська ідеологія», «фашистська символіка» тощо. На сьогодні термін «фашизм» часто використовується різними політичними діячами та політичними силами з метою навішування ярликів своїм опонентам. Останнім часом засоби масової інформації Російської Федерації, не вдаючись до подробиць, твердять, що в Україні панує «фашизм», до влади прийшла «фашистська хунта» тощо.

Причиною цього є відсутність правового визначення вказаних термінів у міжнародно-правових актах, хоча фашизм і його ідеологію було засуджено відповідним рішенням Нюрнберзького трибуналу ще в 1946 році. Згідно з цим рішенням було проведено дефашизацію, денацифікацію, демілітаризацію та демократизацію Німеччини.

Відсутній термін «фашизм» і в чинному законодавстві України.

Найбільш загальним науковим визначенням фашизму є таке: «Фашизм – це найбільш реакційна диктатура представників фінансово-мілітаристського клану» [1, с. 34].

Нині ярлики «фашист», «фашизм», «пропагандист фашистської ідеології» різні політики намагаються навісити окремим особам, політичним діячам, партіям, організаціям, у результаті чого ці слова втрачають конкретне значення. На практиці це часто проявляється стосовно тих політичних партій і їхніх лідерів, які увійшли в політичний і правовий конфлікт із владою тієї чи іншої держави**.**

На думку вчених, що досліджують феномен фашизму, цей термін є базисним, у якому висвітлюються політичні, онтологічні, гносеологічні та етичні сторони людського співжиття.

Якщо звернутися до міжнародно-правових актів з цього приводу, то слід зазначити, що ані універсальні, ані регіональні міжнародні договори не використовують термін «фашизм» і пов'язані з ним дефініції. Лише деякі акти Генеральної Асамблеї ООН, які згідно зі Статутом ООН не мають юридично обов'язкової сили, використовують його, не розкриваючи змісту. Серед них, наприклад, резолюції A/RES/36/162 від 16 грудня 1981 р., A/RES/38/99 від 16 грудня 1983 р., A/RES/40/148 від 13 грудня 1985 р. під загальною назвою «Заходи, що мають бути застосовані проти нацистської, фашистської та неофашистської діяльнос-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ті і всіх інших форм тоталітарної ідеології і практики, заснованих на расовій нетерпимості, ненависті і терорі» та резолюція A/RES/43/150 від 8 грудня 1988 р. під назвою «Заходи, що мають бути застосовані проти нацистської, фашистської та неофашистської діяльності і всіх інших форм тоталітарної ідеології і практики, заснованих на апартеїді, расовій дискримінації і расизмі і систематичній відмові в правах людини і основних свободах». У кожній із цих резолюцій фашизм розглядається в єдиній площині з різного роду режимами: апартеїдом, расизмом, тоталітаризмом тощо, і пов'язується з системою порушення прав людини. Однак, якщо міжнародно-правове визначення апартеїду, геноциду, злочинів проти людяності в нормативно-правових актах існують, то визначення такого міжнародного злочину як фашизм відсутнє. Крім того, зазначені резолюції не мають на меті криміналізації фашизму.

Чимало наукових характеристик фашизму є ідеологічними та нечіткими з юридичної точки зору. Його визначення міститься в низці енциклопедичних і наукових енциклопедіях і словниках, однак універсального визначення терміна «фашизм» не існує [2, с. 24].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У юридичній літературі дослідженню питань визначення термінів «фашизм», «пропаганда фашизму», «створення фашистських організацій та участь у них», «фашистська ідеологія», «фашистка символіка» присвятили свої праці такі дослідники: О.Л. Копиленко, А.П. Гетьман, М.В. Буроменський, В.І. Тютюгін, Л.В. Губерський, В.І. Борисов, В.Я. Настюк, О.В. Сердюк, В.Ю. Вілков, З.Ю. Партико та інші.

У цих дослідженнях вивчалися й аналізувалися лише фрагментарні питання, пов'язані з феноменом фашизм як ідеологією, як то визначення його термінів, доцільність внесення відповідних змін до чинного законодавства України, причини ідеологічної та практичної живучості фашистської ідеології, можливість реалізації цієї течії на практиці.

У зазначених роботах не приділено належної уваги необхідності цілісного та ґрунтовного вивчення цього соціально-політичного явища, зокрема передумов виникнення фашизму на сучасному етапі, його соціальної бази, причин підтримки широкими верствами населення.

За результатами аналізу юридичної та історичної літератури можна констатувати, що фашизм є різновидом політичного режиму, що характеризується радикальною та авторитарною ідеологією, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм, імперіалізм, ідея постійної війни.

Культ особи – безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, обожнювання людини, яка займає найвище становище в політичній ієрархії держави.

Мілітаризм – державна ідеологія, спрямована на виправдання політики постійного нарощування військової сили держави, її використання для вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем держави.

Тоталітаризм – система державно-політичної влади, що регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини.

Імперіалізм – державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній або встановлення політичного та економічного контролю над іншими державами.

Культивування ідеї постійної війни ґрунтується на ідеї ворожості навколишнього світу, а тому вижити можна лише за умови завдавання воєнних ударів по своїх супротивниках.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на підвищений інтерес громадськості, правників, науковців як України, так і зарубіжжя до зазначеної проблематики, у сучасній юридичній науці не сформульовано єдині правові визначення термінів «фашизм», «пропаганда фашизму», «створення фашистських організацій та участь у них», «фашистська ідеологія», «фашистська символіка» тощо.

Залишається невирішеною також низка питань щодо цілісного та комплексного розуміння феномену фашизму, його пра-

вового визначення на міжнародному рівні та в національних законодавствах держав.

Формулювання цілей статті

За результатами аналізу законодавства та наукових праць щодо питань фашизму слід констатувати, що у зв'язку з відсутністю чіткого визначення універсального терміна «фашизм» у міжнародному праві проблемою залишається формулювання його дефініцій у національному законодавстві держав. Тому мета цієї статті – дослідити цей термін в історичній і правовій площинах.

Актуальним також є здійснення аналізу національного законодавства України через призму наявності в ньому положень, що дають можливість ефективно боротися з проявами фашизму; практичного аналізу діяльності в Україні окремих об'єднань громадян, що мають профашистську спрямованість; визначення передумов для розвитку фашизму в Україні та Росії.

Виклад основного матеріалу дослідження

З-поміж численних визначень поняття «фашизм» подамо найбільш фундаментальне і точне: фашизм (італ. fascismo, від fascio – пучок, в'язанка, об'єднання) – ідеологія, політичний рух і соціальна практика, які характеризуються такими ознаками і рисами:

1) відособлення по расовій ознаці, проголошення вищості однієї нації над іншими;

2) нетерпимість і дискримінація інших націй і національних меншин;

3) заперечення прав людини;

4) насадження режиму, заснованого на принципі тоталітарної державності, однопартійності та вождизму;

5) виправдання насильства і терору з метою придушення політичних опонентів;

6) мілітаризація суспільства, створення воєнізованих формувань і виправдання війни як засобу вирішення міждержавних проблем.

З перелічених ознак фашизму головною є заперечення прав і свобод людини і громадянина [3, с. 45].

Заборона дискримінації та право на захист від будь-якої дискримінації є загальновизнаним принципом і нормою міжнародного права. Він закріплений у багатьох міжнародно-правових документах у галузі прав людини, зокрема Загальній декларації прав людини (ст.ст. 2, 7), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 26), Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 26) тощо.

Фашизм як політична течія з'явився в 1919 р. в Італії. Він став політичним інструментом і знаряддям досягнення реваншу за поразку в Першій світовій війні. Згодом фашизм поширився в державах Західної Європи, захопивши своєю ідеологією широкі верстви громадян цих країн, і став знаряддям розв'язання Другої світової війни.

Більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних учених-суспільствознавців визнають, що основною відмінною рисою фашизму, починаючи з середини XX ст., є міфологеми і психологічні установки, ідеологія і політико-правова практика радикального етнонаціоналізму. Його класифікують і термінологічно визначають у науковій, публіцистичній, художній літературі мілітаристським, правоекстремістським, ультраправими поглядами, шовінізмом.

У нинішніх реаліях поняття «фашизм» нерідко використовують для характеристики політичного режиму, який відповідає типовим ознакам антиліберального, антидемократичного, тоталітарного.

Водночас, за сучасний, найбільш поширений тип фашистської ідеології, суспільно-політичної інституціоналізації, специфіки політичної діяльності прийнято не стільки його вихідний італійський контрсоціалістичний державно-корпоративістський політичний режим та ідеологема, скільки німецький варіант націонал-соціалізму, тобто нацизму. Його основними постулатами є расистська складова, тобто міфологеми про «расову чистоту і культурну вищість» окремої нації як етно-расового утворення (або кількох «кровно споріднених» близьких націо-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

нальних спільнот), історично призначених політично і цивілізаційно реалізувати себе за допомогою збройного насильства, терору, фізичного знищення соціально, духовно та расово «неповноцінних», встановлення тотальної гегемонії в окремій державі, регіоні та усьому світі [4, с. 105].

Зокрема визначається, що фашизм − це «політична ідеологія, яка заснована на вищості одних рас або націй над іншими (расизм), а також один із видів державного режиму тоталітарного типу, характеризується відкритою диктатурою, спрямованою та організованою з метою придушення прогресивних суспільних рухів».

Можна навести більш розгорнуту дефініцію «фашизм», запропоновану у виданні «Постмодернім. Енциклопедія», у якому зазначено: фашизм, націонал-соціалізм − це тип суспільного і державного устрою, протилежний конституційно-плюралістичній демократії. У Європі XX ст. це Португалія за режиму Салазара, Іспанія − за Франко, Італія − за Муссоліні, Німеччина − за Гітлера. У межах фашизму як особливого соціально-політичного режиму принцип багатопартійності заперечується в інтересах антидемократично і антиліберально орієнтованої правлячої партії або групи, тобто меншини, яка захопила владу й ототожнює себе з державою.

Фашизм у Португалії припускав відмову від ідеї народного представництва у формі парламентаризму.

Італійський фашизм перш за все спирався на державну партію, наділяв уряд необмеженою владою. Режим гітлерівського фашизму як несучу конструкцію використав не стільки державу, скільки матеріально втілюваний ідеал нації або навіть раси (саме на цій основі планувалося подолання згубної класової неоднорідності суспільства).

Від фашизму слід відрізняти націоналізм, що ґрунтується на ліберально-демократичній західній моделі нації, ідеї національної держави, національної ідентичності та громадянського націоналізму, що уособлює в собі республіканську самосвідомість та громадянський патріотизм [5, с. 80].

На думку численних вітчизняних науковців, політиків, журналістів, спектр законодавчо визначених антифашистських санкцій в Україні повинен ураховувати її історичний досвід XX століття. Правова відповідальність за такі дії повинна застосовуватися не тільки в разі пропаганди та розповсюдження фашистських, нацистських ідей, а й за створення для їх реалізації відповідних організацій [6, с. 85].

Безумовно, ураховуючи варіативність проявів фашизму в новітній історії людства, як і різноманітність його ідеологічних доктрин та організаційно структурованих утворень в умовах сучасного світу, набір його класифікаційних ознак може бути продовжено та конкретизовано.

За останні роки до розгляду Верховною Радою України було запропоновано кілька законопроектів з питань боротьби з фашизмом, зокрема «Про заборону фашизму та нацизму в Україні», «Про основи запобігання та протидії пропаганді нацизму і фашизму в Україні», однак вони не були прийняті з причини відсутності чіткого визначення юридичних понять «фашизм», «фашистська символіка», «фашистська ідеологія» як на міжнародному рівні, так і в національному законодавстві України, а також через відсутність в Україні фашистських організацій.

Законодавство й конституції низки країн світу, насамперед Європи (Австрія, ФРН, Італія, Португалія та ін.), орієнтовані на те, щоб зробити висновки зі свого історичного досвіду. А тому передбачають заборону і кримінальне переслідування за пропаганду фашистських ідей і цінностей, а також за використання та пропаганду символіки фашизму [7, с. 76].

Належним чином це питання врегульоване і в законодавстві України. Так, відповідно до ст.ст. 36 та 37 Конституції України громадяни України мають право на об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів; в Україні забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організа-

цій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення [8, с. 93].

Фашизм в Україні відсутній, оскільки: культу особи немає, адже нещодавно демократичним шляхом змінено лідера держави; мілітаризму також немає, оскільки українську армію попередній правлячий режим Януковича розвалив практично повністю і зараз вона перебуває у процесі свого відродження; немає тоталітаризму та імперіалізму, оскільки створено рівні умови для всіх політичних сил щодо виборчого процесу; наша країна ніколи не мала колоній, не вела і не веде агресивних воєн.

Твердження низки російських політиків стосовно того, що в Україні є фашизм є абсолютною нісенітницею. Натомість є підстави стверджувати, що нинішня Росія є фашистською державою. Підставами для такого висновку є такі.

Лідером (культ якого створюється) є лише одна особа – В. Путін, обраний президентом утретє (що суперечить конституції цієї держави, хоча суди Росії цієї узурпації не помітили).

У військовій доктрині РФ зазначено, що за певних умов вона першою може застосувати ядерну зброю. Для забезпечення мілітаристських настроїв населення духовне життя держави все більше зводиться до величі та значимості перемоги саме росіян у Великій Вітчизняній війні, чим возвеличується людина зі зброєю. У країні плекається думка суспільства, що Росія є особливою країною – «Третім Римом», що дає їй змогу в міжнародній сфері діяти не на основі міжнародного права, а на власний розсуд.

Країною за видимістю багатопартійності тривалий період керує одна партія «Единая Россия». Усе будується на принципом: один народ, одна партія, один вождь, що є ознакою тоталітаризму. В інформаційній сфері відбувається приховане, постійне та регулярне дезінформування власного населення (наприклад, про відсутність регулярних військ РФ на території України). Уже зараз у Росії різко обмежені громадянські права та свободи, влада переслідує не тільки окремих громадян, а й цілі народи (чеченців, кримських татар). Економіка РФ будується на величезних державних монополіях (на зразок «Газпрому»). У сфері культури є приклади цькування на державному рівні діячів культури, не згодних з офіційною політикою влади. Росія за допомогою газової труби намагається підпорядкувати собі не тільки найближчі держави колишнього СРСР, а й країни Західної Європи. Це зовнішня ознака російського імперіалізму.

Росія є державою, що живе за рахунок природних багатств інших малих народів і народностей, яких у її складі нараховується більше ста.

РФ розв'язала військову агресію проти Молдови, Грузії, а тепер проти України, окупувавши Крим, окремі регіони Донецької та Луганської областей.

Відтак, є наявними всі ознаки визнання Росії як фашистської держави про що, до речі, заявив екс-Прем'єр-міністр Росії (2000-2004 рр.) М. Касьянов в інтерв'ю польському телебаченню TVN24, зазначивши, що Президент Росії В. Путін створив у країні авторитарний режим і розпочав упроваджувати елементи режиму Б. Муссоліні [9, с. 4].

Російський фашизм має низку відмінностей від свого історичного попередника – італійського, а саме: він ґрунтується на необхідності захисту квазінації – російськомовних громадян у всьому світі; він виплеканий не в моно-, а в полінаціональній державі, як клон комуно-більшовицького авторитарно-мілітаристського режиму; цей режим має зброю масового знищення.

Висновки

1. Варто зазначити, що за своїм менталітетом українцям як великим індивідуалістам не притаманні риси, що зумовили б

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

зародження та розвиток у їхній свідомості ідеології фашизму.

2. В Україні відсутні не тільки прояви фашизму, а й об'єктивні та суб'єктивні передумови до його появи як ідеї чи політичної течії.

3. Той факт, що Росія є фашистською державою, українські дипломати й журналісти-міжнародники повинні постійно й наполегливо доносити до відома лідерів та громадськості інших держав, відповідних міжнародних організацій.

4. У чинному Кримінальному кодексі України міститься ряд статей, які встановлюють кримінальну відповідальність за характерні для фашизму злочини, що дають змогу вести ефективну боротьбу з найбільш небезпечними злочинами профашистського спрямування: порушення рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності або релігійних переконань (ст. 161), групове порушення громадського порядку (ст. 293), масові заворушення (ст. 294), заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295), пропаганда війни (ст. 436), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 438), геноцид (ст. 442).

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: за станом на 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. − № 9-10, № 11-12, № 13. – С. 88.

2. Конституція України: за станом на 1 лютого 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. − № 30. – С. 141.

3. Кримінальний кодекс України: за станом на 16 травня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. − № 25-26. – С. 131.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: за станом на 19 березня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1984, додаток до № 51, − С. 1122.

5. *Матіас Гердеген* Європейське право / Матіас Гердеген. − К. : К.І.С. – 2008. – 550 с.

6. *Джеремі Макбрайд* Європейська Конвенція з прав людини та кримінальний процес / Джеремі Макбрайд / Генеральний директорат з прав людини і правових питань. − К. : К.І.С. – 2010. – 552 с.

7. *Банчук О. М*. Міжнародні стандарти і зарубіжне законодавство / О. М. Банчук / Центр політико-правових реформ. − К., 2013. – 584 с.

8. Статус органів публічного обвинувачення : міжнародні стандарти, українське та зарубіжне законодавство і пропозиції щодо реформування в Україні / Центр політико-правових реформ. − К., 2012. – 620 с.

9. *Луговский О. М*. Обычный фашизм / О. М. Луговский. − День. − № 217 від 19 листопада 2014 р. − С. 3.

Законодавча обумовленість упровадження терміна «охороноздоровче право» в правове поле України

А.М. Коваль
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті обґрунтовано положення про те, що людина, як суб'єкт права, та її властивості «життя», «здоров'я» є об'єктами сфери правової охорони і захисту, та в першу чергу сфери охорони здоров'я.

Ключові слова: *людина, життя, здоров'я, властивості, що є в площині охороноздоровчих відносин, охороноздоровче право.*

В статье обоснованы положения о том, что человек, как субъект права, и его свойства «жизнь», «здоровье» являются объектами в сфере правовой охраны и защиты, и в первую очередь в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: *человек, жизнь, здоровье, свойства, которые находятся в плоскости здравоохранительных отношений, здравоохранительное право.*

In the scientific article the author justify the position that person as a legal entity, and its properties such as life, health inherent to man, are subject of the scope of legal protection and defense, and especially such areas that is health .

Keywords: *man, life, health, property that are found in plane of health care relation, health care right.*

Постановка проблеми

Питання охорони здоров'я є ключовим при забезпеченні життя людини, тому в суспільстві, державі повинен функціонувати механізм регулювання суспільних відносин у рамках охороноздоровчих відносин, урегульованих правом. Зазначається, що, отримавши від природи життя, людина може його втратити не тільки через втрату здоров'я.

Українське суспільство та держава задекларували людиноцентричний підхід до взаємовідносин особистості і держави, який базується на концептуальних засадах Загальної декларації прав людини і передбачає, що в основі забезпечення життєдіяльності людини в Україні на перше місце поставлено завдання, пов'язані з реалізацією «природолюдяних» положень відносно того, що людина та її життя і здоров'я, честь і гідність, а також недоторканність і безпека в суспільстві та державі є найвищою «соціальною цінністю», а тому права і свободи людини та їх гарантії для діяльності держави, її інституцій виступають визначальними чинниками для формування сучасної демократичної, соціальної, правової держави [1].

У процесі забезпечення державотворчого будівництва потребують свого вирішення питання, пов'язані з визначенням кола відносин та сфери їх регулювання, що виникають при здійсненні охорони оздоровчої діяльності суспільства і держави. Тому вказані питання й запропоновано нами для обговорення в межах цієї наукової статті [2, с. 11, с. 54-55].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В Україні питання охороноздоровчої діяльності суспільства і держави досліджувались у рамках традиційної і так званої нетрадиційної медицини. Зокрема їх вивчали такі науковці: Н. Болотина, С. Булеца, В. Волков, В. Галай, З. Гладун, Л. Дешко, А. Коваль, Г. Лопатенков, П. Лівак, О. Мірошниченко, Л. Пиріг, Р. Стефанчук, С. Стеценко, В Стеценко, І. Сенюта та інші.

У постановочному плані безпосередньо питаннями охороноздоровчого права

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

займаються науковці Т. Варфоломеєва, В. Гончаренко, А. Бірюкова, Р. Гревцова, Т. Грузєва, С. Гончаренко, Д. Карамишев, П. Лівак, Г. Мирнова, О. Рогова, З. Романовська, Є. Фесенко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Потребують обґрунтування положення, що життя і здоров'я людини будучи властивостями, які притаманні їй як особистості, та є з позицій гуманітарного розуміння філософськими категоріями, що мають соціальну цінність і правову (юридичну) природу, потребують для застосування в правовому полі терміна «охороноздоровче право».

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження ціннісного значення здоров'я людини в суспільстві і державі та визначення в ньому місця охороноздоровчої діяльності, а також здійснення теоретико-правового обґрунтування вживання терміна «охороноздоровче право».

Виклад основного матеріалу дослідження

Право на охорону здоров'я в Україні впроваджується державою за допомогою забезпечення безпечного екологічного середовища проживання людини, захисту її від неякісних і фальсифікованих продуктів харчування, створення нормальних умов праці, використання якісної фармацевтичної продукції, надання кваліфікованої медичної допомоги та медичних послуг тощо.

Основоположною правовою нормою у вказаних питаннях є положення ст. 49 Конституції України, у якій закріплено, що кожний має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. У зазначеній статті закріплено положення про те, що медична допомога в державних і комунальний установах охорони здоров'я надається громадянам безкоштовно за рахунок коштів відповідного бюджету, страхових внесків, інших надходжень. Також у ній закріплено, що державою фінансуються відповідні соціально-економічні, медико-санітарні, оздоровчо-профілактичні програми та вживаються заходи з розвитку державних, комунальних, приватних закладів охорони здоров'я, заохочується діяльність, що сприяє зміцненню здоров'я людини, розвитку фізичної культури й спорту, екологічного і санітарно-епідеміологічного благополуччя.

Згідно з положеннями ст. 50 Основного закону нашої держави, кожен в Україні має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, тому приховування посадовими і службовими особами фактів і обставин, що створюють загрозу життю і здоров'ю людей передбачає відповідальність відповідно до законодавства України. Статтею передбачено, що кожному, хто є під юрисдикцією Української Держави, гарантується право доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, а також гарантується право на поширення такої інформації, яка ніким не може бути утаємничена.

Держава зобов'язана відповідно до Конституції України (ст.ст. 24, 27, 28, 29) гарантувати громадянам право на здоров'я незалежно від раси, статі, національності, мови й соціального походження, а також місця проживання [3].

Кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, удосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя.

Законодавство України про охорону здоров'я визначає управлінські, правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я, регулює суспільні відносини у цій сфері з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності

довголітнього активного життя громадян, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості, усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я.

В «Основах законодавства України про охорону здоров'я» та нормативно-правових актах, що регулюють зазначену сферу, під *здоров'ям людини* розуміється стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад; *невідкладний стан людини* – це раптове погіршення фізичного або психічного здоров'я, яке становить пряму та невідворотну загрозу життю та здоров'ю людини або оточуючих її людей і виникає внаслідок хвороби, травми, отруєння або інших внутрішніх чи зовнішніх причин; *охорона здоров'я* – система заходів, які здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, закладами охорони здоров'я, медичними та фармацевтичними працівниками і громадянами з метою збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості її життя [3].

Зміст інших понять і термінів визначається законодавством України та спеціальними словниками понять і термінів Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Охорона здоров'я – загальний обов'язок суспільства та держави, тому державні, громадські або інші органи, підприємства, установи, організації, посадові особи та громадяни зобов'язані забезпечити пріоритетність охорони здоров'я у власній діяльності, не завдавати шкоди здоров'ю населення і окремих осіб, у межах своєї компетенції надавати допомогу хворим, інвалідам та потерпілим від нещасних випадків, сприяти працівникам органів і закладів охорони здоров'я в їхній діяльності, а також виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством про охорону здоров'я.

Життя людини – це природне явище, яке у довкіллі та соціальному середовищі цілком залежить від функціонування організму людини, тобто від стану її здоров'я.

Позбавлення життя людини відбувається через втрату повністю її здоров'я. Втрата здоров'я може здійснитися природним шляхом – це смерть у разі старіння; законодавчим шляхом – це застосування смертної кари; протиправним впливом на здоров'я людини, що призводить до позбавлення життя іншою людиною, у тому числі з використанням різного роду технічних засобів; шляхом самогубства – вільне вольове виявлення людиною діянь відносно свого життя, які ведуть до його припинення; втрата життя людини від природних катаклізмів.

Здоров'я є природною властивістю людини. Воно притаманне живій людині і дається їй разом із життям як «дар Божий», при цьому ні держава, ні суспільство, практично, не можуть впливати на процес *«надання здоров'я»* [4].

В усі часи здоров'я людини розглядалося як одна з найважливіших життєвих цінностей, як найбільше особисте благо. «Valetudo magnum bonum» (із лат. – здоров'я – найбільше багатство) про це говорили у свій час ще древні римляни [5, с. 9].

Поняття «здоров'я людини» є надто багатогранним і різноплановим явищем, а тому існує велика кількість його визначень, оскільки фахівці різних спеціальностей по-різному розуміють і використовують підходи для пояснення і розкриття його сутності. Навіть медицина досі не виробила універсального наукового визначення цього поняття.

Кожне джерело розглядає його з різних аспектів, зокрема тлумачний словник української мови дає таке пояснення: «Здоров'я – це нормальна діяльність живого організму, те чи інше самопочуття людини» [6, с. 153].

У популярній медичній енциклопедії здоров'я тлумачиться як стан, протилежний хворобі, який не можна визначити з достатньою точністю, оскільки він пов'язаний з великою широтою коливань найважливіших показників життєдіяльності людини і пристосованими можливостями організму [7, с. 93].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

У преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) (1948 р.) зафіксовано, що «здоров'я – це стан повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб чи фізичних вад, це стан високої працездатності та соціальної активності людини» [8, с. 5]. Таке визначення поняття «здоров'я» є загальновизнаним у міжнародному спілкуванні. Тому здоров'я розглядається не лише як ресурс, а як і мета життя людини.

Згідно зі ст. 3 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад, тобто здоров'я слід розглядати і розуміти як один із найважливіших, необхідних аспектів суспільного благополуччя, задоволення фізичних, психічних, соціальних, культурних і духовних потреб людини [3].

Говорячи про здоров'я людства, слід мати на увазі, що воно є складовим. Зокрема, це здоров'я кожної людини, тобто індивідуальне здоров'я особистості, а також здоров'я певної організованої спільноти людей, це наприклад, здоров'я мешканців села, міста, колективу людей чи якоїсь категорії людей тощо. Усі названі види здоров'я людини чи її спільнот є явищами реального життя та мають своє нормативне визначення і юридичний зміст.

Здоров'я нашим суспільством сприймалося як найважливіша життєва цінність, від ступеня володіння якою залежить рівень задоволення майже усіх потреб людини. Потреба у здоров'ї має загальний характер. Вона притаманна і окремому індивіду, і суспільству загалом. Суспільство та держава відповідальні перед теперішнім і майбутнім поколіннями за здоров'я нації. Таким чином у суспільстві та державі повинен функціонувати дієвий механізм забезпечення благополучного існування людини у природному середовищі, що її оточує, та соціумі. Тобто нормальна екологія, безпечні для здоров'я і життя продукти харчування, питна вода, відповідні умови для здійснення праці, навчання, виховання, побуту тощо, а також відповідні соціально-економічні умови.

Про це йдеться в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., зокрема в ст. 25 зазначено, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини, та в інших міжнародно-правових документах [9].

У своїй діяльності і суспільство, і держава повинні дбати про поліпшення умов праці, навчання, побут і відпочинок населення, займатися розв'язанням екологічних проблем, удосконалювати медичну допомогу і запроваджувати здоровий спосіб життя, а також визначати правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я, регулювати суспільні відносини у цій сфері з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил населення, підтримувати високу працездатність і довголіття активного життя громадян, усувати фактори, що шкідливо впливають на їхнє здоров'я, попереджувати і знижувати рівні захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшувати спадковість тощо [3].

Таким чином, законодавець підкреслює, що для людини необхідний комплекс різноманітних умов, засобів, способів тощо для забезпечення збереження її здоров'я, а тому неможливо обмежити діяльність сфери охорони здоров'я лише медичними правовідносинами.

Сучасний світ сповнений численних природних та антропогенних загроз і катаклізмів, що впливають на здоров'я людини, тому його охорона набуває ще більшої значущості й актуальності.

Наукові дослідження показують, що здоров'я населення тільки на 10% залежить від рівня медичного обслуговування, а на 90% − від чинників, що не входять напряму у сферу медичної діяльності, однак ці чинники суттєво впливають на якість

життя людини. Зокрема йдеться про рівень забрудненості довкілля, якість питної води, збалансованість харчування, охорону праці, рівень залученості населення до занять фізичною культурою і спортом, розповсюдженість серед населення шкідливих звичок, здійснення державних заходів із попередження виникнення епідемій тощо [10, с. 16].

Ураховуючи викладене, запропонований рядом науковців проект медичного кодексу, на нашу думку, не може в повному обсязі охопити регулювання правовідносин, пов'язаних з охороноздоровчою діяльністю. Медичне обслуговування та наданням медичних послуг, фармацевтична діяльність є предметом регулювання зазначеного кодексу, оскільки це випливає з самої назви проекту («медичний» – сукупність знань про хвороби людини, їх лікування та запобігання, система наукових знань та практичної діяльності, метою яких є зміцнення та збереження здоров'я, продовження життя людини). Тому слід звернути увагу на те, що в пропонованому нормативно-правовому акті увага акцентується на регулюванні правовідносин, що виникають при наданні медичної допомоги та медичних послуг [11, с. 29, 92].

Досліджуючи цю сферу суспільних відносин, доцільно вивчити позицію науковців Російської Федерації, які пропонують розробити і прийняти Кодекс законів про охорону здоров'я, який містив би положення, що торкаються:

1) конституційного регулювання охороноздоровчих відносин;

2) галузевого регулювання охороноздоровчих відносин (природоохоронне, адміністративне, цивільне, кримінальне тощо);

3) загальних положень, що регулюються «Основами законодавства про охорону здоров'я», зокрема яке регулює:

а) відносини, які виникають у сфері забезпечення безпечних умов життя;

б) правовідносини профілактичного напряму;

в) відносини, що охороняють права громадян на охорону здоров'я;

г) правовідносини, які визначають права і відповідальність медичних і фармацевтичних працівників;

д) правовідносини, які виникають у зв'язку з регламентацією діяльності національної системи охорони здоров'я;

е) правовідносини, які регулюють фінансування сфери охорони здоров'я;

є) правовідносини, які регулюють окремі види медичної діяльності тощо.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства особливу увагу варто приділити питанню об'єднання зусиль і знань юристів, медиків та інших фахівців для створення належної життєздатної правової бази нормативного регулювання суспільних відносин у сфері охорони здоров'я населення в Україні, спрямованої на підвищення ефективності та якості законотворчого процесу.

Для вирішення цього питання пропонуємо розробити і прийняти нормативно-правовий акт Кодекс законів України про охорону здоров'я, у якому необхідно врахувати міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я населення, досвід зарубіжних країн з формування медичного законодавства, однак зважаючи на національні особливості, традиції та реалії.

Завдання пропонованого нами нормативно-правового акта полягають у систематизації чинної нормативно-правової бази, складові якої подекуди не мають єдності в підходах до законодавчого забезпечення права людини і громадянина на охорону здоров'я, хибують на кон'юнктурність, тимчасовість інтересів. Зазначені обставини та інші чинники обумовлюють необхідність комплексного підходу до вдосконалення законодавчої бази сфери охорони здоров'я населення.

Створення належної нормативно-правової бази у сфері охорони здоров'я населення, насамперед законів – це справа творча, однак потребує виважених підходів, ґрунтовних знань у галузі охорони здоров'я і медицини, досвіду у сфері законодавчої техніки, відповідального ставлення.

Серед шляхів удосконалення і подолання проблемних ситуацій у регулюванні суспільних відносин у сфері охорони

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

здоров'я населення пропонуємо такі основоположні заходи, що повинні визначити ключові засади законодавчої діяльності у вказаній сфері. Зокрема вони повинні відображати: а) пріоритетність прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина у сфері охорони здоров'я, що випливають із природних прав людини та конституційних положень; б) розуміння охорони здоров'я населення як однієї з головних умов забезпечення національної безпеки; в) забезпечення гарантій з боку держави щодо надання безоплатної медичної допомоги у державних і комунальних закладах охорони здоров'я відповідно до конституційних положень; г) наступність у законодавчій роботі.

На відміну від поточного законодавства, консолідація в охороноздоровчому законодавстві − це вид систематизації, який полягає у впорядкованому об'єднанні розрізнених охороноздоровчих правових приписів або нормативно-правових актів за наочною ознакою в єдиний чи збільшений акт у певному логічному зв'язку і відповідно до прийнятої в спеціальному порядку їх нової редакції.

Актуальність і важливість створення Кодексу України про охорону здоров'я зумовлена багатьма обставинами, основними з яких є: 1) необхідність комплексного реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, у тому числі її законодавчого забезпечення як фундаменту для всіх інших перетворень; 2) відсутність на даний час науково обґрунтованої концепції законотворчої діяльності у сфері охорони здоров'я населення; 3) прагнення забезпечити підвищення рівня правової освіти медичних і фармацевтичних працівників; 4) забезпечення процесу розгляду і вирішення конфліктів у так званих медичних справах; 5) неузгодженість окремих законів у сфері охорони здоров'я населення з галузевим законодавством; 6) необхідність чіткої регламентації правового статусу пацієнтів і медиків; 7) потребою в правовому регулюванні різних систем охорони здоров'я населення (державна, муніципальна, приватна).

Робота щодо створення Кодексу України про охорону здоров'я є надто відповідальною і тривалою, потребує залучення спеціалістів різних галузей. Зазвичай процес реформування поточного законодавства відбувається протягом кількох років. Як показує практика, розвинуті країни (Австрія, США, Німеччина, Франція, Італія, Іспанія та ін.) у своєму національному законодавстві про охорону здоров'я населення мають різноманітні нормативно-правові акти, як-от медичні чи лікарські кодекси, правові приписи, що регулюють відносини між медичними працівниками і пацієнтами, а також їхніми родичами, професійні відносини медиків між собою та з адміністрацією закладів охорони здоров'я і державних органів.

У процесі роботи над Кодексом України про охорону здоров'я необхідно врахувати низку положень, зокрема:

1. Кодекс повинен містити правові приписи, що регулюють ключові питання медичної діяльності, надання медичних послуг, медичної допомоги, фармацевтичної діяльності, ґрунтуються на пріоритеті прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, а також приписи, які обмежують або забороняють застосування певних біомедичних технологій стосовно людини та встановлюють юридичну відповідальність у разі їх порушення.

2. У кодексі варто врахувати міжнародно-правові стандарти прав людини у сфері охорони здоров'я населення, зокрема питання життєвого рівня людини, її медичного догляду, відповідне соціальне обслуговування, необхідне для підтримання здоров'я і добробуту людини та її сім'ї, права на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності тощо.

3. Необхідно визначити основні засади, що регулюють права людини і громадянина на безпечне для її життя і здоров'я довкілля.

4. Усі положення кодексу повинні узгоджуватися з нормативно-правовими актами інших галузей права.

5. Варто передбачити механізм врахування розвитку науки і прогресу в галузі медицини з метою забезпечення дієвості кодексу.

6. Необхідно дотриматися етичності норм, що регламентують питання провадження медичної діяльності, надання медичних послуг, медичної допомоги, фармацевтичної діяльності.

7. У кодексі також повинна знайти своє відображення процедура створення незалежної інституції, яка надає експертні висновки щодо питань охороноздоровчої діяльності.

Кодекс повинен мати преамбулу, загальну, особливу та спеціальні частини.

Преамбула кодексу повинна розставити акценти і визначити пріоритети у сфері надання медичних послуг і медичної допомоги, відобразити конституційні принципи і врахувати міжнародно-правові стандарти. Кожну частину кодексу пропонуємо ділити на окремі розділи, які закріплювали б норми, що регулюють однорідні суспільні відносини у сфері надання медичної допомоги (правовий статус пацієнта, біоетичні основи надання медичної допомоги тощо). Загальна частина повинна містити належно розроблений понятійно-термінологічний апарат, межі правового регулювання, завдання кодексу, принципи біоетики, основи правового статусу пацієнтів і медичних працівників тощо. Особлива частина повинна регулювати питання надання медичної допомоги в різних напрямах медичної діяльності, зокрема стоматологічна справа, хірургічна справа, сімейна медицина, психіатрична допомога, фармацевтична справа, косметологічна справа, гематологічна справа та інші. Спеціальні частини повинні відображати специфіку і конкретику надання медичних послуг і медичної допомоги окремим верствам населення за конкретними специфічними напрямами медичної діяльності.

З урахуванням зазначеного, кодекс може бути дієвим, життєздатним, зведе до певної структурної побудови різноаспектні, але водночас споріднені нормативно-правові акти, скоординує і спрямує їх на забезпечення потреб і законних інтересів людини у сфері охорони здоров'я, а таким чином захисту її життя на Землі [12, с. 270-274].

Обґрунтовуючи галузь законодавства та галузь права, у рамках яких повинні регулюватися суспільні відносини, що виникають, розвиваються у сфері охорони здоров'я населення, слід зазначити, що в Україні кожний має право на охорону здоров'я. Реалізація цього права передбачає: а) забезпечення достатнього життєвого рівня, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування, що є необхідним для підтримання здоров'я людини; б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; в) санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де проживає людина; г) безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; д) кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій закладу охорони здоров'я; е) достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь; є) участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері охорони здоров'я; ж) участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством; з) можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я; и) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я; і) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди; ї) оскарження неправомірних рішень і дій працівників закладів та органів охорони здоров'я; й) можливість проведення незалежної медичної експертизи у разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертизи, застосування до нього заходів примусового лікування та в інших випадках, коли діями працівників охорони здоров'я можуть бути ущемлені загальновизнані права людини і громадянина; к) право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду тощо [3].

Згідно з Конституцією України держава гарантує всім громадянам реалізацію їхніх прав у сфері охорони здоров'я шляхом: а) створення розгалуженої мережі закладів охорони здоров'я; б) організації і проведення системи державних і громадських заходів щодо охорони та зміцнення здоров'я; в) надання всім громадянам гарантованого рівня медичної допомоги у обсязі, що встановлюється Урядом України; г) здійснення державного і можливостей громадського контролю та нагляду в сфері охорони здоров'я; д) організації державної системи збирання, обробки і аналізу соціальної, екологічної та спеціальної медичної статистичної інформації; е) встановлення відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян у сфері охорони здоровця [1].

Визнаючи право кожного в Україні на охорону здоров'я, держава забезпечує його захист. У разі порушення прав, свобод і законних інтересів громадян у сфері охорони здоров'я відповідні державні, громадські або інші органи, підприємства, установи та організації, їх посадові і службові особи та громадяни зобов'язані вжити заходів щодо поновлення порушених прав, захисту законних інтересів і відшкодування заподіяної шкоди.

Слід зазначити, що правове регулювання суспільних відносин, що виникають, розвиваються та припиняються у сфері охорони здоров'я, базується на засадах Конституції України та складається з «Основ законодавства України про охорону здоров'я» та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції та Основ.

Так, у Основах регулюється об'ємне коло суспільних відносин, що торкаються реалізації права на охорону здоров'я. У ньому законодавець вказує на сутність розуміння права на охорону здоров'я, при цьому зазначається, що законодавством України можуть бути визначені й інші права громадян у сфері охорони здоров'я.

Для реалізації цього права державою в Основах закріплено, як нами вже зазначалося, у ст. 7 гарантії права на охорону здоров'я, а в ст. 8 закріплено положення, яке торкається державного захисту права на охорону здоров'я. У ст. 12 закріплено, що охорона здоров'я – один з пріоритетних напрямів державної діяльності, тому держава формує політику у сфері охорони здоров'я в Україні та забезпечує її реалізацію [3].

Реалізація права на охорону здоров'я є предметом регулювання й інших нормативно-правових актів, зокрема Цивільного кодексу України, де у Книзі другій «Особисті немайнові права фізичної особи» у главі 21 (ст.ст. 281-293) закріплено комплекс положень щодо забезпечення реалізації права людини на охорону здоров'я та захисту цього права [13].

Питання охорони здоров'я є предметом регулювання Кодексу України про адміністративні правопорушення [14] та Кримінального кодексу України [15].

Реалізація права на охорону здоров'я регулюється також правовими приписами інших галузей законодавства, зокрема Кодексом законів України про працю, де закріплені гарантії медичного обслуговування [16].

Положення й правові приписи, спрямовані на зміцнення здоров'я і його охорона, містяться й у низці інших правових актів, зокрема законах України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [17], «Про безпечність і якість харчових продуктів» [18], «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» [19], «Про донорство крові та її компонентів» [20], «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» [21], «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [22] тощо.

Право на охорону здоров'я гарантується не тільки законодавством України, а й передбачено в міжнародних документах, зокрема Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Право на охорону здоров'я та його захист передбачено

в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., яку в 1997 р. та протоколи до неї ратифікувала Україна [23]. Так, Конвенція забороняє жорстоке і нелюдське поводження з людиною, забороняє довільно позбавляти людини життя, гарантує право на інформацію, забороняє дискримінацію, гарантує судовий захист прав пацієнтів, гарантує захист лікарської таємниці тощо.

Слід зазначити, що взаємозв'язок та взаємодія між різними аспектами життєдіяльності людини є очевидним, тому охороноздоровче законодавство включає в себе правове регулювання комплексу суспільних відносин, які виникають у сфері охорони здоров'я людини з різних напрямів і різноаспектно, але центробіжною силою його є людина.

Формуючи поняття «охороноздоровче право», слід вказати, що це сукупність правових приписів, які регулюють суспільні відносини при забезпеченні проживання людини в комфортному для її організму навколишньому природному середовищі (довкіллі) та соціальних умовах, що виникають в процесі задоволення потреб людини в нормальній екології, безпечних для здоров'я і життя продуктах харчування, питній воді тощо, у створенні відповідних умови для здійснення людиною праці, навчання, виховання, побуту, а також використанні інших відповідних соціально-економічних умов, при наданні медичної допомоги та медичних послуг у діагностичних, лікувальних та профілактичних заходах, при регулюванні та управлінні в галузі охорони здоров'я та під час здійснення господарської діяльності у цій сфері.

Отже, ураховуючи викладене та положення ст. 20 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» про наукове забезпечення охорони здоров'я, слід відмітити, що охороноздоровче право в нашій держави має законодавче підґрунтя і тому потребує наукового розроблення для використання в практичній діяльності в рамках правового поля.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України, 1996. − № 30. – С. 141.

2. *Бабич С. С.* Роль охороноздоровчого права у підвищенні рівня захисту прав пацієнтів та медичних і фармацевтичних працівників / С. С. Бабич // Захист прав медичних і фармацевтичних працівників як запорука захищеності прав пацієнтів : 36 виступів на міжнародній науково-практичній конференції, м. Київ 26-27 квітня 2013 р. ; Курило Т. М. Викладання охороноздоровчого права в системі післядипломної медичної освіти // Там же.

3. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII // Відомості Верховної Ради України. 1993. − № 4. – С. 356.

4. *Погосян А. П.* Правова концепція «здорова людина − вища соціальна цінність держави» : постановка проблеми / А. П. Погосян // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. − № 3. – С. 17-22.

5. *Гладун З. С.* Державне управління у галузі охорони здоров'я / З. С. Гладун. – Тернопіль : Укрмедкнига, 1999. − 312 с.

6. *Івченко А. О.* Тлумачний словник української мови / А. О. Івченко / Худож.-оформ. І. В. Осипов. – Харків : Фоліо, 2006. – 549 с.

7. Популярна медична енциклопедія / [за ред. Б. Б. Петровського]. – М., 1979. – 225 с.

8. Всемирная организация здравоохранения : Основные документы. – Женева, 1988. – С. 346.

9. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. − 2005. − № 3 ; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний Вісник України. – 1998. – 16 квітня (13) ; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права : Пакт від 16 грудня 1996 р. // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2002. − № 2 ; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : Пакт від 16 грудня 1996 р. // Бюлетень Міністерства юстиції України. − 2002. − № 1 ; Конвенція про захист прав та гідності людини в зв'язку з використанням досягнень біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) : Конвенція від 4 квітня 1997 р.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ETS № 164 // Електронна інформаційно-правова система «Ліга. Закон. Версія 7.7.1. Файл: Ми97355Х.НТ

10. *Гладун З. С.* Теоретичні засади адміністративно-правового регулювання охорони здоров'я населення в Україні : монографія / З. С. Гладун. − Львів : Плай, 2015, – 442 с.

11. *Стеценко С. Г.* Медичне право України. Підруч. / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта / За ред. д.ю.н., проф. С.Г. Стеценка. – К. : Всеукр. асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с ; Волков В. Д. Медичне право України : практикум / В. Д. Волков, Л. М. Дешко, Ю. В. Мазур. – Донецьк : Сучасний друк. − 2010. – 249 с.

12. *Коваль А. М.* Статус пацієнта : адміністративно-правове регулювання : дис. … канд. юрид. Наук / А. М. Коваль. – Ірпінь. – 2011. – 274 с.

13. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. –2003. – № 40 – 44. – С. 356, зі змін, і допов.

14. Кодекс України про адміністративні правопорушення. − К. : Велес, 2010. – 176 с.

15. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – С. 920.

16. Кодекс законів про працю України від 12 жовтня 1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. − 1971. – С. 375. – Додаток до № 50.

17. Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. 1994. – № 27. – С. 218.

18. Закон України «Про безпечність і якість харчових продуктів» від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 19. – С. 98.

19. Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999 – № 32. − С. 20, код акта 9743/1999.

20. Закон України «Про донорство крові та її компонентів» від 23 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 23. – С. 183.

21. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 29. – С. 228.

22. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 1 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – С. 409.

23. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – С. 263.

Про роль іраномовних етносів у становленні та розвитку Стародавньої та Середньовічної України-Руси (аналіз новітньої історіографії проблеми) (I тис. до н.е. – I тис. н.е.)

М.М. Корінний
кандидат історичних наук, доцент, Університет економіки та права «КРОК»

Стаття присвячена комплексному аналізу новітньої історіографії проблеми еволюції державно-правового життя на теренах України та прилеглих до її кордонів територій у I тис. до н.е. – I тис. н.е., а також місця і ролі в цих складних процесах (поряд з іншими етносами) народів іранського походження.*

Ключові слова: *хатес, есхатес, кіммерійці, скіфи, сколоти, сармати, аорси, роксолани, алани, аси, яси, рутени, русини, анти, «Україна», Рось, «Роська земля», «Правда роська», «Роусь», Україна-Русь.*

Статья посвящена комплексному анализу новейшей историографии проблемы эволюции государственно-правовой жизни на территории Украины и прилегающих к ее границам территорий в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э, а также места и роли в этих сложных процессах (рядом с другими этносами) народов иранского происхождения.

Ключевые слова: *хатес, эсхатес, киммерийцы, скифы, сколоты, сарматы, аорсы, роксоланы, алланы, асы, ясы, рутены, русины, анты, «Украина», Рось, «Роська земля», «Правда Роська», «Роус», Украина-Русь.*

The article is devoted to the complex analysis of recent historiography of the problem of evolution of state-legal life in Ukraine and adjacent territories borders of in the I millennium BC. – I millenium BC, as well as the place and role of these complex processes (alongside other ethnic groups) peoples of Iranian origin.

Keywords: *hates, eskhates, cimmerians, scythians, pinned, sarmatians, aorses, roksolans, alans, aces, jars, ruthenians, rusyns, antes, "Ukraine", Ros, "Roska land", "Roska True", "Rous" Ukraine-Rus.*

* На основі аналізу та систематизації давньосхідної та античної історико-географічної номенклатури, що використовувалася в греко-римських джерелах стосовно Кіммерії, Скіфії та Сарматії, автор вкладає в поняття «Україна» історико-географічне значення давньогрецького терміна «есхатес ойкуменос хорас» – «найбільш крайня частина населеної землі», який доволі тривалий час первісно застосовувався (з початку I-го тис. до н.е.) Гомером, Гекатеєм Мілетським, Геродотом, Страбоном та іншими істориками, географами, купцями, мандрівниками Еллади стосовно найвіддаленіших окраїн Північного Причорномор'я. Елліно-скіфи, а згодом сармато-алани та візантійці вживали до змішаного населення, що проживало на північ від Понта Евксінського іранський етнонім «анти» – «ті, що живуть на окраїні (Ойкумени – М.К.)». Після колонізації у VI-VIII ст. Північного Причорномор'я західними та південними слов'янами, вони видозмінили (переклали) греко-іранське найменування регіону на етимологічно зрозуміле їм слов'янське «Україна» (Ойкумени). Тобто етнотопонім «Україна», на наш погляд, – це слов'янська мовна калька з давньогрецької «есхатес ойкуменос хорас», та іранської – «анта», що значить – окраїна ойкумени, крайня земля, крайні володіння. – Див.: *Корінний М.М.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів // Історія України. Березень 1999. – № 9. – С.10-11.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Постановка проблеми

Із XII ст. в історіографії історії держави і права України було й залишається надзвичайно актуальним питання походження південно-східної гілки слов'ян, а також їхньої державності, права, мови та культури: коли з'являються історико-географічні поняття «Центр землі» («Пуп землі»), «Окраїна землі», «Край землі»? Коли вперше фіксується абстрактний «український (що проживає на краю землі) етнос» взагалі і слов'янський зокрема? Коли формується його мова, особлива етнічна культура, етнографічна неповторність, держава? Коли з'являються на мапі Євразії – держави антів, склавинів, Україна-Русь, «Роська земля» («Руська земля»)? Коли з'являється перша писана збірка звичаєвого права «Правда Роська» («Роуська правда»)? Яку роль відіграли в етногенетичних та державотворчих процесах України-Руси іраномовні народи, що були сусідами праслов'ян ще за часів Гомера та Геродота? – запитання, на які вчені поки що не дали остаточної та переконливої відповіді.

Здебільшого в публікаціях науковців домінує тенденційна, хоча й доволі давня та заяложена теорія норманського походження терміна «Русь» та «Руського каганату» – «Стародавньої» Русі як східнослов'янської держави, створеної скандинавськими завойовниками-норманами за участю перш за все північних – новгородських слов'ян, які (за словами літописця Нестора чи пізнішого редактора його хроніки Мстислава Володимировича, старшого сина Мономаха), неспроможні навести лад у своїй землі, запросили на княжіння данських князів Рюрика, Синеуса і Трувора [1, с. 12], які й заклали цивілізаційні підвалини першої східнослов'янської держави, що суперечить даним більшості наративних як вітчизняних, так і зарубіжних джерел. Такою є офіційна новгородсько-санктпетербурзько-московська версія походження східнослов'янської державності, – надумана, примітивна, фальшива, що не відповідає історичній правді та не задовольняє нині науковців як в Україні, так і за її межами.

По-перше, данський «Рюрик» (Рьорік Ютландський), як свідчать історичні джерела, ніколи не мав братів Синеуса і Трувора. По-друге, у жодному з достовірних західноєвропейських історичних джерел немає очевидних свідчень про те, що він брав участь у східних експедиціях. По-третє, у другій половині IX ст. – на поч. X ст. (як показують багаторічні дослідження так званого Рюрикового городища в Новгороді А.В. Арциховським, В.Л. Яніним та іншими авторитетними вченими), міста просто не існувало [2]. На наше глибоке переконання, «град» над озером Ільмень, скоріш за все, постав завдяки зусиллям княгині Ольги (болгарки за походженням) лише в середині X ст., коли дружина Ігоря (після бунту в Україні-Русі та вбивства її чоловіка) висилає на північ опозиційну києво-древлянську знать і створює тут (в угро-фінській землі, серед чуді, нороми, ямі, пермі, печори, югри, корсі, весі, мері, муроми та ін.) нову слов'янську (древлянську, деревську) торговельну факторію Києва (Старого града) − Новий город (або Новгород). На це вказує існування особливої слов'янської деревської (древлянської) п'ятини – адміністративно-територіальної одиниці поліетнічної Новгородської землі в період піднесення та розквіту Київської Русі (X-XII ст.) та з XIII по XVIII ст., характерна говірка новгородців, що збереглася в регіоні до XX ст., а також постійна (з середини X ст. до 1132 р.) військово-політична та фінансова залежність новгородських намісників (посадників-васалів) від свого сюзерена – великого київського князя [3, с. 530 та ін.].

Як доведено істориками, археологами, мовознавцями, величезні (а для раннього середньовіччя майже безкрайні) обшири Східноєвропейської рівнини, населені барвистими етносами (угро-фінами, балтами, іранцями, греками, кельтами, германцями, тюрками та ін.), тривалий час (століттями!) колонізувалися різними слов'янськими угрупованнями – центральноєвропейськими, північно-західними, південними, які не могли водночас створити «єдину східнослов'янську державу». Вони створили свої окремі протидержавні

утворення, що тривалий час боролися з іншими народами за своє власне існування та гегемонію в певному регіоні. Подібні ж цілі переслідували вищеперераховані автохтони, а згодом тюркські етноси, що з IV по XV ст. включно визначали етнополітичне обличчя Східної Європи, особливо її південно-східної частини [4].

Цілком закономірно і природно, що найбільш інтенсивно соціально-економічні та етнополітичні (державотворчі процеси) протікали в тих регіонах Східноєвропейської рівнини, тих «Склавініях», чиї етнополітичні центри розташовувалися на більш важливих торговельно-економічних (транспортних) артеріях Євразії, чия еліта раніше долучилася та більш творчо переосмислила духовну, у т.ч. державно-правову спадщину античного світу, взяла на озброєння космополітичні ранньофеодальні світові релігії – християнство, іслам, іудаїзм для консолідації та модернізації відсталого язичницького суспільства, що домінувало на півночі Східної Європи аж до XI ст. включно.

Тому новгородська версія становлення державності прийнятна для тих, хто сповідує теорію існування в ранньому середньовіччі ефемерної давньоруської народності і вірить у можливість надприродного (нееволюційного), одномоментного, божественного походження держави та права.

Прикро, що більш переконлива й аргументована концепція ранньосередньовічного походження українців і їх державності, розроблена та викладена М.С. Грушевським у його відомих працях «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», багатотомній «Історії України-Руси» та багатьох інших понад сто років тому і підтримана й розвинута його послідовниками та однодумцями (М.Ю. Брайчевський, В.Д. Баран, Я.Р. Дашкевич, Л.Л. Залізняк, Я.Д. Ісаєвич, Д.Н. Козак, Г.П. Півторак та інші) у незалежній Україні [5], дотепер зустрічає спротив окремих проросійськи налаштованих істориків України, політиків, чиновників, які вперто не визнають історичних реалій раннього середньовіччя, а також універсальних законів етноісторичного поступу Європи, живуть у полоні псевдоісторії та міфотворчості. За цими законами зародження більшості великих етносів середньої смуги Європи сталося в ранньому Середньовіччі, тобто з V по VII столітті. Саме з цього часу, як доводить у своїх наукових працях відомий український археолог, історик і етнолог Л. Залізняк, ведуть відлік своєї етнополітичної історії англійці (англо-сакси), французи (франки), іспанці, чехи (богемці), поляки (ляхи), серби та хорвати (анти) [6, с. 242 та ін.], а також українці (творці празько-корчакської (VI-VIII ст.) та лука-райківецької (VIII-X ст.) матеріальної культури [7, с. 40 та ін.] і предки росіян – південні слов'яни нижнього Подунав'я, носії волинцівської та роменсько-борщевської археологічних культур VIII-X ст. [8, с. 48 та ін.].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На глибоке переконання автора пропонованого дослідження, «давньоруська» концепція походження середньовічної держави і права, що пропагує північні цивілізаційні витоки історії Росії та України, у дуже багатьох її аспектах перекинута із ніг на голову і потребує новітнього переосмислення з позицій історичної правди. Фальшування давньоруської історії російськими літописцями та істориками, що розпочалося ще за князівських часів, продовжується в новітній Росії донині, тобто безперервно аж до початку XXI століття. Технологію інтерполяцій, підробок, фальшувань, містифікацій окремих придворних великоросійських літописців, істориків і публіцистів блискуче викрили у своїх працях знані в Україні та Росії медієвісти О.П. Толочко, Є.К. Ромодановська, С.В. Соколов, А.С. Мильніков та інші [9]. Тому, щоб зняти нашарування неправди (і просто відвертої брехні) з історії південно-східної гілки слов'ян-українців, написати нову, об'єктивну історію нашої Вітчизни, слід залучати для цього всі відомі українській медієвістиці джерела, всі наукові доробки як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, археологів, етнологів, критич-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

но їх проаналізувати і бути максимально об'єктивним літописцем.

Насамперед викликає серйозне заперечення застосування (використання) більшістю радянських і пострадянських дослідників до історії середньовічної Русі терміну «стародавня», «древняя». Оскільки у всесвітній історії прийнято за рубіжну дату між Стародавнім світом і Середньовіччям 476 р. – рік падіння Західної Римської імперії, то історичні події після зазначеного року ми, відповідно, будемо відносити до Середньовіччя. Стародавня ж історія Східної Європи належить до іншої доби, до іншого соціально-економічного укладу, до цілком іншої етнополітичної ситуації в регіоні, за якої ще навіть не існувало частини етносів – учасників етно-політичних процесів раннього Середньовіччя.

По-друге, не можна розглядати слов'ян (доволі пізнє етнокультурне та етнополітичне утворення в буферній зоні між іранцями, балтами, германцями, кельтами, фракійцями, іллірійцями та греко-римським світом), як одвічних насельників Східної Європи. Сьогодні дедалі більше дослідників, зокрема таких авторитетних як О.М. Трубачов, Т. Лер-Сплавінський, схиляються до думки про центральноєвропейські етногенетичні витоки слов'янства, тому вітчизняним медієвістам (історикам, лінгвістам, археологам, етнологам, історикам держави і права України та зарубіжних країн), на наш погляд, слід пильнішу увагу зосередити на вивченні етнополітичної історії автохтонного населення регіону – балтів, іранців, угро-фінів, тюрків-болгар/булгар, присутність яких фіксується в Північному Причорномор'ї подекуди з II-го тис. до н.е. і які послужили різнорідним субстратом (етнокультурним підгрунтям) для слов'янських колоністів. Не можна не рахуватися також із тими цивілізаційними впливами на місцеве населення, які привнесли в Північне Причорномор'я стародавні хетти (хатти), кельти, кімерійці, скіфи, сармати, греки, готи, семіти та інші народи-державотворці, відомі з історії держави і права зарубіжних країн стародавнього світу.

Дуже важливо підкреслити, що нинішнє покоління вчених, які професійно займаються історією Стародавнього світу, Стародавньої України, на наш погляд, у кроці від розгадки етнополітичного походження творців трипільської, середньостогівської культур і культур шнурової кераміки, зрубної та кімерійської, а також багатьох інших археологічних культур IV-II тис. до н.е. на теренах України. Ці відкриття полегшать розв'язання низки проблем ранньосередньовічної історії Північного Причорномор'я, що накопичилися на сьогодні, зокрема й походження етнонімів «українці» та «росіяни», їхньої державності, права, мови і культури. Так, наприклад, зіставлення лінгвістичних (гідронімічних) та археологічних даних дає змогу припустити, що за етнічним складом трипільці були прафракійцями, а близькі до них «лендельці» й носії культури кулястих амфор – праіллірійцями [10, с. 47]. Хетти (хатти), на думку Л.А. Гіндіна, були першими індоєвропейцями, що залишили унікальну середньостогівську культуру (друга половина IV – середина III тис. до н.е.), уперше приручили коня та внесли значне пожвавлення й динаміку в економічні та суспільно-політичні процеси, що протікали на теренах Євразії від Рейну на Заході аж до Волзько-Камського регіону на Сході [11]. У наступний період своєї історії вони заселили Балкани, а згодом були витіснені другою хвилею індоєвропейської навали до Малої Азії – в Анатолію.

Стародавні пращури греків − ахейці вперше знайомляться зі своїми північними сусідами хеттами у II тис. до н.е. Дешифровка в 1910-х роках документів з архівів хетських царів і численні розкопки в Малій Азії виявили картину масового проникнення ахейців з XV ст. до н.е. на побережжя цього півострова. У хетських документах з□явилися згадки великого царства Аххіяви та імена його правителів, здебільшого близьких до імен ахейських царів і героїв [12]. Не виключено, що греки, які дали назву Межиріччю – Месопотамія, мають відношення до найменування й своїх північносхідних сусідів, що заселяли Анатолію. На основі

старогрецької мови можна спробувати пояснити етимологію етноніма «хатти» (від «хатес») як «крайні», «окраїнні», оскільки, колонізувавши на поч. І тис. до н.е. північнопонтійські землі, греки найменували їх «есхатес» − «найбільш крайні» (відносно до Південного Причорномор'я, Малої Азії), «найвіддаленіші землі Ойкумени». Як відомо, хетти (хатти, хеттеї) були доволі успішним народом, вправні у землеробстві, ремеслах і торгівлі, неодноразово згадувані в Біблії (в Буття, 15:19-21 − «хеттеї»; Ііс. Нав., 3:10 – «хананеї, хеттеї, євеї, ферезеї, гергесеї, аморреї» та ін.), вдало воювали зі своїми сусідами і навіть єгиптянами за контроль над Сирією, іншими стратегічними регіонами Закавказзя, Малої та Близькосхідної Азії. Як вважають дослідники, саме вони залишили навколо Понту та Меотиди, у Передній Азії (Палестині, Сирії) та Єгипті безліч топонімів, гідронімів, етнонімів та антропонімів (хеттеї, Хет – син Ханаана (Буття, 10:15), Хаттусі, хатті, хетти, Хатхор, Хатшепсут та ін.) [13, с. 9-26 та ін.].

Продовженням середньостогівської стала культура шнурової кераміки (кінець III – перша половина II тис. до н.е.). Носії цієї культури, на думку ряду вчених, мали безпосереднє відношення до формування мовних груп індоєвропейської сім'ї, зокрема балтів та германців. Симбіоз (синойкізм) західних іранців і балтів на теренах України, на думку авторитетних мовознавців, породив феномен слов'янства, яке в подальшому під впливом зовнішньополітичних чинників розпадається на безліч гілок.

Тут і постає низки запитань, на які не просто відповісти сьогодні навіть маститим історикам: який з етносів – білоруський, український чи російський з'являється на історичній арені першим?; якими етнонімами найменовувалися вони сусідами на різних етапах свого становлення, особливо до включення до складу Київської Русі як поліетнічної держави? Академік П.П. Толочко своїми працями «Від Русі до України» та «Давньоруська народність» дає однозначно зрозуміти його особисту позицію в цьому непростому питанні: він прибічник «давньоруської колиски», з якої виросли три східнослов'янські народи – українці (русини, рутени), росіяни та білоруси [14]. Але чи все так просто в історичній долі цих трьох народів? Чи можна так легко відкидати цілий пласт їхньої минувшини, яка дає зрозуміти, звідки і в мові, і в антропологічному вигляді, і в етнографічній своєрідності, і в ментальному складі характерів представників східнослов'янських народів стільки відмінностей і неповторності. А як пояснити надзвичайну близькість мови дунайських болгар і росіян, що проживають на значній відстані від перших? Цілком очевидно, що ці народи не є автохтонами на своїй землі і їхні долі так чи інакше пересікалися в минулому, про що досі замовчується в російській історіографії .

Не менш інтригуючим є питання походження етнонімів вищезгаданих слов'янських народів, назви яких розкидані по всій Євразії. Наприклад, чи існував на європейському континенті за стародавніх часів (до 476 р.) народ (окрім норманів – за офіційною версією), протодержавний організм, військова громада чи будь-яка інша спільнота, які мали назву, що розпочиналась на «рос»/«рус»/«рут» і могли передати свою назву слов'янській середньовічній державі «Роській землі», пізнішій Київській Русі? Цілком компетентно відповідаємо: існував, і не один. Але в російській і певною мірою у вітчизняній історіографії про них чомусь воліють мовчати.

Звернемося до історичних джерел – у яких захована важлива для нас істина, прикрита тисячолітнім нашаруванням фактів, подій і процесів етногенезу слав'янських народів, походження політонімів Україна, Русь, Росія, спробуємо в них ретельно розібратися. Звертаємо увагу на глибинне коріння етнонімів, антропонімів, які мають у своїй основі багатозначуще ядро - *рос, -рус*. Згадаймо загадковий народ ***етрусків*** (імовірних переселенців на Апенніни з Малої Азії), що відіграв особливо важливу роль у становленні Римської держави у першій половині І тис. до н.е. (самі себе вони називали «расенами»); пригадаймо відомих царів держави Урарту – Русу І

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

(735-722 рр. до н.е.), Русу II (685-639 рр. до н.е.), Русу III (605-595 рр. до н.е.) і Русу IV та інших.

Уже Юлій Цезар в опису Гальської війни кілька разів згадує західноєвропейських «русинів (рутенів)» і відзначає, що в них була власна держава з військом, що нараховувало понад 12 тис. воїв (Com. de Bello Gallico I, cap. 45, Com. VII, cap. 5, 7, 64, 75, 90). Цих кельтів-русинів він називає «rutheni, ruteni». Пізніше римляни, як зазначає полководець, прозвали кельтів галами. Жили вони головним чином на півдні Франції, хоча в умовах римської експансії, а згодом «великого переселення народів» цілком імовірні виселення рутенів/русинів у північно-східному напрямку (до Паннонії – Норика чи Прикарпаття – Галичини) та на інші східні (відносно їхньої прабатьківщини) території. Не випадково ми знаходимо галів за доби Середньовіччя розсіяних не тільки по всій Європі, а й в Азії та Африці. Інші римські історики (Тит Лівій, Мелла Помпоній, Пліній) згадують такі міста-порти (пристані), на південному узбережжі Середземного моря та факторії кельтів-русинів в Африці як Ruscino, Rusadir, Ruthisia, Ruspae, Rusconia, Rusicade, Ruspina тощо [15, с. 18-25].

Видатний географ і картограф античності Клавдій Птолемей (нар. бл. 100 – помер бл. 165 р. н.е.), який у своїй фундаментальній праці «Географія» закартографував і вербально (словесно, усно) прив'язав до певного природного середовища кілька тисяч різноманітних топонімів та етнонімів, згадує серед них і такі як: ***рокс***олани («світлі алани», або «царські алани»), ао***рси***, алано***рси*** та ін.[16]. Йордан – відомий історик готів VI ст., нотарій при полководці аланів Унтінгісі Базі, у своїй праці «Getica» згадує войовничий сарматоаланський народ *росомонів* [17]. Згадка «*росів*» (Hros) є також у творі VI ст. – «Церковній історії» Псевдо-Захарія [18], інших працях. Ці етнополітичні утворення, на наш погляд, мають стати (і вже стали) об'єктом спеціальних досліджень істориків Стародавнього світу, істориків-античників, медієвістів, аби пролити світло правди на витоки слов'яномовної «України-Руси», унеможливити різного роду фальсифікації. До більшості вищеперерахованих протодержавних утворень цілком справедливо вживати терміни «стародавні хетти», «стародавні українці», «стародавні роси/русини», «стародавня Русь/Русь/Рутенія». З кінця V ст. вживати означення «стародавній» до об'єкта нашого дослідження вважаємо некоректним, хибним, невиправданим з точки зору усталеної хронології всесвітньої історії.

Формулювання цілей статті

Оскільки після виходу у світ останньої фундаментальної «Історіографії утворення та розвитку Давньоруської держави», написаної до того ж з марксистсько-ленінських методологічних позицій, минуло майже тридцять років [19, с. 37-59], постала нагальна необхідність здійснити огляд новітньої літератури з питань етногенезу української народності, становлення держави і права України, а також визначити вектори подальших досліджень складної та заплутаної проблеми. Проблема етногенезу українців є чи не найскладнішою в історичній, археологічній, етнографічній науках, а тому потребує уваги та зусиль багатьох учених, у тому числі й істориків держави і права зарубіжних країн. З огляду на незначний обсяг публікації, це є власне основні найскромніші цілі цієї публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед серйозних наукових досліджень останніх років істориків-медієвістів, істориків держави і права, політологів, археологів, лінгвістів, мовознавців, етнологів з'явилася низка нових підходів до вирішення безперечно складної проблеми. По-перше, заслуговує на увагу нове прочитання джерел істориками, лінгвістами, з урахуванням новітніх інтерпретацій, новітньої критики попередньої історіографії, досягнень суміжних дисциплін.

Застосовуючи історико-географічні та картографічні методи джерелознавці-історики, історики держави і права, мовознавці й особливо археологи посилено вивчають етнополітичну історію та етногеографію Східної Європи на всіх етапах її роз-

витку. Їхні дослідження дедалі частіше мають комплексний характер, синтетичність яких полягає в залученні для розв'язання проблеми праць учених суміжних дисциплін – істориків держави і права зарубіжних країн, антропологів, етнологів, лінгвістів, мовознавців, етнографів, нумізматів та інших.

Із фундаментальних колективних монографій, підготовлених провідними науковцями Інституту археології НАН України та відзначених Державною премією України в галузі науки і техніки (2002 р.), слід виділити цикл праць «Давня історія України» та особливо «Етнічна історія давньої України» (керівник авторського колективу П.П. Толочко) [20]. Хронологічні рамки досліджень надзвичайно широкі – від появи людини на півдні Східної Європи близько 1 млн. років тому до XIII ст. н.е. Особливо детально викладається стародавня та середньовічна історія східних слов'ян, яка розпочинається з рубежу старої і нової ер, що надзвичайно важливо для істориків держави і права, які з цього часу мають більш-менш правдиві наративні джерела. Окрім венедського, антського та давньоруського періодів східнослов'янської історії, автори глибоко і різносторонньо показують участь в етногенетичних і державотворчих процесах інших етносів – сарматів, гунів, готів, болгар, авар, балтів, угро-фінів, хазар, греків-візантійців, інших народів, які активно взаємодіяли між собою і робили етнографічну картину регіону надзвичайно складною та заплутаною. Визначальною її тенденцією була поступова асиміляція осілими хліборобськими племенами слов'ян ірано- та тюркомовних кочовиків.

Професійні археологи-медієвісти прагнуть знайти серед археологічно досліджених матеріальних культур Середнього Подніпров'я та наближених до нього територій насамперед такі, які можна ідентифікувати з їхніми творцями чи носіями − етносами писемних джерел – «росомонами» Йордана, «росами» Костянтина Багрянородного, «ruzzi» чи «ruszi» «Баварського географа», які локалізуються вченими то в Подунав'ї, то в Середньому Подніпров'ї, то на території Дніпровського Лівобережжя, Сіверського Дінця, то в середній течії Дону та Волги (Ітиля).

Цим шляхом пішов, для прикладу, авторитетний український археолог Д.Т. Березовець, який ототожнив літописних росів/русів з носіями салтівської культури [21, с. 59-74], а також В.В. Сєдов, який вважає племінною культурою історичної «русі» – ареал волинцівської культури. Саме її, на його погляд, слід ідентифікувати з «Руською (Роською) землею» у вузькому розумінні значення цього виразу [22, с. 3-15].

Слід вітати мужні та цілком виправдані з наукової точки зору кроки окремих археологів-дослідників етнокультурної ситуації на Дніпровському лісостеповому порубіжжі другої половини I тис. н.е., які, скрупульозно вивчаючи старожитності, виявлені на поселеннях типу Пеньківки, Сахнівки, Луки-Райковецької, Вознесенки, Канцерки, Пастирського, Мартинівки та ін., знаходять за необхідне по-новому їх інтерпретувати, переглядаючи таким чином застарілі погляди на них як виключно східнослов'янські пам'ятки матеріальної культури (поселення, городища, могильники, клади) таких визнаних у свій час авторитетів дореволюційної та радянської історичної науки в минулому як В.В. Хвойка, А.А. Спіцин, І.І. Ляпушкін, Б.О. Рибаков та інші [23].

Із фундаментальних монографічних досліджень в Україні останнього часу, присвячених давнім росам/русам, новизною та аналітичним поглядом на проблему вирізняється насамперед праця Ю.В. Павленка «Передісторія давніх русів у світовому контексті» [24]. Звертає на себе увагу широке історичне тло, що присутнє в дослідженні. Автор професійно аналізує відомі науці джерела, гіпотези, думки та різноманітні концепції походження русів, толерантно і об'єктивно, на наш погляд, оцінює опуси своїх попередників і сучасників, дає власне бачення проблеми. Дослідник доводить важливу роль сармато-аланського компонента в процесі утворення середньодніпровського слов'янства та його державності. Зокрема він

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

зупиняється на узагальнюючих характеристиках трьох основних аспектів життєдіяльності історичних предків середньовічних русів, а саме: 1) етногенетичному; 2) соціально-економічному та суспільно-політичному; 3) духовно-світоглядному, зокрема – релігійно-міфологічному. Цікавою є гіпотеза автора стосовно походження Києва на Дніпрі. Дослідник Ю.В. Павленко допускає можливість переселення склавинів-русинів (носіїв культури празького типу) з півдня Моравії до Середнього Подніпров'я та перенесення з середньодунайського регіону не тільки низки топонімів і гідронімів, як, наприклад, Вишгород, Київ, Русанів, р. Мурава (Морава) у басейні Тетерева тощо (які, скоріше всього, стали похідними від міст Вишеград, Кийова, Русовце, р. Морави із Середнього Подунав'я (Паннонії), але й більш раннього досвіду державотворення.

Серед новітніх праць, присвячених іраномовному населенню, що населяло причорноморські степи і взяло безпосередню участь у етногонічних і державотворчих процесах на східнослов'янських землях, слід також відзначити монографії О.Б. Бубенка «Яси та бродники в степах Східної Європи (VI – початок ХШ ст.), «Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.)» і «Від Аттили до Чингізхана» [25]. Відомий дослідник на основі аналізу наративних документів, новітніх археологічних розкопок і етнографічних досліджень переконливо доводить безперервну присутність іранської етнічної складової в процесах мовного та етнографічного синойкізму та політичної консолідації балто-слов'янських, іранських, германських, тюркських та інших народів, результатом яких і стала Київська Русь.

Дедалі вагоміший внесок у питання об'єктивного розв'язання етнокультурних проблем українського середньовіччя роблять іноземні вчені І. Херрман, К. Мюллер, В. Типкова-Заімова, А.А. Горський, А.Г. Кузьмін, В.В. Фомін, А.В. Назаренко, К. Цукерман, Дан Д.Я. Шапіра та багато інших [26], які проливають світло на учасників етногенетичних процесів у Північному Причорномор'ї – германців, іранців, балтів, тюрків, угорців, алан, антів, українців та інших народів.

Упродовж останніх десятиріч особливо значного резонансу серед медієвістів набули напрацювання одного з названих у цій когорті − російського історика А.В. Назаренка, який на основі аналізу переважно германських (німецьких) мовних форм Ruzzi, Rucі і т.п. дійшов висновку, що «Ruzzi» є типовим ранньосередньовічним верхньонімецьким позначенням східнослов'янських русів [27]. Проте доцільність пошуку походження Ruzzi як аллографа етноніма «Рось/Русь», територіально пов'язаного виключно з верхньонімецьким (давньобаварським) ареалом, викликала цілком аргументовані заперечення [28].

Дослідник А.В. Назаренко переглянув свою точку зору і висловив нову гіпотезу про те, що «оригіналом для запозичення термінології Ruzzi, Rucі в латиномовних країнах Західної Європи VIII-IX ст. могла послужити слов'янська форма етноніма – давньоруська «*русь*» із довгим східнослов'янським «у», а не її гіпотетичний скандинавський прототип *rops- [29], що теж не є переконливим. Каменем спотикання є варіант із парними приголосними – Ruzzi, оскільки він «через гемінату (подвоєння) не дає можливості переконливо пояснити запозичення терміну *русь* зі східнослов'янської [30].

Хоча новітня гіпотеза вченого є більш переконливою ніж попередня, проблема залишається і чекає свого більш вдалого та аргументованого вирішення. Для нас і багатьох інших дослідників є незрозумілим, чому А.В. Назаренко виключає альтернативне різностороннє дослідження аналогічної термінології (топонімії, гідронімії) фінської (наприклад, весь, корсь, рсь, Рось), балтської, кельтської, іранської, єврейської та тюркської мов, що мають подібні аллографи − топоніми, гідроніми, які могли дати (породити) відповідний етнонім і навіть назву державного утворення. Не варто діяти в науці лише за принципом, висміяним геніальним Тарасом Шевченком ще в XIX ст. − «як скаже (чи напише) німець» («німець скаже: Ви мо-

голи, моголи, моголи, Золотого Тамерлана онучата голі…» і т. ін. – значить Ви моголи…) [31].

Загальновизнано, що спільнослов'янська та спільноіранська мови є дуже близькими між собою. Як доводять дослідження Т. Барроу та Дан Д.Я. Шапіро, серед індоєвропейських мов немає іншої лінгвістичної групи (окрім індійської), з якою зв'язки іранської були б міцніші, ніж зі слов'янською [32]. Це, очевидно, не випадкове явище. Тому на часі є глибоке та різностороннє вивчення багатовікової державно-правової, етнокультурної, релігійної та мовної взаємодії двох великих цивілізацій – іранської та слов'янської чи слов'яно-балтської.

Виключенням із ряду дослідників, які ігнорують чи замовчують іранський фактор різностороннього впливу на південно-східних слов'ян, є останні глибоко аргументовані лінгвістичні побудови російського мовознавця О.Н. Трубачова, який доводить прадавнє існування на побережжі Понтійського (Чорного) та Меотидського (Азовського) морів (Сарматії античних джерел), а також Таврики етноніма «рос», відомого грецьким історикам і географам, автору «Гетики» Йордану та ін. [33]. Взаємодія з ним болгар, а згодом слов'ян, як вважає вчений, призводить до перенесення індоарійського етноніма на південно-східне угрупування слов'ян, яке з'являється та широко розселяється на Дніпровському Лівобережжі лише у VIII-IX століттях. У книзі «Етногенез і культура найдавніших слов'ян» дослідник рішуче піддає переглядові застарілі погляди на формування мови і культури найдавніших слов'ян, проблеми слов'янського етногенезу і прабатьківщини слов'ян [34]. На жаль, раптова смерть талановитого мовознавця не дала йому можливості завершити справу життя: багато білих плям у етногенезі східнослов'янських народів так і лишилися не до кінця ним розкритими.

Вельми цікавими та оригінальними є новітні концепції формування ранньосередньовічної української державності відомого та авторитетного орієнталіста Омеляна Прицака, в яких автор допускає і обґрунтовує можливе західне коріння української державності, дає пояснення походження назви етноніму українців-русинів. На думку відомого вченого-тюрколога, «джерелом для частини слов'янських етнонімів у формі РУС-Ь і РУС-ИН могли послужити (окрім германських, індоарійських, балтських) субстітути RUSS/RUS – кельтської форми (*RUT-, RUT-EN), які привнесені в Південно-Східну Європу рутено-фризько-норманською торговельною кампанією, що діяла там в останній чверті VIII ст. і яка дала назву західно-українським племенам Закарпаття та Прикарпаття – русини (рутени) [35]. Слід однак зазначити, що ця оригінальна концепція походження України-Руси від кельтів-рутенів шановного вченого, має свою попередницю. Як вище зазначалося, ще в 30-х роках XX-го ст. з «теорією кельтського походження Русі з Франції» виступав професор Українського університету в Празі Сергій Шелухін [36].

Більш сенсаційною і резонансною виявилася публікація 1982 р. О. Прицаком та семитологом Н. Голбом унікального середньовічного рукопису, випадково знайденого серед руїн каїрського передмістя Фустат у Єгипті, відомого в науці як «київський лист» [37]. Це рідкісний документ кінця хазарської доби в Середньому Подніпров'ї, доволі давній (час створення близько 930 р.), написаний давньоєврейською мовою, до того ж містить чимало цікавих фактів, які проливають світло на етнополітичні процеси в Східній Європі. Найбільш важливою інформацією листа є найдавніша згадка Києва, − значного торговельно-економічного центру дніпровського регіону, населеного представниками різних народів.

Аналізуючи цей унікальний документ, О. Прицак, як орієнталіст, реконструює назву Києва з іранської мови, виводячи її з хорезмійського особистого імені «Kuya» [38]. При цьому вчений спирається на свідчення сучасника подій, описаних у листі, арабського письменника Аль-Масуді, який згадує «Ахмеда, сина Куи», візиря хазарських військ, − можливого будівни-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

чого замку Самбатос на північному заході Хазарської держави, названого згодом Куівим (Києвом) градом.

Автору цієї статті також доводилося вже писати про можливих творців чи співтворців «Роської землі» на початку І тис. н.е. Враховуючи історичні, лінгвістичні, археологічні та антропологічні дані, ми схиляємося до думки, що ними були найвірогідніше східні балти та західне угруповання іранців («росомонів») – автохтонне населення Середнього та Верхнього Подніпров'я, якому до середини І тис. н.е. (за М.І. Артамоновим – до IX ст.) належала переважна частина тутешньої гідро- і топонімії, пам'яток археологічних культур, зокрема в басейні правого допливу Дніпра Росі (Росава, Роставиця, Ростовець тощо), в Подесенні та Верхньому Подніпров'ї [39]. На жаль, радянська історіографія не приділяла достатньої уваги об'єктивному вивченню суспільно-політичних процесів, що протікали в Східній Європі за участю балтських, угро-фінських, германських, іранських і тюркських народів. Сьогодні розв'язання цієї актуальної проблеми є завданням невідкладним.

Останнім часом найближче підійшла до розв'язання проблеми походження середньовічної «України-Руси» IX ст., на наш погляд, російська дослідниця О.С. Галкіна, яка на основі комплексу даних джерел, зібраних і проаналізованих фахівцями різних наук, опублікувала у 2002 р. надзвичайно важливу, резонансну для східноєвропейської медієвістики монографію «Таємниці Руського каганату», присвячену вивченню військово-торговельної держави сармато-алан (та болгар – М.К.), що виникла за доби раннього Середньовіччя у верхів'ях Сіверського Дінця та Дону, і справила помітний цивілізаційний вплив на сусідні східнослов'янські племена, а також формування поліетнічної Київської Русі IX-XIII ст. [40]. Незважаючи на значну і не завжди об'єктивну (наукову) критику [41], окремі нелогічні загальні висновки до монографії («Гибель Донской Руси», «Аланы на Балтике» та ін.) і риторичні запитання («Куда ушла элита?») [42], які часто-густо суперечать самому змісту праці, дослідниця (сама того не підозрюючи!) знайшла ту відсутню ланку в історичній генезі середньовічної України-Руси (об'єднання Правобережної і Лівобережної України в єдину державу українсько-руської народності та перенесення її політичних центрів (Києва та Чернігова) до Середнього Подніпров'я) і завдала чергового відчутного удару по норманізму, який досі дезорієнтує громадськість і стверджує неспроможність еліти східних слов'ян доби Середньовіччя до розбудови своєї власної держави, конструктивної співпраці з іншими цивілізованими народами того часу у сфері економіки, торгівлі, релігії та культури.

Цілком логічним слід вважати з контексту монографічного дослідження той факт, що Донська Русь не загинула в першій половині IX ст., як стверджує автор, а була лише трансформована у певне конфедеративне утворення «Роська земля», що формується у 40-50-х рр. IX ст. у Середньому Подніпров'ї з центрами у Києві та Чернігові внаслідок об'єднання Діра та Аскольда. Про те, що частина алано-болгарської еліти південного сходу Русі (України) залишалася на традиційних місцях своєї «салтівської» прабатьківщини, свідчать її матримоніальні зв'язки з князівськими домами Києва, Чернігова, Переяслава-Руського, Володимира-Суздальського тощо аж до XII століття.

Не є логічним і запитання авторки про те, де ж поділася еліта Роуського каганату після його «падіння» чи «загибелі». У параграфах «Русские названия днепровских порогов…», «Наследие Русского каганата в договорах Олега та Игоря» та ін. автор сама ж відповідає на цю «величезну» для неї головоломку: салтівські Сфандри, Прастені-Фурстені, Алвади, Мутури, Стирі, Істри, Алдани, Туробіди тощо зайняли почесні і відповідальні місця в механізмі Київської держави, що формувалася, як високооплачувані чиновники, дипломати, релігійні діячі, у тому числі і як намісники великого київського князя у великих торговельних містах – майбутніх престижних центрах феодальних земель-князівств – Новгородському, Полоцькому,

Смоленському, Чернігівському, Переяславському, Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Рязанському, Турівському, Новгород-Сіверському та інших.

Висновки

Отже, короткий огляд новітньої історіографії Русі засвідчив зростаючий інтерес фахівців до вивчення проблеми історії Південної України-Руси, а також безпосередньої участі в етногенетичних і державотворчих процесах Середнього Подніпров'я іраномовних народів, що знайшло своє відображення у мові, матеріальній культурі, релігійних віруваннях і численних наративних джерелах.

Автор переконаний у певній політичній складовій гальмування розв'язання проблеми етногенезу української народності, походження державності, права та культури українського народу з наукових позицій та позицій історичної правди. Заважає цьому всюдисуща на теренах СНД та неконтрольована останніми роками (2010-2014 рр., принаймні в Україні) ідеологічна машина Москви, «водячи рукою» окремих горе-вчених, публіцистів, журналістів, які фальсифікують минуле українського народу, не бажаючи розкрити для народів світу, і насамперед російського, усю фальш псевдонаукових доктрин: 1) М.П. Погодіна щодо «давньоруської народності», якої ніколи не існувало (і яку, як це не дивно, нині так запекло захищає український академік П.П. Толочко. З чого б це?) та 2) «Київської Русі – як колиски трьох (чому тільки трьох – не зрозуміло – М.К.) братніх народів» В.В. Мавродіна, які й зараз, на початку XXI ст., на повну потужність використовуються новітньою російською (путінською) пропагандистською машиною для відновлення «єдиной и неделимой» чи «союза нерушимого республик свободных» [43]. Протиставлення псевдонаукових традицій радянської історіографії загальнонауковим тенденціям розвитку сучасної медієвістики очевидно шкодить і українській, і російській історичній науці.

Однак переміни, ми сподіваємося, торкнуться російської та вітчизняної медієвістики і правда історії переможе. Не може невеличка група непорядних «учених» тривалий час обманювати велику кількість освічених людей на догоду окремим політиканам, тим більше в умовах комп'ютеризації та інтернаціоналізації науки, коли московська монополія на «єдино правильне» висвітлення і історії Київської Русі, і історії Московської Русі, і історії «Новоросії» та інших «історій» закінчується.

По-справжньому наукове розв'язання проблеми, на наш погляд, принесе користь усім, дасть поштовх для вирішення багатьох складних питань стародавньої, середньовічної та інших періодів не тільки вітчизняної історії, а й історії Литви, Білорусі, суб'єктів Російської Федерації, їхніх ближніх і віддалених сусідів, водночас зніме ореол святості з окремих «братніх» народів, «старших братів» (у першу чергу зі «Святой Руси», якій понині співають оди окремі дослідники [44] і яка самостійно привласнила собі цю «святість», «унікальність», «старійшинство», «цивілізованість» (!), яка цинічно, по-хамському, злочинно поводиться щодо своїх сусідів, міжнародного співтовариства) і покаже, що всі етноси, всі народи Земної кулі рівні перед Творцем, мають свою власну історію, власну гідність і право на існування як рівні серед рівних.

Література

1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ; *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства // Археологія, 2003. − № 1. – С. 76-99 ; *Толочко П. П.* Русь изначальная // Там же. – С. 100-103 (на підставі критичного розгляду аргументів, наведених К. Цукерманом, викладена критика основних положень нової концепції).

2. Див. : *Яманов В. Е.* Рорик Ютландский и летописный Рюрик / В. Е. Яманов // Вопросы истории, 2002. − № 4. – С. 127-137 ; *Янин В. Л.* Очерки истории средневекового Новгорода. – М.,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

2008. – 424 с. ; Рорик из Дании (Рерик Ютландский) // Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ru.wikipedia/org/wiki/Рюрик

3. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 530 и др.; *Костомаров Н. И.* Монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 31, 331 ; *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. – К., 1989. – С.587 ; *Толочко П. П.* О языке древних киевлян и новгородцев // *П. П. Толочко.* Київ і Русь. Вибрані твори 1998-2008 рр. – К. : Академперіодика, 2008. – С. 258-268.

4. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982. – 328 с. ; Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – 304 с.

5. *Грушевський М. С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Статьи по славяноведению. – СПб, 1904. – Вип. 1. – С. 298-304 ; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : В 11 томах, 12 книгах. – К. : Наук. думка, 1991-1998 ; Див. також : *Брайчевський М. Ю.* До проблеми походження українського народу : історіософічні роздуми // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – К., 1998. – С. 11-21 ; *Брайчевський М.Ю.* Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964; *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968 ; *Баран В.* Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990 ; *Баран В. Д., Баран Я. В.* Історичні витоки українського народу. – К., 2005 ; *Баран В. Д.* Кий, Щек, Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007 ; *Баран В. Д., Баран Я. В.* У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. – К., 2011 ; *Козак Д. Н.* Підрозділи 1-5 розділу І книги 2-ї // Давня історія України. – К., 1994. – Книга 2. – С. 5-78 ; *Півторак Григорій.* Українці : звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 198 с.

6. *Залізняк Л.Л.* Українці : витоки та історичні долі / Л. Залізняк. – К., 2011. – С. 242 та ін.

7. Давня історія України : У двох книгах. – К., 1995. – Кн. 2. – С. 40 та ін.

8. Там же. – С. 48 та ін.

9. *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева : источники и известия / А. Толочко. – М. : Новое литературное обозрение ; К. : Критика, 2005. – 544 с; *його ж.* Краткая редакция «Правды русской» : происхождение текста. – К., 2009. – 136 с. ; *Мыльников А. С.* Картина славянского мира : взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVШ века. – СПб., 1999 ; *Соколов С. В.* Историография XVI-XVII вв. о происхождении имени «Русь» // Проблемы истории России. – Екатеринбург, 2011. – Вып. 9 ; *Ромодановская Е. К.* Русская литература на пороге Нового времени. – Новосибирск, 1994 ; *Петрухин В. Я.* Начало Руси : древнерусская традиция и средневековая историография. Миф, правда и вымысел // Славяноведение. 2012. − № 2. – С. 3-7.

10. *Телегін Д. Я.* Первісна доба / Д. Я. Телегін // Давня історія України. – К., 1995. – Кн. 1. – С. 11-88.

11. Хетты // Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ru.wikipedia.org/wiki/Хетты ; *Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л.* Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М. : Изд-во «Восточная литература, РАН, 1996. – 328 с.

12. *Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л.* Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М. : Изд-во «Восточная литература, РАН, 1996. – 328 с.

13. *Біблія* або книги святого письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську перекладена. 988-1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. – К. : Україна, 1992 ; *Гарни О. Р.* Хетты. Разрушители Вавилона / Пер. с англ. А. И. Блейз. – М., 2009. – 267 с.

14. *Толочко П. П.* Від Русі до України / П. П. Толочко. – К., 1997. – 398 с. ; *його ж* Древнерусская народность. Воображаемая или реальная? – М., 2005. – 276 с. Див. також *А. Толочко* Воображенная народность // «Ruthenica». – К., 2002. – С. 112-117.

15. Дет. див.: *Шелухін С.* Звідки походить Русь : теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. З географічною картою / Сергій Шелухін. – Прага, 1929. – С. 18-25.

16. Дет. див.: *Клавдий Птолемей* Географическое руководство / *Клавдий Птолемей* // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. 1 : Античные источники. – М., 2009. – С. 182-195; *Стрижак О. С.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 12, 61, 67,72, 80, 103, 127, 150-154, 194-201 та ін.

17. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов («Гетика») / Иордан / Вступ. статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Изд. 2-е, испр. и дополн. – СПб., 1997.

18. Маркварт пов'язав цей етнонім з вихідцями зі Скандинавії, а А.П. Дьяконов ототожнив зі слов'янами. – Див.: Marquart J. Osteuropaische und ostasiatische Streifzuge. Etnologischt und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. Und 10 Jh. – Leipzig, 1903. – S. 355-357, 383-385 ; *Дьяконов А. П.* Известия Псевдо-Захарии о древних славянах // Вестник древней истории. 1939. − № 4. – С. 83-90.

19. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – 556 с.

20. Давня історія України : навч. посібник ; У 2 кн. / керів. авт. кол. П. П. Толочко. – К. : Либідь, 1994 ; Етнічна історія Давньої України / кер. авт. кол. П. П. Толочко – К., 2000. – 280 с.

21. *Березовець Д. Т.* Про ім'я носіїв салтівської культури / Д. Т. Березовець // Археологія. – Т. ХХІУ, 1970. – С. 59-74.

22. *Седов В. В.* Русский каганат IX века / В. В. Седов // Отечественная история, 1998. − № 4. – С. 3-15.

23. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї / А. Т. Сміленко. – К. : Наук. думка, 1975 ; *Березовець Д. Т.* Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія, 1965. – Т. 19. – С. 55 ; *Kovrig I.* Das awarenzeitlich Graberfeld von Allatyan. – Budapest, 1963. – С. 227-228 ; *Laslo Gunla.* Etudes archeologiques sur l histoire de la societe des avars // Archeol. Hung., 1955. – С. 276-284 ; *Третьяков П. Н.* Что такое «Пастырская культура» ? // СА, 1971. − № 1. – С. 108 ; *Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА, 1967. − № 142. – С. 101-102 ; *Артамонов М. И.* Етническата принадлежност и историческато значение на пастириката културa // Археология (Болгария), 1969. – Т. 11. – С. 8 и др.

24. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 250-297; 311-337.

25. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало ХШ вв.) / О. Б. Бубенок. – К. : Логос, 1997. – 224 с.; *его же.* Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.). – К., 2000. – 324 с. (Див. : Рецензію на останню книгу автора : Л. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі : Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 667-680).

26. *Горский А. А.* Проблемы происхождения названия Русь в современной советской историографии / А. А. Горский // История СССР, 1989. − № 3. – С. 131-137 ; *Кузьмин А. Г.* Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) // ВИ. 1974. − № 11 ; *его же.* Руги и русы на Дунае // Средневековая и новая Россия. – СПб, 1996. – С.130-147 ; *его же*. Два вида русов в юго-восточной Прибалтике // Сб. РИО. – Т. 8 (156). Антинорманизм. – М., 2003. – С. 192-213 ; Славяне и Русь : Проблемы и идеи. Концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / Сост. А. Г. Кузьмин. – М., 1998 ; Откуда есть пошла Русская земля. Века VI-X / Сост., предисл., введ. к документ., коммент. А. Г. Кузьмина. – Кн. 1-2. – М., 1986 ; *Галкина Е. С., Кузьмин А. Г.* Росский каганат и остров руссов // Славяне и Русь. –М., 1998. – С. 456-481 ; *Фомин В. В.* Варяги и варяжская русь : К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – М., 2005. – С. 431-432 ; *его же*. Народ и власть в эпоху формирования государственности у восточных славян // ОИ, 2008. − № 2. – С. 170-189 ; *Херрман И*. Ruzzi. Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 163-169 ; *Назаренко А. В.* Древняя Русь и славяне (Древнейшие государства Восточной Европы, 2007). – М. : Ун-т Дмитрия Пожарского, 2009. – 528 с. ; *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства // Археологія, 2003. − № 1. – С.76-99 ; *Дан Д. Я. Шапіра* Ірано-славіка // Ruthenica. – 2007. – Т. VI. – С. 7-36.

27. *Назаренко А. В.* Об имени «русь» в немецких источниках IX-XI вв. / А. В. Назаренко // ВЯ. 1980. − № 5. – С. 46-57.

28. *Harder H.-B.* Zur Fruhgeschichte des Namens der Rusen und der Bezeichnung ihres Landes // Aspecte der Nationenbildung im Mittelalter. – Sigmaringen, 1978. – S. 489 ff.

29. *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях : Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. / А. В. Назаренко. − М., 2001. – С. 49.

30. *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. : Тексты. Перевод. Комментарий / А. В. Назаренко. – М., 1993. – С. 42 и др. ; *его же.* Русь и Германия в IX-X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы 1991 год. – М., 1994. – С. 29.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

31. Тарас Шевченко І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє // Кобзар. – К., 1985. – С. 291-292 та ін.

32. Дет. див. : *T.Burrow.* The Sanskrit Language. – London, 1955, 20 ; *Дан Д. Я. Шапіра.* Іраномославіка // Ruthenica, 2007. – Т. VI. – С. 7-35.

33. *Трубачев О. Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкция / О. Н. Трубачев // ВЯ. – 1981. − № 2. – С. 3-21.

34. *Трубачев О. Н.* Название рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1968. – С. 216-218 та ін. ; *его же.* В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси. – М. : Наука, 1997. – 284 с. ; *его же* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. – М., 2003. – 450 с.

35. Pritsak O. At the down of christsanity in Rus` // Harvard Ucrainian Studies. 1990. – Т. 12-13. – V. 87-114; *Прицак Омелян*. Походження Русі. – Т. 1. – К., 1997. − С. 53 та ін. ; *його ж* О происхождении названия RUS/RUS` // ВЯ. – 1991. − № 6. – С. 129.

36. *Шелухін Сергій*. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Руси з Франції. – Прага, 1929. – 128 с. (Див. : його ж Походження назви Русь. 1-4 // Мовознавство. - 2003. − № 3. – С. 3-14; Там же. − 2004. − № 2-3. – С. 3-19 ; № 5-6. – С. 3-32 ; Там же. – 2005. − № 3-4. – С. 33-46).

37. *Golb N. and Pritsac O.* Khazarian Hebrew documents of the Tenth centuru. Cornell university press. Ithaca and London, 1982. Див. також рецензію: P.B. Golden. A nev discovery: Khazarian Hebrew documents of the Tenth centure… // Harvard Ucrainian studies. Vol. VIII. No ¾, December, 1984; *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. / Науч. ред., послесл. и коммент. В. Я. Петрухина. – М. ; Иерусалим, 1997. – С. 62-65; 75-77; 217-218 и др.

38. *Golb N. and Pritsac O.* Там же. – P. 54.

39. *Коринный Н. Н.* Переяславская земля в X – первой половине XIII века / Н. Н. Коринный. – К., 1992. − С. 20-40 ; *Артамонов М. И.* Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья (Рецензия на монографию В. В. Седова. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970) // Советская археология, 1974. − № 1. – С. 245-254.

40. *Галкина Е. С.* Тайны Русского каганата / Е. С. Галкина. – М. 2002. – 432 с.

41. *Мишин Д. Е.* Рецензия на монографию Е. С. Галкиной «Тайны Русского каганата» / Д. Е. Мишин // Славяноведение, 2003. – С. 93-96 ; Алексей Комар. «Тайны Русского каганата» и другие проблемы научной графомании (заметки по поводу работ Е. С. Галкиной) // Ruthenica. – Т. IX. – 2010. – С. 185-195.

42. *Галкина Е. С.* Тайны Русского каганата / Е. С. Галкина. – С. 196-211 та ін.

43. *Залізняк Л. Л.* Українці: витоки та історичні долі / Л. Залізняк. – К., 2011. – 424 с.

44. *Нечай А. М.* Святая Русь – Земля Обетованная / А. М. Нечай. – Днепропетровск, 2003. – С. 64 с. ; *Бибиков М. В.* В поисках «Святой руси»: от Киева к царству Московскому : (В свете новых исследований русско-византийских отношений) // Вестник истории, литературы, искусства. – М., 2005. − № 1. – С. 159-173 ; Святая Русь : Большая энциклопедия русского народа. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2006. – 1134 с.

Институты прямой демократии в процессе учреждения основного закона: достоинства формы сквозь призму недостатков на практике
(окончание)

А.Н. Пугачев
кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и истории государства и права, Полоцкий государственный университет, Республика Беларусь

Референдум розглядається як один зі способів установлення конституції. Показано практику його використання в історії держав і країнознавчому аспекті. Вивчається феномен «плебісцитарної демократії» та «бонапартизму» в сучасних умовах. Утверджується думка про те, що абсолютизація інститутів прямого народовладдя неприпустима за рахунок витіснення парламентських установ та інших представницьких форм демократії. Обґрунтовується необхідність участі органів конституційної юстиції в проведенні референдумів з прийняття основного закону.

Ключові слова: *конституція, референдум, плебісцит, плебісцитарна демократія, опитування народу, конституційний контроль, парламент, легітимація, електорат.*

Референдум рассматривается как один из способов учреждения конституции. Показана практика его использования в истории государств и страноведческом аспекте. Изучается феномен «плебисцитарной демократии» и «бонапартизма» в современных условиях. Проводится мысль о том, что абсолютизация институтов прямого народовластия недопустима за счет вытеснения парламентских учреждений и иных представительных форм демократии. Обосновывается необходимость участия органов конституционной юстиции в проведении референдумов по принятию основного закона.

Ключевые слова: *конституция, референдум, плебисцит, плебисцитарная демократия, опрос народа, конституционный контроль, парламент, легитимация, электорат.*

The referendum is considered as one of ways of establishment of the constitution. Practice of its use in the history of the states and regional geographic aspect is shown. It is suggested that institutions of direct democracy which are taken to extremes are unacceptable due to the displacement of parliamentary institutions and other forms of representative democracy. The necessity of participation of constitutional justice in holding a referendum on the adoption of the basic law is substantiated.

Keywords: *constitution, referendum, plebiscite, people poll, constitutional control, parliament, legitimization, the electorate.*

Постановка проблемы

Референдумы и плебисциты издавна считаются наиболее демократичными способами принятия решений по важнейшим общественным и государственным вопросам. Эпоха конституционализма органично восприняла этот институт непосредственной демократии в качестве юридического механизма учреждения основного закона. Однако гипертрофированное восприятие идеи народовластия породило на практике такие явления как «плебисцитарная демократия» и «бонапартизм», ведущие к искажению принципов правового конституционного государства. При всех своих плюсах референдумы и плебисциты

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

при определенных условиях могут являть извращение демократических идеалов, знаменовать отход от конституционной практики. Поэтому использование референдума для легализации и легитимации основного закона должно иметь достаточные основания и соответствовать иным демократическим процедурам. Важной представляется роль конституционного правосудия и необходимость сотрудничества с парламентом в процессе принятия конституции. Это особенно важно для стран с неустойчивыми демократическими традициями.

Анализ последних исследований и публикаций

Разработка проблемы осуществлялась с учетом новейших исследований в сфере конституционного права и политической науки. К их числу следует отнести работы В. В. Маклакова, Б. С. Эбзеева, А. Н. Медушевского, Г. Дж. Бермана, Х. Г. фон Крокова, В. Е. Чиркина, С. А. Авакьяна, Г. П. Шнайдера, Н. В. Витрука, В. А. Виноградова, С. Э. Несмеяновой, М. Ф. Чудакова.

Не решенные ранее части общей проблемы

Развитие идей демократии и реализация их на практике приводит к совершенно разным результатам в различные исторические эпохи применительно к каждому народу. Появление конституций обострило проблему выбора способа их учреждения. Октроирование и ведущая роль представительных учреждений (парламентов и учредительных собраний) отходят на второй план, а решающее значение обретают институты прямой демократии – референдумы и плебисциты, наиболее полно соответствующие воплощению идеи народовластия. Однако популистское и политически ангажированное использование этих форм зачастую приводит к извращению модели правового конституционного государства, утверждению недемократических режимов. Поэтому столь важно в процессе учреждения основного закона разумное сочетание институтов прямой демократии с развитыми парламентскими формами и независимой конституционной юстицией в условиях зрелого гражданского общества.

Формулирование целей статьи

Цель публикации – обратить внимание не только на очевидные достоинства принятия конституций через референдумы и плебисциты, но и указать, по каким причинам эти демократические формы могут перерождаться в свои противоположности, легитимируя и консервируя популистские, авторитарные и даже тоталитарные режимы.

Изложение основного материала исследования

После распада Союза Советских Социалистических Республик принятие конституции знаменовало радикальный разрыв со всей предшествующей традицией номинального социалистического конституционализма и его классовой теорией права. Согласно подходу А.Н. Медушевского [1, с. 474] практическое осуществление стратегии социальных и правовых изменений возможно только в двух основных формах – спонтанной и целенаправленной. Их чёткие формулы были даны соответственно Руссо и Монтескьё в XVIII в., а позднее развёрнуты Марксом и Вебером. Если говорить специально о правовой квалификации этих изменений, то в них различаются модели «конституционной революции и конституционной реформы» (о конституционных реформах, путчах, переворотах и восстаниях прекрасно пишет И. Фэчер [2, с. 426]).

В первом случае (конституционной революции или конституционного переворота) конституция учреждается (изменяется) зачастую неправовым путём, с разрушением буквы, а часто и духа предшествующего права (Албания, Румыния и большинство государств СНГ). Самый яркий пример из Новейшей истории – нацистская Германия, где в 1933 г. имел место конституционный переворот. Гитлер в качестве канцлера разрушил конституционный строй с целью достижения абсолютной власти, хотя формально не отрекался от Веймарской Конституции 1919 года. Существенным

моментом в оформлении нацистского режима стал не заговорщический и не бонапартистский вариант, а почти легальный путь восхождения Гитлера к власти. После кончины президента Гинденбурга на специальном референдуме было одобрено решение правительства об объединении постов рейхсканцлера и президента, и это решение получило силу конституционного закона, т.е. нацисты были озабочены проблемой своей легитимации, используя институты выборов и референдума. В частности, теоретик нацизма Карл Шмитт свою книгу «Государство, движение, народ» начинает именно с уточнения теории легального прихода нацистов к власти. В разделе «Государственный закон в новом контексте» он пишет: «Революция в Германии была легитимной, то есть формально корректной по отношению к существующей конституции. […] она легально произошла из Веймарской Конституции, отвечая сути тогдашней системы правления» [3, с. 375]. Но что осталось от духа этой конституции? Легальная практика принятия конституционных законов на референдумах привела к крушению Веймарской республики при сохранении формальных юридических рамок путём постепенного изменения политического режима.

Во многом этому способствовала, с нашей точки зрения, господствующая на тот момент в Германии позитивистская правовая доктрина. Данный феномен (последующей референдумной легитимации), встречающийся во многих государствах современного мира, где произошли перевороты, имеет своё теоретическое обоснование: право – это всегда действующее право, а всякий успешный переворот, создавая новое действующее право, не может быть оценен исходя из норм старого права. Таким образом, «успешный переворот (или «революция») является правовым актом, а неуспешный – антиправовым («мятежом»)» [1, с. 480]. Во всех этих случаях происходит формальный и «духовный» разрыв правовой преемственности новой и старой конституции.

В случае конституционной реформы преобразования осуществляются правовым путём, в идеале – на основании норм самой конституции, фиксирующих процедуры и порядок её возможного изменения (Венгрия, Польша, Чехословакия). Например, в Испании переход от франкистской диктатуры к демократической правовой системе включал несколько этапов и результатом всего переходного процесса стало принятие несомненно легитимной Конституции 1978 г., признанной одной из лучших в современной Европе. Особо отметим тот факт, что разработана она была Парламентом (Генеральными Кортесами), а принята на референдуме. Своеобразная модель принятия конституции представлена Францией, где реальный переворот, осуществленный Шарлем де Голлем в условиях системного кризиса режима, получил правовое выражение. В конечном счете после договорных процедур с Национальным собранием конституция была вынесена на референдум. Получается, для де Голля способ легитимации имел большое значение, юридически конституционная преемственность была соблюдена.

Принятие конституции через референдум даже с соблюдением всех демократических процедур и юридических правил не снимает с повестки дня очевидную проблему рациональности и эффективности. Если вспомнить историю возникновения первых референдумов и плебисцитов, то легко обнаруживается, что они проводились с целью выявления воли граждан по конкретному вопросу или вопросам (да/нет). Но когда предметом референдума выступает такой сложнейший документ как конституция, возникают очевидные сложности. Объем, юридические формулировки, возможность вынесения на референдум альтернативных проектов – все это для большинства избирателей создает трудности. При кажущейся демократии смысл такого мероприятия остаётся под большим вопросом. Ясно, что избиратели не будут погружаться в юридические нюансы документа, предпочтя этому элементарный политический выбор (поддержать либо нет инициатора референдума), как это всегда и происходит.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

На важное обстоятельство обращает внимание С.А. Авакьян [4, с. 378]. Он пишет о том, что если на голосование ставится весь текст целиком, то у избирателя есть возможность проголосовать «за» весь этот текст или «против». Вполне вероятно, что ему не понравится какая-то часть документа, хотя с остальным он согласится. Возникает непростая дилемма: либо он проголосует «за», следовательно, поддержит документ в целом, либо из-за одного положения, которое он не приемлет, проголосует «против» всего документа.

В этом одна из ключевых загвоздок вынесения на референдум проектов конституции. Как отмечалось выше, у граждан может быть недовольство именно в связи с тем, что им предлагают сказать одно общее «да» или «нет» документу многоплановому, разные положения которого вызывают у них неоднозначное восприятие. Но и выносить конституцию на референдум постатейно – полная бессмыслица. Во-первых, граждане попросту не справятся с лавиной вопросов – ведь обычно в конституции более 100 статей (к тому же, многие состоят из нескольких частей, абзацев, пунктов). Во-вторых, как будет смотреться конституция, в которой одни статьи прошли на референдуме, а другие не получили поддержки? Ведь текст любого нормативного акта рассматривается как органичное целое, и разрыв его ткани просто не даст единства документа – даже при положительном голосовании по большинству статей. Возможно, когда речь не идёт о глобальных конституционных изменениях, допустимо выносить на референдум некие ключевые положения, касающиеся тех или иных институтов (смертная казнь, однополые браки, избирательный возраст, членство в иных организациях и т.д.). Но это уже речь об изменениях и поправках, а не о принятии конституции в целом.

Противники референдумов зачастую высказываются в том смысле, что для их проведения нужны огромные организационные усилия и материальные средства. Нам представляется, что если речь не идёт о срочном референдуме, а о планомерной конституционной реформе, то такая проблема может быть решена. Например, голосование по проекту конституции можно совместить с иными кампаниями общегосударственного масштаба – парламентскими либо местными выборами, хотя, признаем, у этой версии есть уязвимые места.

Наконец, рассмотрим один из главных аргументов сторонников «против» проведения референдумов по принятию конституции. Как известно, во многих странах референдумы, будучи официально предусмотрены, не проводятся вообще либо крайне редко. Причем речь идет о передовых демократических странах – Германии, Голландии, США, Великобритании. Если Германия в своё время пресытилась гитлеровскими голосованиями и сейчас предпочитает во всём профессиональный подход, то во многих странах изначально придерживались простой логики: для решения серьезных проблем есть парламенты, правительства и президенты, и пусть они делают то, за что им платят деньги. Но уж если без референдума не обойтись, то народу для голосования представляется многократно выверенный проект, прошедший всевозможные экспертизы и общественные оценки. Такой способ принятия конституции придаёт лишь дополнительный демократический «лоск» фактически совершённому действию. Но на то она и демократия, что ничего на 100% не гарантирует. Достаточно вспомнить эпизод, когда во Франции в 1946 г. внешне очень демократический и социальный конституционный проект, принятый Учредительным собранием, через несколько дней был отвергнут избирателями на референдуме.

Попытки принять конституцию на референдуме в обход парламента неоднократно предпринимались и успешно реализовывались в бывших советских республиках. Это общая тенденция для традиционных авторитарных обществ, где пытаются стремительно привить принципы демократии, модернизации и конституционализма. В этих случаях происходит очевидный разрыв с точки зрения стабильности, легитимности и преемственности правового развития.

Конфликт такого рода в наиболее острой

стадии был воспроизведён в России и достиг кульминации в подавлении (в прямом смысле этого слова) президентом Б.Н. Ельциным законодательного корпуса вопреки существующей конституции (Конституция РСФСР 1978 г.) и решению Конституционного Суда. Эта конституционная революция нашла выражение в новом документе, разработанном контролируемой президентом конституционной комиссией и вынесенном указом на всенародный референдум 12 декабря 1993 года. Такая форма легитимации режима позволила впоследствии победившей стороне навязать свою волю побежденным (см. подробно у О.Г. Румянцева [3]). Практика охотно была подхвачена во многих бывших советских республиках (у некоторых из них в настоящее время от республиканизма ничего не осталось, скорее «бонапартизм», «султанизм», «цезаризм»), где постепенно уничтожаются непрочные элементы гражданского общества.

Истории известны эпизоды, когда от референдумов по принятию конституции отказывались по глубоко политическим причинам. Например, в 1948 г. премьер-министры германских федеральных земель на встрече в Кобленце выступили против принятия проекта Основного закона Германии на народном референдуме, мотивируя это тем, что такое голосование придаёт ему вес, присущий окончательной конституции. Лидеры германского государства выступили против идеи союзников о принятии конституции, поскольку такой документ может быть принят только тогда, когда «весь немецкий народ получит возможность конституироваться путём свободного самоопределения». В итоге Основной закон Германии был ратифицирован через ландтаги земель и обрёл негласный статус «временной конституции». Но когда 3 октября 1990 г. национальное воссоединение свершилось в рамках этого закона, было принято решение сохранить его как «общегерманскую конституцию», т. е. в течение сорока лет (особенно в свете огромного массива решений Конституционного Суда ФРГ) этот акт приобрёл характер постоянного документа. В настоящее время вопрос о германской конституции и референдуме как способе ее легитимации утратил свою актуальность.

Абсурдность голосований в условиях авторитарных режимов и при тоталитаризме очевидна. Приведём пример португальской диктатуры, которая была установлена военным переворотом 1926 г. Характерно, что правительство сосредоточило всю полноту власти парламента, осуществляя законодательную власть «декретами с силой закона». В 1932 г. по поручению президента министр финансов профессор Антонио Салазар представил текст конституции, который по решению Национального политического Совета (это не представительный орган) был вынесен на референдум. Как отмечается, «данный плебисцит поражает оригинальностью даже в ряду других плебисцитов, организованных различными диктаторскими режимами той эпохи. Она состоит в специфической процедуре подсчёта голосов, которая включала в позитивное голосование голоса тех, кто не явился на него, что и объясняет тотальное одобрение конституции» [4, с. 211]. Такую референдумную практику охотно подхватили во многих латиноамериканских странах, а апофеозом стало принятие на референдуме Конституции Чили в 1980 г. при генерале Пиночете.

Как мы убедились, осуществление референдумных процедур при легитимации конституции требует большой осторожности и безусловного соблюдения законности. Поэтому неслучайно в законодательстве многих зарубежных государств предусмотрена возможность участия органов специализированного конституционного контроля в процедуре проведения референдумов и плебисцитов. По подсчётам Г.Г. Арутюняна [5], полномочиями в этой сфере наделены органы конституционного правосудия 31 государства в мире (Австрия, Армения, Венгрия, Греция, Италия, Португалия и др.). Беларусь в этот перечень не входит.

Согласно подходу Н.В. Витрука [6, с. 244] по своей значимости и распростра-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

нённости функции конституционных судов можно классифицировать на *основные* и *дополнительные*, и в числе последних учёный указывает *дачу экспертных заключений по конституционным вопросам*, а также *осуществление учредительно-регистрационных актов по вопросам конституционного значения*. Применительно к нашей проблеме указанные полномочия можно рассматривать следующим образом.

Например, функция дачи экспертных заключений по конституционным вопросам реализуется через полномочие конституционного суда по *даче заключения о соответствии выносимого на референдум* проекта основного закона (это могут быть изменения и поправки). С нашей точки зрения, в данном случае должен иметь место обязательный контроль, т. е. он должен осуществляться независимо от того, имеется ли конституционно-правовой спор. Такое решение конституционного суда безусловно императивно. Неконституционный проект уже на стадии проверки должен прекратить своё существование. Так, В.А. Виноградов [7, с. 103] такого рода решения относит к категории конституционно-правовых санкций. Решение конституционного суда необходимо и при контроле (проверке) формулы референдума в том случае, когда на голосование выносится вопрос о способе принятия конституции.

Решение конституционного суда можно признать *учредительно-регистрационным актом* в том случае, когда он утверждает результаты референдума. Наиболее полно из бывших советских республик такое полномочие конституционного суда реализуется в Молдове [8]. Все выносимые на республиканский референдум вопросы предварительно одобряются Конституционным Судом по требованию органа, объявившего референдум, а результаты его (впрочем, как и выборы парламента, президента) подлежат утверждению Конституционным Судом после рассмотрения доклада Республиканской комиссии по проведению референдума.

Если по поводу целесообразности дачи императивных экспертных заключений вопросов не возникает, то учредительно-регистрационная функция не безупречна. Дело в том, что если в первом случае конституционные суды решают вопросы права, то во втором им необходимо устанавливать фактические обстоятельства дела, а это не свойственно конституционному правосудию. Возможно, наделение конституционных судов рассмотренным полномочием оправдывается общественной и государственной значимостью такого мероприятия, как референдум по принятию конституции.

Своеобразным следует признать опыт Российской Федерации, где по действующему законодательству у Конституционного Суда имеются определённые полномочия по осуществлению референдума. Смысл их в том, что согласно ст. 23 Закона «О референдуме Российской Федерации» от 28 июня 2004 г. президент не позднее чем через 10 дней со дня поступления документов, на основании которых назначается референдум, должен направить их в Конституционный Суд с запросом о соответствии Конституции РФ инициативы проведения референдума по предложенному вопросу. Суд рассматривает данное обращение, принимает по нему решение и направляет его президенту. В случае, если референдумная инициатива признана не соответствующей Конституции РФ, то процедура по её реализации прекращается с момента вступления в силу заключения Конституционного Суда. Напомним также, что на референдум в России в обязательном порядке выносится вопрос о принятии новой Конституции РФ, если Конституционное Собрание принимает решение о её вынесении на всенародное голосование. В Российской Федерации наработана, обобщена и проанализирована практика Конституционного Суда, имеющая отношение к референдумам (см., например, Л.В. Лазарева [9, с. 483-488] и С.Э. Несмеянову [10, с. 280-311]).

Однако законодательное регулирование «референдумного дела» в Российской Федерации нельзя признать оптимальным. Дело в том, что после появления в

1995 г. Закона «О референдуме Российской Федерации» (с соответствующим новым полномочием Конституционного Суда) Федеральное Собрание не внесло необходимого дополнения в Федеральный конституционный Закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» об особенностях производства дел данной категории. Указанное полномочие также не включено в перечень полномочий Конституционного Суда, предусмотренный ст. 3 закона, а это противоречит прямому указанию ч. 2 ст. 3 закона. Поэтому совершенно прав Н.В. Витрук [6, с. 458], когда предлагает ввести в закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» специальную главу, посвящённую особенностям производства в Конституционном Суде по данной категории дел с определением оснований запроса и пределов проверки соответствия Конституции РФ инициативы проведения всероссийского референдума по предложенному вопросу (вопросам) референдума.

Солидарную позицию занимает О.В. Брежнев [11, с. 12]. По его мнению, практика установления новых полномочий Конституционного Суда отдельными тематическими федеральными конституционными законами без внесения дополнений в соответствующий специальный закон себя не оправдывает, поскольку порождает много процессуальной неопределённости и противоречий, которые способны существенно затруднить реализацию компетенции Конституционного Суда. Правда, как подчёркивает учёный, процедура реализации инициативы проведения референдума, предусмотренная Федеральным конституционным законом «О референдуме Российской Федерации» от 28 июня 2004 г., настолько сложна, что есть все основания полагать, что проверка соответствия Конституции инициативы проведения референдума в том виде, в каком она предусмотрена ст. 23 вышеупомянутого закона, надолго останется «спящим» полномочием Конституционного Суда, не востребованным практически.

Дискуссионным является вопрос о том, вправе ли конституционный суд в порядке нормоконтроля рассмотреть нормативный правовой акт, принятый через референдум (это, например, может быть закон об изменениях и дополнениях в конституцию, по сути подразумевающих принятие её в новой редакции). Неоднозначность ситуации нам видится в следующем.

Если говорить о Беларуси, то следует помнить о законодательной дефиниции ст. 2 закона «О нормативных правовых актах Республики Беларусь». «Решение референдума – нормативный правовой акт, направленный на урегулирование важнейших вопросов государственной и общественной жизни, принятый республиканским или местным референдумом». Может ли разновидностью такого решения выступать закон о концептуальных изменениях и дополнениях в конституцию?

Следует дать утвердительный ответ, но в данном случае это предполагает возможность его проверки со стороны Конституционного Суда. Однако, в технико-юридическом смысле, «решение референдума» обозначено как самостоятельная разновидность нормативного правового акта, а такой вид акта в сферу конституционной юрисдикции (ст. 116 Основного закона Беларуси) формально не входит. Указанная «неопределённость» не что иное, как «дефект правового регулирования» [12, с. 11], который не преодолен по сей день.

В контексте рассматриваемой проблемы учтём позицию В.Д. Зорькина, высказанную в связи с дискуссией о противоречии между принципами демократии и принципом судебного контроля конституционности: «…Строго говоря, данная компетенция Суда должна касаться и акта, принятого на референдуме, и тогда Конституционный Суд может быть вынужден принимать решение, отвергающее непосредственное волеизъявление населения» [13, с. 150]. Действительно, ситуация неоднозначна (хотя в практике Конституционного Суда РФ таких дел не было). Выход один – недопущение на референдум на стадии превентивного контроля неконституционных формул и проектов.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

С учетом сказанного не вызывает сомнений, что вопрос о принятии или одобрении конституции через референдум является спорным и неоднозначным. В одних ситуациях – это олицетворение идеи народовластия как фундамента демократического режима, в других – её имитация с самыми печальными последствиями (кризис, диктатура, гражданская война). Как пишет М.Ф. Чудаков, «нельзя ни абсолютизировать референдум как некую сверхидеальную форму представительной (здесь ошибка – ***А.П.***) демократии, ни изображать его одной только чёрной краской. […] … в ряде случаев [такой] референдум призван затушевать тоталитарные черты того или иного государства» [14, с. 160]. Референдум, как и любой институт из демократического арсенала, всего лишь один из имеющихся инструментов, и обратить его можно как во благо, так и во зло.

Выводы

Идея народовластия предполагает выработку оптимальных форм и механизмов ее воплощения на практике. К несомненным достоинствам демократического устройства относят такие способы принятия решений, которые в наибольшей степени отражают политическую волю гражданского социума. Античная Греция и Республиканский Рим, средневековые города-государства привнесли в политический обиход плебисциты и референдумы, вече и петиции – столь важные демократические институты.

Конституционализация национального правопорядка обозначила проблему оптимального способа легализации и легитимации основного закона. Поэтому не случайно наиболее демократический институт прямой демократии – референдум – оказался столь востребованным в условиях построения правовой государственности. Однако использование его при учреждении конституции не явилось панацеей от недемократических проявлений. Более того, в ряде случаев это оборачивалось возникновением так называемых плебисцитарных демократий и бонапартистских режимов. Тем самым демократические ценности под лозунгами радения о народовластии оборачивались популистскими и авторитарными формами.

Обнаруживается интересная закономерность, согласно которой западные демократии (Швейцария здесь – исключение) все реже обращаются или вовсе отказываются от проведения референдумов, а в странах со слабыми демократическими традициями референдумы и плебисциты составляют важнейший компонент идеологии и политической практики. Абсолютизация концепции народовластия неизменно оборачивается извращением демократических ценностей, а принятие конституции через референдум (минуя иные институты правового государства) придает дополнительный антураж легальности и легитимности происходящему, способствует укреплению и распространению популистско-авторитарных режимов.

Литература

1. Медушевский А. Н. Теория конституционных циклов / А. Н. Медушевский ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 574 с.

2. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Дж. Моссе / Пер с англ. Ю. Д. Чупрова. – М. : ЗАО Центрополиграф, 2010. – 446 с.

3. Румянцев О. Г. Конституция Девяносто третьего. История явления. (Документальная поэма в семи частях от Ответственного секретаря Конституционной комиссии 1990-1993 годов.) / О. Г. Румянцев. – Издание второе, исправленное. – М. : ЗАО «Библиотечка РГ», 2013. – 336 с.

4. Авакьян С. А. Конституционное право России : Учебный курс / С. А. Авакьян. – В 2 т. Т. 1 – М. : Юристъ, 2005. – 719 с.

5. Арутюнян Г. Г. Конституционный Суд в системе государственной власти (сравнительный анализ) / Г. Г. Арутюнян. – Ереван, 1999. – 238 с.

6. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс : учебное пособие / Н. В. Витрук. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 527 с.

7. Виноградов В. А. Понятие и особенности конституционно-правовой ответственности : проблемы России, опыт зарубежных стран / А. В. Виноградов. – М. : Институт права и публичной политики, 2003. – 117 с.

8. Барбалат П. А. Конституционный Суд Республики Молдова / П. А. Барбалат // Конституционное правосудие : Вестник Конференции органов конституционного контроля стран молодой демократии. – Ереван, 1999. – Вып. 2. – С. 53-65.

9. Лазарев Л. В. Правовые позиции Конституционного Суда России / Л. В. Лазарев. – М. : ОАО Издательский дом «Городец» ; «Формула права», 2003. – 528 с.

10. Несмеянова С. Э. Судебная практика Конституционного Суда РФ с комментариями / С. Э. Несмеянова. – М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. – 480 с.

11. Брежнев О. В. Судебный конституционный контроль при реализации инициативы проведения референдума в Российской Федерации и его назначении : проблемы правового регулирования / О. В. Брежнев // Государство и право. – 2010. – № 3. – С. 5-12.

12. Власенко Н. А. Неопределенность в праве : понятие и формы / Н. А. Власенко, Т. Н. Назаренко // Государство и право. – 2007. – № 6. – С. 5-12.

13. Зорькин В. Д. Современный мир, право и Конституция / В. Д. Зорькин. – М. : Норма, 2010. – 544 с.

14. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : Учебное пособие / М. Ф. Чудаков. – Минск, ООО «Новое знание», 2001. – 576 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Фактори, що впливають на формування двопалатної структури парламенту в європейських унітарних державах і перспективи введення двопалатного парламенту в Україні

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто основні фактори, що є основоположними для еволюції структури законодавчого органу державної влади в різні історичні періоди. Дослідження фокусується на феномені бікамералізму тих держав, у яких розвиток парламентаризму характеризується специфічними особливостями. Запропоновано розглянути питання про визначення історичних чинників, які мають істотний вплив на формування двопалатної структури парламенту та її модифікації в демократичних європейських країнах з унітарною формою правління. Актуальність цих питань пов'язана з можливістю застосування двопалатної структури парламенту в політичній системі України.

Ключові слова: *парламентаризм, бікамералізм, двопалатний парламент, унітарна держава.*

В статье рассмотрены основные факторы, являющиеся основополагающими для эволюции структуры законодательного органа государственной власти в разные исторические периоды. Исследование фокусируется на феномене бикамерализма тех государств, в которых развитие парламентаризма характеризуется специфическими особенностями. Предложено рассмотреть вопрос об определении исторических факторов, которые оказывают существенное влияние на формирование двухпалатной структуры парламента и ее модификации в демократических европейских странах с унитарной формой правления. Актуальность этих вопросов связана с возможностью применения двухпалатной структуры парламента в политической системе Украины.

Ключевые слова: *парламентаризм, бикамерализм двухпалатный парламент, унитарное государство.*

This article examines the main factors being fundamental to evolution of the structure of the legislative body of the government in different historical periods. The present research focuses on the phenomenon of bicameralism of those states in which the development of parliamentarism is characterized by specific features. In this article we suggest to consider defining historical factors that have significant influence on the formation of a bicameral parliamentary structure and its modification in democratic European countries with a unitary form of government. Actuality of these issues is due to the possibility of applying a bicameral parliament in the political system of Ukraine.

Keywords: *parliamentarism, bicameralism, a bicameral parliament, unitary state.*

Challenge problem

The analysis of modern bicameralism in Europe indicates its natural modernization. Today bicameral parliaments operate in all major countries: Germany, Britain, France, Russia, Italy, Spain, Poland. And among them there are both unitary and federal states. For a modern Europe the phenomenon of a unicameral parliament is quite rare.

It can be stated that Bicameralism become one of the major trends of parliamentarism. This was discussed at the Paris Forum senates, which presented evidence of existing modern bicameral parliaments[1].

At the same time bicameral parliaments of European countries differ significantly from each other in view of existence of different ways of forming chambers. The choices are usually conditioned by many factors. Among them we can highlight the following factors: experience of the historical past of a particular state, political traditions, national characteristics, etc. .. The problem of forming bicameral parliaments has always been in the field of power, politics and society, because the success of functioning of a bicameral parliament depends largely on how it is formed.

A review of recent studies and papers

Known Ukrainian and foreign scientists the likes of G. Andreeva, A. Vihara A. Georgitsa, L. Duguit, J. Coakley, A. Leyphart, J. Lisowski, M. Novikov, A. Skripnyuk, O. Soloviev, P. Fedosov, A. Esmen and many others have made a significant contribution to the study of factors that influence the formation of a bicameral parliamentary structure in European unitary states and prospects of introduction of bicameral parliament in Ukraine.

Remaining challenges

Reconstruction of parliament in Ukraine requires a detailed study, because there is no structured knowledge in Ukrainian society about this institution of power and its place in the modern world.

Draw the objectives of research

Questions about the number of houses of parliament and principles of its formation are considered as the most controversial in the science of constitutional law. For Ukraine, the problem is particularly acute because of its novelty. Moreover, the idea of practical implementation of bicameral parliament arises from time to time in the political debate in Ukraine.

The main part

It is known that a bicameral system emerged in the England in the middle of the XIV century, when Parliament was divided into the House of Lords and the House of Commons that successfully exist ever since. The only exception was a break of functioning of Chambers in the middle of XVII century. It is believed that a bicameral system in England came under the influence of historical conditions that actually caused a peculiar nature of the political system of this country [2].

British Bicameral Parliament combined both conservatism and dynamism in the whole field of its history. The less democratic process of elections and longer term of the upper chamber is a clear evidence of conservatism of bicameral legislative system in a Westminster parliamentary model. Conservative form of the upper house is also associated with the concept of the decision making surveillance. Today, the House of Lords consists of duty peers, spiritual and judicial Lords and the hereditary peers that have gained universal suffrage and can along with the other be elected to the House of Commons [3, p. 236]

Bicameral parliaments of the European continent were formed under the significant influence of the political doctrine of Montesquieu C. [4]. The basis of this model is constituted in the idea of representation of minorities and regulation authorities. According to the concept C. Montesquieu, one of the chambers should be national, and the other one – of an aristocratic nature. Chambers control one another, providing the necessary balance of power. Both chambers are connected with executive branch. On the other hand executive power is balanced by the legislature.

The development of state and society leads to the evolution of parliament. Parliament clearly reflects tendencies in different historical periods in various countries and correlation of social forces in different areas.

As for the quality of the chambers, in certain historical periods in Europe, there was no state where the upper chamber was formed entirely on the basis of direct elections. The procedure of direct elections was adopted only for election of the upper chambers of the

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

legislature of certain U.S. states. The upper chamber was mainly formed on the basis of indirect multistage elections. Their members were elected by the local government bodies and considered by the representative of the communities and only indirectly by national representation. For example, in Belgium, one part of the upper house is elected by means of a direct vote and the other one – by indirect vote. Upper chambers of Denmark were distributed on the basis of two-stage elections and appointed by the King.

But today the bicameral system in most European countries is an institution that has rather rational than historical origin.

It is possible to agree with A. Esmen, as in his judgment the upper chamber is an important instrument of ensuring the balance of powers, because such structure of parliament allows the government to rely on one of the chambers in case of a conflict with another [5, p. 81].

The writings of Duguit stated that the best way to avoid parliamentary tyranny is to create two meetings, which joint work is needed to put a veto on laws and budget, and which, therefore, limit each other [6, p. 468].

Parliament of France consisted of three or even four chambers for a long period of time. According to the Constitution of France of 1799 the highest authorities were the Senate, the legislative body and the tribunal. During the bourgeois revolutions the French Parliament consisted of one chamber.

In 1875 a new constitution was again adopted, whereby the foundations of the modern state system in France were affixed. The upper house of parliament was the Senate, whose members were elected by indirect election for a term of nine years. The two chambers have the right of legislative initiative and control over the government, but in practice these functions were concentrated mostly in the lower house - the House of Deputies. According to the Constitution of 1946, the upper house, namely the Council of the Republic has limited powers.

Modern French bicameral system of parliament was formed under authority of the Constitution of 1958. The question about the election model of parliament was quite controversial. In particular, the left political forces were opposed to the introduction of the Upper House.

The French parliament is a good example of the bicameralism foundation for representing regional interests of a unitary state and also limitation of the power and perfection of the mechanisms of separation of powers. Conservativeness of French parliamentary model reflected in the fact that the interests of rural areas presented more votes in the electoral college, because even the smallest villages have their own council. The French parliament model has been successfully used in many other European Unitary States.

In the first half of the XIX century upper chambers were considered as autonomous public institutions with caste character, which represented a minority. The upper chamber was almost directly opposed to lower chamber as a body of popular representation. French author of those times B. Constant believed that the relevant minority of representation must be hereditary, but royal power should be hereditary in a constitutional monarchy [7, p. 61].

In the second half of the XIX century views on the the upper chamber shifted towards considering it as a full counterweight to the lower house. The dangers of legislative intemperance of the lower house and even opportunities manifestation of despotism from its side were pointed out. It was believed that the conflict between the legislative and executive branches is inevitable in case of absence of the upper chamber.

Italian experience in the development of parliamentarism is a special example of the formation of a bicameral system. History of the Parliament of Italy shows a contradictory process of becoming parliamentary traditions. A striking example is the parliamentary crisis of XX century, during which the Italian Parliament was often subjected to the influence of political forces and that was not properly substantiated with the needs of society.

The real development of parliamentarism of Italy associated with the end of World War II and the proclamation of the republic. Scientists have identified three stages of development of the Italian parliamentarism:

the liberal parliamentarism of constitutional monarchy from 1861 to 1922, the period of fascist dictatorship from 1922 to 1943 and the period of the Second World War to the present time. However, it is believed that the true parliamentarism was never inherent to Italy [8, p. 117, 118].

The constitution adopted after World War II does not establish a clear distinction between the legal status of the chambers. Articles 61-82 that regulate powers of two chambers, do not contain indication of priority of lower house even during the discussion and making financial bills, though the specific mechanisms for resolving disagreements between them are specifically identified. Practical equality of the chambers is broken only when they make decisions collectively (presidential elections, appointment of members of the Constitutional Court), due to the number of Senate (315 senators) and the House of Deputies (630 members) [9].

The Upper house of parliament in the Italian political tradition - considered as an instrument to achieve a better legislative solution. Composition of the upper and lower chamber by party affiliation of their representatives is practically identical, so the functioning of the Senate does not affect the stability of the political system and does not really helps overcome disputes in society.

A bicameral parliament of Poland has quite a long history. It is believed that the Royal Council, which was established in the middle of the XIV century, laid the foundation for the formation of the upper chamber. Since the end of the XIV century, representatives of cities began to meet regularly what led to the founding of the Chamber of ambassadors (Chamber of Deputies). Since 1493 the Polish Sejm consisted of the King, the Senate and the House of ambassadors and met regularly in order to pass laws.

According to historical data of Poland, there was a constant struggle between the monarchy, the Senate and Chamber ambassadors for spheres of influence in the country. Magnates who constituted the majority in the Senate, tried to get more power, while the King wanted to make the functions of the Senate more deliberative.

According to the Constitution of 1921, the Senate consisted of 111 persons elected for a term of 5 years. The Constitution of 1935 established that both chambers of the Polish parliament were subordinated to the president, who had the right to appoint one-third of senators. The remaining two thirds were elected by the people, among the contenders who have high levels of education and services to the Motherland. In 1946 the communist authorities of Poland abolished the Senate. Further bicameral parliamentary structure revival took place in 1989.

Under the current constitution of 1997 as amended on April 4, 2001 the Senate is the upper house of the Polish parliament and consists of 100 senators. The lower house - the Seim – is composed of 460 people. It may be stated that the present model of the Polish parliament is one of the best in the field of representation of the population, due to a successful combination of electoral and internal regulatory procedures.

Thus, the introduction of the upper chambers of parliaments in different countries was motivated by various reasons. For UK bicameral Structure of the Parliament – is a proper way to avoid social and class contradictions in society. Bicameral Parliament of France reduced the confrontation between radical and conservative political forces. Bicameral parliamentary structure of Italy influenced the improvement of laws quality. In Poland, the establishment of a bicameral parliamentary structure is the result of a compromise, and throughout the history the Senate avoided politicization and exerted a positive influence on the quality of laws.

Today, all the parliaments of the world are divided into two major groups: unicameral and bicameral. Researchers determined that the unicameral parliaments mostly exist on the small territories. It is considered that the average population of countries having an operating bicameral parliament is less than 24 million people. Population - is one of the patterns that have effect on the structure of the legislature.

In the second half of the XX century the number of bicameral parliaments increased significantly, and the tendency on increasing

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

their number remains in force. Bicameral parliaments are functioning in federal and unitary states.

Researchers identified various factors that determined origin or liquidation of bicameral parliaments in the practice of European countries within different historical periods. Of course, it impossible to have a common opinion on the above issues, but most researchers believe that the structure of the Legislative Assembly is defined by specific historical conditions and traditions.

G.Andreeva notes that "the number of chambers in certain states have repeatedly changed. It was not always the result of historical development. Such changes were often dictated by the practice of political manipulation by the ruling elites". In this case the researcher explains the appearances of bicameral parliaments like the tendency of representatives of the upper classes "locked together", "two-chamber structure allows divided incompatible states by its rank" [10, p. 407-408]. However, parliamentary structure is quite dynamic element and can be transformed according to the changes of the balance of political forces in a particular state.

Today the Issues of the Implementation of a bicameral parliamentary structure are solving due to the factors of political expediency, efficiency of performance, legitimacy and stability. Turning back to history, it's hard not to notice that unicameral parliamentary structure emerged in the periods of formation of government institutions, as well as during revolutions or coups. Most researchers indicate that the main role of the Senate in the state – is stabilizing role, as the second chamber prevents the emergence of the conflicts and disputes of all branches of government.

Despite the fact that bicameral parliamentary structure is quite common in Europe, it does not seem possible to form a unified concept of a bicameral system of representation. Therefore, there is a need for a detailed analysis of ways of forming the upper chambers of bicameral parliaments, because the benefits of a bicameral system depend on the differences between the chambers and the conditions of their powers.

Political and legal status of the chambers as well as their powers in different countries are usually not the same. The lower house is always formed by universal and direct voting. There are different ways of formation of the upper houses. Usually, the upper houses of parliaments are not elective (House of Lords UK), or elected by indirect election.

A. Viharev identifies three ways of electing members of the upper houses: an elected, unelected and mixed [11]. However, J. Koukli describes eight ways of forming bicameral parliaments [12, p. 151-156].

Method of forming of the upper house of parliament largely determines its powers and role in the system of government. A. Soloviev indicates that there is a correlation: strong Chambers having a real power are elected by direct elections by universal suffrage of citizens. We can say that the more "closer" is the Chamber to the population, the more wider and fuller is her competence, and therefore, conversely, the "farther" is the Chamber of the voters - the weaker is its powers in practice [13, p. 53]. Indeed, a strong upper house of the Italian Parliament is elected by direct vote, weak Chambers in Britain and Germany - are formed without the participation of voters.

Nevertheless, the formation of the upper chamber by direct vote in the European Parliament is quite rare. Senate of Poland, Romania, the Czech Republic is fully constituted by election. For example, according to the law "On elections to the Sejm and Senate of Poland" of April 12, 2001 [14, p. 14], the Senate is elected using the general, direct elections and secret voting by the majority principle of the relative majority in multimember districts (Article 97 of the law "On elections to the Sejm and the Senate of the Republic of Poland ").

Number of elected senators depends not on the number of provinces. Typically, 2-3 senators are elected in the election district . The procedure for elections to Polish Senate closely tied with the population of the administrative-territorial units and the number of members. Saeima shall be elected by direct and secret ballot, on a proportional basis. Voter has right to indicate the sequence number of the candidate. In Romania, the election of members of the Senate is conducted according to the proportional system, while in the Czech Republic using a majoritarian system of elections in two rounds.

Voting is usually not used for forming

of the upper chambers of the federal states. Switzerland is the only exception, where the members of Council of States are elected by its population, often the two candidates from each canton. Each canton chooses the procedure for the election of its representative. For example, a proportional electoral system is used in the canton of Jura, while in other cantons the deputies are elected by majority vote. Elections to the lower house of the National Council are held every four years based on the proportional system.

The modern European trend of forming the upper chambers of parliament - is a "legal practice of transforming the second (upper) Chamber" in territorial or national territorial House ", which represents the interests of nations and regions" [14, p. 14].

This principle provides a basis for the formation of most upper houses elected by the direct vote (Switzerland, Belgium, Italy, Poland) and those, which are elected through indirect elections (France, Netherlands), through mixed election (Spain), as well as chambers which members are appointed (Germany, Russia). This principle of formation is applied in federations (Austria, Belgium, Russia, Germany) and in unitary states (Poland, Italy, France, Croatia). Today, there are almost no differences in the formation of bicameral parliaments of federal and unitary states. This leads to a lack of systematic differences in the mechanisms of formation and extent of powers of the upper chambers in unitary and federal states" [15].

In terms of equality of presentation in parliaments of Belgium and Austria are qualified as the most successful. But as practice shows, increasing the representation in parliament is not enough to improve the efficiency of the legislative function of Parliament. It is important to develop additional mechanisms to improve the legal expertise and solutions to balance by improving the second chamber and the simultaneous reduction of differences between members of parliament, to avoid conflicts. The following mechanisms can be identified: increasing age barrier for candidates to the upper chamber for a more mature part of the legislators; accounting expert qualities of the candidates; indirect election of senators, to ensure strong links central and state governments and other federations. Those mechanisms are very important, because the legislative powers are the main functions of Parliament.

Most of the members of the upper houses in Italy, Spain, Croatia, Ireland are elected through the direct elections. For example, 315 senators of Italian parliament are elected with straight vote on a regional basis and in proportion to the population of each region, none of which (except two) can be less than 7 senators. Voting system is mixed. Thus, 75% are elected by a simple majority, 25% - on a pro rata basis. Indirect voting is used in elections to the Senate of France. 321 Senators are elected by the electoral college. Electoral college consists of members of the National Assembly from each department, members of the regional council and members of municipal councils. In most departments voting is conducted by the majority system of two rounds (Article. 24 of the Constitution of France).

Members of the Federal Council of the Austrian Parliament, are elected by the landtags. The most populated land sends twelve representatives, other lands - according to the number of population. The voting procedure of the Landtag is a proportional one. The practice of electing members of the upper chambers of local authorities takes place in Belarus. According to Art. 91 of the Constitution of the Republic of Belarus two-thirds of the Senate are elected by secret ballot at the meetings of deputies of local councils of each region and the city of Minsk. Upper House of Parliament - the Council of the Republic - is the body of territorial representation. Method of forming of the upper chamber is not associated with the population of Belarus, but associated with the number of administrative areas. Eight senators are elected from each area. Members of the lower house of the Parliament of Belarus are elected by the system of direct, universal, equal and secret ballot[16]. Lower House provides the representation of the total population of Belarus.

In Iceland, the lower House of Representatives elects members of the upper chamber.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

In France and Ireland all members of the lower chambers can participate in the election of senators.

Members of upper houses can partly be elected by the upper chamber. This method called a co-optation. That is an introduction to the composition of the elected body of the new members or candidates by the decision of this body without additional elections. Cooptation is used in the Belgian Parliament, where 10 members are elected by the senators.

The principle of destination also applies. In particular, the Belarusian president appoints one third of the members of the Republic. This practice exists in Italy and Croatia, where the president appoints five members. The Queen also appoints the peers among former political, party leaders and prominent scientists after presenting of their candidatures by the Cabinet of Ministers. The principle of heredity is used in the UK and Belgium.

There are former presidents of the republic among the members of the Senate of Italian parliament. In addition, the President of the Italian Republic has right to appoint five senators by vitally for distinguished services before the country. All these measures are designed to ensure a more conservative composition of the upper house, compared to the lower house.

Thus, the chambers of parliaments are formed by the direct and indirect election, by appointing regional government or monarch, as well as through co-optation. The principle of territorial representation is dominant, because according to this principle the composition of the majority of the upper chambers of the most European Parliaments is determined.

It is clear that the chambers of parliaments have different compositions and rules of formation, and this is the reason why the functional characteristics of the chambers do not match. But as a rule, common features of many parliaments are: the small size of upper chamber and a longer tenures of members of the Upper House compared to the members of Lower House.

Thus, it impossible to form a single concept of bicameral parliaments representation. Indeed, the upper chambers differ significantly from each other. Differences lie in the methods of forming the upper house of parliament that is largely decisive for the amount of authority and its place in the government. However, the functions of the upper chambers are the same: representation of the regions, containment of the lower houses from making radical decisions, additional control on the quality of laws.

A. Bulakov rightly observes: “The idea of a bicameral parliamentary structure is based on the recognition that society is heterogeneous in composition and involves a large number of groups with different interests. Modern democratic states are creating various forms of political decision-making. But it is not possible to simultaneously take into account the different interests of all groups and individuals. It is not easy to determine which of the many interests have to be institutionally represented and in what form. Attempts to solve this problem are made on the level of legislative bodies under the bicameral parliament” [17, p. 51-52].

Over the last third of XX century the number of the bicameral parliaments have increased significantly. This trend has a logical explanation. Because, the general benefits of bicameral parliamentary structure are: the ability to consider the interests of the whole nation and the interests of individual regions, the ability to improve the legislative process by abstaining from hasty legislative decisions that lead to the stability of political relations in society.

But despite the obvious advantages of a bicameral parliamentary structure, we should not assume that all constitutional problems should be solved only by initiating activity of the second chamber. Outstanding English thinker of XIX century John Stuart Mill believed that the problem of parliamentary form has the secondary importance, before moving to the streamline of the structure of parliament, we should solve the problem of the constitutional structure, because it is in itself introduces a second chamber that will not solve these issues [18, p. 251-264]. Therefore, the question of the organizational structure of the Parliament is theoretical in nature, because it is impossible to increase

the effectiveness of activity of the legislature by changing its structure.

Along with the positive aspects of functioning of the bicameral parliamentary structure, we must specify negative manifestations of this phenomenon. In particular, during the active discussions about implementation of bicameral parliamentary structure in Ukraine few negative features were noticed: the bicameral parliament is larger in size and requires much greater financial cost; the presence of the second chamber of parliament complicates the procedure of realization of legislative functions; bicameral system of parliament may cause a lot of conflicts.

Ukrainian researchers have different opinions on the establishment of a bicameral parliament in Ukraine. L. Krivenko indicates that establishing a bicameral legislature is not rational because of the difficult conditions of the population, society and the state at large [19].

According to the opinions of some scholars, establishing a bicameral parliamentary structure in Ukraine will lead to the destruction of the Parliament legislature as a whole.

Without going into details of the discussion about the structural organization of a bicameral parliament in Ukraine, in this context it is worth to note that quite often the existence of bicameral parliament is regarded as a necessary component of a democratic society. Bicameral parliamentary system is perceived by theorists of democratic development as a guarantee of publicity, transparency and protection of interests and rights of minorities. There are many supporters of the idea of bicameral parliament, who believe that Bicameralism can provide real democracy of the legislative branch, as it may consider the political conjuncture and reconcile the interests of all government officials. In this context it is worth to be noted that true democracy exists only in a society that has a deep sense of political responsibility. In politically uncultured societies, democracy can not be settled only by the establishment of a bicameral system. Therefore we can not assert that this or another model of parliament is more or less democratic.

There is impermissible to conduct hasty and thoughtless reform of parliament in developing countries. The structure, composition and powers of parliament must comply with real needs of the state and society. Choosing in favor of a bicameral system of parliament should be clearly reasonable according to the characteristics and peculiarities of the country.

As rightly noted by M. Ameler: "The question about the number of Houses of Parliament is one of the most controversial in the science of constitutional law. This matter constitutes the academic interest for scientists who are working in the field of political science. Addressing this issue is the result of political choice of every country" [20, p. 31].

Today, various types of bicameralism that have been created in most European countries are in a constant process of improvement. World practice advocates the creation of a bicameral parliament, as a form of parliament, which allows us to find the balance between the existence of parliament and regional authorities.

Establishment of bicameral parliament in Ukraine can definitely be useful in terms of the following factors.

The legislative process of Ukrainian parliament needs to be improved because it is often "comes to a standstill." Second chamber can act as arbiter of the political and legislative process. Positive factor here can be the reduction of number of appeals to the Constitutional Court of Ukraine. This trend is evidenced by the experience of European countries, where the number of appeals to the courts is minimal, as well as open and transparent.

Establishment of the Second Chamber will help to strengthen Ukrainian Parliament institutionally, to formulate a new level of culture of Ukrainian parliamentarism. The practice of bicameralism as a historical phenomenon, suggests that a bicameral parliament introduces elements of the political and parliamentary stabilization. Problems of modern legislative process in Ukraine is low professional level of Deputies. That is, the low quality of deputies professional level is a problem of modern legislative process in Ukraine. There is obviously a lack of the qualified members. As a result - the Supreme Council often takes into account the private interests, but not national. Bicameral

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

structure improves the legislative work of the Parliament, because legislative decisions be re-scanned, which promotes democratic and political development of the state.

It is impossible to disagree with the fact that the upper houses of parliaments "play the role of a "filter" in the legislative process. Division into two houses of parliament promotes the balance of legislative power, and multiple readings of laws to be passed promote its greater deliberation.

Considering the issues of democracy, Lijphart said that bicameral parliaments – are the sign of the pluralistic societies that are clearly divided over religious, ideological, linguistic or racial characteristics and form the separate community. The model of consensus democracy is the most suitable for these societies [21].

Ukraine belongs to the group of multisegment states, that is why the main risk is the low level of democratic and social consolidation. Vertical ruling is instable, and civil society is undeveloped as an important institutional fuse. In this case only the bicameral parliament is able to promote a more stable political development and transparency of relations between the center and the regions. Over time, the bicameral parliament can unite the society which was divided into classes. Combining regional interests with the interests of the community during the legislative process can serve as a stabilizing factor of the Ukrainian state, and can also contribute to the real development of the regions, to improve the economic stability of the region and the state as a whole. This makes possible to achieve a high level of stability of the state political system [22].

The bicameral parliamentary system is mainly characterized by three parameters: the authority of each chamber, the electoral procedures of forming chambers and proportionality and adequacy of regional representation. Therefore, if we are talking about the formation of the Second Chamber of the Parliament of Ukraine, it is necessary to clearly define the multiple positions.

In the scientific literature in terms of authority two types of the upper chambers of parliament are separated: the strengths and weaknesses.

Strong bicameralism is the characteristic for federal states, it is when the both chambers have approximately the same power. The model of moderate bicameralism is more acceptable for a unitary state because of its practice in France, Spain, Poland, Italy. Therefore, the structure of the Ukrainian parliament could be based on the model of unequal bicameralism.

The basic principles of formation of the second chamber are very important. Modern parliaments use "direct" and "indirect" election. For example, the upper house of the French parliament is formed by an electoral college for a period of nine years. The electoral college consists of members of the National Assembly, members of regional councils and municipal councils of the lower level.

It is more expedient to apply general direct elections for the formation of the Houses of Parliament of Ukraine. This is the most democratic and logical way for a unitary state. In this context it is necessary to define the system of elections for the lower chamber. The classical model of bicameral parliaments provides that the upper chamber is the chamber of territorial or regional representation and the lower house is the chamber of the political or individual representation. Virtually all researchers agree that the lower house of Parliament should be elected by the proportional system. The number of members can vary from 100 to 450 members. The establishment of the bicameral structure of the Ukrainian parliament may have some negative consequences.

Researchers often note a slowdown of legislative work as negative consequences. However, the rapid adoption of the law is not the main activity in the process of lawmaking. The main factor is the effective regulation of social and public relations by the adopted laws.

We should expect procedural complications that may be formed due to the lack of experience to overcome differences of chambers in solving the political issues by the independent subjects in the initial stages of the establishment of a bicameral parliament. Introduction of a bicameral parliament may

also create a risk of crisis in adopting the budget.

It is important to account national, but not the political interests, for the formation of a two-chamber parliament in Ukraine. Otherwise, the establishment of the second chamber can exacerbate the over-politicization of society, and the relationship between the branches of government. As a result, the political center may shift to the executive branch.

Study of the practice of bicameralism of unitary states suggests that the potential of Parliament as an institution of the legislature does not depend on the number of chambers, but depends on the political system and the degree of democratic political regime.

Conclusions

Today, the discussion about the possibility of creating a two-chamber parliament in Ukraine remains open. On the one hand, bicameral parliament in Ukraine may strengthen the regional representation of the legislative body, may also increase responsibility and quality of law-making, and perhaps even lead to overcome of political corruption in Parliament. The upper house can act like a stabilizer in case of blocking of the lower chamber. Nevertheless, the lack of development of relations between people from different regions of Ukraine may provoke tendencies that may provoke decentralization in Ukraine.

Obviously, the establishment of a bicameral parliament in Ukraine is closely related with the need of amending the Constitution of Ukraine. We should take into account not only the electoral system, but the redistribution of powers between the branches of government and the powers of local governments too. That is, with the establishment of bicameral parliament in Ukraine it is necessary to carry out administrative, electoral, tax reform. Today, the problem of forming a two-chamber parliament in Ukraine faces the uncertainty of territorial interests, which are closely linked with incompleteness of the administrative-territorial reform.

But the main problem is the possibility of using the Establishment of the Second Chamber of the Parliament as a key factor in the redistribution of authority and resources of political power. In any case, the formation of the Second Chamber of the Parliament of Ukraine should not be dictated by political interests, but only by the level of readiness of society to meet such changes.

References

1. Forum of the World's Senates. Déclaration finale des délégations présentes au forum des Sénats du monde adoptée le mardi 14 Mars 2000 [Digital resource]. – Access mode: http://www.senat.fr/senatsdumonde/english/motion.html

2. Георгіца А. З. Двопалатна структура парламенту: доктрина і сучасна конституційна практика / А. З. Георгіца // Чернівецький ун-т. Науковий вісник : Зб. наук. пр.. – Чернівці : Рута, 1999. – Вип. 70 : Правознавство. – С. 64-68.

3. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть [Текст] : учебник / И. А. Алебастрова [и др.] ; рук. авт. кол. и отв. ред. Б. А.Страшун. – 3-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2008. − 1135 с.

4. История политических и правовых учений [Текст] : учебник для студ. вузов, обуч. по спец. и напр. «Юриспруденция» / В. Г. Графский [и др.] ; ред. В. С. Нерсесянц. – 2.изд., стер. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М, 2000. – 736 с.

5. *Эсмен А*. Общие основания конституционного права / А. Эсмен. – СПб, 1909. – 393 с.

6. *Дюги Л.* Конституционное право. Общая теория государства [Текст] / Л. Дюги. – Репр. воспр. изд. 1908г. – О. : Юридична література, 2005. – XXX, 959 с. – (Антология европейской юридической мысли).

7. *Новіков М.М.* Становлення та розвиток бікамералізму в історичній ретроспективі / М. М. Новіков // Наукові праці. Серія : Політичні науки (Миколаївська філія Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»). – Миколаїв, 2006. – Вип. 27.– Том. 40. – С. 57-62.

8. *Лисовский Ю. П.* Этапы развития и упадка парламентской демократии в Италии / Ю. П. Лисовский // Из истории европейского парламентаризма. Италия : Сб. ст. – М. : Изд-во ИВИ РАН, 1997. − С. 116-130.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

9. Парламенти світу : Зб. ст. – К. : Молодіжна альтернатива, 2004. – 64 с.

10. *Андреева Г. Н*. Конституционное право зарубежных стран : Учебник / Г. Н. Андреева. – М. : Эксмо, 2005. – 656 с.

11. *Вихарев А. А*. Совет федерации Федерального собрания Российской Федерации (вопросы конституционной теории и практики) / А. А. Вихарев // Аналитический вестник, 2002. – № 23 (179). – 120 с.

12. *Коукли Дж*. Двухпалатность и разделение властей в современных государствах / Дж. Коукли // Полис. Политические исследования, 1997. – № 3. – С. 148-168.

13. *Соловьев О. М*. Институты государства и гражданского общества : учеб. пособие / О. М. Соловьев, И. Ф. Ярулин. – Хабаровск : Изд-во ХГТУ, 1999. – 123 с.

14. *Лысенко В. И*. Выборы и представительные органы в новой Европе : политологический опыт и тенденции 80-90-х годов [Текст] / В. И. Лысенко ; РАН, Институт государства и права. – М. : Наука, 1994. – 350 с.

15. *Федосов П. А*. Двухпалатные парламенты : европейский и отечественный опыт / П. А. Федосов // Полис, 2001. – № 1. – С. 168-180.

16. Избирательный кодекс Республики Беларусь : [принят Палатой представителей 24 января 2000 г. : одобрен Советом Республики 31 января 2000 г.] : с изменениями и дополнениями по состоянию на 8 декабря 2013 года. – Минск : Национальный центр правовой информации Республики Беларусь, 2014. – 222, [1] с.

17. Современный парламент : теория, мировой опыт, российская практика [Текст] : учебник / О. Н. Булаков [и др.] ; Московский гуманитарный ун-т. – М. : Эксмо, 2005. – 319 с.

18. *Милль Дж. Ст*. Рассуждения о представительном правлении : пер. с англ. / Дж. Ст. Милль ; Фонд либеральных программ «Свободный Мир». − Челябинск : Социум, 2006. − VII, 376 с.

19. *Кривенко Л*. Парламент без парламентаризму? / Л. Кривенко // Віче. – 1997/4. – С. 13-32.

20. *Амеллер М*. Парламенты. Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира / М. Амеллер. – М. : Прогресс, 1967. – 512 с.

21. *Лейпхарт А*. Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // Полис. – 1995. – № 5. – С. 136-146.

22. *Кісельова Н. В.* Перехід від монокамералізму до бікамералізму : географічні передумови політичного вибору / Н. В. Кісельова // Гілея : науковий вісник [Електронний ресурс]. – 2009. – Вип. 23. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_23/Gileya23/P5.pdf

Теоретико-правовий аналіз понять «національна безпека» і «державна безпека»

В.В. Чумак
кандидат юридичних наук, доцент,
народний депутат України,
заступник голови Комітету Верховної ради України з питань запобігання і протидії корупції

Б.В. Бернадський
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто еволюцію поглядів на трактування національної безпеки та державної безпеки. Відповідно до цього аналізуються їх трансформації у постбіполярний період.

Ключові слова: *національна безпека, державна безпека, нація, держава, стан, здатність, загроза.*

В статье рассмотрена эволюция взглядов, касающихся национальной безопасности и государственной безопасности. Соответственно анализируются и их трансформации в постбиполярный период.

Ключевые слова: *национальная безопасность, государственная безопасность, нация, государство, состояние, способность, угроза.*

This article examines the evolution of views on the interpretation of national security and state security. According to this the analysis of their transformation in the post bipolar period has been given.

Key words: *national security, state security, nation, government, state, capacity, the threat.*

Постановка проблеми

У системі пріоритетів політики будь-якої держави безпекові питання відіграють чільну роль. Безпека є однією з характеристик і умов функціонування і розвитку соціальних, економічних та інших систем. Це одна з фундаментальних потреб соціуму. Зважаючи на еволюцію ролі та значення держави як соціально-політичного інституту взагалі й державного суверенітету зокрема, ретельне вивчення понять «національна безпека» та «державна безпека» стає однією з найбільш актуальних і дискусійних тем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Закономірно, що ця тема завжди привертала увагу багатьох дослідників, зокрема В. Пилипчука, І. Храбана, Г. Новицького, Л. Радовецьку, С. Васильєва, С. Дьякова, Д. Балуєва, які вивчали загальні підходи, філософські практикування, історичні паралелі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Потребують доопрацювання питання відмінності термінів «національна безпека» і «державна безпека».

Формулювання цілей статті

Автори мають на меті розглянути основні погляди стосовно двох понять безпеки, окреслити їхні відмінності від поширених нині трактувань, запропонувати свій погляд на суть цього питання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Концептуальні зрушення в усвідомленні поняття «безпека» зумовили пошук нових підходів до її проблем. Нині можемо вести мову про фактичну підміну понять деякими дослідниками, коли державна безпека замінюється національною. Іноді й справді ці два терміни важко розмежувати. Зрештою, як показує історія, нації формувалися здебільшого під захистом держав.

Однак це далеко не тотожні терміни. Так, І. Храбан зауважив, що ототожнення цих двох відмінних понять створює загрозу утвердження пріоритету інтересів держави над інтересами народу [1, с. 9]. На нашу думку, визначальним чинником

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

такого стану справ є подальший розвиток інтеграційних процесів, що розвиваються у руслі неофункціонального вчення. На сьогодні державна безпека – це окремий аспект національної безпеки, можна сказати, її підсистеми. Водночас – це ключовий елемент національної безпеки.

Поняття «безпека» традиційно виводиться від латинського «securitas» (без турботи, страху) і фактично завжди стосується певного стану суб'єкта, при якому той не відчуває для себе загрози чи може ефективно їй протидіяти. Що ж до державної безпеки, то її захист існував з давніх-давен. Тривалий час вона усвідомлювалась як вузько воєнна і зовнішньополітична та зводилася до захисту країни від зовнішніх ворогів, безпеки державних інституцій, боротьби з внутрішнім ворогом. В основі всіх уявлень про безпеку лежали поняття «боротьби» та «співробітництво». Загалом, у давнину усвідомлення безпеки не виходило за межі звичних уявлень і трактувалось як відсутність небезпеки чи зла для людини.

Попри те, що держава вживала заходів задля забезпечення своєї безпеки з найдавніших часів, вести мову щодо відповідної термінології та навіть інституційного закріплення цієї діяльності ми не можемо. У термінологічному словнику, що відображав набутий досвід державних органів, еквівалента поняття «державна безпека» тривалий час не було. Тож варто погодитися із С. Соловйовим, який, щоправда, з іншої причини сказав досить афористично і мудро: «Немає слова, отже, не було й чіткого поняття, не склався і самий предмет цілковито» [цит. за: 2, с. 9].

Про спробу осмислення державної безпеки як явища можемо говорити з появою вестфальської системи міжнародних відносин, коли й з'явилося поняття національної держави як суб'єкта міжнародних відносин, наділеного суверенітетом, що докорінно відрізнявся від попередніх династичних уявлень про державу і суспільство.

Саме тоді здійснювалися й певні спроби теоретичного розроблення цього поняття. Досить цікаву версію запропонував один із основоположників теорії поліції Й. Зоннефельс. Він вважав, що безпека – це такий стан, за якого нікому не варто нічого боятися. Стан держави, за якого немає побоювань, становив суспільну безпеку [3, с. 10].

Щодо власне державної безпеки, уявлення залишалися відверто архаїчними. Аналіз кримінального законодавства дає нам підстави вважати, що державна безпека зводилася передусім до безпеки династії, яка розглядалась як символ суверенітету. Такі уявлення зберігалися навіть на початку XX ст. Так, у тлумаченні державної зради в Російській імперії законодавець наголошував, що при кваліфікації державних злочинів першочергова увага звертається на факт порушення присяги у дотриманні підданської вірності. Усі інші злочини випливали з цього [3, с. 108].

На рубежі XIX-XX століть в очікуванні політичних криз і початку бойових дій відбулося загострення таємної боротьби між державами. Одним з елементів цього явища стала спроба урядів багатьох держав систематизувати окремі заходи, спрямовані на захист держави. Певні кроки в цьому напрямі було зроблено при підготовці «Декларації про правила ведення війни» на Брюссельській конференції в 1874 р. [4, с. 83].

Згодом російський учений І. Тарасов започаткував дослідження проблем забезпечення безпеки через аналіз загроз, які поділив на загальні та приватні. Водночас він не виділяв чітких відмінних ознак, що дали б змогу розмежувати та згрупувати засоби боротьби з цими двома видами загроз. З цього приводу А. Малигін зауважував, що «через специфіку історичного розвитку суспільства і влади, термін «державна безпека» усвідомлювався значно ширше – як безпека суспільства» [цит. за: 5] Тобто сучасні уявлення про національну безпеку далеко не є чимось новим.

Щодо самого терміна «державна безпека», то вперше дотично про це йшлося в «Положенні про заходи щодо охорони державного порядку громадського спокою», прийнятому в Російській імперії 14 серпня 1881 року. Аналіз правозастосов-

ної практики дає змогу нам стверджувати, що законодавець, не використовуючи самого терміна, запропонував свій погляд на державну безпеку, який певною мірою передував відповідному тлумаченню радянських учених, про що йтиметься нижче.

Особливого поширення термін «безпека» набуває на початку XX століття. Причому в практиці він використовується поряд із понятійною парою «війна – мир» [6, с. 94]. Протягом 1908-1911 рр. тривало розроблення відповідного понятійного апарату.

Нарешті в часи СРСР в офіційне використання вводиться і сам термін «державна безпека». У липні 1934 р. при утворенні НКВС СРСР у його складі з'являється установа, що так і називається – Головне управління державної безпеки. Значною мірою цей термін відображав офіційний погляд керівництва країни про пріоритет інтересів держави над інтересами суспільства в цілому та інтересами особи зокрема.

У 1936 р. термін вводиться до тексту Конституції СРСР і починає вживатись у нормативно-правових актах, науково-правовій літературі. Це поняття охоплювало заходи, спрямовані на боротьбу з підривною діяльністю супротивника. Передусім, посягання на державну незалежність, територіальну цілісність чи воєнну могутність СРСР [7, с. 117]. Аж до 50-х років XX ст. він використовувався без будь-яких роз'яснень щодо його значення. Щоправда, у подальші роки аналіз державної безпеки не мав системного, комплексного характеру і здійснювався в рамках окремих науково-дослідних установ спеціальних державних органів.

У дискусіях щодо визначення цього поняття частина авторів висвітлювала державну безпеку як стан непорушності суспільного устрою, територіальної цілісності держави й незалежності у визначенні зовнішньої та внутрішньої політики. Окремі автори розглядали державну безпеку як стан захищеності від «підривної діяльності» супротивника. При цьому державна безпека СРСР полягала в захищеності основ суспільного й державного устрою країни.

Зрештою, і автори історії радянських органів державної безпеки зауважували, що ті є невід'ємною частиною механізму радянської держави, створені для захисту завоювань соціалізму від посягань зовнішніх і внутрішніх ворогів. Захист державної безпеки містив сукупність заходів різних органів радянської держави в боротьбі з підривною діяльністю імперіалістичного табору і діями ворожих елементів усередині країни. Функцією ж КДБ був безпосередній політичний захист [8, с. 3-5]. Під останнім можемо розуміти захист державного ладу СРСР. Є підстави стверджувати, що фактично ототожнювалися заходи із забезпечення державної та політичної безпеки (остання трактується як комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу держави, забезпечення державотворення та конструктивної політики).

Відтак маємо досить повне і вичерпне тлумачення державної безпеки. Варто звернути увагу на недооцінку військової загрози. Автори чітко відображали тогочасні ідеологічні уявлення, зауважуючи, що органи державної безпеки за характером своєї діяльності були політичними органами, покликаними захищати радянське суспільство від підривних дій розвідок імперіалістичних держав.

Деякі науковці розкривали поняття «державна безпека» через систему суспільних відносин, що забезпечують захист державного й суспільного устрою, а в основу визначення державної безпеки покладали стан захищеності від підривної діяльності противника. Так, Л. Григорян зазначав, що державна безпека – це стан непорушності основ суспільного та державного ладу. А на думку Ю. Булигіна, державна безпека – такий стан держави, за якого забезпечено стійкість її суспільно-політичного ладу [9, с. 17].

Науковець Г. Новицький виділяє групу авторів, які наполягають на тому, що державна безпека – це не що інше, як здатність радянської держави протистояти ворожим силам і захищати інтереси народу. Безпека радянської держави, на їхню думку, є станом, що характеризується здатністю дер-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

жави протистояти натискові ворожих сил і захищати інтереси трудящих або всього суспільства (в умовах загальнонародної держави) [10, с. 24-25].

У Великій радянській енциклопедії термін «державна безпека» трактується як сукупність заходів, які здійснюються для захисту існуючого державного та суспільного ладу, територіальної недоторканності й незалежності держави від підривної діяльності розвідувальних та інших спеціальних служб ворожих держав, а також від противників існуючого устрою усередині країни [11, с. 151-153]. Відповідно до цього уточнювалося, що органи державної безпеки соціалістичних держав є знаряддям соціалістичної держави, покликаним захищати соціалістичні завоювання трудящих.

Водночас автори юридичного словника замість поняття «сукупність» запропонували більш доречний термін «система», котра мала бути спрямована на охорону політичних та економічних основ радянської соціалістичної держави, її державних кордонів [12, с. 175-176].

Таким чином, в основу радянського тлумачення було покладено поєднання понять «стан» і «здатність», щодо яких велась мова про «систему заходів». Відповідно до цього і було витлумачено поняття «державна безпека». Так, автори Контррозвідувального словника зауважували, що державна безпека – це стан міцності незрушності й непохитності суспільного та державного ладу СРСР в умовах існування як внутрішніх (у перехідний період), так і зовнішніх класово-ворожих сил; здатність радянської держави протистояти підривній діяльності зовнішніх і внутрішніх ворогів [7, с. 72-73]. Згодом популярності стало набувати визначення державної безпеки як системи суспільних відносин. Так, Ю. Долгополов стверджував, що саме суспільні норми регулюють сукупність відносин, які забезпечують непорушність державного і суспільного ладу країни, її військового потенціалу й суверенітету та становлять державну безпеку.

Істотні зміни в політичній та економічній ситуації в країні наприкінці 1980-х років зумовили перегляд концепції забезпечення безпеки держави, вихід вивчення проблем безпеки за межі закритих установ колишнього СРСР. Показовою стала публікація в журналі «Комуніст» В. Рубанова «Від культу секретності до інформаційної культури». Згодом він підкреслив підпорядкований характер інтересів держави інтересам суспільства, наголосивши на суспільній функції держави з погляду безпеки [13, с. 49]. Забезпечення державної безпеки ним ототожнювалося з необхідністю самозбереження держави та її розвитку.

Слід зазначити, що в СРСР термін «державна безпека» розумівся набагато ширше, ніж «безпека суспільства», що зумовлювалось особливостями історичного розвитку суспільства та влади. Сфера безпеки завжди була монополією держави і не тільки в практичному сенсі, а й у теоретичному. Самому ж уявленню про безпеку притаманний досить обмежений характер [10, с. 25-26].

Питання безпеки були окремим соціальним інститутом, що стояв вище багатьох інших. Ці проблеми гостро позначилися в період перебудови. Саме вони зумовили хворобливе реагування суспільної свідомості й неадекватне емоційно-психологічне сприйняття зусиль держави із забезпечення безпеки. Хвилі швидше емоційних, ніж професійних суджень фактично заперечували саму ідею інституту державної безпеки. Усвідомлення необхідності розумних обмежень прийшло лише в останні роки. Так, Д. Вєдєнєєв розглядає тогочасні виступи як складову розвідувально-підривної роботи [14, с. 6-7].

У постбіполярний період процеси світового розвитку останнього часу – глобалізація, руйнація двополюсного світового порядку, цивілізаційна криза – призвели до появи нових викликів і загроз, як наслідок – до нових підходів у вирішенні проблем безпеки будь-якої країни. Попри застереження ряду фахівців, поняття «безпека» набуло надто розмитого значення, на що вказує поширеність терміна «сек'юритизація». З'явилася концепція

human security, наука сек'юритологія. Однак остання зводиться до безпеки життєдіяльності.

У результаті цих тенденцій відбулася зміна ролі держави в сучасній світовій політиці. Хоча режим суверенітету й не ставиться під сумнів, класичний вестфальський суверенітет залишився в минулому. Розпочалося переосмислення ролі держави в суспільному житті. Не можна не погодитися з Г. Новицьким, який вказав на гіпертрофовані в минулому функції держави та необхідність їх зменшення при зростанні ролі громадянського суспільства.

Низка постсоціалістичних країн у нормативно-правовій базі мала закріплені положення, що істотно зближували поняття «державна безпека» та «національна безпека». В Україні це знайшло своє відображення в новій назві спецслужби – Служба **національної** безпеки України (СНБУ). Однак невдовзі законодавець осягнув різний за завданнями й обсягами об'єкт забезпечення безпеки, що випливав би з нової назви спецслужби. Тож логіка взяла своє, і спецслужба отримала нинішню назву – СБУ.

Російський учений С. Гончаров фактично ототожнив ці два поняття, запропонувавши під безпекою країни (національною безпекою) розглядати захищеність якісного стану суспільних відносин, що забезпечують прогресивний розвиток суспільства за конкретних історичних і природних умов від небезпек, джерелом яких є внутрішні й зовнішні суперечності, що також заслуговує на увагу. Саме такий підхід – вивчення суперечностей, які народжуються і зникають, дає можливість, на думку вченого, своєчасно вносити зміни до законодавства залежно від появи чи припинення дії загроз [9, с. 20].

Варто підкреслити, що концепція національної безпеки держави перманентно розвивається відповідно до цінностей, які нація вважає пріоритетними на певному етапі історичного розвитку. Разом з тим сфера безпеки суспільства продовжує залишатися цариною держави. І це певною мірою виправдано, адже держава передусім є механізмом забезпечення безпечного існування соціуму. Так, Г. Новицький, як прихильник теорії суспільного договору, зауважує, що саме безпека соціуму є основним пунктом «угоди», яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом [10, с. 5].

Перегляд поглядів на безпеку спричинив дискусію щодо співвідношення безпеки держави, особи і суспільства. Людина, суспільство і держава виділяються як основні об'єкти безпеки державно організованого суспільства. Однак основним суб'єктом забезпечення безпеки є передусім держава, що здійснює функції в цій галузі через органи законодавчої, виконавчої та судової влади. При цьому державна безпека належить до систем управління та інституту держави, оборони й державної таємниці, а національна безпека – до духовної, моральної, екологічної сторін життя нації [4, с. 46-47]. Зрештою, як справедливо зазначають сучасні дослідники, концентрація зусиль на державній безпеці чи розгляді безпеки особистості, як чомусь протилежному до безпеки держави, є неправомірною [15]. Не можна не звернути увагу й на істотну відмінність між поняттями «етнічна нація» та «політична нація» (під етнічною нацією мається на увазі певна етнічна група; що ж до політичної, то нині такою вважається спільнота громадян певної держави), що свого часу істотно вплинуло на відторгнення поняття «національна безпека» багатьма фахівцями.

Стосовно останнього поняття законодавець дає таке визначення: «національна безпека − захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам…» [16]. Самих загроз у різних сферах суспільства закон нараховує понад 70, причому переважна більшість із них не стосується державної безпеки, а низка положень ст. 7 прямо стосується міжнародної безпеки.

У свою чергу державна безпека може бути визначена як свобода від загроз функ-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ціонуванню державного апарату при одночасному створенні умов для його розвитку й діяльності на користь суспільству.

Однак, якщо відмовитися від поняття «державна безпека» чи розглядати його в контексті національної безпеки, втрачає чіткість сфера діяльності спеціальних служб держави, виникає бажання наділити їх невластивими функціями. При цьому стає другорядною їхня основна діяльність [9, с. 20]. Зрештою, державна безпека не може бути ефективною без постійної підтримки і мусить складатися як із суспільної, так і з державної підсистем безпеки.

Нині більшість авторів визначають безпеку як певну характеристику стану системи та її основних складових. З огляду на це заслуговують на увагу висновки С. Гордієнка про те, що сучасне трактування безпеки як стану захищеності конкретного соціального об'єкта (особи, суспільства, держави) позитивно сприймається в політичних і наукових колах [17, с. 115]. Саме такий підхід у 2001-2004 рр. взято за основу при визначенні терміна «державна безпека» в різних виданнях науково-практичного коментаря до нового Кримінального кодексу України.

Зрештою, саме ст. 111 Кримінального кодексу України чітко вказує на те, що законодавець вважає посяганням саме на державну безпеку: «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України…»

Так, у коментарі за редакцією М. Потебенька і В. Гончаренка зазначено, що державна безпека України – стан захищеності корінних підвалин суспільства, державних інститутів, необхідних для виконання державою своїх функцій з управління загальнозначущими справами суспільства. У виданні за редакцією С. Яценка вказано, що державна безпека України – стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), громадської злагоди, довкілля, національної й релігійної рівності. На відміну від викладеного в першому виданні, в основу останнього варіанта визначення покладено саме стан захищеності, тобто застосовано інший підхід [9, с. 18].

У подальшому термін було доопрацьовано й запропоновано таке визначення: «державна безпека – це стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), громадянської злагоди, довкілля, національної і релігійної рівності» [18, с. 231].

Шкода, але на подальших коментарях позначилися реалії часу. У коментарі за редакцією П. Андрушка, В. Гончаренка та Є. Фесенка державна безпека вже не згадується. Водночас певні міркування з цього приводу висловлюються в коментарі до ст. 111 (державна зрада). Безпосереднім об'єктом державної зради є суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, обороноздатність, державна, економічна чи інформаційна безпека України [19, с. 271]. Усе це характеризувалось як складові національної безпеки.

Варто відзначити контррозвідувальний аспект тлумачення державної безпеки в Кримінальному кодексі України. Водночас це не вичерпувало самого поняття, на що вказував А. Ніколаєв, констатуючи посилання на розвідувально-підривну діяльність іноземних спецслужб. Такий підхід закріплено законодавством України, відповідно до якого контррозвідувальна діяльність – спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки [9, с. 19].

Як зазначає В. Погорілко, «державну безпеку можна розглядати не лише як певний стан держави (державного ладу) і як захищеність її суверенітету, незалежності та інших інститутів, але й як діяльність, тобто визначити державну безпеку і як вид діяльності держави (її функцію), який прийнято називати забезпеченням державної безпеки» [20].

Тож, на нашу думку, задля правильного з'ясування поняття «державна безпека», слід звернути увагу на власне державу. Остання виступає як окремий суб'єкт конституційно-правових відносин у цілo-

му та суб'єкт забезпечення державної безпеки зокрема, виконує функції забезпечення оборони й національної безпеки.

Державна безпека формується на основі безлічі об'єктивних і суб'єктивних процесів і як складна система розглядається у взаємозв'язку таких її базових функціональних елементів, як інтереси, загрози, захист. Тож у політико-правовому аспекті поняття «безпека» можна трактувати як результат діяльності держави, спрямований на досягнення завдань із забезпечення власної та національної безпеки. Водночас розвиток суспільства зумовив виділення економічної та інформаційної безпеки в самостійну функцію як держави, так і суспільства. Серед складових державної безпеки ми можемо відмітити економічну безпеку, інформаційну безпеку, боротьбу із сепаратизмом, протидію політичній радикалізації суспільства.

Найбільш прийнятним сучасним визначенням держави є її трактування як організації політичної влади, необхідної для виконання як класових завдань, так і загальних справ, що випливають із природи будь-якого суспільства. Це визначення точніше за інші й характеризує не лише поняття, а й соціальне призначення держави як інституту, що обслуговує інтереси класів і груп, що перебувають при владі, та самого суспільства.

У загальній теорії держави і права виділяються такі основні ознаки і риси держави: наявність апарату публічної влади, територіальних одиниць, суверенітету, законодавства, грошової системи, системи позик, оподаткування та фінансового контролю [21]. Відповідно, саме їх захищеність, на нашу думку, і можна вважати ознакою державної безпеки.

Тож ми знову повертаємося до питання суверенітету, про подвійну природу якого влучно зауважив М. Капітоненко. Окрім суверенітету *зовнішнього* як захищеності від впливу інших держав, він передбачає *внутрішній* суверенітет – абсолютизацію державних інтересів, їхнє цілковите панування над інтересами суспільства, людини чи соціальних груп [22, с. 209].

Відповідно, й державна безпека має два важливі аспекти. Внутрішній передбачає систему законів, спрямованих на охорону державних інтересів у гуманітарній, політичній та економічній сферах, і проведення ефективної внутрішньої політики держави, яка забезпечує цю систему заходів; і зовнішній, під яким мається на увазі суверенітет, територіальна недоторканність та обороноздатність держави.

Невіддільними від них ми вважаємо «державний інтерес» і «державний механізм», що його реалізує.

Державний інтерес, тобто усвідомлення життєво необхідних потреб країни, становить одну з ключових складових державної політики. Саме на основі державної безпеки й будується державний інтерес, оскільки вона є однією з таких життєво важливих потреб. Водночас слід зауважити, що інтерес не можна класти в основу державної безпеки.

Щодо механізму держави, то не деталізуючи його, лише наголосимо на відмінності цього поняття від поняття державного апарату. Попри чимало спільних рис у цих термінах, державний апарат є складовою механізму держави. А його захищеність – однією зі складових державної безпеки.

Таким чином, державна влада – це система сформованих у порядку, передбаченому Конституцією та законами України, органів, які уособлюють законодавчу, виконавчу і судову владу. Державний апарат виступає в якості інструменту, за допомогою якого державна влада втілює в життя волю народу. Невід'ємними ознаками державної влади є її суверенність, тобто верховенство, повнота, неподільність, самостійність, незалежність від будь-якої організації (або особи) як усередині країни, так і за її межами [19, с. 264; 18, с. 227]. Тож, фактично, питання державної безпеки зводиться до питання захищеності державної влади.

Цікава думка про тотожне сприйняття за сучасних умов понять «державна безпека» і «безпека держави» була висловлена С. Гордієнком, який запропонував такі визначення: безпека держави – це спроможність системи суспільних відносин (у політичній, економічній, воєнній, науково-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

технічній та інших важливих сферах діяльності суспільства), що безпосередньо пов'язана із забезпеченням оптимального функціонування її інститутів (насамперед державної влади), забезпечити безпеку держави, особи і суспільства за конкретного балансу їхніх життєво важливих інтересів; державна безпека – форма (різновид) національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інституцій, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз [19, с. 115].

Проти такої тотожності категорично виступили С. Володін, А. Ніколаєв, А. Опальов, ряд інших учених. З огляду на напрацювання російських науковців А. Опальов пропонує визначити державну безпеку як стан захищеності основ конституційного ладу, політичного, економічного, оборонного, науково-технічного та інформаційного потенціалу держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, спричинених іноземними спецслужбами та організаціями, злочинними структурами, групами чи окремими особами. На думку вченого, у широкому розумінні державна безпека – це захищеність підвалин існування держави, тобто державна безпека є вищим зрізом національної безпеки. І не можна зіставляти її з іншими видами безпеки як рівнопорядкову. Державна безпека охоплює всі інші види безпеки, виокремлюючи в них свій об'єкт [9, с. 20].

Тож ведучи мову про державну безпеку, слід її звести до безпеки держави, тобто стану надійної захищеності життєво важливих інтересів і докорінних основ існування останньої. Безпека держави означає захищеність політичної системи влади з притаманними їй основними ознаками [23, с. 75-76].

Стосовно захищеності маємо на увазі здатність держави протистояти ворожим посяганням або відсутність самої можливості руйнівного впливу на неї.

Висновки

Нині більшість авторів визначають безпеку як певну характеристику стану системи та її основних складових. Загалом це багатопланове явище, що охоплює всі сфери й рівні державного життя.

Зважаючи на розглянуті чинники та динаміку наукових поглядів, вважаємо, що державна безпека – це система гарантій, що передбачає збалансований стан функціонування держави, під яким маємо на увазі стан міцності та непорушності державного і суспільного ладу держави, її територіальної цілісності й незалежності у визначенні зовнішньої та внутрішньої політики. Це передбачає і стан захищеності, гарантований системою суспільних відносин та здатністю держави протистояти глобальним викликам і ворожим діям суб'єктів міжнародних відносин.

Тобто йдеться про захищеність державного суверенітету, державного апарату конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України від зовнішніх і внутрішніх загроз. Державна безпека досягається шляхом прогнозування, попередження, виявлення та мінімізації негативного впливу існуючих і ймовірних загроз основним ознакам держави та дає їй змогу ефективно реалізовувати своє соціальне призначення щодо забезпечення подальшого розвитку особи, суспільства й держави.

Головними напрямами державної політики у сфері забезпечення державної й громадської безпеки на довгострокову перспективу повинні стати посилення ролі держави як гаранта безпеки особистості, удосконалення відповідного правового регулювання.

Література

1. *Храбан І. А*. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур / І. А. Храбан. – К. : Варта, 2005. – 544 с.

2. *Зданович А. А*. Спецслужбы в зеркале социологии / А. А. Зданович, И. И. Васильев // Труды общества изучения истории отечественных спецслужб. − М., 2005. − Т. 2. – С. 7-51.

3. Алфавит полицейских законов, разъяснений и циркуляров / Сост. В. М. Попов.– Кобеляки, 1913. – 730 с.

4. Государственная тайна и ее защита в Российской федерации : Учебное пособие / Под общ. ред. М. А. Вуса и А. В.Федорова. 3-е изд., испр. и доп. ; Предисловие Р. М. Юсупова. – СПб. : Изд. Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 752 с.

5. *Васильев С.* Новые подходы к понятию безопасности России / С. Васильев [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://www.rau.su/observer/N03_99/3_09.HTM

6. *Кучма Д. Я.* «Міжнародна безпека» у семіотичних системах / Д. Я. Кучма // Державна політика забезпечення національної безпеки України : Актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання. Матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого 2013 р.). – К. : НАДУ при Президентові України, 2013. – С. 92-99.

7. Контрразведывательный словарь / Отв. ред. В. Ф. Никитченко. – М. : ВШ КГБ при СМ СССР, 1972. – 373 с.

8. История советских органов государственной безопасности : Учебник / Под. ред. В. М. Чебрикова. – М. : ВШ КГБ при СМ СССР, 1977. – 594 с.

9. *Пилипчук В. Г.* Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» / В. Г. Пилипчук // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 17-20.

10. *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : Монографія / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

11. *Карпушин Г.* Государственная безопасность / Г. Карпушин // Большая советская энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1972. – С. 151-153.

12. Юридический словарь / Глав. ред. П. И. Кудрявцев. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – Т. 1. – С. 175-176.

13. *Рубанов В. А.* Демократия и безопасность страны / В. А. Рубанов // Коммунист. – 1989. – № 11. – С. 43-55.

14. *Веденеев Дмитрий.* Последний рейд комиссара / Дмитрий Веденеев // Секретные материалы. – 2009. – № 23 (277). – С. 6-7.

15. *Балуев Д. Г.* Личностная и государственная безопасность : современное международно-политическое измерение : дисс. … докт. полит. наук. – Нижний Новгород, 2004. – 487 с.

16. Закон України «Про основи національної безпеки» // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – С. 351.

17. *Гордієнко С. Г.* Сутність та зміст поняття «державна безпека» / С. Г. Гордієнко // Стратегічна панорама. – 2003. – № 2. – С. 114-120.

18. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. − 2-ге вид., перероб. та доп. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К. : А.С.К., 2003. – 926 с.

19. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : У 2 т. – Т. 1 / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта; КНТ ; Центр навчальної літератури, 2009. – 964 с.

20. *Радовецька Людмила Василівна*. Концептуальні положення забезпечення державної безпеки України / Людмила Василівна Радовецька // «Актуальна юриспруденція». Юридичні науково-практичні інтернет-конференції [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=658:081013-20&catid=79:2-1013 & Itemid =98&lang=ru

21. *Моисеев А. А*. Суверенитет государства в современном мире. Международно-правовые аспекты / А. А. Моисеев. – М. : Научная книга, 2006. – 246 с.

22. *Капітоненко М. Г.* Міжнародні конфлікти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Г. Капітоненко. – К. : Либідь, 2009. – 352 с.

23. *Корж І. Ф.* Державна безпека : методологічні підходи до системи складових поняття / І. Ф. Корж // Правова інформатика. – 2012. – № 4 (36). – С. 72-78.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Comparative analysis of the main aspects of parliamentarism in the process of state development after declaration of independence in Ukraine and Belarus

L. Balykina
Assistant Professor of the State-legal Department at the University of Economics and Law 'KROK'

The article discusses the concept of parliamentarism model, its development in Ukraine and Belarus after proclamation of their independence. These two neighboring states are similar in their historical, mental, social, economic and political properties, which led to conduct a comparative analysis of state development processes in Ukraine and Belarus. The importance of formation and development of parliamentary system is determined by the democratic course, which is selected by people of the newly independent states.

Key words: *Parliament, parliamentarism, the supreme legislative body of the country, the Verkhovna Rada of Ukraine, the National Assembly of the Republic of Belarus.*

У статті розглянуто концепцію інституту парламентаризму, його розвиток в Україні та Білорусі після проголошення незалежності. Вказані держави схожі у своїх історичних, ментальних, соціальних, економічних і політичних властивостях, що зумовило проведення порівняльного аналізу державотворчих процесів у них.. Важливість формування та розвитку парламентської системи визначається демократичним курсом, обраним народом нових незалежних держав.

Ключові слова: *парламент, парламентаризм, вищий законодавчий орган країни, Верховна Рада України, Національні Збори Республіки Білорусь.*

В статье рассматривается концепция института парламентаризма, его развитие в Украине и Беларуси после провозглашения независимости. Указанные государства схожи в своих исторических, ментальных, социальных, экономических и политических свойствах, что обусловило проведение сравнительного анализа процессов государственного строительства в них. Важность формирования и развития парламентской системы определяется демократическим курсом, выбранным народом новых независимых государств.

Ключевые слова: *парламент, парламентаризм, высший законодательный орган страны, Верховная Рада Украины, Национальное Собрание Республики Беларусь.*

Challenge problem

The parliamentary system is studied today by the scholars as a juridical and political institute. The mentioned categories are crossing in the process of examination of these aspects. Under juridical research method the parliamentarism is analyzed as a system of government. In this scholar work the main discovered subject is a legislative body, its place and role in the government, its structure. An important implication of author's research is based upon the fact that there are no manuscripts containing a comparison of parliamentarism as a juridical institute in Ukraine and in Belarus.

A review of recent studies and papers

A number of questions of establishment of parliamentary system in Ukraine are debatable and current. The specifics of a particular perspective of this article is to analyze the

legal framework of Ukraine and Belarus, researches of domestic and foreign scientists, in particular E. Abramenko, V. Bozhanova, A. Gorelik, V. Zhuravsky, A. Melville, A. Skripnyuk, K. Sokolova, T. Fantsuz-Yakovets, Shapoval and others.

Remaining challenges

Solutions to escalated issues of parliamentarism in Ukraine today's differs. The analysis of the experience of establishment of parliamentarism in Belarus is an important example for comparing it, applying it to solve problems in the Ukrainian parliamentarism.

Draw the objectives of research

The purpose of this paper is a chronological analysis of the events related to the process of state developing after independence of Ukraine and Belarus, and the allocation of the main points that affect the formation of parliamentarism.

Discussion

The interpretations of a term *parliamentarism* are different, as according to research statistics the scholarly works interpret this institute in different ways. However, on the author's opinion, the most proper concept of a term *parliamentarism* is following. Parliamentary system is a system of government with strong representative features in which body of representation of the people by common rule actively participates only in practice of legislative authority and has powers to control the government. The opportunity to actively influence on the government by representative branch is legally secured in the parliamentary system. However, spreading of the representative principle is not achieved by formal submission by the Government to Parliament. Parliamentarism is not, in any case, the mixture mode of the authorities. Parliamentarism is the mode of comparative and moderate separation of powers, involving the fundamental independence of the legislative and executive supreme bodies. In the parliamentary state the Parliament doesn't govern directly. But it has an active influence on governance by modeling the government program of activities and has legally guaranteed means to insist on the implementation of this program. [1, c. 425-426].

This concept of a term *parliamentarism* informs our understanding of parliamentary system as a system that based on the separation-of-powers. The separation of powers is used interchangeably with the trias politica principle. Under this model the power in state is divided into tree branches: executive, legislative, and judiciary. One of the commonly attributed advantages to parliamentary system is a strong legislative authority while the form of government does not necessarily impact on the authority of parliament.

Since 1990, Ukraine and Belarus are appeared on the world map as two independent states. State-building process of newly independent countries has begun with choosing of the form of government and with formation of system of administration. Since 2014 Ukraine is having a semi-presidential system (parliamentary-presidential republic), and Belarus is having a presidential system. The formation of these states of former Soviet Union is continuing, and the state-development processes are quite difficult. The problems that accrued on this path are similar for both countries but the ways of solving them differ significantly. These states are similar in their mental, politic, economic and social features. By studying and analyzing the experience from the neighboring state Ukraine may avoid gaining negative tendencies by means of learning from mistakes of its neighbor and use positive state-building features.

On June 28, 1996 the Verkhovna Rada (the Parliament) of Ukraine on behalf of the Ukrainian people – Ukrainian citizens of all nationalities, guided by the Act of Declaration of the Independence of Ukraine dated August 24, 1991, approved by the national vote on December 1, 1991, has adopted the Constitution as the Fundamental Law of Ukraine. The Constitution codified that *the sole body of legislative power in Ukraine shall be the parliament – the Verkhovna Rada of Ukraine* (Constitution of Ukraine 1996). It has one chamber. Members of Parliament are called People's Deputies. [2]

On December 8, 2004 was held a constitutional reform through the adoption of the Law

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

of Ukraine "On Introducing Amendments to the Constitution of Ukraine". The articles 76, 78, 81-83, 85, 87, 89, 90, 93, 98, 112-115 of the Constitution were amended. The main reform took place in the political system, namely: *the transition from a presidential-parliamentary to parliamentary-presidential republic*. But over the time and under certain "political colour" it became clear that Ukraine had not been ready for such changes. According to the Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 20-rp/2010 dated September 30, 2010 the Law of Ukraine "On Introducing Amendments to the Constitution of Ukraine" was recognized as non-constitutional because of violation of the constitutional procedures, its consideration and adoption. [3]

On February 1, 2011 was enacted the Law of Ukraine "On Amendments to the Constitution of Ukraine" regarding regulation of regular elections of the President of Ukraine, deputies of Ukraine, deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, deputies of councils and elections of heads of cities, towns and villages. The Verkhovna Rada of Ukraine of sixth convocation, extended the Parliament term to 5 years. [4]

On November 17, 2011 a new Law of Ukraine "On Elections of People's Deputies of Ukraine" was adopted. The Ukrainian parliament is elected for 5 years and consists of 450 members. Under the re-introduced mixed electoral system, half of the Verkhovna Rada shall be elected proportionally from political party lists and half in single mandate constituencies with a simple majority vote. The Law also specified the prohibition of participation in the election by blocs of political parties. For parties, the electoral threshold will increase to 5% under the previous 3% [5].

Recent political events in Ukraine resulted the following changes to the Constitution of Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law " On recovery of certain provisions of the Constitution of Ukraine" dated 21 February 2014. That created the changes and the reapportionment of supreme bodies powers. The highest legislative body of Ukraine actually turned amendments to the Constitution, which were introduced in 2004. According to these amendments Ukraine becomes a presidential-parliamentary republic once more.

The historical development of Ukrainian parliamentarism leads to the conclusion that the transition to parliamentary-presidential form of government is necessary result for our country. Further dynamic of parliamentarism in Ukraine depends on the formation of capable civil society structures, large numbers of middle class and, consequently, the corresponding multi-party system (the smaller the better) with strong centrist parties and a gross number of voters.

By examining the historical development of Belarusian parliamentarism, it worth to be stressed out that the Constitution of the Belarusian Soviet Socialist Republic (1978) fixed the Supreme Council as the *highest standing body of state power* [6].

V. Bozhanov has noted in his monograph (written together with other authors) that since the collapse of the USSR the deputies were *'swimming' in power*, but did not know how to use it as intended, and especially – how to solve the problems of the country. All hopes were associated with the Government, which could give a directive to require a report on their performance; could administer a rebuke of departmental ministers; and could threaten them by resignations; and so on [7, c.89].

During 1991-1994 there was an ambiguous and controversial issue regarding the form of government in Belarus. Well-known Russian political scientist A. Melville noted that it was clear that in a parliamentary republic governing body of state power should be the Parliament. The Government should be formed on the basis of the parliament and be responsible to him [8, c.254]. In the said period, the Government of Belarus was fully controlled and directed by the Supreme Council of the Republic of Belarus, but in a specific form similar to the Soviet parliamentary system, where Councils centered both legislative and executive branches. Under these circumstances, the government didn't embody the highest executive branch of government, but was the executive authority within the parliamentary structure. The Prime Minister was

not independent in his own activities and did not claim to have a major role in public life.

Therefore, the Constitution of Belarus has evolved taking into consideration the relevant experience and perspective. During discussion of the draft of the Constitution of the Republic of Belarus it seemed that the most controversial issue was the establishing of the institute of presidency. Three positions were formed on the issue:

1) Institute of the President is vitally important for the Republic;

2) Institute of the President is required, but only if it is balanced with powers, and a system of checks and balances will be formed;

3) Institute of the President will not be inducted, but instead a strong parliamentary position should be created.

The Constitution of the Republic of Belarus was adopted on March 15, 1994. The institute of presidency was assigned in the Constitution of the Republic of Belarus. It was formalized that the president shall be the Head of State and the executive branch; while the Supreme Soviet of Belarus will be a legislative body *dominating* over the executive body. By such separation of powers the Constitution created a potentially unavoidable conflict between the President and the Parliament. The Constitution of the Republic of Belarus assumed the system of checks and balances of powers by each other.[9] However, the Constitution itself didn't solve anything. It appeared that in Belarus the opportunity to use *checks* and *balances* is wider for the President but not for the Supreme Council. The President had power over the ministries and other central agencies of the country as well as over variety of resources. These formed a powerful potential for the authority of the President. While the Parliament remained a real *holder* of state power within its powers and authorities.

A struggle for power began between the President and the Supreme Council of Belarus. On July 21, 1994, the day after the President made his oath, the Supreme Council had made it clear that he was going to control the Constitutional Court, which had the right to cancel any legislative act in the country (as well as the president's one) if it did not match with the Constitution of the Republic of Belarus.

The need of constitutional reform was caused due to objective factors. The Constitution of the Republic of Belarus in 1994 has originally created the imbalance between the functions and powers of the Supreme Council and of the executive body. The consequence was the dominance of the Supreme Council of the Republic of Belarus over the other two bodies of government. The activities of Parliament were enshrined in law and had made it possible to confirm, to determine and to modify the powers of all other organs by sole discretion. The Constitution stated that the Supreme Council of the Republic of Belarus should adopt and amend the Constitution, enact laws and regulations, supervise their implementation and interpret the Constitution and laws etc.; these powers actually allowed to make decisions on any issues.

On November 24, 1996 a national referendum on amendments and additions to the Constitution of the Republic of Belarus was held. This referendum stipulated the establishment of the bicameral parliament – the National Assembly of Belarus, which should consist of two chambers – the Council of the Republic and the House of Representatives. The main result of the referendum was positive assessment on the issues by the people of Belarus. On November 26, 1996 the Supreme Soviet adopted a law confirming the regulatory nature of the republican referendum. The new edition of Constitution has formed a balance of powers of the branches of government. The President of the Republic of Belarus should be the head of State, the guarantor of the Constitution of the Republic, the rights and liberties of man and citizen; while the Parliament is a representative and legislative body of the Republic of Belarus; the Government – the Council of Ministers of Republic of Belarus – the central body of state administration. [10]

As a result of constitutional reform the branches of power in the Republic of Belarus had reached a consensus and had subsided the controversies between them. This was due to the fact that the Supreme Council could not

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

stand the political struggle and gradually surrendered their positions under the persistency and vigorous actions of the President. The crisis of parliamentarism was irreversible at that historic moment. Consequences of amendments to the Constitution of the Republic of Belarus codified a bicameral parliament – the National Assembly of the Republic of Belarus. It should consist of two chambers – the House of Representatives and the Council of the Republic.

The House of Representatives shall represent the interests of all Belarus citizens, it shall legislate the issues listed in Article 97 of the Constitution of the Republic of Belarus.

The Council of the Republic shall be a chamber of territorial representation and shall prepare issues that fall within the jurisdiction of the chamber (article 98 of the Constitution of the Republic of Belarus). The Council of the Republics' activities are aimed to provide high-quality, well-developed laws.

The term of the Parliament shall be four years. Belarus used the majoritarian system of elections. The lower house of Parliament – the House of Representatives is composed of 110 deputies elected by the citizens of the Republic of Belarus. The upper house of Parliament – the Council of the Republic is a body of territorial representation. The Council of the Republic shall consist of eight deputies from every region (oblast) and the city of Minsk, elected at the meetings of deputies of local Councils of deputies of base level of every region (oblast) and the city of Minsk from their ranks. Eight members of the Council of the Republic shall be appointed by the President of the Republic of Belarus. [10]

The amendments to the Constitution of Belarus in 1994 gave an opportunity to develop an independent state, but parliament had lost its supremacy in the government. These changes made possible for parliamentarism in the Republic of Belarus to develop in a new direction.

Based on these key events that took place in the process of Parliaments' changes and developments of the Republic of Belarus and of Ukraine, the author distinguished the main features of the legislative body that emerged after collapse of the Soviet Union.

The Verkhovna Rada of Ukraine has unicameral structure of the parliament, is the sole legislative power in Ukraine, has mixed election system of People's Deputies, the Parliament shall retain its power for a five-year term.

The National Assembly of the Republic of Belarus has bicameral structure of parliament, is a representative and legislative body, has a majoritarian election system of deputies of the House of Representatives, the term shall be 4 years.

In the Republic of Belarus the parliamentary system is *institutionally framed and opened for improvements* [11, c.17-18]. The author agrees with this excerpt and Ukraine should put into practice a positive Belarusian experience. By following the formation process of legislative body in Ukraine and in the Republic of Belarus, the author is willing to emphasize two distinguishing features which could help Ukraine to develop and improve the parliamentary system; and actually become democratic, social, law-based state as stated in the Article 1 Constitution of Ukraine. First important and significant feature is the structure of the Parliament. Ukrainian Parliament has one chamber while the Parliament of the Republic of Belarus has two chambers. Ukrainian scientists are divided into two groups: opponents and followers of such possible changes. The main argument of opponents is that bicameralism is common for federal states but worldwide experience shows that a lot of unitary states have bicameral parliaments (Belarus, Poland, Romania, Czech Republic, France, etc.). The Republic of Belarus is unitary state but the National Assembly has two chambers. The Belarusian Parliament is working in a proper way and the Republic of Belarus is developing as democratic state. There are also adversaries and followers of bicameralism in the Republic of Belarus, but prestigious scientists (e.g., E. Abramenko, V. Bozhanov, L. Semenova) prove in their scholarly works that bicameral parliament is the best invented structure for democratic society and for the Republic of Belarus.

The formation of bicameral parliament in Ukraine would be useful due to such factors:

legislative process needs improvements, because of deadlocks that occurred frequently; *second chamber may become an arbiter in political and legislative processes*; also the formation of second chamber *would contribute to strengthening of the Verkhovna Rada of Ukraine*, and would be useful for *formation of new level of Ukrainian parliamentarism culture* [12, c. 142].

It's important to choose a proper structure for legislative body, because it determines the strong role of parliament for governance. Visa versa the form of governance does not always secure stable and significant role of parliament. The Republic of Belarus has presidential system and, the author believes that, at the same time the role of Parliament in Belarus is more stable than in Ukraine where there is a semi-presidential system (presidential-parliamentary republic). *Concurrently, an elected assembly was created to co-exist with the president on the basis of a principle referred to as the "separation of powers"* [13]. It doesn't mean that Ukraine has to become a presidential republic; it means that Belarusian experience is useful in spite of differences in the form of government.

Another distinguishing feature is that the Constitution of the Republic of Belarus allocates that the National Assembly of the Republic of Belarus is *a representative and legislative body*. The Constitution of Ukraine formalizes that the Verkhovna Rada of Ukraine is *the sole body of legislative power*. This comparison supports our understanding of importance to codify the representative characteristic of the Parliament in the Fundamental Law of Ukraine. Parliament is the representative body because it's elected by people.

The chosen course of our independent country – is to built a democratic state, certifies that the main feature of representative democracy is Parliament – a nationwide representative authority that operates on a regular basis and has *with highest priority* a legislative function, as examined by the famous Ukrainian scientist V. Shapoval. Its operation is appropriate only under a democratic political regime. The phenomenon of parliamentarism is associated with the existence of such a regime, which shows the organization of public dominion, which is characterized by determination of lead or specific and essential role of Parliament [14]. Referring to the opinion of the famous scientist Vladimir Shapoval, the author of this article emphasized the important role of the parliament in the process of building legal and democratic state, and with the formation of a national representative body of power. The current Verkhovna Rada of Ukraine is the representative body of the people, it follows by the parliamentary election system, by the actual name of the representatives – *"People's Deputies"* and by the principles of activities. A logical question appears as a consequence, why the representative character of Ukrainian parliament is not fixed in the Constitution of Ukraine. Referring to the experience of neighboring countries, the author emphasized that this special role, which is common only to Parliament, is enshrined in the Constitution of the Russian Federation and Belarus. Moreover, the Basic Law of the recognized democratic countries like France, USA. AtUK (in uncodified constitution, the Act of Parliament (1911), established the principle of popular representation being a basis for formation of the second chamber). [15]

Notwithstanding the above, it is advisable to agree with the thesis of V. Zhuravsky, a known lawyer, who carefully analyzes the theoretical and legal aspects of parliamentarism in Ukraine today and writes that, referring to the representative character of Parliament, it is better to refrain from defining the parliament as the sole representative body. [16, c. 86] This statement is valid unless there is only one national government body in the state which is formed directly by the people [17, c.87]. However, under the current Constitution of Ukraine (Part 1, Article 103), except from the parliament (Verkhovna Rada of Ukraine) there is also the institute of president which is formed by means of national elections.

Scientists have different points of view on the absence of the position of a parliaments' representative characteristic in the Basic Law (Article 75). In particular, regarding the need

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

to supplement Art. 75, as V. Opryshko points out [18, c. 55; 23, c. 67]. In his opinion, the expanding of content of this article is fully consistent with the provisions of Chapter second of Declaration of State Sovereignty of Ukraine in 1990, stating that only Verkhovna Rada of Ukraine can act on behalf of all the people. [19, c.250] This proposal to amend Art. 75 of the Constitution of Ukraine is also supported by M. Teplyuk, who directly connects the development of representational aspects with the development of the principles of parliamentary democracy and the rule of law, as well as with building of a civil society [20, c. 255].

Ukrainian recognized expert in the field of parliamentary and constitutional law L. Krivenko argues the necessity to complement the article 75 of the Constitution of Ukraine with position that the Verkhovna Rada of Ukraine is the sole representative body of the people. Her position on definition of the parliament as the sole representative body of the people is supported by the fact that the president is not a representative both of the people and state, therefore there are no grounds for assuming the possibility of two of the people's representatives (which is dangerous and harmful, since it implies the emergence of the phenomenon of so-called «*representative dualism*") [21, c. 15-17].

At the same time another respectful Ukrainian scientist V. Shapoval expresses the opposite point of view to amend the article 75 of the Constitution of Ukraine. In his view, the wording used in the Constitution of Ukraine, is optimal from both theoretical and formal legal points of view. Indeed, firstly, the contents of the Constitution doesn't give reason to believe that the parliament is the only representative body of the people, and therefore, the formula, which reflects the legislative function of the Parliament, cannot be extrapolated to the representative function (id est the definition of a "*unified representative body of state authority is the Parliament*" is incorrect from the point of view prevailing in the Ukrainian system of state power). Secondly, as this author shows, the definition of the parliament as *the highest representative body* isn't entirely successful, since in this case, a system of *higher* and *inferior* organs of popular representation is emerged, that may reproduce the former Soviet Union representative system, with its hierarchical subordination character. And, finally, as noted by V. Shapoval, elective political office is not connected with the Parliament itself, as a public authority, and with the People's Deputies. This means that Parliament is an indirect representation, and it is based on the mandate of deputies [22, c. 15]. The debate about the additions and changes in article 75 of the Constitution of Ukraine is continuing, but by analyzing the experience of foreign countries, it is noted that the basic laws state the parliament as not only the legislative body, but also as a representative one.

However, the most important power of Parliament is a function of representation. Any other institution can't compete in its performance with Parliament. This function is *the most significant foundation* for all other areas of activities [7, c.158]. The Parliament represents the interests of all people. Its activities primarily include the development and adoption of laws, approval of a budget and control over government. The parliamentary system is the model of representation by asserting rights of all people in the legislative process, so legislative power has to be representative.

Parliamentarism predicates on the centuries-old justification that the people must decide in their entirety how to be governed… In this context, the notion of the representative of acting on behalf of the whole people and not an interest group, guarantees the freedom of speech, and publicized political discourse, that become sensible components of parliamentarism [23].

Conclusions

1. Little more than twenty years have passed since the declaration of independence in Ukraine and in the Republic of Belarus. The transformations occurring in the states are leading them to become democratic, social, law-based states.

2. Parliamentarism is developing in the Republic of Belarus and has more pronounced characteristics than in Ukraine and the main

distinguishing feature is a bicameral structure of the legislative body of the Republic of Belarus.

3. Another considerable difference between Ukrainian and Belarusian Parliaments is that the Constitution of Belarus entrenches the representative characteristic of the National Assembly. It is important to recognize this feature of Parliament in the Constitution of Ukraine.

4. Ukraine is moving toward in establishment of the rule of law state. The experience of Belarus is integral example for Ukraine. Ukraine has the opportunity to borrow the positive aspects in the development and formation of the parliament.

References

1. *Соколов К. Н.* Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентарного строя / К. Н. Соколов. – СПб. Типография «Печатный труд», Прасешный пер., 4. – 1912. – 432 с.

2. Constitution of Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/site/const_eng/constitution_eng.htm

3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. − 2005. − № 2. − С. 44. (Закон визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 20-рп/2010 від 30 вересня 2010 р. у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття).

4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України, щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 1 лютого 2011 // Відомості Верховної Ради України. − 2011. − № 10. − С. 68.

5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопад 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 97. – С. 16. – Стаття 3526. – Код акта 59512/2011.

6. Конституция (Основной закон) Белорусской Советской Социалистической Республики от 14 апреля 1978 г. (с изменениями и дополнениями, внесенными Законами БССР от 21 июня 1979 г. и 27 октября 1989 г.) [Електронний ресурс] / Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. − Режим доступу : http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2081 (Утратила силу).

7. Парламентаризм в Беларуси : монография / В. А. Божанов [и др.] ; [под ред. В. А. Божанова, А. В. Горелика] ; Част. учреждение образования «Ин-т парламентаризма и предпринимательства», каф. политологии и гуманит. дисциплин. − Минск : Иппокрена, 2010. — 230 с.

8. Политология: учебник / А. Ю. Мельвиль [и др.]. − М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, ТК Велби. − Проспект, 2005. − 624 с.

9. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, 15 сакавіка1994 г. [Електронний ресурс] / Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. — Режим доступу : http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2091 (Утратила силу).

10. Constitution of the Republic of Belarus [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.belarus.net/costitut/constitution_e.htm#S E C T I O N I PRINCIPLES OF THE CONSTITUTIONAL SYSTEM.

11. *Абраменко Е. Г.* Становление и развитие парламентаризма как политического института в переходном обществе : автореф. дис. … канд. полит. наук : 23.00.02 / Е. Г. Абраменко ; Белорусский государственный университет. – Минск, 2010. – 24 с.

12. *Француз-Яковец Т. А.* Учреждение двухпалатной структуры Парламента в Украине : необходимые условия и возможные последствия / Т. А. Француз-Яковец // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия *D.* Экономические и юридические науки. – № 5. – 2012. – С. 141-144.

13. *Riggs, Fred W.* Presidentialism vs. Parliamentarism: implications for the triad of modernity [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www2.hawaii.edu/~fredr/6-lap9a.htm#end

14. *Шаповал В.* Від «богословської бесіди монархів» до «національних зборів» / В. Шаповал // Віче. – 2006. − № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.viche.info/journal/241/

15. Constitution of UK in Russian. Конституционные акты Великобритании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/Nika/AppData/Local/Temp/Rar$EX00.416/R.HTM

16. *Журавський В. С.* Український парламентаризм на сучасному етапі : Теоретико-правовий

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

аспект / В. С. Журавський. − К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. − 248 с.

17. *Журавський В. С.* Парламент України в системі органів державної влади / В. С. Журавський // Парламентська реформа: теорія та практика. − К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2001. − Вип. 6. − С. 86-96.

18. *Опришко В. Ф.* Проблеми парламентського реформування як складової державно-правової реформи в Україні / В. Ф. Опришко // Парламентська реформа : Теорія та практика. − К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2001. − Вип. 6. − С. 50-74.

19. Конституції і конституційні акти України : Історія і сучасність. − К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. − 400 с.

20. *Теплюк М. О.* Парламент України : Деякі питання вдосконалення конституційного статусу / М. О. Теплюк // Парламентська реформа : Теорія та практика. − К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2001. − Вип. 6. − С. 250-265.

21. *Кривенко Л. Т.* Верховна Рада України / Л. Т. Кривенко. − К. : ІнЮре, 1997. − С. 15-17.

22. *Шаповал В. М.* Парламентаризм і законодавчий процес в Україні / В. М. Шаповал, В. І. Борденюк, Г. С. Журавльова. − К. : Вид-во УАДУ, 2000. − 216 с.

23. *Schmitt, Carl.* The Crisis of Parliamentary Democracy. Translated by Ellen Kennedy. (MIT Press, 1988). Original publication: 1923, 2nd ed. 1926. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://voices.yahoo.com/carl-schmitt-difference-between-parliamentarism-3133678.html?cat=38

Аналіз політико-правових аспектів громадянської правосвідомості

І.О. Панчук
здобувач кафедри теорії та історії держави і права, Інститут права ім. І. Малиновського Національного університету «Острозька академія»

У статті досліджено взаємозв'язок інституту громадянства та явища правосвідомості. Проаналізовано особливості такого виду правосвідомості, як громадянська правосвідомість. Визначено основні перешкоди в процесі формування високого рівня громадянської правосвідомості українців та окреслено шляхи їх подолання.

Ключові слова: *громадянство, громадянська правосвідомість, громадянська активність, публічний інтерес.*

В статье исследована взаимосвязь института гражданства и явления правосознания. Проанализированы особенности такого вида правосознания, как гражданское правосознание. Определены основные препятствия в процессе формирования высокого уровня гражданского правосознания украинцев и намечены пути их преодоления.

Ключевые слова: *гражданство, гражданское правосознание, гражданская активность, публичный интерес.*

The article investigates the interconnection of the institute of citizenship and the phenomenon of legal consciousness. It analyses peculiarities of such kind of legal consciousness as civil legal consciousness. The article identifies the main obstacles in the process of formation of high level of civil legal consciousness of Ukrainians, and outlines the principal ways to overcome them.

Key words: *citizenship, civil legal consciousness, public activity, the public interest.*

Постановка проблеми

Правова наука вже тривалий час вивчає інститут громадянства як втілення особливого зв'язку між особою та державою. Дослідники відкрили, розглянули і з'ясували сутність багатьох його компонентів, у тому числі особливості суб'єктного складу, дії в часі та просторі, а також взаємні права та обов'язки держави і громадян. Однак у правових і політичних відносинах між державою та громадянином, окрім зовнішнього, існує внутрішній аспект, що втілюється саме в індивідуальній і суспільній правосвідомості. Утворення та подальше існування держави залежить від правової свідомості її громадян. У процесі побудови та функціонування державного апарату саме вони вирішують питання про форму і зміст останнього, легітимність державної влади та основні напрями її зовнішньої політики. Обґрунтованість і доцільність рішень, які приймають громадяни в процесі взаємодії з державою, їх демократичне спрямування залежать від стану індивідуальної та суспільної громадянської правосвідомості, що є джерелом правової та політичної волі народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковий аналіз питань, пов'язаних із громадянською правосвідомістю, здійснювали такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як Н.М. Богомолова, Ю. Габермас, І.Ф. Габідулін, І.А. Геляєва, В.Б. Ковальчук, А.С. Літягіна, В.І. Московець, В. Ольмезов, З.Б. Хавжокова, А.Б. Хубієва та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У своїх дослідженнях науковці аналізували лише окремі аспекти громадянської правосвідомості, наприклад, процес

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

її формування та впливу на певні сфери суспільного та державного життя. Однак комплексного підходу до з'ясування сутності громадянської правосвідомості та її значення для правового та політичного устрою країни у вітчизняній правовій науці на сьогодні немає.

Формулювання цілей статті

Зважаючи вказане, існує необхідність системного та комплексного дослідження громадянської правосвідомості як особливого виду правосвідомості, що супроводжує існування громадянського суспільства та правової держави, а також за певних умов може сприяти їхньому становленню або ж перешкоджати йому.

Виклад основного матеріалу дослідження

Юридична природа громадянства розкривається через низку ознак, серед яких дослідники виявляють передусім ті, що характеризують зовнішні, найбільш видимі сторони громадянства. Тому не випадково, що громадянство в першу чергу характеризується як належність особи до держави, як форма правового зв'язку особи з державою [2, с. 19]. Звісно, такий зв'язок передбачає глибоке усвідомлення його обома сторонами – громадянами та державою в особі її уповноважених представників.

Слід акцентувати увагу на тісному переплетенні в межах інституту громадянства правового та політичного аспектів. Так, на думку дослідників, громадянство є основною ознакою приналежності до держави, що гарантує громадянинові доступ до активного та пасивного виборчого права, а отже, й можливість вести активний діалог з політичною елітою, взаємодіяти в політичній системі [3, с. 62]. Так само тісно пов'язані у свідомості людини право та політика. Тому, говорячи про осмислення особою та суспільством статусу громадянина, мусимо вказати, що відбувається воно в площині і правової, і політичної свідомості.

Варто наголосити й на тому, що у правовій і політичній науці громадянство також розуміють як наявність у особи певної сукупності громадянських прав та обов'язків. Доцільно, у зв'язку з цим, навести думку відомого німецького філософа та соціолога Юргена Габермаса, який писав, що юридично встановлений статус громадянина залежить від пристосованості гармонійного підґрунтя мотивів і переконань громадянина, орієнтованих на спільне благо – мотивів і переконань, які не можна нав'язати людині через право [4, с. 59]. Фактично, дослідник обґрунтовано доводить залежність статусу громадянина від правосвідомості його носія, а також обумовленість ефективності та демократичної спрямованості інституту громадянства в цілому суспільною правосвідомістю.

Дійсно, формування громадянської правосвідомості – це об'єктивно зумовлена необхідність, адже особа повинна не лише бути громадянином, а й усвідомлювати себе ним, відчувати свій правовий і політичний зв'язок із державою. Тому варто розглянути тлумачення науковцями поняття «громадянська правосвідомість», яке повинно втілювати чіткі та обґрунтовані положення її сутності.

Існує думка, що громадянська правосвідомість являє собою сукупність правових знань, поглядів, ідей, що відображають оцінку об'єктивної дійсності з точки зору реалізації таких важливих принципів, як гарантованість і непорушність прав та свобод людини і громадянина, верховенство права, взаємна відповідальність громадянина і держави, гармонійне екологічно безпечне функціонування системи «людина − природа − суспільство», рівноправність громадян незалежно від релігійної, національної приналежності, сповнене поваги відношення до мови, традицій і звичаїв інших народів, патріотизм [5, с. 35]. Таке визначення видається нам занадто широким, адже поняття «громадянська правосвідомість», у силу юридичної природи інституту громадянства в цілому, повинно містити тезу про відображення, осмислення та оцінку людиною і суспільством виключно публічного боку їхнього правового життя, а саме − пов'язаного зі сферою взаємовідносин з державою.

Більш ґрунтовним, на нашу думку, виглядає розуміння громадянської правосвідомості як виду правосвідомості, що являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, які безпосередньо стосуються діяльності публічної влади, її оцінки відповідно до принципу правомірності та справедливості [6, с. 35].

Варто додати, що будучи громадянином, реалізуючи права та здійснюючи обов'язки в межах цього статусу, особа втілює свій публічний інтерес. Останній суттєво відрізняється від приватного, адже не пов'язаний із задоволенням щоденних побутових потреб і, на відміну від приземленого матеріального приватного інтересу, має більш аморфний характер. Наприклад, беручи участь у виборах чи референдумі та обираючи той чи інший політичний курс, окрема особа і суспільство в цілому не можуть розраховувати на миттєві зміни в економіці чи політиці країни. Тому, усвідомлюючи віддаленість у часі результатів реалізації свого публічного інтересу, громадяни часто демонструють такі деформації правосвідомості, як правова індиферентність та нігілізм – не беруть участі в народному волевиявленні взагалі, псують бюлетені при голосуванні чи стають учасниками фальсифікацій під час виборів або референдуму.

Отже, на сучасному етапі розвитку є очевидною недостатня здатність українців на рівні правосвідомості розділити сферу приватного та публічного, несформованість їхньої громадянської правосвідомості як такої, що відповідає за пізнання та осмислення правових норм, спрямованих на досягнення загального, а не особистого блага.

У Стародавній Греції дуже чітким був розподіл між приватним і публічним. Прагнення приділяти належну увагу приватному життю не засуджувалося, проте вважалося недоцільним привносити приватні інтереси в політичне життя [7, с. 70].

На сьогодні в силу певних історичних обставин, економічної та політичної ситуації в Україні нашим співвітчизникам важко розмежовувати приватні та публічні політичні і правові інтереси. Це підтверджують також соціологічні дослідження. Так, у межах опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 30 березня по 4 квітня 2012 р., українцям було поставлено запитання: «Що важливіше: свобода чи добробут?» Результати дослідження показали, що 30,2% опитаних вважають, що, звичайно, важливими є і свобода, і достаток, однак в обмін на власний добробут вони готові поступитися державі часткою своїх прав і громадянських свобод; 37,3% опитаних вважають, що важливими є і свобода, і достаток, однак заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав вони готові терпіти певні матеріальні труднощі; решта респондентів не змогла відповісти [8]. Такі результати свідчать, що досить великий відсоток українців недостатньо добре усвідомлює свій статус громадянина держави та відповідні права й обов'язки.

Окрім того, низький інтерес особи до власних прав і обов'язків як громадянина держави пояснюється також несформованими правовими та політичними традиціями в цій сфері, відсутністю необхідних знань і можливості їх набути. У зв'язку з низьким рівнем загальної правосвідомості наших співвітчизників сам інститут громадянства в Україні сприймається досить негативно, оскільки оцінюється переважно з точки зору економічної вигоди. Такий стан речей пов'язаний з патерналістськими настроями в індивідуальній і суспільній правосвідомості, успадкованими від радянського минулого. Громадянство здебільшого пов'язується у свідомості українців з певними соціальними гарантіями з боку держави і рідко з потенційною можливістю впливати на її соціальне, політичне та правове життя.

Високий рівень громадянської правосвідомості сприяє налагодженню ефективного діалогу між громадянами та владою. При цьому важливу роль відіграє і громадянська правосвідомість представників органів державної влади, адже їхня професійна діяльність повинна ґрунтуватися на відповідному сприйнятті та оцінці ін-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

тересів суспільства та держави. Не даремно у ст. 4 Закону України «Про державну службу» зазначено, що державними службовцями можуть стати лише громадяни України [9]. Наразі в нашій країні необхідно досить гостро поставити питання про запровадження заходів підвищення рівня правосвідомості державних службовців та введення певної оцінки правосвідомості осіб, які вступають на державну службу. Адже вимога про українське громадянство представників державної влади повинна гарантувати виконання функцій держави саме особами, які розуміють сутність свого особливого правового зв'язку з нею завдяки високому рівню громадянської правосвідомості.

Подвійне громадянство також є проблемою взаємовідносин особи і держави, що безпосередньо пов'язано з громадянською правосвідомістю. Так, наразі в ст. 4 Конституції України [10] та ст. 2 Закону України «Про громадянство України» [11] закріплено принцип єдиного громадянства, що передбачає як неможливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України, так і уникнення явища біпатризму. Водночас у нашій державі немає жодного правового механізму, який унеможливив би набуття особою громадянства двох чи більше держав, і жодної норми, що передбачала б за це відповідальність. Нагадаємо, що статус громадянина передбачає позитивну ідеологічну та психологічну налаштованість останнього до своєї держави та місця в ній. У зв'язку з цим постає питання про можливість розуміння та осмислення особою на рівні правосвідомості свого правового зв'язку одночасно з двома чи навіть трьома державами. Для нас відповідь очевидна – це неможливо. Адже громадянська правосвідомість повинна ґрунтуватися не лише на суто правових чи політичних пріоритетах особи, а й на почутті патріотизму, правових установках і цінностях, пов'язаних із повагою та відданістю правовим традиціям і законодавству своєї держави. Такі психологічні складові громадянської правосвідомості, на наше глибоке переконання, не можуть бути спрямовані одночасно на кілька держав. Тому на нинішньому етапі політичного, соціального та економічного розвитку Україні необхідно першочергово підвищувати цінність свого громадянства шляхом належного регулювання нормативно-правових питань і забезпечити належний рівень правосвідомості особи.

Таким чином, очевидним є те, що недостатньо лише законодавчо закріпити норми, які регулюють питання громадянства, а необхідно навчити людей бути громадянами, спонукати їх осмислити переваги і можливості цього статусу, прибравши перешкоди у вигляді бюрократії та корупції. Перше втілюється шляхом правового виховання та правової освіти населення, а також інших заходів, спрямованих на підвищення рівня індивідуальної та суспільної правосвідомості, які повинні включати компоненти, спрямовані саме на підвищення рівня громадянської правосвідомості. Це, зокрема, патріотичне виховання, стимулювання волонтерської, благодійної та меценатської діяльності. Друге базується на тому факті, що однією з умов розвитку громадянської правосвідомості є належне середовище, яким можна вважати громадянське суспільство. Розвинута сфера приватних правових і політичних інтересів, виразником яких воно є, сприяє підвищенню зацікавленості громадян і в публічному житті держави.

Висновки

Розглянувши питання громадянської правосвідомості, ми дійшли висновку, що вона є невід'ємним аспектом інституту громадянства. Особливість громадянської правосвідомості – її спрямування на пізнання та осмислення публічної сторони державного і суспільного життя. Нами визначено, що однією з основних перешкод на шляху формування високого рівня громадянської правосвідомості українців є їхнє недостатнє вміння розділити публічну та приватну сферу і зосередженість переважно на особистих інтересах. Окрім того, держава неефективно як з правової, так і з політичної точок зору забезпечує дотримання закріпленого у законодавстві

принципу єдиного громадянства. На нашу думку, шлях до подолання цих перешкод лежить не лише через правову освіту і виховання населення, а й через невідкладне вдосконалення існуючого правового регулювання інституту громадянства та створення умов для формування громадянського суспільства.

Література

1. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Изд. 2-е, стереотип. / Под общ. ред. чл.-кор. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. − М. : Издательская группа ИНФРА – М. – НОРМА, 1997. – 736 с.
2. *Бедрій Р. Б.* Конституційно-правові основи громадянства України : Монографія / Р. Б. Бедрій. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 164 с.
3. *Трегуб О. І.* Політична культура демократичного суспільства в контексті феномену громадянства / О. І. Трегуб // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2013. – Т. 147. – С. 60-66.
4. *Юрген Габермас* Громадянство та національна ідентичність / Умови громадянства : Збірник статей / За ред. Варта ван Стінбергена : Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 264 с.
5. *Габидуллин И. Ф.* Формирование гражданского правосознания молодежи : состояние и тенденции / И. Ф. Габидуллин // Вестник ОГУ. – 2014. – № 2. – С. 34-39.
6. *Ковальчук В. Б.* Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації : [монографія] / В. Б. Ковальчук, С. І. Іщук. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 268 с.
7. *Голинська Х. О.* Витоки сучасних політологічних концепцій громадянства : громадянство у Стародавніх Афінах / Х. О. Голинська // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. – 2013. – Т. 21, вип. 23 (3). – С. 68-73.
8. Соціологічне дослідження Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва (30 березня − 4 квітня 2012 р.) [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php? poll_id =611
9. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-12
10. Конституція України : за станом на 1 червня 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
11. Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. № 2235-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу : http://zakon4.rada. gov.ua/laws/show/2235-14

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

Види юридичної відповідальності військовослужбовців

С.О. Баран
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено види юридичної відповідальності військовослужбовців. Проаналізовано дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність останніх.

Ключові слова: *юридична відповідальність, військовослужбовці, дисциплінарна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, кримінальна відповідальність.*

В статье исследованы виды юридической ответственности военнослужащих. Проанализированы дисциплинарная, административная, гражданско-правовая и уголовная ответственность последних.

Ключевые слова: *юридическая ответственность, военнослужащие, дисциплинарная ответственность, административная ответственность, гражданско-правовая ответственность, уголовная ответственность.*

This article explores the types of legal responsibility soldiers. Disciplinary, administrative, civil and criminal liability soldiers are analyzed.

Keywords: *legal liability, military, disciplinary liability, administrative responsibility, civil liability, criminal liability.*

Постановка проблеми

Правовий статус військовослужбовців суттєво відрізняється від загального. Це визначається трансформацією їх загальної відповідальності у специфічну. В інтересах обороноздатності країни підтримання дисципліни у військах є надзвичайно важливим. Юридична відповідальність завжди була необхідним стимулом правомірної поведінки. Вона допомагає вихованню у громадян безперечного дотримання законності. Надзвичайно важливим є значення юридичної відповідальності в Збройних силах України, де з огляду на

особливі військові службові відносини підвищена й міра відповідальності військовослужбовців за виконання свого службового обов'язку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Види юридичної відповідальності військовослужбовців досліджувалися в працях видатних науковців: В.Й. Пашинського, В.М. Александрова, С.С. Тюріна, Н.Н. Арисова, О.С. Полякова та інших. Юридична відповідальність є складовою правової основи державного життя та являє собою державний примус до виконання вимог законів.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У статті проведено комплексне дослідження дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової, матеріальної та кримінальної відповідальності військовослужбовців.

Формулювання цілей статті

Метою статті є комплексне дослідження видів юридичної відповідальності військовослужбовців, а саме: дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової, матеріальної та кримінальної.

Виклад основного матеріалу дослідження

У умовах фактичної війни в Україні надзвичайно актуальним є дослідження юридичної відповідальності військовослужбовців. Військовослужбовець-професіонал − це особа, яка дотримується норми закону, у процесі опанування системою суспільних і військово-професійних цінностей, набуття соціального і військово-професійного досвіду, формування власної системи цінностей і ціннісних орієнтацій набула соціально-типологічних якостей соціуму, постає суб'єктом військово-політичних відносин.

Вимоги щодо військової дисципліни закріплено Законом України «Про Дисциплінарний статут Збройних сил України» (далі − Статуту).

Відповідно до ст. 26 Статуту військовослужбовці залежно від характеру вчиненого правопорушення чи провини несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно із законом. Крім цього, у ст. 27 визначено, що військовослужбовці, на яких накладається дисциплінарне стягнення за вчинене правопорушення, не звільняються від матеріальної та цивільно-правової відповідальності за ці порушення. За вчинення злочину військовослужбовці притягуються до кримінальної відповідальності на загальних підставах [1].

Різні види відповідальності мають свою особливість або специфіку, різну мету і цілі, тому деталізація цього питання належить до різних галузей права.

Усі військовослужбовці незалежно від військового звання і посади рівні перед законом і за допущені правопорушення несуть юридичну відповідальність.

Дисциплінарна відповідальність − вид юридичної відповідальності, яка полягає в обов'язку працівника відповідати перед законодавцем за дисциплінарний проступок і зазнавати дисциплінарних санкцій, передбачених законодавством про працю.

Законність дисциплінарної відповідальності полягає насамперед у тому, що вона застосовується тільки за дисциплінарні проступки; її можуть застосовувати лише посадові особи (командир) , які наділені дисциплінарною владою; дисциплінарні стягнення застосовуються з дотриманням строків давності та встановлення порядку накладення стягнень; за одне дисциплінарне порушення може бути накладено лише одне стягнення.

Усі дисциплінарні стягнення, крім позбавлення військового звання, накладені на військовослужбовців і не скасовані до дня звільнення їх у запас чи відставку, втрачають чинність з дня звільнення.

На жаль, військове законодавство не містить дефініцію «дисциплінарний проступок». Існують різні підходи вчених щодо цього поняття. Зокрема В.М. Александров визначає «дисциплінарний проступок військовослужбовця» як протиправне, суспільно шкідливе, винне діяння, що полягає в невиконанні або неналежно-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

му виконанні військовослужбовцем своїх службових повноважень, наданих йому відповідно до займаної посади, а також інших закріплених у нормативно-правових актах обов'язків, що заподіює державі й суспільству суттєву шкоду, за яку передбачено дисциплінарну відповідальність [2, с.134].

На думку Н.Н. Арисова, під дисциплінарним проступком слід розуміти винне порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку, яке за ступенем суспільної небезпеки не є злочином і тому підлягає вирішенню владою командира [3, с. 109]. Як визначає С.С. Тюріна, військовий дисциплінарний проступок є порушенням військовослужбовцем обов'язків (невиконання чи неналежне виконання), покладених на нього по службі законами України, військовими статутами, наказами та іншими нормативними актами органів військового управління, командирів і начальників, якщо у вчиненому немає ознак злочину [4, с. 143].

Дисциплінарний проступок – це порушення, вчинене військовослужбовцем при виконанні службових обов'язків або на території військової частини, і який притягається до відповідальності командирами (начальниками).

Розрізняють загальну і спеціальну дисциплінарну відповідальність.

Загальну дисциплінарну відповідальність несуть відповідальні за невиконання або неналежне виконання своїх трудових обов'язків, передбачених трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку.

З метою підвищення відповідальності працівників певних категорій, а також відповідальності за вчинення особливо тяжких проступків нормативними актами запроваджено різні види спеціальної дисциплінарної відповідальності. Наприклад, спеціальна дисциплінарна відповідальність для державних службовців регулюється ст. 14 Закону України «Про державну службу» [5]; для адвокатів – ст. 31 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [6] тощо. Встановлена для окремих категорій працівників спеціальна дисциплінарна відповідальність враховує особливості їхньої трудової діяльності, значимість належного виконання ними трудових обов'язків для нормального функціонування тієї чи іншої галузі народного господарства, суспільства в цілому.

До дисциплінарної відповідальності притягнуто 223 посадові особи (за перше півріччя 2014 р.) [7].

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності громадян за вчинені ними адміністративні правопорушення; військовослужбовець скоює її не при виконанні обов'язків по службі та перебуває за межами військової частини. Ця особа притягається до відповідальності як командирами (начальниками), яким підпорядкована по службі, так і спеціально уповноваженими органами.

Військовослужбовці і призвані на збори військовозобов'язані, а також особи рядового і начальницького складів органів внутрішніх справ несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами. До зазначених осіб не може бути застосовано адміністративний арешт та виправні роботи.

Органи (посадові особи), яким надано право накладати адміністративні стягнення, можуть замість накладених стягнень передавати матеріали про правопорушення відповідним органам для вирішення питання щодо притягнення винних до дисциплінарної відповідальності.

Адміністративна відповідальність настає за правопорушення, які не тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, звільняється від адміністративної відповідальності, якщо з урахуванням характеру вчинення поступка та особи правопорушника до неї доцільно застосувати захід громадянського впливу: адміністративне затримання, особистий огляд, огляд і вилучення речей та документів. При розгляді відповідних справ складається протокол про адміністративне правопорушення.

Цивільно-правова відповідальність – це одна з форм державного примусу, яка пов'язана із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на від-

новлення порушених прав і стимулювання нормальних ринкових відносин, і полягає в стягненні неустойки, штрафу або пені. Цивільно-правова відповідальність військовослужбовців (військових частин, з'єднань) поділяється на: договірну і позадоговірну. Договірна відповідальність настає в разі порушення договору (найму, піднайму, поставки). Позадоговірна відповідальність настає у разі вчинення шкоди чужому здоров'ю або майну військовослужбовцем, військовою частиною, коли між заподіювачем шкоди і потерпілим цивільно-правового договору не було.

Для матеріальної відповідальності військовослужбовців характерним є те, що на відміну від вищеназваних видів юридичної відповідальності вона має комплексний характер, оскільки умови притягнення до відповідальності визначено військовим законодавством, а порядок притягнення регулюється нормами адміністративного права та цивільними процесуальними нормами. Вона має загальні ознаки ретроспективної юридичної відповідальності та враховує специфіку військової служби: обов'язок правопорушника відшкодувати заподіяну шкоду державі власними грошовими засобами. Така відповідальність зумовлена правопорушенням, яке вчинено військовослужбовцем при виконанні ним обов'язків військової служби. Кожен військовослужбовець повинен досконало знати та зберігати доручені йому зброю, бойову та іншу техніку, усе військове майно.

Тому матеріальна відповідальність – це насамперед виконання обов'язку військовослужбовцем із відшкодування заподіяної шкоди та завдавання негативних наслідків у результаті невиконання (неналежного виконання) обов'язків військової служби, покладених на нього [8, с. 111] Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі від 23 червня 1995 р. передбачає три види порядку відшкодування заподіяної шкоди:

- добровільний;
- відповідно до наказу командира (начальника) військової частини;
- у судовому порядку.

Пункт 6 Положення дозволяє військовослужбовцю відшкодувати шкоду, заподіяну військовому майну, добровільно повністю або частково чи за згодою командира (начальника) військової частини відновити пошкоджене майно [9, с. 193]. Підстави притягнення військовослужбовців до матеріальної відповідальності: заподіяння прямої дійсної шкоди; протиправна поведінка військовослужбовця; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та настанням шкоди; наявність вини у заподіянні шкоди.

Особи, які посягають на державну власність, недбало ставляться до озброєння, техніки та іншого військового майна, притягуються до матеріальної відповідальності.

Відповідно до п. 37 матеріальна відповідальність не настає в разі, коли заподіяна шкода є наслідком дії непереборної сили; невстановлення винної особи; смерті винної особи; коли шкоду заподіяно внаслідок виконання наказу старшого начальника, або виправданого в конкретних умовах службового ризику, або правомірних дій.

За фактом заподіяння шкоди у випадках, передбачених п. 37 положення, командир (начальник) військової частини призначає розслідування. За результатами розслідування видається наказ про списання суми заподіяної шкоди.

За ознакою розмірів грошового стягнення передбачені види матеріальної відповідальності: обмежена, повна та підвищена (кратна) матеріальна відповідальність. Притягнення до матеріальної відповідальності не звільняє від дисциплінарної, цивільно-правової, кримінальної та адміністративної відповідальності.

За характером стягнення та за призначенням, матеріальна відповідальність близька до цивільно-правової. Вплив при цивільно-правовій відповідальності виявляється в покладанні на винного обов'язку відшкодування, головним чином, у грошовій формі, за здійснену матеріальну шкоду.

Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, суть якого полягає в застосуванні судом від імені держави до особи, що вчинила злочин, державного примусу в формі покаран-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ня. Військовий злочин − це злочин проти встановленого порядку несення служби, скоєний військовослужбовцем або військовозобов'язаним під час проходження навчальних або спеціальних зборів. Підставою для настання кримінальної відповідальності є наявність складу злочину (сукупність передбачених у законі ознак, які характеризують об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону злочину). Згідно зі ст. 2 Кримінального кодексу України кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину, тобто така, що умисно або з необережності вчинила передбачене цим кодексом суспільно небезпечне діяння.

Особливістю кримінальної відповідальності є відповідальність неповнолітніх, які притягаються до неї з 16 років. Однак за деякі види злочинів підлітки можуть притягуватися до кримінальної відповідальності з 14 років.

У ст. 62 Конституції України вказано: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь». У цій статті викладено фундаментальний принцип кримінальної відповідальності, що діє в усіх цивілізованих країнах і має назву «презумпція невинуватості».

Висновки

Порушення чи невиконання громадянами України, у тому числі військовослужбовцями, юридичних обов'язків означає протиправність їхньої поведінки, наявність у їхніх діях (діяльності чи бездіяльності) складу відповідного правопорушення.

Дисциплінарний проступок − це порушення, вчинене військовослужбовцем при виконанні службових обов'язків або на території військової частини, який притягається до відповідальності командирами (начальниками).

Військовослужбовець скоює адміністративний проступок, будучи не при виконанні обов'язків по службі та перебуваючи за межами військової частини.

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності військовослужбовців, тобто встановлений обов'язок компетентними державними органами повного чи часткового відшкодування заподіяної матеріальної шкоди державі в грошовій формі, у передбачених випадках і розмірах.

Кримінальна відповідальність військовослужбовця − це відповідальність за скоєний злочин. Військовий злочин − злочин проти встановленого порядку несення служби, скоєний військовослужбовцем або військовозобов'язаним під час проходження навчальних або спеціальних зборів.

Основою інших видів юридичної відповідальності є провини (адміністративні, дисциплінарні, порушення цивільно-правових відносин).

Отже, юридична відповідальність виражає відношення військовослужбовців до прав і обов'язків, закріплених законами і військовими статутами та іншими правовими актами держави. Вона настає за порушення правових норм, правопорушення і проявляється як реакція держави на протиправні дії.

Література

1. Закон України «Про Дисциплінарний статут Збройних сил України» від 24 березня 1999 р. № 551-XIV, редакція від 17 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/551-14/page

2. *Александров В. М.* Військова служба як особливий вид державної служби в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. М. Александров. − Харків, 2008. − С. 134-135.

3. *Арисов Н. Н.* Правовое регулирование советской военной дисциплины / Н. Н. Арисов // Основы современного военного законодательства / под ред. А. И. Лепешкина. − М. : Воениздат, 1966. − С. 109.

4. *Тюрин С. С*. Дисциплинарная ответственность военнослужащих Вооруженных Сил Украины : дис. …канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. С. Тюрин. − Харьков, 2002. − 176 с.

5. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII, редакція від 26 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-12

6. Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5076-17

7. Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України http://www.mil.gov.ua/

8. *Чудик-Білоусова Н. І.* Організаційні аспекти порядку відшкодування військовослужбовцями шкоди, заподіяної державі / Н. І. Чудик-Білоусова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права, 2003. − № 1. − С. 111-118.

9. «Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі», затверджене Постановою Верховної Ради України від 23 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. − 1995. −№ 25. − С. 193.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

До питання правового захисту комерційної таємниці під час аудиторської перевірки в Україні

В.Ю. Горєлова
кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено юридичні та фактичні особливості захисту комерційної таємниці на підприємствах під час аудиторської перевірки. Проаналізовано положення чинного законодавства України, зроблено висновки щодо його відповідності потребам практики, сформульовано пропозиції з удосконалення відповідного законодавства.

Ключові слова: *комерційна таємниця, конфіденційна інформація, аудиторські послуги, розголошення інформації.*

В статье исследованы юридические и фактические особенности защиты коммерческой тайны на предприятиях во время аудиторской проверки. Проанализированы положения действующего законодательства Украины, сделаны выводы о его несоответствии потребностям практики, сформулированы предложения по совершенствованию соответствующего законодательства.

Ключевые слова: *коммерческая тайна, конфиденциальная информация, аудиторские услуги, разглашение информации.*

In this article the author examines the legal and factual features of trade secret protection in enterprises during the audit. Analyzes the provisions of the current legislation of Ukraine, conclusions about the lack of conformity to the needs of practice and formulate proposals on the improvement of the relevant legislation.

Keywords: *trade secrets, confidential information, auditing, disclosure of information.*

Постановка проблеми

Успішний розвиток будь-якого підприємництва значною мірою залежить від економічного та правового середовища, у якому відбувається ринкова діяльність. Вважається, що втрата корисної для підприємства інформації, яка належить до комерційної таємниці, дає вагомі переваги конкурентам, а іноді призводить до банкрутства фірми, керівництво якої припустилося витоку інформації (комерційної таємниці). В Україні на сьогодні відсутній належний правовий захист комерційної таємниці, не практикується широке вжиття заходів збереження та економічної відповідальності в разі розголошення комерційної таємниці, не напрацьовано відповідну судову практику. Отже, для будь-якого підприємства існує реальна загроза таємного безоплатного використання комерційної інформації конкурентами. Іноді до такої загрози належить також факт передачі третім особам комерційної таємниці аудиторами під час проведення аудиторської перевірки на підприємстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковій літературі питанням незаконного збирання та розголошення комерційної таємниці присвячено праці таких учених: Н.І Дорош, О.Е. Радутний, О.О. Коптюк, В.Я. Савченко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні в законодавстві України не передбачено загальні та спеціальні правила конфіденційності та не окреслено принципи конфіденційності аудитора під час проведення аудиту, на відміну від більшості країн Євросоюзу, де діють правила

конфіденційності для аудиторів які здійснюють аудиторську перевірку.

Формулювання цілей статті

Мета статті − аналіз сучасних особливостей захисту комерційної таємниці під час аудиторської перевірки. Автор ставить за мету наголосити на проблемах незаконного використання цінної інформації аудиторами, а також визначити основні принципи конфіденційності аудитора.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до п.1 ст. 505 Цивільного Кодексу України, комерційною таємницею вважається інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових не є відомою та легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію [1]. Отже, поняття «комерційна таємниця» можна визначити як таке, що базується на загальному визначенні категорії «інформація», яка відповідно до ст. 1 Закону України «Про інформацію» визначається як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [2]. Зрозуміло, що в цьому разі інформація має статус конфіденційної. За п. 1.4.2. Положення «Про зовнішні перевірки контролю якості аудиторських послуг», конфіденційна інформація – це відомості, які стали відомі контролерам у ході проведення перевірки про замовників суб'єкта аудиторської діяльності, порядок ціноутворення професійних послуг та їх вартість, окрім того, зміст результатів надання аудиторських послуг, зміст робочих документів, методологія та техніка перевірок або надання інших професійних послуг, а також особисті дані виконавців і співвиконавців, у тому числі розмір їхніх гонорарів (доходів). При цьому до порядку ціноутворення професійних послуг Положенням визначено: погодинні ставки, методика визначення вартості, надбавки та знижки [3]. Відповідно до п. 4.4. Кодексу професійної етики аудиторів України, що втратив чинність у 2003 р., питання про конфіденційність у роботі аудитора поширювалося не тільки на процеси розкриття інформації перед третіми особами. Така вимога передбачала недопущення того, що аудитор, який отримав конфіденційну інформацію в процесі роботи, міг би використовувати її в особистих цілях або навіть створювати враження (видимість) того, що він використовує її в особистих цілях або в інтересах третьої сторони. Також п. 4.2. цього Кодексу зобов'язував аудитора завжди, скрізь і в усьому дотримуватися конфіденційності, за винятком випадків, коли аудиторові надано особливі повноваження в розкритті інформації про діяльність клієнта (висновок договору з державними органами на проведення незалежної аудиторської перевірки при ліквідації підприємства), або існували обставини, що зобов'язують аудитора розкривати інформацію [4] (тобто тільки у випадках, спеціально передбачених ст. 187 Кримінального кодексу України) [5]. Таким чином, сумнівним мало вигляд положення, відповідно до якого аудитор повинен був точно знати і вміти виявляти факти вчинення особливо тяжких злочинів з боку клієнта, таких як державна зрада, порушення Конституції України, шпигунство та інших особливо тяжких злочинів, передбачених вищенаведеною статтею Кримінального кодексу України, оскільки варто врахувати, що в силу обмежених професійних знань у галузі права і юриспруденції аудитор не може дати абсолютно точну оцінку фактові порушення Кримінального кодексу України і тому може припуститися помилки, що призведе до серйозних порушень конфіденційності. Іншими словами, аудитор не є фахівцем у галузі розкриття злочинів, тому не має права судити про неправомірні дії з боку клієнта.

На сьогодні, на жаль, не розроблено нового Кодексу професійної етики аудиторів України замість нечинного. Питання конфіденційності аудиторів більш-менш

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

висвітлено в Міжнародних стандартах аудиту, надання впевненості та етики [8]. Цей міжнародний Кодекс етики повинен виступати моделлю для розроблення національних етичних рекомендацій. Він установлює норми поведінки професійних бухгалтерів і викладає фундаментальні принципи, що їх повинні дотримуватися професійні бухгалтери (аудитори) з метою досягнення загальних цілей. Так, одним із фундаментальних принципів роботи аудиторів кодексом визначено принцип конфіденційності, зокрема вказано, що чітке дотримання принципу конфіденційності аудитором повинно бути метою його роботи, що обумовлює довіру до професії та є визнанням виконання його послуг на найвищому рівні [8, с. 22 -23].

Отже, принцип конфіденційності аудитора під час проведення аудиту полягає в такому:

1) аудитор зобов'язаний утримуватися від розкриття конфіденційної інформації, яка була отримана під час аудиторської перевірки, перед третіми особами, окрім випадків, коли розкриття інформації є його юридичним або професійним обов'язком;

2) аудитор не має права на зберігання та використання в подальшому конфіденційної інформації, отриманої в результаті професійних та ділових зв'язків з організацією, що наймає його, на власну користь чи на користь третіх сторін без відповідного письмового дозволу цієї організації;

3) аудитор не повинен розголошувати конфіденційну інформацію на самій фірмі або в організації, що наймає його;

4) аудитор повинен утримуватися від розкриття конфіденційної інформації яка була отримана під час аудиторської перевірки перед третіми особами у соціальному середовищі: у відносинах із колегами, родичами або будь-якою пересічною особою;

5) аудитор не повинен розголошувати конфіденційну інформацію, надану йому потенційним клієнтом або роботодавцем.

Таким чином, принцип конфіденційності в роботі аудитора не тільки пронизує всю його професійну діяльність, а й виходить за межі ділового кола, зберігається навіть після закінчення відносин між ним та клієнтом або роботодавцем.

Питання правового захисту комерційної таємниці під час аудиторської перевірки в Україні на сьогодні є актуальним для підприємницької діяльності суб'єктів господарювання в усіх сферах їхньої діяльності, оскільки вагома частка прибутку будь-якої організації нерозривно пов'язана з отриманням і використанням різних видів інформації. Причому в епоху ринкових відносин інформація стає особливим видом товару, яка має конкурентну вартість. Здебільшого для підприємця найціннішою є та інформація, яку він використовує для досягнення цілей свого підприємства і розголошування якої може обмежити чи взагалі позбавити його можливості досягнути мети або вирішити завдання, тобто створює загрозу безпеці підприємницької діяльності. Варто також зауважити, що українські підприємці та юристи вказують на слабкість законодавства нашої країни щодо захисту підприємств від промислового шпіонажу, що часто зумовлює настороженість стосовно аудиторської перевірки. Адже подекуди підприємці звинувачують у викраденні, розголошенні комерційної таємниці аудиторів, які, на їхню думку, мають більш сильні правові позиції, оскільки факт недотримання принципу конфіденційності важко довести, а спокуса «винагородою» за промисловий шпіонаж є серйозною.

Виконуючи свої професійні обов'язки, аудитор має доступ до конфіденційної інформації про справи клієнта, недоступної широкій громадськості, тому повинна бути передбачена відповідальність за несанкціоноване розголошення службової інформації та комерційної таємниці, чого, на жаль, немає. Відповідальність аудитора в такому разі передбачена ст. 25 та ст. 26 Закону України «Про аудиторську діяльність», відповідно до яких цивільно-правова відповідальність аудиторів та аудиторських фірм за неналежне виконання своїх обов'язків передбачена у вигляді майнової та іншої відповідальності, визначеної в договорі відповідно до чинного законодавства. При чому розмір цієї майнової відповідальності аудиторів (аудиторських фірм) не може перевищувати фактично завдані замовни-

ку збитки. Окрім того, відповідальності аудиторів за неналежне виконання своїх професійних обов'язків передбачена у формі застосування Аудиторською палатою України стягнень у вигляді попередження, зупинення дії сертифіката і ліцензії на строк до одного року або анулювання сертифіката та ліцензії [6].

Водночас на захист комерційної таємниці суб'єкта господарювання виступає Закон України «Про інформацію» [2], відповідно до якого громадяни, юридичні особи, що володіють інформацією професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого характеру, отриманою власним коштом або такою, котра є предметом їх професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого інтересу і не порушує передбаченої законом таємниці, самостійно визначають режим доступу до неї, включаючи належність її до категорії конфіденційної, і встановлюють для неї систему (способи) захисту. Для цього, крім наказу про комерційну таємницю, підприємства можуть складати посадові інструкції із зазначенням порядку і системи обміну інформацією між працівниками підприємства і зовнішніми користувачами, деталізований графік документообігу із призначенням осіб, відповідальних за витік інформації, вносити спеціальні розділи в трудові угоди та контракти тощо. Так, згідно зі ст. 20 Закону України «Про аудиторську діяльність» аудит повинен проводитися на підставі договору між аудитором (аудиторською фірмою) та замовником [6]. Кодексом професійної етики аудиторів України (Норматив №4) прямо не передбачена у змісті та структурі договору на проведення аудиту відповідальність за розкриття конфіденційної інформації. Відповідно до п.13 типового договору на проведення аудиту відповідальність аудитора обмежується такими основними положеннями: відповідальність за якість виконаних робіт; відповідальність за дотримання термінів робіт і відповідальність за дотримання принципів аудиту при виконанні робіт [4]. Таким чином, суб'єкту підприємницької діяльності задля попередження розголошення цінної інформації доцільно буде запропонувати аудиторові підписувати, окрім згаданого вище договору на проведення аудиту, додаткову угоду про нерозголошення отриманої внаслідок аудиторської перевірки конфіденційної інформації. Відповідно суб'єкт підприємницької діяльності (замовник аудиторської послуги) має можливість описати, яка саме інформація вважається конфіденційною. Статус конфіденційності на підприємстві можуть отримати будь-які відомості, окрім інформації, що відповідно до законодавства не може бути секретною. Так, суб'єкт підприємницької діяльності з урахуванням особливостей конкретного підприємства може віднести до переліку відомостей, що становлять комерційну таємницю, таку інформацію: відомості про прибуток, кредити, товарообіг, фінансові звіти і прогнози; комерційні задуми; фонд заробітної плати; відомості про вартість основних і оборотних фондів; кредитні умови платежу; тенденції виробництва і прогноз для конкретного продукту; відомості про напрацьовану ринкову політику та фінансові плани; маркетинг і стратегію цін; відомості про відносини зі споживачами і ділову репутацію; відомості про канали і методи збуту продукції та про політику збуту продукції; про програму реклами. Не менш важливою для суб'єктів підприємницької діяльності є відомості про виробництво і продукцію підприємства (технічний рівень, техніко-економічні характеристики проектованих виробів, плановані терміни створення проектованих виробів, застосовування і перспективні технології, технологічні процеси, прийоми і устаткування, дані про модифікацію і модернізацію раніше відомих технологій, процесів, устаткування, організація виробництва, розміщення і розмір виробничих приміщень і складів, перспективні плани розвитку виробництва), окрім цього, відомості про систему матеріально-технічного забезпечення (склад торгових клієнтів, представників і посередників, потреби в сировині, матеріалах, комплектувальних вузлах і деталях, джерела задоволення цих потреб; транспортні й енергетичні потреби), а та-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

кож відомості про принципи керівництва підприємством (застосовувані і перспективні методи керівництва виробництвом; факти ведення переговорів, предмет і цілі нарад і засідань органів керування; плани підприємства щодо розширення виробництва) тощо. Ці та інші важливі дані, а також матеріальну відповідальність за їх розголошення можна прописати в додатку до основного договору або в окремому договорі про конфіденційність.

Важливо зазначити, що в Україні необхідно розробити на законодавчому рівні загальні та спеціальні правила конфіденційності. Більшість країн Євросоюзу, де діє система забезпечення якості, уже розробила правила конфіденційності для аудиторів [7], які здійснюють перевірку якості аудиторської діяльності й успішно ними користуються. Це особливо важливо з огляду на те, що аудитори виконують у суспільстві важливу роль, оскільки роботодавці, інвестори, а також громадськість у цілому покладаються на аудиторів щодо надійної перевірки фінансового обліку і звітності, компетентних консультацій з різних питань діяльності та оподаткування. Сумлінне виконання своїх професійних обов'язків та етична поведінка аудитора, без сумніву, впливає не лише на їх власний економічний добробут, а й країни загалом.

Висновки

Отже, принцип конфіденційності аудитора діє з моменту наміру підписання угоди на проведення аудиту, під час проведення аудиту та після закінчення відносин із фірмою – роботодавцем; полягає в обов'язку аудитора утримуватися від збирання, зберігання і використання в особистих цілях, а також розкриття конфіденційної інформації, яка була отримана під час аудиторської перевірки, перед третіми особами, окрім випадків, коли розкриття інформації є юридичним або професійним обов'язком аудитора або в разі відповідного письмового дозволу підприємства.

Задля належного захисту комерційної таємниці під час аудиторської перевірки в Україні вкрай необхідно вдосконалити законодавство шляхом упровадження спеціальних правил конфіденційності для аудиторів. Доцільним вбачається також укладати між аудитором і суб'єктом підприємницької діяльності договір про конфіденційність із зазначенням переліку інформації, що визначена керівництвом підприємства як конфіденційна, підстав і меж майнової відповідальності в разі її розголошення аудитором.

Література

1. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України . – 2003. – № 40-44. – С. 356.

2. Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – С. 650.

3. Рішення аудиторської палати України про затвердження положення «Про зовнішні перевірки контролю якості аудиторських послуг» № 302/9 від 30 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://dobudova.com/index.php/uk/normatyvni-dokumenty/4603-pro-zatverdzhennia-polozhennia-pro-zovnishni-perevirky-systemy-kontroliu-iakosti-audytorskykh-posluh

4. Кодекс професійної етики аудиторів України № 73 від 18 грудня 1998 р. (втратив чинність на підставі Рішення Аудиторської палати №128/1 від 30 жовтня 2003 р. [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_1t/pg_inwzxq/index.htm

5. Кримінальний кодекс України : за станом на 17 січня 2015 р. [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

6. Закон України «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – С. 243.

7. Рекомендації Комісії Європейського співтовариства щодо забезпечення якості аудиту в країнах Євросоюзу ; Європейський Союз ; Рекомендації, міжнародний документ від 1 січня 2002 р. [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_176

8. Міжнародні стандарти аудиту, надання впевненості та етики : Видання 2006 р. / Пер. з англ. мови О. В. Селезньов, О. Л. Ольховікова, О. В. Гик, Т. Ц. Шарашидзе, Л. Й. Юрківська, С. О. Куліков. − К. : ТОВ «ІАМЦ АУ «СТАТУС», 2006. − 1152 с.

Роль Римського статуту Міжнародного кримінального суду в розвитку норм права, що стосуються неміжнародних збройних конфліктів

Доді Коріна
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державного управління, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено історичні питання прийняття Римського статуту Міжнародного кримінального суду та аналіз його основних норм, які стосуються неміжнародних збройних конфліктів.

Ключові слова: *міжнародне гуманітарне право, неміжнародний збройний конфлікт, Міжнародний кримінальний суд, воєнні злочини, ст. 3, спільна для чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року.*

В статье исследованы исторические вопросы принятия Римского статута Международного уголовного суда и анализ его основных норм, касающихся немеждународных вооруженных конфликтов.

Ключевые слова: *международное гуманитарное право, немеждународный вооруженный конфликт, Международный уголовный суд, военные преступления, ст. 3, общая для четырех Женевских конвенций от 12 августа 1949 года.*

The article is dedicated to researching the development of international law norms applicable to non-international armed conflicts in the ICC Statute.

Keywords: *international humanitarian law, non-international armed conflicts, ICC, war crime, common art. 3 to four Geneva Conventions from 12 of August 1949.*

Постановка проблемы

Проблема институционализации Международного уголовного суда (МУС) тесно связана с кардинальными проблемами современных международных отношений – поддержанием международного мира и безопасности, предотвращением актов агрессии, пресечением массовых нарушений основных прав и свобод человека, обеспечением международного правопорядка [1, с. 37].

Принятие Римского статута Международного уголовного суда 17 июля 1998 г. дало новые надежды и бросило новые вызовы международной уголовной юстиции, положило начало качественно новому этапу в ее развитии [2, с. 153], создавая универсальный механизм, призванный заменить существующую практику международных трибуналов adhoc [3, с. 70]. Таким образом, постоянная и всемирная уголовная юрисдикция может сократить время на реакцию со стороны международного сообщества в случае совершения массовых зверств [4, с. 60-61].

В отличие от Уставов трибуналов adhoc по бывшей Югославии и Руанде, которые были приняты резолюциями Совета Безопасности ООН, Устав Международного уголовного суда обсуждался несколько лет и был в итоге принят в виде соглашения. Во время этих переговоров было сделано много компромиссов с целью представить Устав приемлемым для наиболее возможного количества государств.

В частности, полномочия судей были значительно сокращены, чтобы уменьшить опасения некоторого количества государств о том, что МУС может посягнуть на их суверенитет. Результатом многих ограничений, установленных для судей

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

указанным уставом, процессуальными нормами, положениями о доказательствах и составах преступлений, будет решительное препятствование необходимому развитию права судами и ограничение роли судей по существу механической функцией. Эти ограничивающие меры служат доказательством определенного недоверия многих государств к независимости международных уголовных трибуналов, и они поднимают ряд вопросов касательно способности Международного уголовного суда эффективно выполнять функции судебного органа и квалификации его судей по выполнению своего мандата [5, с. 56].

Анализ последних исследований и публикаций

Проблемам внутренних конфликтов посвящены работы многих иностранных и отечественных ученных. Среди последних следует отметить В.Г. Буткевича, О.В. Буткевича, В.Н. Денисова, Л.Д. Тимченко, В. Гамураря, О.Н. Толочко, Н.Н. Гнатовского, О.В. Касинюк, Д.И. Кулебу, В.М. Репецкого, Н.В. Дремину, В.П. Базова, Т.Р. Короткого, В.М. Лисика и других.

Формулирование целей статьи

Целью статьи является осуществление исторического и юридического анализа Римского статута МУС в части, регламентирующей вопросы внутренних конфликтов, а также анализ первой практики МКС в этой области.

Изложение основного материала исследования

Текущие усилия в рамках ООН по основанию постоянного суда начались полстолетия назад с предложения французского судьи Международного военного трибунала в Нюрнберге Анри Доннедью де Варбеса в 1947 году. К сожалению, остается малоизвестным тот факт, что первое серьезное предложение подобного рода было сделано более 125 лет тому назад Густавом Муанье, одним из основателей и президентов МККК. Он представил к рассмотрению проект Конвенции об учреждении международного судебного органа, ответственного за предупреждение и наказание нарушений Женевской конвенции в 1872 году. Статья 1 этого проекта упоминала о том, что «с целью обеспечения имплементации Женевской конвенции от 22 августа 1864 г. и ее дополнительных статей будет учрежден, − на случай войны между двумя или более Договаривающимися Державами, − трибунал, которому могут адресоваться жалобы относительно нарушений вышеупомянутой Конвенции». Можно увидеть значительное различие между компетенцией Трибунала, предложенного Муанье, и Международным уголовным судом: первый мог обладать юрисдикцией по отношению к преступлениям, совершенным только во время международных вооруженных конфликтов, а второй наделен юрисдикцией по отношению к преступлениям, совершенным в обеих ситуациях (международных и немеждународных вооруженных конфликтах).

До тех пор, пока Муанье не выдвинул предложение о создании постоянного суда, почти все судебные процессы о нарушениях законов войны осуществлялись трибуналами adhoc, учрежденными одной из воюющих сторон, – обычно победителем, – скорее, чем обычными судами или Соломоновых Островов Международным уголовным судом [6, с. 57-58].

Некоторые специалисты полагают, что первый международный суд по рассмотрению военных преступлений состоялся в немецком городе Брейзахе в 1474 г., когда 27 судей священной римской империи предъявили Петеруван Хагенбаху обвинение в «попрании законов Бога и человека» во время оккупации его войсками города Брейзах [7, с. 76]. Надо также отметить, что Версальский договор является первым экспериментом по установлению международного правосудия в современных условиях [8, с. 15].

Важнейшую роль в создании Международного уголовного суда сыграла Комиссия международного права ООН, которая пошла по пути создания новой системы [9, с. 28] уголовной ответственности.

После 1996 г. состоялось шесть встреч представителей государств с целью разработки проекта устава международного

уголовного суда для представления на рассмотрение дипломатической конференции, созванной ООН и запланированной для проведения в Риме с 15 июня по 17 июля 1998 года. Она должна была в итоге привести этот длительный проект к завершению. Однако перед принятием статута государства должны были решить такие сложные правовые вопросы, как определение преступлений, подпадающих под компетенцию этого суда, принцип дополнительности между предложенным Международным уголовным судом и национальными судами, автоматическая, или неотъемлемая, юрисдикция этого суда, и механизм инициирования судопроизводства [10, с. 22].

В 1994 г. Комиссия международного права приняла проект статута для международного уголовного суда, в котором было предложено предоставить будущему суду юрисдикцию относительно преступлений геноцида, агрессии, серьезных нарушений законов войны, применимых в вооруженном конфликте, преступлений против человечности и других преступлений, определенных в соответствии с положениями этого соглашения, которые, имея отношение к предполагаемому поведению, составляют исключительно серьезные преступления международной важности.

На протяжении нескольких лет, предшествующих Римской конференции, доклады ее Подготовительного комитета показывают некоторое нежелание части государств включить в статут преступления, относящиеся к немеждународным вооруженным конфликтам. Первичный проект статута, представленный Комиссией международного права, не включал в себя подсудность над военными преступлениями, совершенными в таких ситуациях. Так было главным образом из-за того, что во время формирования концепции военных преступлений она рассматривалась в целом относящейся к ситуациям международного вооруженного конфликта. Эта область международного права, тем не менее, развивалась быстро. Несколькими месяцами позже после официального представления проекта статута Комиссией международного права Генеральной Ассамблее ООН, Совет Безопасности принял резолюцию, одобряющую Устав МУТР.

Несмотря на принятие Уставов МУТР и МУТЮ, государства, участвующие в разработке Статута Международного уголовного суда, разошлись во мнениях по вопросу о включении подсудности над военными преступлениями, совершенными во время немеждународных вооруженных конфликтов.

По отношению к преступлениям, совершенным в немеждународных вооруженных конфликтах, дискуссии вызвали яростную схватку между двумя лагерями, которая продолжалась до самого последнего дня Римской конференции. Согласно докладу, распространенному adhoc Комитетом по учреждению Международного уголовного суда в 1995 г., существовали различные мнения о том, должны ли законы и обычаи, применимые в вооруженном конфликте, включать положения, регулирующие немеждународные вооруженные конфликты, в особенности общую ст. 3 Женевских конвенций и II Дополнительный протокол к ним.

Несмотря на это, другие делегации выразили серьезные оговорки относительно возможности включения немеждународных вооруженных конфликтов и подвергли сомнению согласованность такого подхода с принципом комплиментарности. Касательно II Дополнительного протокола была высказана точка зрения о том, что этот документ в целом не достиг статуса обычного права и поэтому был обязывающим только для государств-участников данного соглашения. Также было выражено мнение о том, что немеждународные вооруженные конфликты не должны подпадать под юрисдикцию суда или по отношению к общей ст. 3 или II Дополнительному протоколу [11, с. 421-422].

США предложили ограничить перечень военных преступлений, совершенных во внутренних конфликтах, рамками серьезных нарушений общей ст. 3. Со временем позиция США изменилась до такой степени, что они были одними из сторонников

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

включения военных преступлений, совершенных во внутренних вооруженных конфликтах, в указанный Статут [12, с. 263]. Выступая от имени США, Дж. С. Борек подчеркнул, что было необходимым включить случаи внутренних вооруженных конфликтов, которые являются наиболее частыми и жестокими [13]. Финский министр внутренних дел Тарья Халонен заявил, что поскольку конфликты часто были гражданскими и внутренними по своей природе и временами не имелось в распоряжении эффективных национальных систем, мандат суда должен распространять влияние на такие ситуации [13].

Аргументы, противодействующие включению положений, относящихся к немеждународным вооруженным конфликтам, были во многом похожими на те, что были подняты на Дипломатических конференциях, где были составлены проекты Женевских конвенций 1949 г. и Дополнительных протоколов к ним 1977 года. Была выражена озабоченность по поводу возможности внешнего вмешательства во внутренние дела суверенных государств и недостатка ясности о том, как суд будет определять статус конкретных ситуаций.

Вслед за представлением доклада Комитета adhoc был основан Подготовительный комитет по учреждению Международного уголовного суда. Первый доклад этого комитета, распространенный в 1996 г., был посвящен проблеме типа вооруженного конфликта.

Этот доклад констатировал, что существовали различные взгляды о том, должны ли военные преступления включать нарушения, совершенные в международных и немеждународных вооруженных конфликтах. Некоторые делегации высказали мнение о том, что необходимо включить нарушения, совершенные в немеждународных вооруженных конфликтах, принимая во внимание их возрастающую частоту в последние годы. Другие делегации придерживались точки зрения о том, что нарушения, совершенные в немеждународных вооруженных конфликтах, не должны быть включены, что их включение было нереальным и могло подорвать универсальное признание суда, что индивидуальная уголовная ответственность за такие нарушения не была четко установлена как вопрос действующего права с акцентированием внимания на отсутствии положений об уголовном преступлении и правоприменении во II Дополнительном протоколе и что обычное право не изменилось в этом отношении после принятия Статута Трибунала по Руанде [11, с. 422].

Несмотря на расхождение взглядов по этому вопросу, Подготовительный комитет решил включить некоторые положения, относящиеся к внутренним вооруженным конфликтам, во время заседания, которое состоялось в феврале 1997 года.

Вопрос о включении новой нормы о пороге признания ситуаций немеждународного вооруженного конфликта возник как средство содействия консенсусу по разделам C и D статьи 5. Бюро Комитета полного состава сформулировало предложение, основанное на тексте ст. 1 (1) II Дополнительного протокола. Бюро сделало акцент на том, что раздел D применяется к вооруженным конфликтам немеждународного характера и соответственно не распространяется на ситуации внутренних беспорядков и напряженности, таких как мятежи, отдельные и спорадические акты насилия или другие действия подобного рода. Он относится к вооруженным конфликтам, которые имеют место на территории государства-участника между его вооруженными силами и другими организованными вооруженными группами, которые, находясь под ответственным командованием, осуществляют такой контроль над частью его территории, который дает им возможность проводить продолжительные и согласованные боевые действия [14].

Турция, Алжир, Пакистан, Катар, Ирак и Оман выразили свое сопротивление включению статьи, имеющей отношение к немеждународным вооруженным конфликтам.

Профессор Герхард Хафнер, член австрийской делегации, выступая от имени Европейского Союза и его государств-участников, заявил что ст. 5 должна также

распространять свое действие на конфликты, в которых участвуют только организованные вооруженные группы, независимо от того, осуществляют ли они контроль над территорией [15]. Это предложение было поддержано представителями Финляндии, Румынии, Литвы, США и Судана.

В качестве альтернативы порогу интенсивности, представленного вышеупомянутым Бюро, представители Сьерра-Леоне выдвинули предложение во время 35-го заседания Комитета полного состава 13 июля 1998 г. Выступая от имени Сьерра-Леоне, Фоде М. Дабор заявил, что вступительную часть раздела D, которая ссылалась на организованные вооруженные группы, осуществляющие «контроль над частью территории», следует заменить следующим текстом: «Раздел применяется к вооруженным конфликтам, которые имеют место на территории государства, когда существует длительное вооруженное столкновение между правительством и организованными вооруженными группировками или между такими группировками» [16].

Это предложение было поддержано делегациями многих стран, в частности Гвинеи-Биссау, Судана, Уганды, Словении, Боснии и Герцеговины, Соломоновых Островов и т.д. Оно было включено в сводный текст проекта статута в качестве ст. 8(2)(f) и предложено для утверждения. Статут Международного уголовного суда был принят 17 июля 1998 г., 120 из 162 государств проголосовали «за».

Полномочная конференция ООН по вопросу учреждения Международного уголовного суда в Риме (июль 1998 г.) предоставила возможность государствам выразить их взгляды, среди прочего, о рамках предметной юрисдикции будущего Международного уголовного суда и, вследствие этого, опосредованно по предмету, который был поставлен на карту: считают ли они, что нарушения законов войны, совершенные во время внутренних вооруженных конфликтов, являются военными преступлениями?

Представитель Армении утверждал, что Международный уголовный суд должен «обладать юрисдикцией по отношению к геноциду, преступлениям против человечности, где бы они не совершались, военным преступлениям, серьезным нарушениям гуманитарного права в международных и немеждународных вооруженных конфликтах, преступлениям агрессии и преступлениям терроризма».

Представитель Бангладеш заявил, что его государство решительно поддерживает полное введение в действие общей ст. 3 Женевских конвенций 1949 года, поскольку различие между международными и немеждународными конфликтами, рассматриваемое с точки зрения системы всеобщего мира и безопасности, все больше и больше становится неуместным.

Сорок три других государства включили похожие декларации в свои индивидуальные заявления, а группы государств (Европейский Союз и Южноафриканское содружество развития (SADEC)) сделали акцент на этом отдельном вопросе.

Министр иностранных дел Великобритании заявил от имени Европейского Союза 15 июня 1998 г.: «Мы хотим подчеркнуть, что большинство вооруженных конфликтов сегодня являются внутренними, а не международными. Поэтому военные преступления, предусмотренные юрисдикцией Международного уголовного суда, должны включать те, которые совершены во внутренних, а также международных вооруженных конфликтах».

Важно отметить, во время конференции группа из 62 государств, имеющих аналогичную точку зрения, настоятельно требовала включить в Статут Международного уголовного суда шесть компоновочных блоков. Среди них было обязательство о том, что «Статут должен оговорить следующее условие: военные преступления, совершенные во время внутренних конфликтов, являются наказуемыми правонарушениями, подлежащими юрисдикции Суда».

Эта твердая поддержка включения военных преступлений, совершенных во время внутренних вооруженных конфликтов, в юрисдикцию Международного уголовного суда контрастировала с позицией, занятой небольшим количеством

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

государств, выступивших против такого включения.

Индия была единственным государством, однозначно выступающим за исключение военных преступлений, совершенных во внутренних вооруженных конфликтах, из юрисдикции Суда на основании того, что не существует согласия о том, могут ли конфликты немеждународного характера быть охвачены определением таких преступлений (преступлений против человечности и военных преступлений) в обычном международном праве.

Во время самой конференции дальнейшие обсуждения проиллюстрировали разногласия между этими двумя группами государств. С одной стороны, заявления, сделанные США или Германией, резюмируют позицию значительного большинства делегаций.

Представитель США подчеркнул твердое убеждение своего правительства в том, что серьезные нарушения первичных обычных норм, воспроизведенных в общей ст. 3, должны быть основой предметной юрисдикции Международного уголовного суда в отношении немеждународных вооруженных конфликтов… США настаивали также, чтобы существовал раздел, охватывающий другие нормы по ведению боевых действий в немеждународных вооруженных конфликтах [17, с. 162-163].

Представитель Германии продолжал приводить доводы о существовании общего соглашения о том, что лица, совершившие нарушения законов и обычаев, применимых во время конфликтов, должны быть подданы уголовному преследованию, преданы суду и наказаны… Военные преступления, совершенные во время немеждународных вооруженных конфликтов, должны быть включены в юрисдикцию Международного уголовного суда ввиду их возрастающей частоты и недостаточности национальных систем уголовного правосудия в реагировании на такие нарушения [18].

С другой стороны, только восемь государств (Китай, Сирия, ОАЭ, Бахрейн, Иордания, Судан, Индия, Турция) выразили пожелание, чтобы военные преступления, совершенные во время внутренних вооруженных конфликтов, были исключены из юрисдикции Международного уголовного суда. Представитель Судана придерживался мнения о том, что II Дополнительный протокол не имел статуса упрочившегося международного права и он также образовал пробел для вмешательства во внутренние дела государств [19].

Представитель Индии заявил, что не может быть однородной структуры толкования международных и немеждународных вооруженных конфликтов, поскольку существуют суверенные государства.

В завершающий день конференции представитель Судана взял слово по поручению группы арабских стран и разъяснил возражения и опасения последних по отношению к учреждаемому суду из-за нескольких причин. Среди них он отметил, что арабские государства боялись включения немеждународных вооруженных конфликтов в статут, которое сделало бы возможным вмешательство во внутренние дела государств под неубедительными предлогами.

Возражения вышеупомянутых государств вынудили других пойти на компромисс и исключить некоторые военные преступления из текста ст. 8 (2) (e), но это не предотвратило включение военных преступлений, совершенных во время внутренних вооруженных конфликтов, всецело в юрисдикцию суда. Позиции, занятые государствами во время Римской конференции, не только иллюстрируют их взгляды о предоставлении суду юрисдикции над внутренними вооруженными конфликтами, но также показывают, что, несомненно, большинство государств приравнивали серьезные нарушения законов войны к военным преступлениям [17, с. 164].

Статут предусматривает, что юрисдикция Международного уголовного суда ограничивается «самыми серьезными преступлениями, вызывающими озабоченность всего международного сообщества» [20, с. 34], какими являются геноцид, преступления против человечности, военные

преступления и преступления агрессии. Соответственно, лицо, которое совершило преступление, подпадающее под юрисдикцию Суда, несет индивидуальную ответственность и подлежит наказанию в соответствии с настоящим Статутом. Международный уголовный суд обладает юрисдикцией по отношению к преступлениям, совершенным после вступление в силу данного Статута, и по отношению к государствам, которые стали участниками этого соглашения.

Более того, юрисдикция может осуществляться только при условии, если государство, на территории которого было совершено противоправное деяние, или государство, гражданином которого является лицо, обвиняемое в совершении преступления, является участником Статута. Это означает, что юрисдикция Международного уголовного суда является не универсальной, а территориальной или индивидуальной по своей природе. Это также означает, что гражданин государства, которое не является участником Статута, может быть поддан преследованию в уголовном порядке, если преступление совершено на территории государства, которое является стороной этого соглашения.

Тем не менее, Суд может также иметь юрисдикцию там, где ситуация была передана на рассмотрение Прокурору этого Суда Советом Безопасности, действующим на основании Главы VII Устава ООН; в этом случае не обязательно, чтобы соответствующее государство было участником Статута. Это случилось в отношении ситуации в Дарфуре (Судан), которая была передана на рассмотрение Прокурора 31 марта 2005 г. Резолюцией 1593 Совета Безопасности [21, с. 411-412].

После предварительного изучения ситуации 1 июня 2005 г. было начато расследование преступлений, совершенных в Дарфуре после 1 июля 2002 г., которое длилось двадцать месяцев. По его результатам Прокурор представил доказательства судьям, и двум гражданам Судана (офицеру вооруженных сил и министру правительства) были вручены повестки о явке в Суд по обвинениям, инкриминирующим совершение военных преступлений и преступлений против человечности [22]. Ордера на арест были выданы этим двум лицам 27 апреля 2007 г. досудебной палатой № 1 [23].

Римский статут Международного уголовного суда, принятый в июле 1998 г. под эгидой ООН [24, с. 71], представляет существенное развитие в праве внутреннего вооруженного конфликта, являясь единственным глобальным наднациональным судебным органом [25, с. 172]. Таким образом, Международный уголовный суд способен избежать тех нападок, которым подвергались Международные военные трибуналы после Второй мировой войны, когда их обвинили в отсутствии объективности, характеризовали как суды победителей, суды postfactum [26, с. 73]. Статья 5 Статута перечисляет четыре преступления, которые очерчивают юрисдикцию Суда: преступление геноцида, преступления против человечности, военные преступления и преступление агрессии. В то время, как преступление геноцида, преступления против человечности и военные преступления были детально определены в ст.ст. 6-8 Статута, он до сих пор не содержит определения преступления агрессии.

Согласно ст. 5(2) Статута, Международный уголовный суд будет осуществлять юрисдикцию в отношении преступления агрессии, как только будет принято положение, содержащее определение этого преступления и излагающее условия, в которых Суд осуществляет юрисдикцию касательно этого преступления. По вопросу о констатации акта агрессии развернулась основная дискуссия на конференции в Риме, но компромисс так и не был достигнут [27, с. 91]. В целях достижения компромисса Ассамблея Международного уголовного суда учредила Специальную рабочую группу, которая открыта для всех государств, принимавших участие в работе конференции 1998 г. и подписавших Заключительный акт Дипломатической конференции [28, с. 114].

Преступления могут быть квалифицированы как геноцид в случае, если они

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

соответствуют конкретным условиям, изложенным в ст. 6, независимо от вида вооруженного конфликта. Не имеет значения, совершено ли это преступление в ситуациях международного или немеждународного вооруженного конфликта или в случае внутренних беспорядков и напряженности. Правовые выводы Международного уголовного суда по преступлению геноцида не будут зависеть от квалификаций лежащего в его основе вооруженного конфликта [29, с. 401-402].

Подобно положению о геноциде, редакция ст. 7 (преступления против человечности) четко не упоминает ситуацию вооруженного конфликта. На него есть ссылка только в двух случаях. Формулировка «нападение на любых гражданских лиц» в части 1 упомянутой статьи и соответствующее определение этого термина в пункте 2 (a), а также определение термина «депортация или насильственное перемещение населения» в пункте 2 (d) могут указывать на то, что такие действия составляют преступления против человечности только в случае, когда они совершены в ситуациях международного или немеждународного вооруженного конфликта.

Примечательным является сравнение рассматриваемого международно-правового акта с Уставом МУТЮ, поскольку ст. 5 последнего недвусмысленно подчеркивает, что преступления против человечности «совершаются в вооруженном конфликте, международном или внутреннем по своему характеру» [29, с. 403-404].

Ключевым положением Римского статута, касающимся военных преступлений, является ст. 8. Она состоит из 50 пунктов, предусматривая в общей сложности составы 71 военного преступления, которые разделены на 4 категории согласно своей применимости в международных или немеждународных вооруженных конфликтах:

(a) Статья 8(2)(a): серьезные нарушения Женевских конвенций 1949 г. против лиц или имущества, охраняемых согласно положениям соответствующей Женевской конвенции (международный вооруженный конфликт);

(b) Статья 8(2)(b): другие серьезные нарушения законов и обычаев, применимых в международных вооруженных конфликтах;

(c) Article 8(2)(c): серьезные нарушения статьи 3, общей для четырех Женевских конвенций 1949 г. (немеждународный вооруженный конфликт);

(d) Статья 8(2)(e): другие серьезные нарушения законов и обычаев, применимых в вооруженных конфликтах немеждународного характера.

Наряду с тем, что существует значительное совпадение между нормами, относящимися к международным и немеждународным вооруженным конфликтам, положения, регулирующие первые из них, являются более детальными. Элементы составов преступлений, которые содержатся в ст. 9 Римского статута, указывают на 46 отдельных военных преступлений, относящихся к международному вооруженному конфликту, по сравнению только с 25 видами, относящимися к немеждународному вооруженному конфликту [30, с. 198-199].

Что касается военных преступлений, совершенных во время внутренних вооруженных конфликтов, Статут воспроизводит большое количество военных преступлений, составы которых сформулированы для международных вооруженных конфликтов. Однако примерно половина положений ст. 8, применимых в международных вооруженных конфликтах, не были включены в статьи о немеждународных вооруженных конфликтах. Причины этого двоякие:

1. Некоторые из положений по самой своей природе не применимы к немеждународным вооруженным конфликтам.

2. В отношении других положений несколько государств придерживались мнения о том, что последние еще не достигли статуса обычных норм международного права и поэтому не должны быть включены.

Последнее мнение преобладало по отношению к идее невключения положений об использовании запрещенных видов оружия во время внутренних вооруженных

конфликтов. Эта точка зрения заслуживает особого сожаления, если ее рассматривать в свете определения Апелляционной палаты МУТЮ по делу Тадича о том, что обычные нормы, запрещающие использование конкретных видов оружия, являются в равной степени применимыми к немеждународным вооруженным конфликтам [31, с. 347-348].

Подобно преступлениям против человечности, существовал всеобщий консенсус среди стран-участниц о том, что серьезные нарушения законов и обычаев, применимых в вооруженном конфликте, должны быть включены в Римский статут. Включение нарушений, предусмотренных общей ст. 3 Женевских конвенций, в Римский статут (ст. 8 (c)) встретило сопротивление Китая, Индии, Индонезии, Пакистана, а также Турции. Как Апелляционная палата МУТЮ, так и МУТР ясно подтвердили, что в соответствии с современными нормами обычного международного права нарушения общей ст. 3 даже во внутренних вооруженных конфликтах влекут за собой индивидуальную уголовную ответственность лица, совершающего такие действия [12, с. 269-270].

Статья 8(2)(c) логически вытекает из общей ст. 3 Женевских конвенций 1949 г. и инкриминирует такое поведение, как посягательство на жизнь и личность, посягательство на человеческое достоинство, взятие заложников и отказ в праве на надлежащую правовую процедуру. Тот факт, что против этих положений все же выступали некоторые государства, был неожиданностью в свете заключения Международного суда в деле Никарагуа против США, в котором суд рассматривал эти нормы в качестве продолжения минимальной мерки в международных вооруженных конфликтах. Подобным образом, МУТЮ в деле Тадича, а также МУТР в решении по делу Акаесу установили, что уголовная ответственность распространяется на серьезные нарушения Женевских конвенций во время внутренних вооруженных конфликтов.

Статьи 8(2)(c) и 8(2)(e) согласуются с идеей о том, что режим серьезных нарушений Женевских конвенций не ограничен рамками международного вооруженного конфликта, но также применяется к немеждународным вооруженным конфликтам посредством практики государств и opiniojuris [29, с. 413].

Статья 8(2)(d) отрицательно определяет термин вооруженный конфликт немеждународного характера к ситуациям, которые не составляют «случаев нарушения внутреннего порядка и возникновения напряженности, таких как беспорядки, отдельные и спорадические акты насилия или иные акты аналогичного характера». Похожая норма содержится в ст. 8(2)(f), которая разграничивает рассматриваемое положение с «другими серьезными нарушениями законов и обычаев, применимых во время внутренних конфликтов». К тому же, в ст. 8(2)(d) обозначены пределы понятия «немеждународный вооруженный конфликт» путем установления того, что «пункт 2(c) применяется в отношении вооруженных конфликтов, которые имеют место на территории государства, когда идет длительный вооруженный конфликт между правительственными властями и организованными вооруженными группами или между самими такими группами» [32, с. 467].

В поддержку ст. 8(2)(c), пункт (e) запрещает деяния, которые не включены в общую ст. 3 Женевских конвенций 1949 г., но которые, тем не менее, составляют часть законов и обычаев, применимых во время внутренних вооруженных конфликтов. Преступления под этим заголовком – все они уже фигурируют с такой же или похожей формулировкой в ст. 8(2)(b) Статута – в значительной степени основаны на положениях II Дополнительного протокола и касаются нападений, которые умышленно направлены против гражданских лиц, важных культурных сооружений, госпиталей, подразделений Красного Креста и Красного Полумесяца и других работников гуманитарных организаций, таких как миссии по поддержанию мира [33, с. 65-66], набор или вербовка детей в возрасте до 15 лет в состав вооруженных сил или

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

групп или использование их для активного участия в боевых действиях.

Отдача распоряжений о перемещении гражданского населения по причинам, связанным с конфликтом, если только этого не требуют соображения безопасности соответствующего гражданского населения или настоятельная необходимость военного характера, является единственным военным преступлением в ст. 8(2)(e), которое не имеет аналогичной формулировки в ст. 8(2)(b). Подготовительный комитет принял решение внести следующую ясность в элементы состава данного преступления: было определено, что «отдача распоряжений о перемещении гражданского населения» подразумевает действия лица, отдающего соответствующий приказ, но не того, кто просто осуществляет такое перемещение. Авторы проекта констатировали, что перемещение одного человека не будет составлять признаков состава данного преступления [31, с. 400-401].

Статья 8(2)(e)(vi) заслуживает особого внимания, так как прибавляет к перечню серьезных нарушений гуманитарного права, совершенных во время немеждународных вооруженных конфликтов, «изнасилование, обращение в сексуальное рабство, принуждение к проституции, принудительную беременность…, принудительную стерилизацию и любые другие виды сексуального насилия». Она недвусмысленно устанавливает, что любой другой вид сексуального насилия также представляет собой грубое нарушение ст. 3, общей для четырех Женевских конвенций [29, с. 419].

Заключительный состав военного преступления, совершенного во время внутренних вооруженных конфликтов и подпадающего под юрисдикцию МУС, можно найти в Конвенции о безопасности персонала ООН и связанного с ней персонала 1994 г. в качестве явного нарушения международного гуманитарного права. Статья 8(2)(e)(iii) запрещает «умышленное нанесение ударов по персоналу, объектам, материалам, подразделениям или транспортным средствам, задействованным в оказании гуманитарной помощи или в миссии по поддержанию мира в соответствии с Уставом ООН, пока они имеют право на защиту, которой пользуются гражданские лица или гражданские объекты по международному праву вооруженных конфликтов».

Эта норма инкриминирует вышеуказанное деяние впервые в Статуте Международного уголовного суда, но она возникла как продолжение первых двух запретов, появившихся в этом документе: нападение на гражданское население и лиц horsde-combat. Миссии ООН по поддержанию мира подлежат защите только до тех пор, пока они уполномочены на защиту, предоставленную гражданским лицам или гражданским объектам.

При определении составов военных преступлений в международных вооруженных конфликтах и немеждународных вооруженных конфликтах применялась разная терминология для описания одного и того же поведения, что затрудняет сопоставление этих положений.

Глава Статута об элементах преступлений демонстрирует высокую степень непоследовательности при формулировке различных преступлений. Например, умышленное убийство во время международного вооруженного конфликта в ст. 8(2)(a)(i) приравнено к тяжкому убийству во время внутреннего вооруженного конфликта в ст. 8(2)(c)(i). МУТЮ в отношении какого бы то ни было различия между понятиями «умышленное убийство» в контексте международного вооруженного конфликта с одной стороны и «тяжкое убийство» в контексте немеждународного вооруженного конфликта – с другой, сделал вывод о том, что не может быть очерчена линия между понятиями «умышленное убийство» и «убийство», которая затрагивает их содержание [34, paras 422, 423].

Относительно существования какого-либо различия между понятием «пытки» в контексте международного вооруженного конфликта с одной стороны, и в контексте немеждународного вооруженного конфликта – с другой, МУТЮ сделал вывод о том, что характеристики преступлений

пыток, предусмотренных в общей ст. 3 и в положениях о «серьезных нарушениях» Женевских конвенций, не отличаются. Кроме того, преступления, которые вытекают из положений Дополнительных протоколов I и II, отображают различие между последними, указывая на то, что нарушения законов и обычаев войны, применимых к международным вооруженным конфликтам, предусмотрены в ст. 8(2)(b), а нарушения законов и обычаев войны, применимых к немеждународным вооруженным конфликтам, предусмотрены в ст. 8(2)(c) и ст. 8(2)(e).

Руководитель американской делегации на Римской конференции заявил, что отличия между статьями 8(2)(b) и 8(2)(e) отражают согласие большинства делегатов с тем, что «обычное международное право развивалось в более ограниченном объеме по отношению к внутренним вооруженным конфликтам» [30, с. 205].

Четыре положения относительно использования оружия в международных вооруженных конфликтах отсутствуют среди норм, касающихся немеждународных вооруженных конфликтов. Ими являются:

(a) статья 8(2)(b)(xvii): применение яда или отравленного оружия;

(b) статья 8(2)(b)(xviii): применение удушающих, ядовитых или других газов или любых аналогичных жидкостей, материалов или средств;

(c) статья 8(2)(b)(xix): применение легкоразрывающихся пуль;

(d) статья 8(2)(b)(xx): применение оружия, которое может причинить чрезмерные повреждения или ненужные страдания.

Упущение из текста Римского статута положений о запрещении оружия, предусмотренных в Дополнительном протоколе II, привело к суждению о том, что эти запреты никогда не признавались в качестве обычного международного права по отношению к внутренним вооруженным конфликтам. Однако в 1997 г. Международный Комитет Красного Креста указал, что применение «оружия, боеприпасов и техники, а также методов ведения войны такого характера, которые вызывают чрезмерные повреждения или ненужные страдания», является серьезным нарушением международного гуманитарного права, применяемого в немеждународных вооруженных конфликтах.

Также можно отметить и другие преступления, ограниченные исключительно международными вооруженными конфликтами: умышленное нанесение ударов и вреда окружающей среде; нанесение ударов по незащищенным местам, которые не являются военными объектами; ненадлежащее использование флагов и других военных знаков; использование живых щитов.

Другим пробелом в сфере военных преступлений, применяемых к внутренним вооруженным конфликтам, является то, что не существует никаких норм, которые регламентировали бы запрещение умышленного подвержения гражданского населения голоду. В этом смысле Апелляционная палата МУТЮ в своем решении по делу Тадича заявила: «То, что является негуманным и, следовательно, запрещено в международных войнах, не может быть гуманным и допустимым в гражданской войне» [31, с. 348].

В случае проведения различия между «другими серьезными нарушениями», упомянутыми в статьях 8(2)(b) и 8(2)(e) Римского статута, многие преступления фигурируют в обеих статьях под одинаковой терминологией [35, с. 483]. Тем не менее, тот факт, что они содержатся в разных статьях, обязывает следствие установить характер вооруженного конфликта для того, чтобы добиться осуждения по обвинению в совершении конкретного военного преступления [30, с. 217].

Военные преступления, как они определены в ст. 8(2)(c) Римского статута, касаются действий, совершенных в обстановке вооруженного конфликта немеждународного характера против лиц, не принимающих активного участия в военных действиях, включая членов вооруженных сил, которые сложили оружие, и тех, кто был отнесен к числу horsdecombat в связи с болезнью, ранением, задержанием или любой другой причиной [36, с. 383].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Вышеупомянутый порог для применимости ст. 8(2)(c) является приемлемым и к ст. 8(2)(e). Пункт 2(e) также касается вооруженных конфликтов немеждународного характера и, таким образом, не применяется к случаям нарушения внутреннего порядка и возникновения напряженности, таким, как беспорядки, отдельные и спорадические акты насилия или иные акты аналогичного характера.

Сфера действия подпункта (e) была, кроме того, ограничена дополнительным положением о том, что он применяется в отношении вооруженных конфликтов, которые имеют место на территории государства, когда идет длительный вооруженный конфликт между правительственными властями и организованными вооруженными группами или между самими такими группами. Этот порог, однако, не содержит дополнительных условий ст. 1 (1) Дополнительного протокола II.

Во время Римской конференции было предложено воспроизвести ст. 1 (1) II Дополнительного протокола в качестве дополнительного порога применимости пункта (e). Это означало бы, что только те конфликты, в которые вовлечены вооруженные силы государства или другие организованные группы, могут регулироваться пунктом (e) ст. 8, исключая, таким образом, раскольнические вооруженные силы, сражающиеся друг против друга.

К тому же, эти раскольнические вооруженные силы, или вооруженные группы, должны находиться под ответственным командованием, осуществлять такой контроль над частью территории государства, который позволит им осуществлять непрерывные и согласованные военные действия, и быть в состоянии обеспечивать выполнение международного гуманитарного права [37, с. 323].

Считаем целесообразным исследовать и практику МУС, которая находится в начальной стадии; в связи с этим необходимо сделать краткое изложение дел, которые поступили на рассмотрение суда.

Ситуация в Демократической Республике Конго была передана на рассмотрение суда в апреле 2004 г. 17 марта 2006 года господин Томас Лубанга Дийло – конголезский гражданин, заявленный в качестве основателя и лидера Союза конголезских патриотов, – был препровожден в суд. Согласно решению суда, была создана Судебная палата I, в которую было передано дело господина Лубанги для рассмотрения. Последнему инкриминируют совершение военных преступлений, главным образом рекрутирование и вербовка детей моложе 15 лет и использование их для активного участия в военных действиях.

Палата предварительного производства Международного уголовного суда 17 февраля 2005 г. вынесла первое решение в истории Суда [38, с. 188]. Международный уголовный суд 29 января 2007 г. вынес первое решение по подтверждению обвинений [39], в котором 50 страниц текста было уделено проблемам Общей части международного уголовного права [40, с. 471]. Палата предварительного производства Международного уголовного суда в 2006 г. выделила в своем решении по делу Лубанги три критерия установления порога «серьезности» рассматриваемой ситуации: (1) преступное поведение должно отличатся признаками систематичности или крупномасштабности, а также высокой степенью социальной тревоги и обеспокоенности со стороны международного сообщества; (2) преследуемое лицо должно занимать в государственном органе, организации или вооруженной группе должность категории самых старших военачальников или высокопоставленных гражданских начальников; (3) значительность роли преследуемых лиц при совершении преступлений [41, с. 208-209].

В октябре 2007 г. конголезские власти выдали и доставили в Гаагу второго подозреваемого, господина Жермена Катангу. Он обвиняется в совершении шести военных преступлений и трех преступлений против человечества, действуя в качестве командующего Патриотических сил сопротивления в Итури. В феврале 2008 г. третий подозреваемый, господин Мэтью Нгуджоло Чуй, был арестован и впоследствии передан суду. Ему инкриминируют

совершение преступлений против человечества и военных преступлений во время его пребывания на должности лидера Национально фронта объединения.

Палата предварительного производства I объединила эти дела, и слушания по подтверждению обвинений начались 27 июня 2008 года. Также в апреле 2008 г. эта палата выдала ордер на арест на имя господина Боско Нтаганда, который обвиняется в совершении военных преступлений, таких как призыв на военную службу и вербовка детей моложе 15 лет и использование их для участия в военных действиях в Итури с июля 2002 г. по декабрь 2003 г. [42, с. 716, 718-719].

В июле 2012 г. Международный уголовный суд вынес первый в своей истории приговор – бывшему лидеру одной из повстанческих группировок Демократической Республики Конго (ДРК) Томасу Лубанге Дьило, он был признан виновным в вербовке детей-солдат во время вооруженного межэтнического конфликта в конголезской провинции Итури в 2002-2003 гг. и приговорен к 14 годам лишения свободы.

Касательно конфликта в Северной Уганде нужно отметить, что 14 октября 2005 г. Главный обвинитель Международного уголовного суда Луис Морено Окампо выдал ордера на арест на имя пятерых лидеров Армии сопротивления господ: Джозефа Кони, Винсента Отти, Окота Одхиамбо, Доминика Онгуена и Раска Луквия. Им инкриминируется совершение преступлений против человечности и военных преступлений, таких как сексуальное порабощение, изнасилование, преднамеренное нападение на гражданские лица и принудительная вербовка детей-солдат [43, с. 179].

Ситуация в Дарфуре (Судан) была передана на рассмотрение Международного уголовного суда Советом Безопасности ООН в марте 2005 г. [44], который определил, что положение в Судане представляет угрозу международному миру и безопасности. В мае 2007 г. Палата предварительного производства I выдала два ордера на арест на имя действующего Государственного министра Судана по гуманитарным делам г-на Ахмада Мухаммада Харуна и лидера Народного ополчения Жанжавид г-на Али Абд-Ал-Рахмана, также известного как Али Кушаиб. Также палата сделала заключение о том, что представленные доказательства дают достаточные основания полагать, что указанные лица совершили преступления против человечности и военные преступления, которые включают преследования, пытки, изнасилования и убийства.

Ситуация в Центральноафриканской Республике была передана на рассмотрение Суда в декабре 2004 года. В январе 2005 г. дело было распределено Палате предварительного производства III и после детального анализа данной ситуации 22 мая 2007 г. было объявлено об открытии производства по данному делу. В июле 2008 г. г-н Жан-Пьер Бемба Гомбо, обвиняемый в совершении множественных преступлений против человечности и военных преступлений, включая убийства и изнасилования, был переведен бельгийскими властями в центр содержания под стражей Суда в Гааге [42, с. 720].

Статут Международного уголовного суда характеризируется традиционным различием между международными и немеждународными вооруженными конфликтами, к которым применяются положения гуманитарного права, с одной стороны, и внутренними беспорядками и напряженностью, которые обычно регламентируются нормами внутреннего правопорядка, − с другой. Принимая во внимание сложность современных и будущих вооруженных конфликтов, становится существенным подробное обозначение временных и географических рамок вооруженных конфликтов и установление соответствующих типов отдельных подконфликтов в рамках более сложного вооруженного конфликта. Тем не менее, границы между этими типами вооруженного конфликта, а также ситуациями внутренних беспорядков и напряженности, кажутся отчетливыми в правовом определении, но неясными и нестабильными на практике. Отличительные критерии немежду-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

народных вооруженных конфликтов в противоположность ситуациям внутренних беспорядков и напряженности с одной стороны, и международные вооруженные конфликты – с другой были формально усовершенствованы международной уголовной юриспруденцией.

Юрисдикция Международного уголовного суда в отношении геноцида и преступлений против человечности является всеобъемлющей в применении как к международным, так и немеждународным вооруженным конфликтам. Однако юрисдикция относительно военных преступлений не только отличается формально, но и по существу касательно этих типов конфликтов. Серьезные нарушения общей ст. 3, как и другие серьезные нарушения законов и обычаев войны, применимых в немеждународных вооруженных конфликтах, не предусматривают всестороннюю уголовную ответственность лиц, совершивших преступления во время немеждународных вооруженных конфликтов. Перечень других серьезных нарушений не содержит ни общей статьи, которая влекла бы за собой индивидуальную уголовную ответственность за жестокое обращение с лицами, которые не участвуют в военных действиях, ни уголовных санкций за совершение таких противоправных действий, как коллективные наказания, рабство и работорговля, акты терроризма и распространение террора.

Литература

1. Международные Суды и международное право. Сборник обзоров / [составители : Ю. Л. Атливанников, М. Л. Энтин, Н. Н. Разумович ; Академия наук СССР. Институт научной информации по общественным наукам]. – М. : ИНИОН АН СССР, 1986. – 193 с.
2. *Михайлов Н. Г*. Преступления против человечности в Статуте МУС и в Уставе и решениях МТБЮ / Н. Г. Михайлов // Международное право – InternationalLaw. – М., 2007. – № 1 (29). – С. 153-162.
3. *Ведерникова О. Н*. Римский статут Международного уголовного суда: критический анализ / О. Н. Ведерникова // Государство и право. − 2009. – № 5. – С. 70-78.
4. *Фифе Р. Э*. Международный уголовный суд / Р. Э. Фифе // Московский журнал международного права. – 2001. – № 1 (41). – С. 60-87.
5. *Hunt D*. The International Criminal Court. High Hopes, ‘Creative Ambiguity’ and an unfortunate mistrust in international judges / D. Hunt //Journal of International Criminal Justice. – 2004. – Vol. 2, No 1. – P. 56-70.
6. *Hall C. K*. The first proposal for a permanent international criminal court / C.K. Hall // International Review of the Red Cross. – March, 1998. – No.322. – P. 57-74.
7. *Дремина Н. В*. Международный уголовный суд : проблемы юрисдикции / Н. В. Дремина // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 4. – С. 76-87.
8. *Шабас У. А*. Международный уголовный суд : исторический шаг в деле борьбы с безнаказанностью / У. А. Шабас // Московский журнал международного права. – 1999. – № 4. – С. 14-33.
9. *Костенко Н. И*. Международная уголовная юстиция. Проблемы развития / Н. И. Костенко [Институт государства и права РАН]. – М. : РКонсульт, 2002. – 448 с.
10. *Pfaner T*. The establishment of a permanent international criminal court. ICRC expectations of the Rome Diplomatic Conference / T. Pfaner // International Review of the Red Cross. – March, 1998. – No. 322. – P. 21-27.
11. *Cullen A*. The definition of non-international armed conflict in the Rome Statute of the International Criminal Court: an analysis of the threshold of application contained in article 8(2)(f) / A. Cullen // Journal of Conflicts and Security Law. – 2008. – Vol. 12, No 3. – P. 419-445.
12. Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court: observers’ notes, article by article / [Ed. by Otto Triffterer]. – Baden-Baden, 1999. – 1295 p.
13. Report of the Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court, Draft Statute and Draft Final Act, 1998, A/CONF.183/SR.6 [Электронный ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступа : http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/B3A11F18-46A3-4F3A-837C-6F2975B6FF2/269817/27040.PD*F*

14. A/CONF.183/C.1/L.59 (10 July 1998) [Электронный ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступа : http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/0BBDF462-DA21-4E4B-A312-18B3F5165D17/266814/18660.PDF

15. A/CONF.183/C.1/SR.33 [Электронный ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступа : http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/5D9B2482-299A-4D24-B735-F66D3DF47421/273006/30633.PDF

16. A/CONF.183/C.1/SR.35 [Электронный ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступа : http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/09648EAD-6484-4771-9CE3-E30FE544EADA/273018/30645.PDF

17. *La Haye E*. War crimes in internal armed conflicts / Eve la Haye – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 424 p.

18. UN.Doc.A.CONF.183.C.1/SR.4, p.9 [Электронный ресурс] - Statement of the German representative to the Committee of the Whole on 17 June 1998. / International Criminal Court. – Режим доступа : http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/DFA1E38B-BC57-4953-AF34-3655C595CF53/269742/26966.PDF

19. UN.Doc.A.CONF.183.C.1/SR.4, p.12 and UN.Doc.A.CONF.183.C.1/SR.5, p.13 [Электронный ресурс] - Statements of the Sudan representative to the Committee of the Whole on 17-18 June 1998. / International Criminal Court. – Режим доступа : http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/66A242E5-4810-4E6D-8F8E-3919156A10B0/269766/26990.PDF

20. *Белый И. Ю*. Международное преследование за военные преступления : правовые и процессуальные аспекты / И. Ю. Белый. – М. : ЮРКНИГА, 2004. – 256 с.

21. *Shaw M. N*. International Law / M. N. Shaw; [Sixth edition] – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 1542 p.

22. Fact Sheet on the OTP's work to investigate and prosecute crimes in Darfur - [Электронный ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступа : www.icc-cpi.int/library/organs/otp/ICC-OTP Fact-Sheet-Darfur-20070227 en.pdf

23. Situation in Darfur, Sudan in the case of the Prosecutor v. Ahmad Muhammad Harun ("Ahmad Harun") and Ali Muhammad Al Abd-Al-Rahman ("Ali Kushayb"). - [Электронный ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступа : ICC-02/05-01/07-2 01-05-2007 1/16 CB PT http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc279813.PDF and ICC-02/05-01/07-3 01-05-2007 1/17 CB PT http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc279858.PDF

24. *Мацко А. С*. Міжнародний кримінальний суд (створення та напрям діяльності) / А. С. Мацко // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 4. – С. 70-75.

25. *Ковалев А. А*. Деятельность Международного уголовного суда и его перспективы / А. А. Ковалев // Международное право – InternationalLaw. – М., 2007. – № 1 (29). – С. 172-186.

26. *Блищенко И. П*. Международный уголовный суд / И. П. Блищенко, И. В. Фисенко [Предисл. проф. В. П. Лозбякова]. – М. : Закон и право ЮНИТИ, 1998. – 239 с.

27. *Глотова С. В*. Международный уголовный суд в системе международной безопасности / С. В. Глотова // Международное право. – InternationalLaw. – М., 2007. – № 1 (29). – С. 85-99.

28. *Кузьменков С. Ю*. Разработка определения агрессии в рамках Ассамблеи государств-участников Статута Международного уголовного суда / С. Ю. Кузьменков // Международное право – InternationalLaw. – М., 2007. – № 1 (29). – С. 114-126.

29. *Spieker H*. International Criminal Court and non-international armed conflicts / H. Spieker // Leiden Journal of International Law. – 2000. – № 13. – P. 395-425.

30. *Willmott D*. Removing the distinction between international and non- international armed conflict in the Rome Statute of the International Criminal Court / D. Willmott // Melbourne Journal of International Law. – 2005. – Vol. 5. – P. 196-219.

31. *Dormann K*. War crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court, with a special focus on the negotiations on the elements of crimes / K. Dormann // Max Planck Yearbook of United National Law. – 2003. – Vol. 7. – P. 341-407.

32. *Wagner M*. The ICC and its jurisdiction – myths, misperceptions and realities / M. Wagner //Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2003. – Vol. 7. – P. 409-466.

33. *Schabas W.A*. An introduction to the International Criminal Court / W.A. Schabas – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 481p.

34. The Prosecutor v. Delalic and others, IT-96-21-T [Электронный ресурс] / ICTY, Judgement. – Режим доступа : http://www.icty.org/x/cases/mucic/acjug/en/cel-aj010220.pdf

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

35. *Dormann K*. Preparatory Commission for the ICC: the elements of war crimes. Part II: other serious violations of the laws and customs applicable in international and non-international armed conflicts / K. Dormann // International Review of the Red Cross. – 2001. – Vol. 83, No. 842. – P. 461-487.

36. *Dormann K*. Elements of war crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. Sources and commentary / K. Dormann – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 524 p.

37. *Boot M*. Genocide, crimes against humanity, war crimes: nullum crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court / M. Boot – Katholieke Universiteit Brabant, 2002. – 708 p.

38. *Miraglia M*. The first Decision of the ICC Pre-Trial Chamber. International criminal procedure under construction / M. Miraglia //Journal of International Criminal Justice. – 2006. – No 4. – P. 188-195.

39. Decision on Confirmation of Charges, Lubanga, PTC I, 29 January 2007 (ICC 01/04-01/06) [Электронный ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступа : www.**icc**-cpi.int/**icc**docs/doc/doc639096.pdf

40. *Weigend Th*. Intent, mistake of law, and co-perpetration in the Lubanga Decision on Confirmation of Charges / Th. Weigend //Journal of International Criminal Justice. – 2008. – No 6. – P. 471-487.

41. *Трикоз Е. Н*. Первые уголовные расследования в практике Международного уголовного суда / Е. Н. Трикоз // Международное право. – InternationalLaw. – Москва, 2007. – № 1 (29). – С. 200-224.

42. *Blattmann R*. Achievements and problems of the International Criminal Court. A view from within / R. Blattmann, K. Bowman // Journal of International Criminal Justice. – 2008. – No 6. – P. 711-730.

43. *Apuuli K. Ph.* The ICC arrests for the Lord's Resistance Army leaders and peace prospects for Northern Uganda / K. Ph. Apuuli //Journal of International Criminal Justice. – 2008. – No 6. – P. 179-187.

44. UNDoc. S/RES/1593 [Электронный ресурс] / UnitedNations. – Режим доступа : http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/292/73/PDF/N0529273.pdf?OpenElement

Сучасні концептуальні підходи до визначення поняття «конкуренція»: міжнародно-правовий аспект

В.С. Лук'янець
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті здійснено спробу провести аналіз сучасних концептуальних підходів до визначення поняття конкуренції, як з економічної, так і міжнародно-правової точки зору.

Ключові слова: *конкуренція, право Європейського Союзу, адаптація, антимонопольне право України, європейська економічна інтеграція.*

В статье предпринято попытку провести анализ современных концептуальных подходов к определению понятия конкуренции, как с экономической, так и с международно-правовой точки зрения.

Ключевые слова: *конкуренция, право Европейского Союза, адаптация, антимонопольное право Украины, европейская экономическая интеграция.*

This article, with application of systematic and comparative methods, looks at the diversification of the economic and legal definition of the "competition" and its law enforcement cooperation.

Key words: *Competition, the EU law, adaptation, anti-monopoly law of Ukraine, the European economic integration*

Постановка проблеми

Однією з головних цілей європейської інтеграції є створення спільного ринку, який об'єднує внутрішні ринки держав-членів Європейського Союзу. Функціонування спільного ринку неможливе без дотримання правил конкуренції. У процесі європейської інтеграції було створено унікальну систему регулювання конкурентних відносин. Її основу становлять правові норми, створені європейськими інтеграційними об'єднаннями. Їх доповнюють приведені шляхом гармонізації у відповідність до норм права Євросоюзу норми внутрішнього права держав-членів. У результаті такої взаємодії було створено цілісний комплекс правових норм у сфері відносин конкуренції, що діють як на рівні Євросоюзу, так і на рівні держав-членів.

Конкурентне право Європейського Союзу має реальний вплив на антимонопольне законодавство країн із початковою ринковою та перехідною економікою, до яких належить Україна. Укладення Угоди про асоціацію між Україною і Євросоюзом передбачає створення зони вільної торгівлі між її сторонами, що потребує зближення антимонопольного законодавства України з конкурентним правом Євросоюзу. З огляду на тенденцію поступового зростання ролі ЄС у сучасному світі дослідження правил конкуренції об'єднання для країн, які створюють засади ринкової економіки, набуває не лише теоретичного, а й практичного значення.

Вивчення цих процесів визначає актуальність обраної теми дослідження, її теоретичне та практичне значення для розроблення конкретних дій, спрямованих на інтеграцію України до Євросоюзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивчення окремих аспектів права Євросоюзу в рамках науки міжнародного та міжнародного економічного права здійснюють такі вітчизняні автори: М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, В.А. Василенко, О.Ф. Висоцький, А.З. Георгіца, М.М. Гнатовський, В.Н. Денисов, А.І. Дмитрієв, А.С. Довгерт, В.І. Євін-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

тов, О.О. Мережко, М.М. Микієвич, В.І. Муравйов, В.Ф. Опришко, Р.А. Петров, К.В. Смирнова, Л.Д. Тимченко, Л.О. Тимченко та інші. Результати їхніх досліджень дають можливість отримати чіткіше уявлення про міжнародно-правові особливості світових економічних процесів і місце в них правового регулювання європейської економічної інтеграції та конкурентних відносин зокрема.

Серед зарубіжних науковців, які досліджували питання правового регулювання конкуренції у Євросоюзі, слід відзначити О.І. Абдуліна, С.В. Бахіна, В.В. Безбаха, Г. Бермана, Н. Блокера, К.-Д. Боршарта, М. Вейстлека, Т. Гартлі, Л.М. Ентіна, А.Я. Капустіна, С.Ю. Кашкіна, П. Кейптена, В. Кернза, В. Кору, Х.-Б. Круса, В.К. Пучинського, А. Татама, Б.Н. Топорніна, А. Тота, Ж. Тускоза, О.О. Четверикова та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак питання правового регулювання відносин конкуренції на ринку ЄС висвітлювалися в українській літературі з міжнародного права та права Євросоюзу лише частково. На сьогодні однією з небагатьох в Україні спеціальною роботою, присвяченою комплексному дослідженню конкурентного права ЄС, є підготовлений колективом авторів у складі В. Скордамальї, Н. О. Саніахметової та С. Б. Мельник навчальний посібник «Конкурентне право ЄС». Відсутні праці, присвячені дослідженню організаційно-правового механізму забезпечення конкуренції на спільному ринку Євросоюзу. Поза межами досліджень українських учених залишилася й важлива проблема впливу конкурентного права Євросоюзу на внутрішнє право держав-членів, третіх держав, у тому числі України.

Формулювання цілей статті

Мета статті − дослідити та проаналізувати визначення поняття «конкуренція» на європейському регіональному рівні та прослідкувати її вплив на формування міжнародного конкурентного права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Інтеграційні процеси у Європейському Союзі відбуваються відповідно до принципів ринкової економіки, одним із головних елементів якої є добросовісна конкуренція. Формування правового механізму її регулювання – порівняно новий феномен на сьогодні. Концепцію конкуренції вперше було доктринально закріплено в роботі класика політичної економії Адама Сміта «Про природу і причини багатства народів» (1776 р.). За тих часів термін «конкуренція» означав лише просту відсутність якихось правових обмежень у торгівлі. Панівна на початку XIX ст. школа економічного лібералізму також заперечувала можливість державного втручання у «вільну гру ринкових сил» [1; 2].

В економічній та правовій літературі поняття «конкуренція» визначається досить широко та неоднозначно. Так, наприклад, її називають основним механізмом здійснення взаємозв'язку між виробниками, властивістю або рисою ринку, елементом господарського механізму, нарешті – головним елементом прогресу тощо. Таке розмаїття характеристик можна пояснити складністю та багатозначністю категорії «конкуренція». Конкуренція – явище передусім економічне. Її основу становлять економічні відносини між суб'єктами господарювання. Деякі з таких відносин закріплюються у правових нормах, і саме тому для з'ясування поняття та визначення суті конкуренції слід розкрити категорію «конкуренція» в економічному сенсі й визначити правові форми її реалізації.

Конкуренція уособлює своєрідні економічні відносини між суб'єктами господарювання, що виникають через виробництво та обмін матеріальних благ (товарів, робіт, послуг). Змістом таких відносин є конкретна вольова поведінка (дія) цих суб'єктів один щодо одного та щодо споживача. Слід з'ясувати, чим характеризується така поведінка. У перекладі з латини термін «конкурувати» має значення «збігатися», «стикатися», тому найчастіше зустрічаються визначення, що характери-

зують конкуренцію із суб'єктивного боку, розкриваючи її зовнішні прояви. Конкуренцію також розуміють як суперництво, змагання між учасниками ринку за досягнення результатів у певній сфері, за кращі, економічно вигідніші умови виробництва, купівлі й продажу товарів і послуг.

Звернімо увагу на те, що А. Маршалл зводив конкуренцію до сфери обміну. На його думку, «конкуренція полягає в тому, що одна людина змагається з іншою, особливо при продажі або купівлі чого-небудь» [3, с. 60]. Схожі визначення можна знайти і в роботах інших дослідників. Наприклад, відомий російський учений І. Конрад трактував конкуренцію як вільне суперництво багатьох осіб у зносинах міни та господарській діяльності взагалі. Деякі науковці, даючи визначення конкуренції, підкреслюють особливий об'єкт суперництва – споживчий попит. Так, А.Ю. Юданов вважає, що конкуренція – це боротьба фірм за обмежений обсяг споживачів, яку вони ведуть на певних сегментах ринку. За радянських часів визначення конкуренції мали негативний відтінок, підкреслювалась агресивна поведінка суперників, зокрема – як «властива товарному виробництву, базованому на приватній власності на засоби виробництва, антагоністична боротьба між приватними виробниками за більш вигідні умови виробництва та збуту товарів...» [4, с. 23-30].

Наведені вище визначення містять вказівку на такий елемент поведінки суб'єктів господарювання, як змагальність, суперництво або ж боротьба. Така форма взаємодії людей відома ще з давніх часів, адже коріння змагальності сягають у саму природу людини, що тісно пов'язана з боротьбою за існування. Однак, незважаючи на яскраво виражене зіткнення інтересів людей у цій боротьбі за досягнення однакових цілей, зазначені відносини не мають економічного змісту, тобто не пов'язані з виробництвом і розподілом матеріальних благ (продукції, товарів, робіт або послуг). Така змагальність не має стосунку до економічної конкуренції і тим більше до конкуренції в підприємницькій діяльності.

Слід зазначити, що конкуренція в підприємницькій діяльності існує, якщо має місце протистояння, зіткнення інтересів підприємців у процесі діяльності щодо виробництва та продажу товарів, виконання робіт, надання послуг, спрямованої на систематичне отримання прибутку. Мета суперництва суб'єктів підприємництва в цій ситуації досягається лише в тому разі, якщо результати їхньої діяльності (товари, роботи, послуги) будуть схвалені та придбані іншими суб'єктами, які не беруть участі в суперництві безпосередньо, тобто покупцями, замовниками, що виступають як третя сторона в конкурентній боротьбі. Інакше конкуренція не мала б сенсу [2; 3]. Підтвердження цієї тези можна знайти у російського науковця Г.Ф. Шершеневича: «Суспільна ідея конкуренції полягає в тому, що забезпечення особистого існування з боку кожного господарства веде до найкращого забезпечення інтересів суспільства… Серед торговельних представників розгортається жорстока боротьба перед споживачами… Кожне підприємство прагне залучити від іншого якнайбільше споживачів…» [5]. Звернімо увагу й на те, що конкуренція в підприємницькій діяльності, з економічного погляду, виступає також як сила, що спрямовує діяльність виробників і постачальників (продавців) на задоволення потреб споживачів. «При конкуренції покупці – це господарі, ринок – їхній агент, а підприємства – їхні слуги». Аналогічне визначення міститься і в правовій зарубіжній літературі. Конкуренція характеризується як «зусилля двох або більше сторін, які діють незалежно одна від одної, з тим, щоб заволодіти кліентурою третьої сторони шляхом пропозиції товару на більш вигідних умовах» [3, с. 41].

На наш погляд, конкуренція тісно пов'язана з категорією «ринок» і може існувати лише за умов ринкової економіки. В економічній та юридичній літературі містяться різні визначення поняття «ринок». Найбільш поширеним є трактування ринку як особливого механізму взаємодії між продавцями і покупцями. Так, відомий учений Р. Барр під ринком має на увазі сукупність відносин між учасниками об-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

міну, які тісно пов'язані один з одним через ті або інші засоби. Подібне визначення пропонують К.Р. Мак Доннелл і С.Л. Брю, які розглядають ринок як механізм, що здійснює контакт між конкурентами або пред'явниками попиту і продавцями або постачальниками товару чи послуги. Зазначимо, що в літературі дістала поширення концепція Ф. фон Хайєка, який охарактеризував конкуренцію як науку, процедуру для відкриття тих фактів, що виникають на шляху формування спонтанного порядку і без звернення до конкуренції залишилися б нікому не відомими. Попри достатньо велику кількість підходів до визначення конкуренції, саме завдяки останньої підприємці здатні з'ясувати, які блага є рідкісними, а які взагалі – благами. У цьому сенсі конкуренція виступає як наука, метод відкриття конкретних фактів, що мають величезне значення для досягнення господарських цілей. Згідно з точкою зору Ф. Хайєка, конкуренція вказує підприємцям шлях пошуку способів пропозиції більш якісних і дешевих товарів (послуг), ніж ті, що вже існують на ринку. Конкуренція знаходить зміни в системі різноманітних потреб і невідомих раніше способів досягнення цілей, і, відповідно, конкурентний механізм об'єктивно штовхає підприємців на використання певних прийомів і методів суперництва.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що в результаті конкурентної боротьби та взаємодії капіталів на ринку складаються різні типи конкурентних ринків: ринок досконалої конкуренції, ринок монополістичної конкуренції та ринок олігополії. Дамо загальну характеристику кожному із зазначених типів ринку.

Ринок досконалої («чистої») конкуренції складається з великої кількості продавців і покупців будь-якого схожого товарного продукту, причому жодний окремий покупець або продавець не має великого впливу на рівень поточних ринкових цін товару. Така ситуація на ринку зумовлена однорідністю пропонованої продукції (товару), повною свободою входу на ринок та виходу з нього, а також рівним доступом до інформації. На сьогодні ринки досконалої конкуренції є достатньо рідкісним явищем [3].

У реальній економічній дійсності конкуренція доволі часто представлена ринками монополістичної конкуренції та олігополії. За умов монополістичної конкуренції велика кількість виробників пропонує подібну, але не ідентичну продукцію, тобто на ринку присутні гетерогенні товари. Якщо за умов досконалої конкуренції фірми виробляють стандартизовану (однорідну) продукцію, то за умов монополістичної конкуренції виробляється диференційована продукція. Диференціація стосується передусім якості продукту чи послуг, завдяки чому у споживача складаються цінові переваги. Продукція може бути диференційована також за умовами післяпродажного обслуговування (для товарів тривалого використання), за близькістю до покупців, за інтенсивністю реклами тощо. Таким чином, фірми на ринку монополістичної конкуренції вступають у суперництво не тільки (або навіть не стільки) за допомогою цін, а й шляхом всебічної диференціації продукції та послуг. Монопольність у такій моделі полягає в тому, що кожна фірма за умов диференціації продукції має певною мірою монопольну владу над своїм товаром. Вона може підвищувати й знижувати ціну на нього незалежно від дій конкурентів, хоча ця влада й обмежується наявністю виробників аналогічних товарів. Крім того, на монополістичних ринках поряд із дрібними та середніми є досить великі фірми. За такої моделі ринку фірми прагнуть розширювати свою сферу переваг шляхом індивідуалізації своєї продукції. Це відбувається передусім за допомогою товарних знаків, найменувань і рекламної кампанії, що наголошують на відмінностях товарів. Отже, монополістична конкуренція відрізняється від досконалої за такими ознаками:

– на ринку продаються не гомогенні, а гетерогенні товари;

– немає повної прозорості ринку для його учасників, останні діють не завжди відповідно до економічних принципів;

– підприємства прагнуть розширити

свою сферу переваг шляхом індивідуалізації своєї продукції;

– доступ на ринок для нових продавців за монополістичної конкуренції ускладнений через наявність переваг [3, с. 200].

Стосовно олігополістичної конкуренції слід зазначити, що вона характеризується невеликою кількістю учасників – коли порівняно мала (у межах десятка) кількість фірм панує на ринку товарів чи послуг. Класичним прикладом олігополії є «велика трійка» в США – «Дженерал моторз», «Форд» та «Крайслер». За умов олігополії можуть вироблятися як однорідні, так і диференційовані товари. Однорідність найчастіше має місце на ринках сировини та напівфабрикатів: руди, нафти, сталі, цементу тощо, а диференціація – на ринках споживчих товарів. Нечисленність фірм сприяє укладанню монополістичних угод між ними: щодо встановлення цін, поділу чи розподілу ринків або щодо інших способів обмеження конкуренції між ними. Доведено, що конкуренція на олігополістичному ринку тим інтенсивніша, чим нижчий рівень концентрації виробництва (велика кількість фірм), і навпаки.

Важливу роль у визначені характеру конкурентних відносин на такому ринку відіграють обсяг і структура тієї інформації про конкурентів і про умови попиту, яку фірми мають: чим менше такої інформації, тим більш конкурентною буде поведінка фірми. Основна відмінність олігополістичного ринку від ринку досконалої конкуренції пов'язана з динамікою цін. Якщо за досконалої конкуренції вони пульсують безперервно й безсистемно, залежно від коливань попиту та пропозиції, то за олігополії ціни мають тенденцію до стійкої фіксації та змінюються не так часто. Типовим є так зване лідерство в цінах, коли їх диктує переважно одна провідна фірма, а інші олігополісти йдуть слідом за лідером. Доступ до ринку новим продавцям ускладнено. У разі згоди олігополістів щодо цін конкуренція дедалі більше зміщується в напрямі якості, реклами та індивідуалізації.

Отже, у принципі, конкуренція – це боротьба між виробниками за можливість продати результати своєї діяльності споживачам, і в цьому сенсі можна стверджувати, що ринок – це постійна боротьба між виробниками за споживача. Без такої боротьби немає і ринку. Проте слід мати на увазі, що споживач є не метою, а лише засобом у конкурентній боротьбі. Найчастіше основна мета виробників товарів і послуг полягає в максималізації прибутку. Для того щоб збільшити свій прибуток, конкуренти намагаються поліпшити якість продукції, розширити її асортимент, пропонують усілякі знижки, сервісне обслуговування своїх товарів, а також застосовують інші способи залучення споживача. Об'єктивно останній перебуває у вигідному становищі, проте не слід втрачати пильність: виробник, який досяг найбільших успіхів, завоював ринок і витіснив з нього конкурентів, має спокусу скористатися своїм домінуючим становищем для того, щоб компенсувати витрати, здійснені ним у процесі конкурентної боротьби. Тому однією з цілей права конкуренції є захист споживачів від постачальників. Часто дія тих або інших заходів на споживача є вирішальним чинником при визначенні їхньої правомірності з погляду права конкуренції.

Інший аспект проблеми – поведінка конкуруючих підприємств у відносинах між собою. У цьому разі конкуренція є добросовісною, якщо перевага одного виробника над іншим доводиться якістю його товарів або послуг. Якщо ж переваги на ринку досягають несправедливими методами, шляхом обмеження конкуренції, визнати таку поведінку правомірною не можна. І тим більше не можна допустити, аби підприємство, яке вже досягло домінуючого становища на ринку, зловживало цим. Домінуюче становище на ринку є результатом, що його підприємство досягло внаслідок цілеспрямованих і значних зусиль. Наявність домінуючого становища часто свідчить про те, що підприємство має високий інтелектуальний, організаційний і творчий потенціал, що воно змогло оптимально відповісти на вимоги ринку. Підприємства, що досягли домінуючого становища на ринку, мають більший шанс

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

максималізувати прибуток, аніж підприємства, що такого становища не досягли.

Таким чином, до первинних переваг підприємства, що зумовили досягнення ним домінуючого становища, додається ще одна істотна перевага – економічна сила, яка дає можливість незалежної дії на ринку. Власне, значення конкурентної боротьби полягає в досягненні найсприятливішого становища на ринку. Парадокс полягає в тому, що підприємство, яке досягло домінуючого становища на ринку, не має права скористатися цим становищем. По суті, воно змушене обмежуватися кількісним зростанням, діючи на ринку так, ніби воно не має такого становища, інакше порушуватимуться правила конкуренції [2, с. 257]. Дотримуватися останніх мають не тільки приватні особи, незалежно від того, яким є їхнє становище на ринку, а й держави, які не повинні за нормальних умов надмірно впливати на процес розвитку ринкової ситуації. Підтримка справедливих умов конкуренції для всіх учасників ринку, створення умов для розвитку економічно найефективніших структур і просування на ринок високоякісних товарів і послуг на користь споживачів – у цьому полягає основна мета права конкуренції.

Одним із основоположних постулатів ліберальної правової теорії є твердження про те, що свобода індивіда повинна обмежуватися лише свободою інших осіб. Якщо сфера свободи індивіда розширюється до такої міри, що перешкоджає здійсненню свободи інших осіб, така свобода перетворюється на свою протилежність – примус, адже вона може бути реалізована тільки за умови надмірного обмеження свободи інших і навряд чи існують підстави для припущення, що такі обмеження могли б здійснюватися на основі добровільності [4, с. 219]. Для того щоб забезпечити (у разі потреби – за допомогою санкцій примусу) баланс інтересів більшості членів ліберального демократичного суспільства, у ньому створюються і функціонують інститути публічної влади. Тільки легітимні публічні інститути мають право застосовувати заходи примусу в суспільстві. В основі легітимності лежить ідея народного представництва: примус здійснюється від імені народу й під демократичним контролем. Реалізуючи владні повноваження із забезпечення балансу інтересів у суспільстві, публічні інститути зобов'язані діяти суворо в межах, встановлених законом. У приватній сфері відносини між учасниками комерційного обороту будуються на основі принципів рівності і свободи договору. Контрагенти цивільно-правових правочинів є учасниками правовідношення, маючи права та обов'язки тільки один щодо одного, тому якщо учасників операції з якихось причин не влаштовують відносини, що складаються між ними, вони можуть бути припинені за обопільною згодою. Навіть за відсутності такої згоди жодна зі сторін не має права нав'язувати іншій стороні умови, з якими та не згодна. Якщо ж таке нав'язування має місце, його слід розглядати як неправомірний примус, що має на меті обмеження свободи, – з усіма встановленими законодавством наслідками, які звідси випливають.

Якщо проаналізувати сучасну національну науково-правову літературу, присвячену дослідженню відносин України з ЄС, з'ясується, що в переважній більшості вельми авторитетних робіт, які заслуговують на неабияку повагу, основну увагу зосереджено на загальних питаннях двосторонніх відносин у сфері економіки, права, суспільного життя, інтеграції тощо. Що ж стосується дослідження такого аспекту співробітництва, як, наприклад, адаптація антимонопольного законодавства України до конкурентного права ЄС, то, на жаль, таких робіт замало для того, аби можна було вважати, що в українській правовій науці сформувалася певна наукова школа. Хоча варто відзначити, що певні кроки в цьому напрямі вже зроблено. На особливу увагу заслуговує той факт, що колективом авторів у складі В. Скордамальї, Н. Саніахметової та С. Мельник, під егідою Представництва Європейської Комісії в Україні, у рамках проекту «Правничі студії в Україні: Київ та окремі регіони» було підготовлено навчальний посібник «Конкурентне право ЄС». У ньому аналізується

роль конкуренції в процесі європейської інтеграції, розглядаються матеріальні та процесуальні норми, що регулюють конкурентні відносини в Євросоюзі. Особлива увага звертається на правове регулювання надання державної допомоги, аналізується її вплив на конкуренцію. Посібник містить також певну кількість посилань на рішення судових органів ЄС; окремий розділ присвячено питанням правового регулювання конкурентних відносин в Україні. Проте слід зазначити, що в посібнику не приділено уваги реформі конкурентного права у 2003 р., яка принципово змінила систему стосовно адресованих Комісії ЄС повідомлень про антиконкурентні угоди. Такі повідомлення передбачали або надання Комісією дозволу на дію згаданих угод, або ж їх заборону. Окрім зміни самої системи повідомлень, було значно децентралізовано вплив Комісії на конкуренцію в межах Євросоюзу і розширено повноваження національних судів та антимонопольних (конкурентних) органів.

На наш погляд, уже сформовано класичну школу дослідження правового регулювання конкуренції в західній правовій літературі, де провідним фахівцем вважається баристер, заслужений професор конкурентного права ЄС Валентина Кора, роботи якої становлять основу західноєвропейської школи й широко використовуються в процесі вивчення конкурентного права Євросоюзу. Серед них – праця «Cases and Material on EC Competition Law». Нове її видання є своєрідним ідеальним додатком-продовженням до авторського «Introductory Guide to EC Competition Law and Practice». Уперше опублікована в 1996 р., ця робота була кілька разів доповнена, вдосконалена та перевидана, вона містить витяги з праць авторитетних науковців у сфері конкурентного права ЄС та конкурентної політики. По суті, згадана праця є неоціненним довідником для студентів-юристів та юристів-практиків, які шукають коротку компіляцію справ та інших матеріалів, що супроводжуються ретельними й часто критичними коментарями та аналізом. Основна частина тексту складається з витягів із рішень Комісії Євросоюзу, висновків генеральних адвокатів Суду ЄС і рішень власне Суду ЄС та Суду першої інстанції. Цей матеріал доповнений коментарями автора. Ще одна робота, на яку варто звернути увагу, також належить Кору. Це – «Distribution Agreements Under the EC Competition Rules», монографічне дослідження, що продовжує розгляд попередніх тем стосовно блокових вилучень з-під дії конкурентного права ЄС для технологічного трансферу та паралельного імпорту. У роботі досліджується регулювання вертикальних угод і відповідних справ з позиції права та функціонування економіки. Наприкінці подано аналіз окремих справ, що прямо не стосуються регулювання, але тим не менше мають стосунок до окремих аспектів конкурентного права Євросоюзу.

Слід звернути увагу на новий підхід до дослідження питання правового регулювання конкуренції у Євросоюзі, який викладено в роботі Х. Б. Круса «Between Competition and free Movement». Це монографічне дослідження присвячене проблемі взаємодії конкурентного права ЄС і вільного руху товарів, а також висвітленню певних недоліків у цій взаємодії. Зауважимо, що згадана праця є першим монографічним дослідженням питання взаємодії конкурентного права ЄС і вільного руху товарів. Конкурентне право і вільний рух товарів загальновідомі як фундаментальні основи правопорядку ЄС і зазвичай розглядаються окремо. Тим часом робота Круса робить вагомий внесок у доктринальне дослідження вказаного питання шляхом порівняння цих украй різних сукупностей норм права, використовуючи своєрідний каркас, що його автор визначає як «конституційне економічне право ЄС». У роботі також досліджуються, але вже детальніше, специфічні питання, наприклад: економічне спрямування установчих договорів ЄС [4], структура та принципи тлумачення питань щодо конституції, власне її економічних аспектів, а також прогалин, спричинених цією структурою, та шляхів їх усунення Судом ЄС. Особливу увагу приділено в окремих розділах двом досить важливим питанням: мож-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ливості розширеного застосування норм щодо вільного руху товарів – з метою захисту приватних осіб; можливості ширшого застосування конкурентних правил і принципів державами-членами ЄС. Про визначення критеріїв поділу на публічні та приватні підприємства, що є обтяжливим для сучасного конституціоналізму та суспільства, йдеться як про головне питання в розділах, присвячених проблемам конкурентного права Євросоюзу та вільного руху товарів, – власне, це і є, на думку автора, центральним питанням конституційного економічного права ЄС. Монографія однаково глибоко висвітлює і теоретичні, і практичні сторони теми, тобто є корисною як для наукової сфери, так і для практичної підтримки правопорядку в Євросоюзі. Наостанок додамо, що робота Круса пропонує нове осмислення проблеми, яка виникла внаслідок нових «кордонів» права ЄС. Окрім цього, спостерігається також певна тенденція до формування окремої німецької школи, яка відрізняється від інших подібних наукових шкіл підходами до вивчення питання правового регулювання конкуренції та конкурентного права взагалі.

Висновки

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що концепції визначення поняття конкуренції мають вельми поважну історію свого існування. Основоположниками підходів до визначення поняття «конкуренція» вважаються І. Конрад, А. Маршалл, М. Портер, А. Сміт. Визначення ними поняття «конкуренція» зводилося до такого: конкуренція – це явище економічне, її основу становлять економічні відносини між суб'єктами господарювання, які виникають через виробництво та обмін матеріальних благ. Що ж до сучасних концепцій, вони, не заперечуючи вже існуючих, твердять, що нині ринкова економіка є складним організмом, який складається з різноманітних виробничих, комерційних, фінансових та інформаційних структур, що взаємодіють на тлі розгалуженої системи правових норм та об'єднуються спільним поняттям – «ринок».

Ринок, за визначенням, – це організована структура, де зустрічаються виробники й споживачі, продавці й покупці, де в результаті взаємодії попиту споживачів (попит – це кількість товару, яку споживачі можуть купити за певною ціною) і пропозиції виробників (пропозиція – це кількість товару, яку виробники продають за певною ціною) встановлюються і ціни товарів, і обсяги продажів. При розгляді структурної організації ринку вирішальне значення мають кількість виробників (продавців) і кількість споживачів (покупців), що беруть участь у процесі обміну загального еквівалента вартості (грошей) на якийсь товар. Ця кількість виробників і споживачів, характер і структура відносин між ними визначають взаємодію попиту і пропозиції.

Центральним поняттям, що виражає сутність ринкових відносин, є поняття «конкуренція» (competition), адже це найважливіша ланка всієї системи ринкового господарства. Стимулом, що спонукає підприємства до конкурентної боротьби, є прагнення перевершити інших. Предметом конкурентного суперництва на ринках є частки ринку, контрольовані тими чи іншими товаровиробниками. Конкурентна боротьба – це динамічний процес, що сприяє кращому забезпеченню ринку товарами. Таким чином, поняття та сутність конкуренції визначаються, по-перше, як змагальність самостійних суб'єктів підприємництва з метою залучення споживчого попиту; по-друге – як механізм реалізації ринкової економіки (попиту та пропозиції), конкуренція капіталів та ефективний спосіб господарювання. Слід зазначити також, що в сучасній економічній системі існують підприємства, які мають на ринку домінуюче становище. Воно характеризується тим, що підприємства, які його досягли, можуть діяти на ринку на свій розсуд, не погоджуючи своєї поведінки ані з контрагентами або іншими учасниками ринку, ані зі споживачами. Якщо на ринку домінує одне підприємство, то воно є монополією, якщо ж на ринку домінує декілька підприємств, такий ринок називається олігополістичним. Зауважи-

мо, що в західноєвропейській правовій літературі питання правового регулювання конкуренції в межах Євросоюзу досліджено досить детально. Що ж до вітчизняної правової літератури, то, на наш погляд, дослідження тільки починається – про це свідчить невелика кількість робіт, присвячених цьому питанню. З огляду на той факт, що Україна має спільний кордон із ЄС, проводить досить активну торговельну політику з країнами-членами і власне з Євросоюзом, дослідження питання правового регулювання конкуренції має, на нашу думку, як теоретичне, так і практичне значення.

Література

1. Карро Д. Международное экономическое право : Учебник / Д. Карро, П. Жюйар / Пер. с франц. В. П. Серебрянникова, В. М. Шумилова. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 608 с.

2. Портер Майкл. Стратегія конкуренції. Методика аналізу галузей і діяльності конкурентів / Майкл Портер. – К. : Основи, 1997. – 390 с.

3. Портер Майкл. Международная конкуренция / Майкл Портер. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 895 с.

4. Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика): Монографія / В. І. Муравйов. – К. : Академ-Прес, 2002. – 426 с.

5. Борисенко З. М. Конкурентна політика держави як фактор розвитку економіки України : автореф. дис. ... д-ра екон. наук / З. М. Борисенко. – К. : НАН України, Об'єднаний ін-т економіки, 2004. – 35 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Механізм використання практики Європейського суду з прав людини судами України в межах цивільної юрисдикції

Н.І. Проців
студентка юридичного факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Л.І. Паращенко
кандидат педагогічних наук, доктор наук з державного управління,
директор Київського ліцею бізнесу

Статтю присвячено аналізові судових прецедентів як частини національного законодавства та перспектив упровадження в Україні дієвого механізму використання практики Європейського суду з прав людини у цивільному судочинстві.

Ключові слова: *практика Європейського суду з прав людини, цивільне судочинство, прецеденти як джерело права, тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.*

Статья посвящена анализу судебных прецедентов как части национального законодательства и перспектив внедрения в Украине действенного механизма использования практики Европейского суда по правам человека в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: *практика Европейского суда по правам человека, гражданское судопроизводство, прецеденты как источник права, толкование Конвенции о защите прав человека и основных свобод.*

This article analyzes judicial precedents as a part of national legislation and prospects of implementation in Ukraine an effective mechanism of application the practice of European Court of Human Rights in civil proceedings.

Keywords: *European Court of Human Rights, civil litigation, precedents as a source of law, the interpretation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.*

Постановка проблеми

Сучасна Україна переживає активну фазу модернізації всіх складових процесу державотворення: структурні зміни інституцій влади, люстрацію, прийняття низки нормативно-правових актів щодо відновлення довіри до судової влади, гармонізації з міжнародним законодавством. У сучасних умовах актуальності набуває проблема застосування основних міжнародних стандартів у цивільному судочинстві, а також перспективи їх розвитку в нашій державі. Держава часто апелює до можливості застосування суддями міжнародно-правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина, однак самим служителям Феміди не роз'яснюється порядок застосування норм міжнародного права. Особливої уваги заслуговує практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що функціонує, на думку багатьох фахівців, як один із найефективніших правозахисних інституцій. Окрім того, що Україна є учасницею Конвенції про захист основних прав і свобод людини (далі – Конвенції), якою було створено відповідну судову установу, законодавець прийняв спеціальний закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Це свідчить про визнання Україною такої судової інстанції та покладення на правозастосовчі органи обов'язку використовувати практику ЄСПЛ. Разом з тим питання застосування судами України норм права ЄСПЛ залишається особливо актуальним, оскільки на цьому етапі відсоток судових рішень із посиланням у них на європейську практику є мізерним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Застосування міжнародно-правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина розглядається дослід-

никами різних наукових галузей. Проблемам практичного використання рішень Європейського суду з прав людини як джерел права присвячені роботи таких вітчизняних і зарубіжних учених, як В.В. Єршов, В.С. Євінтов, М.І. Козюбра, С.Є. Федик, В.О. Туманов, Т.М. Дудаш, С.О. Шевчук, В.П. Паліюк та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В Україні суди загальної юрисдикції, незважаючи на правовідносини, які виникають при розгляді справ, досить обмежено втілюють у вітчизняну практику норми міжнародних договорів про права людини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Більше того, зазначені суб'єкти не поспішають використовувати в першу чергу положення Конвенції та рішення ЄСПЛ, а якщо й зустрічаються такі посилання в судових актах, то лише для годиться [1, с. 10]. Малодослідженим залишається питання правової природи судових рішень ЄСПЛ, адже фактично держава, визнавши їх джерелом права, підтвердила існування в Україні прецедентного права. Однак для українських судів це є незвичною справою, з огляду на пануючі традиції романо-германської правової родини. Таким чином, можемо говорити лише про започаткування елементів прецедентного права в нашій державі, що потребує окремої уваги науковців як новий етап розвитку національного законодавства.

Формулювання цілей статті

Метою роботи є системний аналіз використання судами України в межах цивільної юрисдикції практики ЄСПЛ та визначення перспектив упровадження в національному законодавстві судових прецедентів. Основними завданнями є:

- охарактеризувати місце норм міжнародного права в ієрархії нормативно-правових актів України;
- з'ясувати пріоритетність вказаних норм щодо тих чи інших актів внутрішнього права;
- виявити існуючі у визначеній тематиці проблеми та запропонувати шляхи їх усунення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання застосування в українському праві практики ЄСПЛ врегульовано законом «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», ч. 1 ст. 17 якого встановлено, що українські суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Це ж саме випливає з положення ст. 9 Конституції України. Таким чином, у нашій державі з'явилося нове джерело права − рішення ЄСПЛ, а застосування судами України положень Конвенції стало не просто їхнім правом, а й професійним обов'язком.

У п. 12 Постанови Пленуму Верховного суду України від 18 грудня 2009 р. №14 «Про судове рішення у цивільній справі» зазначено, що в мотивувальній частині рішення за необхідності повинні бути посилання на Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини. Відкритим залишається питання, коли ж виникає ця необхідність і яке місце посідають норми міжнародного права в ієрархії нормативно-правових актів. Так, варто підтримати думку, висловлену більшістю фахівців, про те, що чинні ратифіковані міжнародні договори посідають місце після Конституції України в ієрархії нормативно-правових актів. Таку правову позицію викладено, наприклад, В. І. Євінтовим у коментарі до ст. 9 Конституції України. Виходячи з принципу міжнародного права «pacta sunt servanda», закріпленого у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., він дійшов висновку, що: норми міжнародних договорів, які введено в право України ратифікаційним законом, набувають статусу норм національного права і підлягають відповідному застосуванню. Пряме застосування норм договорів, про які йдеться, не виключається, якщо законодавець не здійснив спеціальну трансформацію цих норм у внутрішнє законодавство; у разі

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

колізії норм ратифікованого договору й норм національного права перші мають вищу силу над другими й підлягають пріоритетному застосуванню; забороняється вводити в право України і, відповідно, застосовувати договори, які суперечать її конституції [2, с. 27].

Проблема, яка виникає з такого трактування, полягає в тому, що після ратифікації міжнародного договору, держава презюмує, що норми цього нормативно-правового акта, не суперечать конституції, мають силу, яка фактично в ієрархічному плані поступається лише Основному закону, тому всі інші нормативно-правові акти треба узгоджувати відповідно до міжнародних договорів. Це нелегкий процес, адже законодавець розробив за понад двадцять років масив законів, які тепер потрібно гармонізувати з міжнародними актами. Так, наприклад, ЄСПЛ в п. 35 рішення у справі «Українська Прес-група» проти України» (2005) зазначив, що положення ч. 3 ст. 277 ЦК – «негативна інформація, поширена про особу, є недостовірною» – не відповідає нормам ст. 10 Конвенції, які передбачають гарантію свободи слова. У зв'язку з чим ЄСПЛ наголосив, що така вказівка є «не лише порушенням свободи вираження поглядів, а й перевертає дійсність із ніг на голову таким чином, що будь-що правдиве, але негативне, вважатиметься недостовірним» [3, с. 483]. З урахуванням цього ж рішення ЄСПЛ законом України від 22 грудня 2005 р. були внесені відповідні зміни у вітчизняне законодавство, на підставі чого чинна норма ч. 3 ст. 277 ЦК викладена в такій редакції: «негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного». Більше того, деякі положення потребують імплементації шляхом внесення безпосередньо до кодексів і законів абсолютно нових статей, оскільки певні норми міжнародного права є новими для України.

Які ж причини лежать в основі цього? Значна частина науковців, які підтримують пріоритетність міжнародного права, виходячи з теорії примату міжнародного права, наголошують на низці несприятливих чинників:

українські судді звикли застосовувати тільки позитивне законодавство, а не прецедентне право;

юридична ментальність українців побудована лише на інструкціях;

українська юриспруденція «бачить» при розгляді справи у першу чергу норму закону (продукт держави), а не природні права людини, у які держава не має права втручатися;

низький рівень правової культури, слабке знання міжнародного права;

незначна кількість офіційно опублікованих аутентичних перекладів рішень Євросуду не лише проти України, а й в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції;

недосконалістю чинного законодавства [4, с. 17-18].

На нашу думку, основними причинами є все-таки неусвідомлення суддями того, що застосування практики ЄСПЛ − це їхній обов'язок, а не просто право. Більше того, це зумовлене звичкою використовувати виключно внутрішнє законодавство, зрозуміле для всіх, і ігнорування прецедентів як «чужого» за своєю природою джерела права. Однак існують і об'єктивні фактори ігнорування міжнародної судової практики, а саме відсутність роз'яснень щодо їх використання, збірників із уже прийнятими рішеннями, повноцінного доступу до інформації. Це все було покладено на самих суддів, які, будучи й так перевантажені справами, не отримують від держави такого виду допомоги, що ускладнює їхню роботу в рази.

Саме тому важливим на цьому етапі є розроблення методики застосування норм міжнародного права українськими судами. Слушною в цьому питанні є позиція В.П. Паліюка, який у своїй роботі наголошує, що суди повинні застосовувати практику ЄСПЛ у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції та практики ЄСПЛ; за наявності в національному законодавстві правових «прогалин» щодо прав людини та основоположних свобод які, водночас, визначені в

Конвенції та практиці ЄСПЛ; у випадках використання в судовій практиці України таких основних принципів Конвенції, як «верховенство права», «справедливий розгляд справи», «незалежний і безсторонній суд», «розумний строк розгляду справи» тощо, які є в українському законодавстві, але розкриваються в обмеженому вигляді; для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких були внесені зміни або доповнення на підставі рішень ЄСПЛ [5, с. 38].

Таким чином, при вирішенні питання, яка правова норма підлягає застосуванню до певних правовідносин (п. 4 ч. 1 ст. 214 ЦПК), суд під час ухвалення рішення повинен перевірити відповідність національного законодавства положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ. Це, зокрема, може здійснюватися з урахуванням викладеної вище методики їх застосування. Якщо в результаті цього буде, наприклад, встановлено, що національне законодавство не відповідає положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ, то суд зобов'язаний застосувати відповідну статтю Конвенції та певне рішення Європейського суду з прав людини, у якому розвинуте те чи інше право кожного. Такі дії − зазначення мотивів, з яких суд застосовує зазначену в рішенні суду правову норму − відображаються, як це вимагає п. 3 ч. 1 ст. 215 ЦПК, у мотивувальній частині рішення суду. А якщо під час ухвалення рішення суд встановить, що національне законодавство повністю відповідає положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ, то такий висновок також може бути зазначений у мотивувальній частині рішення суду [6, с. 138-139].

Слід звернути особливу увагу на тлумачення норм Конвенції, що індивідуалізується в кожному окремому випадку і дає можливість визначати межі застосування тієї чи іншої норми самим судам. Разом з тим, у цьому контексті ми можемо застосовувати вже існуючі прецеденти. Наприклад, Шевченківський районний суд м. Києва, розглянувши справу за позовом ДАТ «Ч» до редакції газети «У» про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної (немайнової) шкоди, відмовив у задоволенні позову, керуючись положеннями ст. 10 Конвенції щодо свободи вираження поглядів, що випливає з тексту рішення. Суд, зокрема, зазначив, що «...право на наявність і можливість висловлювати власне судження, оцінку, думки (що, власне, і було зроблено в газетній статті, яку оспорювали позивачі) гарантоване ст. 10 Конвенції, яка відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України. Це право закріплене і в ст. 34 Конституції України». Крім того, суд дійшов висновку, що «...примушення до спростування оціночних суджень порушило б гарантоване Конституцією України, міжнародно-правовим актом право на вираження думок і поглядів і призвело б до встановлення опосередкованої цензури, забороненої ст. 15 Конституції України» [7].

Що ж до наслідків, які можуть настати, коли суд ігнорує норми міжнародного права, то слід звернути увагу на те, що незастосування норм міжнародного права може стати порушенням принципів цивільного судочинства. До загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у контексті ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд), без сумніву, слід віднести принцип верховенства права, право на суд, правову визначеність, правову ефективність тощо. Щодо закріплення згаданих принципів у ЦПК, то у його нормах зазначено, що під час ухвалення рішення суд вирішує питання про визначення правової норми, яка підлягає застосуванню до тих чи інших встановлених правовідносин (п. 4 ч. 1 ст. 214 ЦПК). У свою чергу, підставою для скасування рішення суду першої інстанції й ухвалення нового рішення або зміни рішення судом апеляційної інстанції є порушення або неправильне застосування норм матеріального права. Норми матеріального права вважаються порушеними або неправильно застосованими, якщо застосовано закон, який не поширюється на ці правовідносини, або не застосовано закон, який підлягав застосуванню (п. 4 ч. 1, ч. 2 ст. 309 ЦПК).

Таким чином, суди під час вирішення справ зобов'язані посилатися на норми

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

міжнародного права та практику ЄСПЛ як на джерело права. Проте на даному етапі суди застосовують різні схеми апелювання до прецедентів, оскільки ще не розроблено чіткого механізму застосування таких норм. Поділяємо висновки А. А. Яковлєва та визначену ним схему посилання на норми: безпосереднє застосування судами загальних принципів Конвенції; звернення судів до ЄСПЛ для витлумачення її положень; текстуальне посилання на норми Конвенції; самостійне витлумачення положень і цим створення власного правороzуміння; «ритуальне» звернення до тексту Конвенції, коли таке посилання є зайвим [8, с. 163].

Непослідовність у процесі посилання на норми міжнародного права свідчить про те, що в Україні не існує однозначного роз'яснення щодо порядку його застосування, тому, на нашу думку, це питання треба вирішити на рівні Верховного Суду України. Крім того, основним зараз є забезпечення суддів опублікованим перекладом повних текстів рішень. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди повинні використовувати офіційний переклад рішення ЄСПЛ, надрукований у офіційному виданні, або, за відсутності перекладу, оригінальний текст. Станом на сьогодні немає інформації про забезпечення суддів, як і інших правників, офіційними перекладами рішень ЄСПЛ.

Висновки

Лише забезпечивши суддів всією необхідною інформацією, Україна зможе запровадити адекватну сучасним умовам схему застосування норм міжнародного права. Ґрунтуючись на працях провідних учених, можемо запропонувати такий алгоритм застосування норм міжнародного права в національному судочинстві:

1) суди повинні звертатися до рішень ЄСПЛ у разі, коли внутрішнє законодавство містить «прогалини»;

2) посилання на прецеденти, які мають однакову правову природу з тими спорами, що розглядається національним судом;

3) під час застосування норм використовувати офіційний переклад Конвенції українською мовою, а також переклади текстів рішень ЄСПЛ, надруковані у виданні, визначеному на конкурсній основі Органом представництва, а в разі відсутності перекладів користуватись оригіналом;

4) застосовувати пошукову систему **HUDOS** – інформаційну систему, яка забезпечує доступ до документів ЄСПЛ (**www.echr.coe.int**). На сайті можна знайти у швидкому режимі всі необхідні рішення, викладені англійською і французькою мовами.

У національному судочинстві існують об'єктивні та суб'єктивні фактори гальмування запровадження міжнародної судової практики, зокрема судових прецедентів. Основними причинами є неусвідомлення суддями значення і ролі застосування практики ЄСПЛ, що зумовлене здебільшого їхньою звичкою використовувати виключно внутрішнє законодавство, зрозуміле для всіх, та ігнорування прецедентів. Разом з цим існує брак роз'яснень щодо їх використання, достатньої кількості збірників із уже прийнятими рішеннями, повноцінного доступу до інформації. Подальших досліджень також потребують механізми освітньої політики держави, зокрема уваги науковців потребують питання забезпечення якості освіти з метою кваліфікованого вивчення курсу права ЄСПЛ, що можливе шляхом введення нової університетської дисципліни або проведення спеціальних курсів для правників у галузях юриспруденції та освіти.

Література

1. Україна й Європейський суд з прав людини: витоки та проблеми взаємодії [Текст] : (виступ на Міжнародній конференції) / В. Литвин // Право України. − 2011. − № 7. − С. 6-10.

2. *Євінтов В. І.* Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (Коментар до ст. 9 Конституції України) / В. І. Євінтов // Укр. часопис прав людини. − № 1. − 1998. – С. 26-28.

3. «Українська Прес-група» проти України : рішення Євросуду у справі (2005) // Паліюк В. П. Стаття 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : українське законодавство та судова практика : практичний посібник. – Миколаїв : ТОВ фірма «Іліон», 2010. – С. 483.

4. *Паліюк В. П.* Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. П. Паліюк. − К. : Фенікс, 2004. − С. 15-23.

5. *Паліюк В.* Методика застосування положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод (деякі аспекти цього питання) / В. Павліюк // Досвід застосування Європейської конвенції з прав людини в судочинстві України та Польщі : Матеріали наук.-практ. конф. / Упоряд. О. П. Корнієнко. − К. : Видавництво «А. П. Н.», 2006. − С. 38-39.

6. *Паліюк В. П.* Загальні питання застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / В. П. Паліюк // Часопис цивільного і кримінального судочинства. − № 4. − 2013. − С. 129-142.

7. *Паліюк В.* Практика застосування судами України конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Паліюк // Юстиніан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://justinian.com.ua /article.php?id=248

8. *Яковлєв А. А.* Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / А. А. Яковлєв. – 2009. − С. 166.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

Основні аспекти державного регулювання фармацевтичної діяльності в Україні

О.М. Пижов
студент, голова Студентського наукового товариства Коледжу економіки, права та інформаційних технологій, Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто основні аспекти державного регулювання фармацевтичної діяльності у сфері адміністративно-господарських правовідносин. Уперше подано узагальнююче визначення поняття державне регулювання фармацевтичної діяльності як окремого та самостійного виду господарської діяльності. Наведено рекомендації щодо оптимізації правової системи господарського законодавства.

Ключові слова: *державне регулювання, держава, фармацевтична діяльність, господарська діяльність.*

В статье рассмотрены основные аспекты государственного регулирования фармацевтической деятельности в сфере административно-хозяйственных правоотношений. Впервые дано обобщающее определение понятия государственного регулирования фармацевтической деятельности, как отдельного и самостоятельного вида хозяйственной деятельности. Приведены рекомендации по оптимизации правовой системы хозяйственного законодательства.

Ключевые слова: *государственное регулирование, государство, фармацевтическая деятельность, хозяйственная деятельность.*

Main aspects of pharmaceutical activity state control in the sphere of administrative and economic legal relations are examined in the article. Generalized concept of the notion of pharmaceutical activity state control as separate type of economic activity is named for the first time. Recommendations on improvement of economic legislation legal system are stated here.

Key words: *state control, state, pharmaceutical activity, economic activity.*

Постановка проблеми

Життя та здоров'я людини одвіку є найбільшою цінністю, а надання якісних фармацевтичних послуг прямо впливає на якість здоров'я людини та суспільства в цілому.

Необхідність наукового дослідження правових особливостей державного регулювання фармацевтичної діяльності, як окремого виду господарської діяльності через призму адміністративно-господарських правовідносин нині майже

не викликає сумніву. Розвиток фармацевтичних можливостей і послуг зумовлює потребу в аналогічному розвиткові правових інститутів у галузі державного контролю фармацевтичного продукту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні правові особливості державного регулювання фармацевтичної діяльності, як адміністративно-господарських правовідносин, ще не знали комплексного і систематичного дослідження. Певні теоретичні аспекти цієї проблематики можна знайти в наукових працях: Т.М. Кравцової, Р.А. Майданика, В.С. Щербини, Т.В. Бондар, Р.Б. Шишки, В.О. Савченко, С.В. Антонова, С.В. Михайлова та інших.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Предметом цього наукового дослідження є насамперед правові особливості державного регулювання фармацевтичної діяльності як окремого виду господарської діяльності в системі адміністративно-господарських правовідносин держави та суб'єктів підприємництва у сфері фармацевтики. Комплексне наукове дослідження з цієї тематики в Україні не проводилося.

Формулювання цілей статті

Метою наукового дослідження є виокремлення правових особливостей державного регулювання фармацевтичної діяльності, як окремого виду господарської діяльності в системі адміністративно-господарських правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

Закріплення на конституційному рівні відносин приватної власності, підприємницької діяльності, окремим видом якої виступає фармацевтична діяльність, суб'єктів господарювання зумовлює нагальну потребу створення якісно нової національної системи державного управління, побудованої відповідно до конституційних принципів демократизму, гуманізму, соціальної справедливості, законності, доцільності тощо [1].

Сучасний розвиток суспільства дає підстави стверджувати про наявність певних змін у поглядах на державу, її роль і завдання, які вона повинна вирішувати. На перший план виступають вимоги побудови демократичної, соціальної, правової держави, у якій державна влада спрямовує свою діяльність на забезпечення інтересів, прав і свобод людини. У своїх діях держава мусить виходити із пріоритету загальнолюдських цінностей, за якого в центрі уваги перебуває людина, її права та свободи [2, с. 342].

У процесі наукового дослідження державного регулювання фармацевтичної діяльності постає питання визначення такого суспільного явища, як державне регулювання фармацевтичної діяльності. В правовій системі та юридичній літературі взагалі відсутнє узагальнене визначення поняття «державне регулювання фармацевтичної діяльності». Професор В. С. Щербина подає узагальнююче визначення поняття «державне регулювання господарської діяльності», на основі якого можна визначити поняття державного регулювання фармацевтичної діяльності як окремого виду господарської діяльності.

Так, В.С. Щербина стверджує, що *державне регулювання господарської діяльності – це здійснення державою в особі її компетентних органів комплексу економіко-правових, організаційно-правових (управлінських) та юридичних (правових) заходів щодо упорядкування діяльності господарських організацій і фізичних осіб-підприємців з метою реалізації економічної політики, виконання цільових економічних та інших програм і програм економічного і соціального розвитку шляхом застосування різноманітних засобів і механізмів такого регулювання* [3, с. 7].

Із наукових здобутків професора В.С. Щербини у сфері державного регулювання господарської діяльності можна сформулювати окреме визначення поняття «державне регулювання фармацевтичної діяльності», але для цього необхідно чітко визначити саме поняття та суть явища, фармацевтичної діяльності. *Фармацевтична діяльність – сфера науково-практичної діяльності в охороні здоров'я, яка охоплює*

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

маркетингові дослідження фармацевтичного ринку, визначення потреби в окремих препаратах, науковий пошук отримання лікарських препаратів, дослідження щодо створення лікарських препаратів, всебічне вивчення їх властивостей, включаючи безпеку та специфічну дію, розроблення відповідної нормативно-технічної документації, аналіз препаратів, стандартизацію, реєстрацію, виробництво, контроль якості, умови зберігання, інформацію з постачання, реалізації та застосування ліків, фармацевтичну опіку, підготовку та перепідготовку фармацевтичних кадрів, а також керівництво фармацевтичними підприємствами та їх структурними підрозділами [4].

На думку автора, визначення поняття державного регулювання фармацевтичної діяльності, як окремого виду господарської діяльності повинно бути складене з двох визначень, а саме визначення В.С. Щербини державного регулювання господарської діяльності та визначення фармацевтичної діяльності як такої. Отже, *державне регулювання фармацевтичної діяльності – це здійснення державою в особі її компетентних органів комплексу економіко-правових, організаційно-правових (управлінських) та юридичних (правових) заходів у сфері науково-практичної діяльності в охороні здоров'я, яка полягає у визначенні потреби в окремих препаратах, науковий пошук отримання лікарських засобів, дослідження щодо створення лікарських препаратів, всебічне вивчення їх властивостей, включаючи безпеку та специфічну дію, розроблення відповідної нормативно-технічної документації, аналіз препаратів, стандартизацію, реєстрацію, виробництво, контроль якості, умови зберігання, інформацію з постачання, реалізації та застосування ліків, фармацевтичну опіку, підготовку та перепідготовку фармацевтичних кадрів, а також керівництво фармацевтичними підприємствами та їх структурними підрозділами.*

Державне регулювання фармацевтичної діяльності за своєю природою є одним із видів соціального регулювання, під яким розуміють процес упорядкування поведінки соціальних суб'єктів через надання їм прав на певні дії, покладання обов'язків, установлення заборон (доволі жорстких), застосування заохочень і примусу [5, с. 128].

Стверджуючи, що державне регулювання фармацевтичної діяльності здійснюється в законодавчих рамках та в системі адміністративно-господарських правовідносин, доцільно, виходячи із загальновстановлених в юридичній науці складових елементів правовідносин, до яких належать об'єкт, суб'єкти та зміст цих правовідносин, дослідити адміністративно-господарські правовідносини у сфері державного регулювання фармацевтичної діяльності з урахуванням їхніх складових елементів.

Визначення *об'єкта* державного регулювання фармацевтичної діяльності лежить в основі визначення самого поняття фармацевтичної діяльності й по суті є тотожним із ним.

Суб'єктами державного регулювання фармацевтичної діяльності є, з одного боку, держава в особі її компетентних органів. При цьому необхідно розуміти, що ні сама держава, ні органи державної влади та органи місцевого самоврядування згідно з ч. 1 ст. 8 Господарського кодексу України (далі − ГК України) [6] не є суб'єктами господарювання, а фармацевтична діяльність виступає її окремим видом, незважаючи на те що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які наділені господарською компетенцією, згідно зі ст. 2 ГК України [6] є учасниками відносин у сфері взагалі господарювання та зокрема фармацевтики. З іншого боку суб'єктами державного регулювання фармацевтичної діяльності виступають безпосередньо підприємницькі організації, основною статутною метою яких є здійснення фармацевтичної діяльності.

Аналіз української правової системи дає підстави для висновку про те, що державне регулювання фармацевтичної діяльності охоплює:

– власне державне регулювання, здійснюване компетентними та спеціально уповноваженими органами державної влади;

– державне регулювання, здійснюване органами місцевого самоврядування, виконавчими органами сільських, селищних та міських рад, а також місцевими державними адміністраціями на підставі делегованих повноважень [7];

– державне регулювання, здійснюване саморегулівними організаціями на підставі делегованих повноважень.

Права та обов'язки суб'єктів адміністративно-господарських правовідносин у сфері державного регулювання фармацевтичної діяльності базуються на протилежно різних принципах, залежно від того, до якого виду суб'єктів вони належать. Права та обов'язки держави в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування базуються на принципі «дозволено все, що прямо передбачено законом», тобто держава в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування здійснюють державне регулювання лише на підставі та в межах прав і повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією [1] та законодавством України. Права та обов'язки саморегулівних установ та організацій базуються на відповідно наданих їм повноваженнях.

Натомість права та обов'язки суб'єктів підприємництва, основною статутною метою яких є здійснення фармацевтичної діяльності, щодо яких здійснюється державне регулювання їх діяльності, базуються на принципі «дозволено все, що не заборонено законом» [3, с. 9-10].

У процесі наукового дослідження державного регулювання фармацевтичної діяльності, як окремого та самостійного виду господарської діяльності, постає питання визначення переліку основних засобів держаного регулювання, в основу яких повинні бути покладені функції держави в економічній сфері та сфері охорони здоров'я. На думку В.О. Котюка, до таких засобів належить:

– господарсько-організаційна (організація виробництва, планування, управління і самоуправління, програмування тощо);

– господарсько-стимулююча (створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності тощо) [8, с. 296].

У правовому регулюванні господарської діяльності, окремим і самостійним видом якої виступає фармацевтична діяльність, можна виділити такі стадії: 1) стадія формування і дії юридичних норм; 2) стадія виникнення прав і обов'язків (правовідносин); 3) стадія реалізації прав і обов'язків; 4) стадія застосування права, які є важливою складовою самого процесу державного регулювання [9, с. 26]. У науці господарського права в процесі дослідження проблемних питань державного регулювання господарської діяльності як такої увага акцентується, головним чином, на її правовому регулюванні [10, с. 116].

Перелік основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання визначає ГК України в ч. 2 ст. 12:

– державне замовлення;

– ліцензування, патентування і квотування;

– технічне регулювання;

– застосування нормативів і лімітів;

– регулювання цін і тарифів;

– надання інвестиційних, податкових та інших пільг;

– надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій [6].

Зі змісту вказаної норми можна зробити висновок, що в ній наведено основні засоби державного регулювання господарської діяльності, у тому числі й фармацевтичної, і тим самим законодавець допускає ще й можливість використання інших «неосновних» та «другорядних» засобів регулювання. На думку автора, ч. 2 ст. 12 ГК України [6], було б доцільно доповнити п. 8, а саме: «– інші засоби регулюючого впливу держави, передбачені цим кодексом та іншими законами».

Із прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» [11], який значно розширює можливості державної допомоги, а опосередковано й можливості державного регулювання підприємницької діяльності, якою і є фармацевтична діяльність, наведене доповнення ст. 12 ГК України є вкрай необхідним.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Висновки

Вищевикладене наукове дослідження вперше визначає узагальнене поняття «держане регулювання фармацевтичної діяльності», що є значним здобутком медико-правової науки. Чітко визначає суб'єктів адміністративно-господарських правовідносин у сфері державного регулювання фармацевтичної діяльності, їхні права й обов'язки (зміст правовідносин). Наводить перелік основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання взагалі та зокрема у сфері фармацевтики.

Наведена рекомендація щодо доповнення системи господарського законодавства є значним кроком до оптимізації правової системи господарського законодавства.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

2. Андрійко О. Ф. Призначення і функції державного контролю / О. Ф. Андрійко // Державне управління : проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 370 с.

3. Засоби державного регулювання господарської діяльності : зб. наук. праць / НАПрН України, НДІ приват. права і підприємництва ; редкол. : В. С. Щербина (голова) [та ін.]. – К. : Ред. журн. «Право України», 2013, – 184 с.

4. Фармацевтична діяльність : Фармацевтична енциклопедія // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/309/farmacevtichna-diyalnist. – Назва з екрана.

5. Правознавство : Підручник / За ред. В. В. Копєйчикова, А. М. Колодія. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 752 с.

6. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – С. 144.

7. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170; Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – С. 190.

8. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : Навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 590 с.

9. Алексеев С. С. Общая теория права : В 2 т. – Т. II / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с.

10. Щербина В. С. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування як учасники відносин у сфері господарювання / В. С. Щербина // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 1. – С. 111-117.

11. Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» від 1 липня 2014 р. № 1555-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 34. – С. 1173.

Розділ 4

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

До проблеми дотримання прав неповнолітніх при обранні щодо них запобіжних заходів

О.А. Губська
кандидат юридичних наук, суддя Київського апеляційного адміністративного суду

Досліджено особливості застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх як самостійних суб'єктів кримінального провадження. Визначено типові порушення, які допускають органи досудового розслідування, суд при застосуванні окремих запобіжних заходів, запропоновано шляхи їх усунення у практичній діяльності.

Ключові слова: *кримінальне судочинство, неповнолітні, запобіжні заходи, затримання, тримання під вартою, підозрюваний, обвинувачений, слідчий суддя, слідчий.*

Исследованы особенности применения мер пресечения в отношении несовершеннолетних как самостоятельных субъектов уголовного судопроизводства. Определены типичные нарушения, которые допускают органы досудебного расследования, суд при применении отдельных мер пресечения, предложены пути их устранения в практической деятельности.

Ключевые слова: *уголовное судопроизводство, несовершеннолетние, меры пресечения, задержание, содержание под стражей, подозреваемый, обвиняемый, следственный судья, следователь.*

The features of the application of measures in juvenileeasanin dependent subject of criminal proceedings. Defined typical criminal procedural violations, which allow pre-trial investigation authorities in the application of specific measures proposed ways to address the minpractice.

Keywords: *criminal justice, juvenile, preventive measures, detention, custody, the suspect, the accused, the investigating judge, the investigator.*

Постановка проблеми

Важливим засобом зміцнення законності та правопорядку в кримінальному процесі є дотримання і забезпечення правових приписів щодо застосування запобіжних заходів. Цими нормами гарантується охорона таких конституційних прав і свобод громадян: недоторканність особи,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

житла, турбота про їхнє здоров'я, майно. Стосується це й такого специфічного суб'єкта кримінального провадження, як неповнолітній.

З прийняттям нового КПК України процес кримінального судочинства щодо неповнолітніх набув більш гуманістичних рис, що полягає в низці особливостей використання учасниками кримінального провадження наданих їм прав і процесуальних обмежень під час проведення процесуальних дій і врахування європейської практики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми кримінального провадження за участю неповнолітніх завжди перебували в центрі уваги вчених і практиків, про що свідчать численні монографічні дослідження П.Д. Біленчука, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, Л.М. Карнєєвої, Н.С. Карпова, О.М. Ларіна, Л.М. Лобойка, В.З. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, М.Є. Шумила та інших. Вагоме місце у працях вказаних науковців посідає з'ясування особливостей застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незаконні та необґрунтовані дії органів досудового розслідування й суду при обранні запобіжних заходів істотно порушують конституційні права неповнолітніх, підривають повагу до закону і авторитет судових та правоохоронних органів. Вивчення цих правопорушень у різних ракурсах і практичне реагування на них з метою подолання – важлива гарантія зміцнення правопорядку і законності, охорони прав і законних інтересів неповнолітніх, підвищення престижу роботи органів досудового розслідування та суду.

Основні резерви на шляху вирішення зазначених проблем перебувають у практичній площині. Це спонукає до пошуку напрямів удосконалення діяльності слідчих органів, прокуратури та суду в аспекті приведення її у відповідність до вимог Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Формулювання цілей статті

Об'єктом застосування запобіжних заходів до неповнолітнього є нормальна, заснована на нормах матеріального і кримінального процесуального права діяльність із затримання та застосування інших запобіжних заходів, а так само законні права та інтереси неповнолітнього як самостійного суб'єкта кримінального провадження.

У слідчій і судовій практиці виникають труднощі у застосуванні окремих запобіжних заходів щодо неповнолітніх. Тому слід розглянути особливості застосування запобіжних заходів, які обираються щодо цієї специфічної категорії суб'єктів кримінального провадження, виявити недоліки в діяльності органів досудового розслідування та суду в аспекті відповідності їх дій вимогам міжнародно-правових актів стандартів і кримінальній процесуальній політиці України щодо неповнолітніх, запропонувати шляхи їх усунення.

Виклад основного матеріалу дослідження

За українським кримінальним законом саме покарання не є метою, що має велике значення у провадженнях про злочини, вчинені підлітками. Ця засада повністю відповідає Мінімальним стандартним правилам ООН, що стосуються здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила), прийнятим 29 листопада 1985 р. Резолюцією 40/33 на 96-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН.

Ще в минулому столітті А.М. Ларін зауважив, що метою застосування запобіжних заходів до неповнолітніх є забезпечення нормального ходу кримінального судочинства, попередження та усунення реальних і можливих перешкод з боку підозрюваного (обвинуваченого) щодо здійснення цього судочинства, забезпечення участі підозрюваного (обвинуваченого)

в процесуальних діях, у яких така участь необхідна, і якнайшвидшого прибуття його до місця їх проведення, недопущення вчинення підозрюваним (обвинуваченим) нових злочинів, необхідність нейтралізувати намагання підозрюваного (обвинуваченого) створити перешкоди з виконання прийнятих процесуальних рішень, а також виховний вплив на неповнолітнього [1, с. 24].

Чинний КПК визначає особливості застосування деяких запобіжних заходів щодо неповнолітнього. Зокрема передбачається можливість застосування до неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення, як загальних, так і спеціальних запобіжних заходів, передбачених ст. ст. 176, 493 КПК. При цьому затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися лише в разі, якщо неповнолітній підозрюється чи обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання спробам переховуватися від органів досудового розслідування [2].

Кримінальний процесуальний кодекс також забезпечує можливість застосовувати як альтернативу іншим запобіжним заходам передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ч. 1 ст. 493 КПК) [2]. Це дає змогу органам, що здійснюють провадження цієї категорії, індивідуально підходити до призначення підліткам виду запобіжного заходу, враховуючи тяжкість злочину, вікові та психологічні особливості неповнолітнього, стан здоров'я, вид його діяльності, місце проживання, ефективність самих заходів та інші обставини. Крім цього, повинні братися до уваги не тільки загальні вікові особливості неповнолітніх, а й особливості, притаманні підліткам різної вікової категорії (14-15, 16-17 років).

Вирішуючи питання про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього слідчі та судові органи повинні враховувати не тільки загальні положення закону, а й норми кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які підлягають застосуванню в кожному конкретному випадку, – ті, що регулюють умови відповідальності неповнолітніх і порядок здійснення кримінального провадження. Поряд з віковими особливостями повинні досліджуватися обставини, що стосуються особистості неповнолітнього, та обставини, які утворюють кримінологічну характеристику вчинених ними кримінальних правопорушень.

Особливу увагу слід звертати на з'ясування як під час досудового, так і судового провадження умов життя та виховання неповнолітнього, повних і всебічних відомостей про його особу тощо. Для ефективної реалізації цих вимог доцільно використати позитивний досвід зарубіжних країн, зокрема щодо складання досудового звіту, та напрацювання українських пілотних судів, які запровадили ці новації й переконалися в їх ефективності. Суди повинні ретельно й виважено аналізувати відомості «досудових звітів», наданих представниками служби у справах дітей, іншу інформацію про особу неповнолітнього, отриману під час судового розгляду. Саме ці служби повинні дати свої рекомендації або пояснення, на основі яких суд призначить конкретне покарання або захід впливу.

При вирішенні питань, пов'язаних із застосуванням запобіжних заходів щодо неповнолітніх, слідчі судді повинні враховувати як загальні вимоги, що стосуються таких заходів, так і спеціальні вимоги щодо окремих їх різновидів, закріплені у КПК. Розглядаючи клопотання про застосування окремих запобіжних заходів до неповнолітніх, слідчі судді повинні звертати увагу також на те, що відповідні клопотання мають не лише за формою і складовими відповідати вимогам закону, а й бути належним чином обґрунтованими.

Як свідчить судова практика, часто не достатньо обґрунтованими є як клопотання слідчих, прокурорів, так і ухвали слідчих суддів про задоволення клопотань та про відмову в їх задоволенні. У таких ухвалах слідчі судді, ґрунтуючись на кло-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

потаннях слідчих, зазначають, що особа, яка звернулася з відповідним клопотанням, довела існування всіх передбачених законом підстав, які є необхідними для застосування заходів забезпечення кримінального провадження, але належним чином не мотивують їх фактичними обставинами кримінального провадження. Такі ж випадки є характерними і для ухвал про відмову в задоволенні клопотань, коли слідчі судді, не мотивуючи свого рішення фактичними обставинами, вказують на необґрунтованість відповідного клопотання. Крім того, у разі, коли КПК не регулює або неоднозначно регулює питання кримінального провадження, трапляється неоднакове застосування законодавства при їх вирішенні.

Слідчий суддя, розглядаючи клопотання сторони захисту про зміну запобіжного заходу, може задовольнити таке клопотання частково – змінити запобіжний захід більш м'яким, тобто не обов'язково тим, який просить сторона захисту.

Якщо сторона кримінального провадження не доводить, що існує обґрунтована підозра у вчиненні особою кримінального правопорушення, передбаченого конкретною статтею або частиною статті Кримінального кодексу (випадки завищення кваліфікації), слідчий суддя розглядає відповідне клопотання та відмовляє у його задоволенні. Це правило поширюється й на вирішення питання про наявність і відсутність кваліфікуючих ознак відповідного злочину, обґрунтовану підозру, у наявності яких сторона кримінального провадження повинна довести перед судом.

Таким чином, випадки неправильної кваліфікації кримінального правопорушення є фактично недоведенням вчинення особою кримінального правопорушення, при якому в задоволенні клопотання повинно бути відмовлено.

Затримання неповнолітнього без ухвали слідчого судді не допускається, крім випадків, передбачених ст.ст. 207, 208 КПК України. Таке затримання здійснюється в порядку, передбаченому §2 Глави 18 КПК України у виняткових випадках, за умови наявності обґрунтованої підозри у вчиненні ним тяжкого чи особливо тяжкого злочину [2].

Вимоги закону про здійснення затримання покликані не допустити застосування зазначених заходів забезпечення кримінального провадження поза кримінально-процесуальним судочинством, запобігти порушенню права неповнолітнього підозрюваного на недоторканність. Зокрема, в разі затримання неповнолітньої особи уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування.

Слідчій практиці відомі випадки, коли особа затримується і поміщається в місця тримання затриманих в порушення вимог, що пред'являються до підстав затримання. Зокрема важливою умовою для затримання є наявність фактичних даних, які підтверджують, що саме ця особа вчинила кримінальне правопорушення. Такі фактичні дані повинні бути зафіксовані в законному порядку в кримінальному провадженні. Вони мають статус доказів і повинні бути правильно оформлені. У жодному разі не можна проводити затримання за неперевіреною або оперативно-довідковою інформацією.

Між тим, слідчі іноді йдуть назустріч проханням оперативних працівників про затримання особи без достатніх на те доказів, сподіваючись, що такі докази будуть отримані до моменту обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього. Необдумане, поспішне рішення, нерідко з метою домогтися зізнання, стимулює порушення прав і законних інтересів зазначених осіб, порушує порядок застосування кримінально-процесуального затримання.

З особливою обережністю слід проводити затримання осіб у кримінальних провадженнях про злочини, які досить важко довести. З іншого боку, правопорушенням може бути факт, коли затримання з очевидністю є необхідним, але не здійснюється. Наприклад, неповнолітній вчинив тяжкий злочин, його поведінка свідчить про намагання продовжувати злочинну діяльність, а його залишають на свободі.

У жодному разі неприпустимим є затримання осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. При здійсненні затримання неповнолітнього необхідно обов'язково переконатися в точній даті його народження. Зіставити час вчинення злочину з точним часом народження підозрюваного. В іншому разі можливі незаконні дії – затримання особи за відсутності складу злочину. Особливо нетерпимим при затриманні є насильство, погрози, обман і провокація.

Важливою гарантією законного затримання є також законний суб'єкт, правомочний провести затримання в кримінально-процесуальному порядку. Суворе дотримання кримінально-процесуального закону при затриманні є гарантією охорони прав і законних інтересів неповнолітнього. На його дотримання слід звертати особливу увагу і вживати своєчасних заходів реагування, припиняти і попереджати будь-які незаконні дії.

Відповідно до ст. 209 КПК особа є затримана з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатись поряд із уповноваженою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою [2].

Надійне забезпечення законності в ході затримання неповнолітнього пов'язане з дотриманням його строків. У протоколі затримання слід точно вказувати момент – початок затримання. Відлік 60 годин, протягом яких затримана особа повинна бути доставлена до суду, необхідно відраховувати з моменту фактичного затримання особи, а не з години, яка зафіксована у протоколі. Слідчий суддя, встановивши порушення зазначеної норми, зобов'язаний вжити заходів, передбачених чинним законодавством. При цьому необхідно враховувати, що відповідно до ч. 5 ст. 208 КПК про затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, складається протокол, у якому, крім відомостей, передбачених ст. 104КПК, зазначаються: місце, дата і точний час (година і хвилини) затримання відповідно до положень ст. 209 КПК; підстави затримання; результати особистого обшуку; клопотання, заяви чи скарги затриманого, якщо такі надходили; повний перелік процесуальних прав та обов'язків затриманого. Протокол про затримання підписується особою, яка його склала, і затриманим. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому, а також надсилається прокурору [2].

Клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу повинен відповідати вимогам ст. 188 КПК і бути розглянуте слідчим суддею, судом негайно після одержання цього клопотання в закритому судовому засіданні за участю прокурора (ч. ч. 1, 2, 3 ст. 189 КПК). Однак за результатами аналізу судової практики встановлено випадки недотримання слідчими суддями зазначених правил. Так, слідчим суддею Кривоозерського районного суду Миколаївської області клопотання слідчого СВ Кривоозерського РВ УМВС України в Миколаївській області про затримання підозрюваного Ш. з метою приводу розглянуто у відкритому судовому засіданні [3].

З-поміж усіх запобіжних заходів тримання під вартою є найсуворішим, таким, що максимально обмежує свободу та особисту недоторканність особи. У зв'язку з цим він перебуває під постійною підвищеною увагою юристів, політиків, правозахисників. Низка вимог до законодавчого врегулювання тримання під вартою підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочинів сформульована в міжнародних правових документах. Конституція України (ст. 22) також визначає вихідні положення тримання під вартою підозрюваних і обвинувачених [4].

Затримання та взяття під варту як запобіжні заходи можуть застосовуватися до особи, яка не досягла вісімнадцяти років, лише у виняткових випадках, коли це зумовлене тяжкістю кримінального правопорушення, у вчиненні якого вона підозрюється, обвинувачується. При цьому в ст. 183 КПК України зазначається, що тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно в разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим ст. 177 КПК [2].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

На «винятковість» цих запобіжних заходів при застосуванні їх щодо неповнолітніх правопорушників звернено увагу і в багатьох міжнародних документах, а саме: у ст. 13 Мінімальних стандартних правил, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, де зазначено, що утримання під вартою по можливості замінюється іншими альтернативними заходами, такими як: постійний нагляд, активна виховна робота або поміщення в сім'ю чи у виховний заклад [5, с. 22]; у ст. 37 Конвенції про права дітей, у якій акцентується увага на те, щоб кожна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно з законом та використовується лише як крайній захід протягом найкоротшого відповідного періоду часу [6, с. 47].

Розглядаючи клопотання слідчого про застосування щодо неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, прокуророві, слідчому судді слід ретельно перевіряти обґрунтованість викладених у ньому мотивів необхідності застосування до неповнолітнього запобіжного заходу – тримання під вартою і неможливості застосування більш м'якого запобіжного заходу.

Так, розглядаючи клопотання відносно неповнолітніх Г. та К., які підозрювались у вчиненні злочину, передбаченого ст. 152 ч. 2 КК України, Білоцерківський міськрайонний суд ретельно дослідив дані про особу підозрюваних і, встановивши наявність ризиків, передбачених ст. 177 КК України, дійшов висновку, що саме тримання під вартою є тим запобіжним заходом, який буде запобігати наявним ризикам. Ухвали місцевого суду Апеляційним судом Київської області залишено без змін. Ухвалою Таращанського районного суду від 6 серпня 2013 р. неповнолітньому С. змінено запобіжний захід з домашнього арешту на тримання під вартою. Суд ретельно перевірив обставини, викладені в клопотанні слідчого про порушення С. умов домашнього арешту і з цих підстав та за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні неповнолітнім кримінального порушення змінив йому запобіжний захід [7].

Під час аналізу причин відмови судів у застосуванні стосовно неповнолітніх запобіжного заходу – тримання під вартою, установлено що такі випадки мають місце у зв'язку з тим, що неповнолітні вчиняють нетяжкі злочини, роблять це вперше, мають постійне місце проживання та навчання, мешкають з батьками або іншими родичами, позитивно характеризуються; недостатнім є обґрунтування слідчими доцільності обрання такого запобіжного заходу та доведеності ризиків, передбачених ст. 177 КПК України. У суду повинно бути достатньо підстав вважати, що неповнолітній не намагатиметься переховуватися від органів досудового розслідування та суду, не вчинить інше кримінальне правопорушення та не перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином [8].

На нашу думку, надмірне бажання застосувати запобіжний захід у вигляді тримання під варту щодо неповнолітніх насамперед зумовлене прагненням слідчих попередити ухилення підлітків від органів досудового розслідування та суду. Однак навряд чи буде правильним вважати, що цей запобіжний захід – єдиний засіб попередити таке ухилення неповнолітніх.

У зв'язку з цим варто нагадати про роз'яснення Верховного Суду України: затримання і утримання під вартою може застосовуватися тільки в разі, коли неповнолітній підозрюється чи обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину та за умови, якщо слідчий/прокурор доведе, що застосування іншого запобіжного заходу не може запобігти ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК. Утримання під вартою повинно застосовуватися лише як виняток, крайній захід, із визначенням якомога більш коротких термінів такого змісту і забезпеченням періодичного перегляду через короткі проміжки часу підстав для його застосування або продовження [9].

Слід ураховувати, що суддя, суд не вправі застосовувати більш важкий захід ніж той, про застосування якого подано

клопотання. За наявності підстав, передбачених ч. 4 ст. 194 КПК, слідчий суддя, суд мають право застосувати більш м'який запобіжний захід, ніж зазначений [2].

Водночас, державна політика у сфері кримінальної юстиції повинна забезпечувати належний баланс між свободою особи та інтересами правосуддя. Утримання під вартою неповнолітніх осіб, що переслідуються в кримінальному процесуальному порядку, повинно здійснюватися виключно за наявності правових і фактичних підстав, що дають змогу підтвердити суспільну обґрунтованість таких дій.

Як свідчить судова практика, недостатньо ефективним залишається застосування запобіжного заходу – передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ч. 1 ст. 493 КПК). Незатребуваність застосування цього запобіжного заходу пов'язана з утрудненням у його практичній реалізації через складність і громіздкість процедури застосування, труднощі з роз'ясненнями прав та обов'язків батькам та іншим особам, що заслуговують довіри в передачі неповнолітнього під їхній нагляд.

Незважаючи на це, виходячи з аналізу норм, що регламентують порядок застосування спеціального запобіжного заходу – нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, слід зазначити, що він є найбільш ефективним запобіжним заходом для неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених.

На наш погляд, при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого судам необхідно у кожному разі обговорювати можливість передачі його під нагляд. Ця обставина обумовлена положеннями п. 18.2 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийнятих резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року: «Жоден неповнолітній не може бути вилучений з-під нагляду батьків частково або повністю, якщо це не виправдовують обставини провадження. Розлучення дітей з батьками є крайнім заходом. До нього можна вдаватися лише в тих випадках, коли факти справи виправдовують цей серйозний крок (наприклад, жорстоке поводження з дітьми)». Таким чином, щодо неповнолітніх, які перебувають на вихованні в сім'ї, держава чинить гуманно, намагаючись не розлучати дитину з батьками.

При передачі неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи органи досудового розслідування і суд повинні переконатися в тому, що особи, яким неповнолітній передається під нагляд, мають позитивний вплив на неповнолітнього, правильно оцінюють вчинене ним, користуються авторитетом і повагою у неповнолітнього, можуть позитивно вплинути на підлітка, можуть забезпечити належну поведінку та повсякденний контроль за ним.

За своїм значенням нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи має не тільки окреме, а й загальне попередження (обговорення кримінально протиправної поведінки безпосередньо з самим підозрюваним у дитячій спеціалізованій установі) − усе це має в собі значний профілактичний потенціал, який може позитивно вплинути на поведінку неповнолітнього.

Дійсно, передача неповнолітнього під нагляд означає не тільки встановлення за ним нагляду, а й проведення виховної та роз'яснювальної роботи з ним, переконання підлітка в необхідності законослухняної поведінки, усілякого сприяння органам досудового розслідування у встановленні обставин кримінального провадження.

На думку І.М. Гуткіна, «ініціатива в обранні цього запобіжного заходу повинна надходити саме від органу, у провадженні якого знаходиться кримінальна справа, прокурора, суду, обвинуваченого, його захисника або законного представника, батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, трудового колективу (навчального закладу), де пра-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

цює (навчається) неповнолітній, від громадськості. Коли ініціатива виходить від слідчого, прокурора або суду, не можна допускати тиску на осіб, яким передбачається віддача неповнолітніх під нагляд» [10, с. 43].

Разом з тим, слід відзначити, що рішення про обрання цього запобіжного заходу слідчий, прокурор або суд мають право застосувати за згодою батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи.

Домашній арешт може бути застосований до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого тільки в разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі.

Немає єдиної думки серед науковців і з питання доцільності застосування до неповнолітніх особистого зобов'язання. Деякі серед них вважають його малоефективним запобіжним заходом для неповнолітніх, тому що вони не усвідомлюють, і не можуть достатньо чітко зрозуміти сутність та значення цього запобіжного заходу [11, с. 64; 12 с. 55].

Вважаємо, що суд здебільшого повинен застосовувати саме передачу неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, як найбільш ефективний запобіжний захід, який може бути застосований до неповнолітнього. Ні особисте зобов'язання, ні особиста порука, ні домашній арешт, ні застава не мають такого стримуючого і виховного впливу на неповнолітнього. У разі застосування цього запобіжного заходу між органом досудового розслідування і підозрюваним є посередник, який несе не тільки правову, а й моральну відповідальність перед органами слідства. Особисте зобов'язання засноване на ефекті страху. Особиста порука і нагляд – на ефекті сорому (соромно не виправдати довіру, соромно, що за тебе відповідають інші, соромно, що ти не можеш дотриматися слова, даного своїм близьким). «Підлітку, який оступився, необхідний такий запобіжний захід, який би забезпечував контроль за його поведінкою. Перевага нагляду за неповнолітнім підозрюваним або обвинуваченим полягає і в тому, що контроль здійснюється у звичному для підлітка оточенні. При цьому позитивні соціальні зв'язки не тільки не розриваються, але навіть зміцнюються» [13, с. 356].

Висновки

Отже, при обранні неповнолітньому підозрюваному одного із запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК України, варто ефективніше впроваджувати застосування передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Такі запобіжні заходи, як затримання неповнолітнього та його тримання під вартою слід застосовувати лише в разі, якщо він підозрюється в учиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умов, що застосування іншого запобіжного заходу не гарантує запобіганням ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України.

Проте варто пам'ятати, що головне завдання для суддів, слідчих, представників органів опіки – запобігати вчиненню кримінальних правопорушень, вжити всіх заходів, аби не допустити їх вчинення в майбутньому. Забезпечити ефективність системи гарантій прав дитини в кримінальному судочинстві та запобігти злочинності неповнолітніх можна лише за умови злагодженої взаємодії судової системи з усіма органами державної влади, на які покладено це важливе завдання, та розроблення спільного алгоритму дій.

На європейському просторі останнім часом накопичено значний досвід стосовно збалансованого застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх у сфері кримінальної юстиції. Українські судді повинні врахувати ці напрацювання з метою досягнення стабільності та визначеності в цій галузі правозастосування. Крім того, слід постійно вдосконалювати як нормативно-правову базу у сфері захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, так і практику її застосування при обранні запобіжних заходів до цих суб'єктів.

Література

1. *Ларин А. М.* Работа следователя с доказательствами / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1966. – 156 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 19 травня 2012 р. – № 90-91.

3. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.sc.gov.ua/

4. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (редакція станом на 15 травня 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96

5. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань соціально-правового захисту дітей. – К. : Столиця, 1998. – С. 10-35.

6. *Король В. В.* Засада гласності та її обмеження у кримінальному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Король. – К., 2002. – 19 с.

7. Узагальнення судової практики розгляду місцевими судами та Апеляційним судом Київської області кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми, за 2013 рік та перше півріччя 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zib.com.ua/ua/print/107654.html

8. Узагальнення стану розслідування кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми за І квартал 2014 р. ГСУ МВС України 29.04.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mvs.gov.ua

9. Суддям пояснили, як судити неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : legalaid.ua›suddyam-poyasnyly-yak…nepovnolitnih

10. *Гуткин И. М.* Меры пресечения в советском уголовном процессе : лекция / И. М. Гуткин. – М. : Изд-во ВШ МООП РСФСР, 1963. 43 с.

11. *Береский Я. О.* Признание обвиняемым своей вины в совершении преступления (процессуальные, тактические, психологические вопросы) : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Я. О. Береский. – Львов, 1991. – 212 с.

12. *Денежкин Б. А.* О процессуальном положении обвиняемого и укреплении гарантий защиты его прав / Б. А. Денежкин, А. Р. Михайленко // Вопросы уголовного права и процесса. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1977. – Вып. 1. – С. 51-56.

13. *Трунов И. Л.* Меры пресечения в уголовном процессе / И. Л. Трунов, Л. К. Трунова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 356 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Проблеми функціонування інституту слідчого судді

О.В. Мазур
кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто сучасні проблеми функціонування інституту слідчого судді за КПК України 2012 року. Увагу зосереджено на особливостях моделі слідчого судді та практиці здійснення ним своїх функцій.

Ключові слова: *слідчий суддя, судовий слідчий, досудове розслідування, судовий контроль.*

В статье рассмотрены современные проблемы функционирования института следственного судьи по УПК Украины 2012 года. Внимание сосредоточено на особенностях модели следственного судьи и практике осуществления им своих функций.

Ключевые слова: *следственный судья, судебный следователь, досудебное расследование, судебный контроль.*

The modern problems of functioning of the institution of the investigating judge on the Code of Criminal Procedure 2012 are investigated in the article.. The attention focuses on the features of the model of the investigating judge and the practice of them of their duties.

Keywords: *the investigating judge, judicial investigator, prejudicial inquiry, judicial control.*

Постановка проблеми

Після набрання чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) в історії вітчизняного кримінального процесу відкрилась нова сторінка, що пов'язано із суттєвим розширення функцій судового контролю на досудовому провадженні. З метою дотримання прав і свобод сторін кримінального судочинства під час досудового розслідування був запроваджений інститут слідчого судді. Незважаючи на лише 2,5-річну практику запровадження інституту слідчого судді, останній зміг виявити основні проблеми свого функціонування, що дає змогу продовжити подальшу наукову розробку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковому дослідженню правового інституту слідчого судді присвятили свої праці такі видатні вчені, як І.В. Головюк [1], Ю.М. Грошевий [2], Ю.В. Лисюк [3], В.О. Попелюшко [4], Ю.В. Скрипіна [5], А.Р. Туманянц [6] та інші. Високо цінуючи внесок зазначених науковців, слід вказати, що їхні дослідження здебільшого присвячені історії виникнення інституту слідчого судді та не враховують новітню практику його функціонування за КПК України 2012 року.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наслідки останніх політичних подій в Україні засвідчили не лише необхідність у якісному оновленні кадрів правоохоронної та судової систем, а й потребу в дієвості закріплених у чинному КПК України процесуальних гарантій. Послаблення судового контролю на досудовому провадженні неминуче призводить до численних порушень конституційних прав людини і громадянина та подальшого винесення незаконних судових рішень. Завчасне виявлення недоліків побудови інституту слідчого судді дасть змогу вжити відповідних заходів з оптимізації його функціонування.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження особливостей вітчизняної моделі інституту слідчого судді, а також практичних питань його функціонування за положеннями чинного КПК України 2012 року.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поширення ідей запровадження елементів змагальності на всіх стадіях кримінального судочинства та необхідність у створенні ефективного судового контролю на досудовому провадженні поступово зумовили побудову в Україні нового кримінального процесу, результатом чого стало прийняття КПК України 2012 р. [7], яким і було запроваджено інститут слідчого судді.

Відповідно до ст. 3 КПК України слідчий суддя – це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення в порядку, передбаченому цим кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Варто погодитися з думкою Ю.В. Скрипіної про те, що слідчий суддя – це суддя, уповноважений забезпечувати законність та обґрунтованість обмеження конституційних прав і свобод людини на досудовому провадженні у кримінальній справі, до компетенції якого належить прийняття рішення про застосування заходів кримінально-процесуального примусу, проведення слідчих та інших процесуальних дій, що обмежують конституційні права людини, розгляд скарг на дії (бездіяльність) та рішення слідчого чи прокурора [5, с. 7].

Із запровадженням інституту слідчого судді Україна приєдналась до континентальної правової сім'ї, у більшості країн якої вже давно функціонує вказаний правовий інститут. Зокрема, в кримінальному процесі Італії, Іспанії, Литви, Латвії, Молдови, Нідерландів, Франції існують слідчі судді, щоправда спектр їхніх процесуальних повноважень є різним [4, с. 4]. В інших країнах континентальної системи права відсутній окремий інститут слідчого судді, але його контрольні функції фактично виконують судді місцевих судів, яким надходять відповідні клопотання чи скарги. Так було і в Україні до запровадження КПК України 2012 р., коли судді загальних судів (їх ще не називали «слідчі судді») розглядали окремі скарги на дії органів дізнання, досудового розслідування та прокурора.

Ідея запровадження слідчих суддів належить французьким ученим. Відомий наполеонівський Кодекс кримінального розслідування 1808 р. (Code d'instruction criminelle) за своєю суттю об'єднав інквізиційний процес монархічної Франції та змагальний процес англосаксонського типу. Згодом більшість країн континентальної Європи запозичили ідею французьких процесуалістів, відповідно до якої силу судових доказів повинні мати лише процесуальні акти, складені особливими представниками судової влади – слідчими суддями, процесуальна діяльність яких розглядається як частина судової діяльності. Проаналізуємо основні положення інституту французького слідчого судді.

Відповідно до КПК Франції 1808 р., за наявності до того підстав прокурор порушував кримінальне переслідування і направляв слідчому судді «пропозицію», що містила в собі суть обвинувачення, дані про особу обвинуваченого та зібрані поліцією докази. Слідчий суддя приступав до розслідування справи, будучи процесуально незалежним і самостійним при проведенні будь-яких слідчих дій, які також міг доручати здійснювати агентам судової поліції. Після завершення розслідування слідчий суддя (після висновку прокурора) виносив постанову про направлення справи або в суд простої або виправної поліції чи прокурору – для внесення ним справи в обвинувальну камеру та складання обвинувального акта [4, с. 3]. Саме така модель інституту слідчого судді 1808 р., хоча й із багатьма доповненнями, на сьогодні існує у КПК Франції. Поряд зі слідчим суддею у 2000 р. в КПК Франції з'явився новий суб'єкт досудового розслідування – «судця зі свобод та ув'язнення», який перейняв частину процесуальних повноважень слідчого судді.

Саме за французьким зразком у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, на початку XIX ст. був запроваджений інститут слідчого судді, який щоправда отримав назву «судового слідчого».

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Так, указом імператора Олександра II від 8 червня 1860 р. слідство було відокремлено від поліції і в 44 губерніях введено посади судових слідчих. З прийняттям відомого Статуту кримінального судочинства 1864 р. (далі − Статут) інститут судового слідчого не зазнав істотних змін, хоча відтоді судові слідчі були вже прирівняні за посадою до членів окружного суду, у яких вони організаційно й перебували. Авторитет, престиж і вплив судових слідчих у системі державних органів забезпечувався, зокрема, тим, що вказані посадові особи призначалися лише царем за поданням міністра юстиції.

Отже, судовий слідчий перебував у організаційному і процесуальному підпорядкуванні окружного суду, але кримінальні справи по суті не розглядав. Він проводив неупереджене попереднє слідство, яке вважалося судовим актом, і був незалежним від прокурора (ст. 264 Статуту). На відміну від поліції, судовий слідчий не розшукував, а неупереджено досліджував обставини справи, перевіряючи та за наявності до того підстав – визнаючи зібрані фактичні дані доказами у справі. Коли судовий слідчий вважав достатніми дані про вчинення злочину конкретної особою, він складав особливу постанову про притягнення особи як обвинуваченого до слідства (ст. 472 Статуту). Таким чином, подібно до французького КПК 1808 р., російський Статут 1864 р. вирішення питання про притягнення особи як обвинуваченого покладав не на органи обвинувачення (прокуратуру), а на представника судової влади. До компетенції судових слідчих закон також відносив і здійснення контролю за затриманнями осіб (ст. 257, 269 Статуту).

Аналіз положень КПК Франції 1808 р. та Статуту 1864 р. дає підстави для висновку, що запроваджена КПК України 2012 р. модель слідчого судді має низку принципових відмінностей:

1. Вітчизняний слідчий суддя не проводить досудове розслідування. Тобто, він не висуває слідчих версій, не проводить слідчих дій, не дає доручень розшуковим органам (поліції), а лише здійснює контрольні функції за дотриманням прав осіб на досудовому провадженні.

2. За чинним КПК України слідчий суддя не бере участі у визнанні фактичних даних доказами у справі – це залишається прерогативою сторони обвинувачення. Є лише два винятки: 1) допит слідчим суддею свідка чи потерпілого щодо яких існує небезпека для їх життя і здоров'я чи обставин, що можуть унеможливити їх допит у суді або можуть вплинути на повноту чи достовірність їх показань (ст. 225 КПК України); 2) призначення слідчим суддею експертизи за клопотанням сторони захисту, якій слідчий (прокурор) попередньо відмовив у проведенні такої експертизи (ч. 3 ст. 243, ст. 244 КПК України).

3. Українські слідчі судді організаційно не відокремлені від суддів судів загальної юрисдикції. Так, відповідно до ч. 5 ст. 22 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» слідчі судді обираються на три роки з числа суддів місцевого загального суду і не звільняються від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення [8]. На переконання автора, вказане положення, за якого слідчий суддя призначається на посаду лише тимчасово та ще й не звільняється від виконання обов'язків судді, негативно впливає на самостійність і незалежність слідчих суддів при виконанні ними своїх функцій.

Так, приймаючи відповідні рішення, слідчі судді мимоволі аналізують можливий вплив цих рішень на подальшу судову перспективу справи. Вони залишаються в адміністративній залежності від голови суду і тому змушені прислухатися до думки останнього. Крім цього, оскільки слідчі судді паралельно розглядають справи по суті, то між ними і суддями цього ж суду зберігаються різноманітні зв'язки, існує почуття корпоративної солідарності, що сприяє поширенню корупційних зв'язків. За таких обставин здійснюваний слідчими суддями судо-

вий контроль нерідко перетворюється на якусь похідну, другорядну від основного їх виду діяльності (правосуддя) функцію. У зв'язку з цим згадується приклад із власної адвокатської практики, коли слідчий суддя Шевченківського районного суду задовольнив клопотання слідчого СУ МВС України в м. Києві про привід вагітної жінки [9], яка не підлягала приводу згідно з ч. 3 ст. 140 КПК України. Коли ж захист подав заяву про відвід слідчого, який умисно клопотав про привід вагітного свідка, то інший слідчий суддя не знайшов у цьому жодних порушень закону і відмовив у заявленому відводі [10]. Дійсно, задовольнити відвід слідчому значило б встановити факт винесення своїм колегою-суддею незаконного рішення, а цього слідчий суддя допустити не міг.

4. За чинним КПК України повідомлення особі про підозру та направлення обвинувального акта до суду здійснюється за рішенням сторони обвинувачення (прокурором) без будь-якої участі суду (слідчого судді) та сторони захисту. На думку автора, у цьому вбачається дисбаланс процесуальних прав сторін, що суперечить принципу змагальності кримінального процесу. Отже, КПК України 2012 р. не змінив старого домінуючого становища сторони обвинувачення відносно сторони захисту.

Вищевказані особливості української моделі слідчого судді свідчать про те, що вона у ключових моментах відрізняється від класичної моделі слідчого судді країн континентальної Європи. Саме тому, на думку автора, запровадження фігури слідчого судді не зумовило так очікуваних позитивних змін, ключових зрушень у процесі захисту прав осіб на досудовому кримінальному провадженні. Як свідчить проведене Апеляційним судом м. Києва узагальнення судової практики оскаржень рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування, з усієї кількості розглянутих протягом 2012-2013 рр. судами м. Києва скарг на бездіяльність слідчого (865) задоволено було лише 63, а скасовано всього 22 рішення слідчого [11].

Висновки

Запроваджена КПК України 2012 р. модель інституту слідчого судді стала своєрідним компромісом між застарілою пострадянською системою судового контролю та європейським правовим інститутом слідчого судді. Зустрічаючи низку перешкод і протидій з боку консервативних сил, в Україні ідея запровадження принципово нового інституту слідчого судді поступово згасала і зрештою знайшла свою практичну реалізацію лише як розширення вже існуючої сфери судового контролю на досудовому провадженні. Отже, вади функціонування інституту слідчого судді закладені в самій його моделі, яка має внутрішні протиріччя та неузгодженості.

Поліпшити ситуацію могло б запровадження в судовій системі окремої ланки слідчих суддів, які були б звільнені від обов'язку розгляду справ по суті. Це дало б змогу вирішити проблему навантаження суддів судів загальної юрисдикції, виключило б ознаку корпоративності у прийнятті ними рішень, допомогло б реалізувати принцип спеціалізації суддів.

Реалізація принципу змагальності також вимагає відновлення на досудовому провадженні процесуальної рівності сторін обвинувачення і захисту. Зокрема, прийняття рішення про притягнення як обвинуваченого та віддання особи до суду має відбуватися у змагальній процедурі та виключно за рішенням представника судової влади – слідчого судді. Необхідно також передбачити можливість перевірки законності й обґрунтованості винесення рішень самими слідчими суддями, що може здійснюватися спеціально створеними (за прикладом Франції) окремими палатами слідчих суддів апеляційних судів.

Вважаю, що реалізація вказаних рекомендацій сприятиме реальному захисту прав і законних інтересів осіб на досудовому провадженні, що зменшить кількість судових помилок і наблизить нашу країну до високорозвинених країн Європи.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Література

1. *Головюк І. В*. Слідчий суддя у кримінально-процесуальному доказуванні [Електронний ресурс] / І. В. Головюк // Часопис Академії адвокатури України. − 2013. − № 3. − Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2013_3_8.pdf

2. *Грошевий Ю. М*. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність / Ю. М. Грошевий // Вісник Академії правових наук України. – 2003. − № 2-3. – С. 690-700.

3. *Лисюк Ю. В*. Слідчий суддя як гарант прав людини в досудовому провадженні [Електронний ресурс] / Ю. В. Лисюк // Право та державне управління. − 2014. − № 1-2. − С. 119-122. − Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ptdu_2014_1-2_23.pdf

4. *Попелюшко В. О.* Слідчий суддя у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / В. О. Попелюшко // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія : Право. − 2014. − № 1. − Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Choasp_2014_1_15.pdf

5. *Скрипіна Ю. В*. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності : автореф. дис… к.ю.н. : 12.00.09 / Ю. В. Скрипіна. – Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 26 с.

6. *Туманянц А. Р*. Слідчий суддя як суб'єкт реалізації судових функцій у досудовому провадженні / А. Р. Туманянц // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 896-901 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_2_146.pdf

7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 20 листопада 2012 р. // Відомості Верховної Ради України, 2013. − № 9-10 (08.03.2013). − С. 88.

8. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України, 2010. − № 41-42 (22.10.2010). − С. 529.

9. Ухвала слідчого судді Шевченківського районного суду м. Києва Циктіч В.М. від 25 лютого 2014 р. у справі № 761/5760/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/

10. Ухвала слідчого судді Шевченківського районного суду м. Києва Кравець Д.І. від 31 березня 2014 р. у справі № 761/8785/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/

11. Лист Апеляційного суду м. Києва «Узагальнення судової практики оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування у порядку Кримінального процесуального кодексу України» від 1 червня 2013 р. // Судова апеляція, 2013, 00. − № 2.

Проблемні питання кримінального провадження у формі приватного обвинувачення в кримінальному процесі України

І.В. Тарасова
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Порушено питання про необхідність подальшого вдосконалення Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., особливо в частині нормативного регулювання здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.

Ключові слова: *обвинувачення, державне обвинувачення, приватне обвинувачення, потерпілий, права потерпілого.*

Поднят вопрос о необходимости дальнейшего совершенствования Уголовного процессуального кодекса Украины 2012 г., особенно в отношении нормативного регулирования осуществления уголовного производства в форме частного обвинения.

Ключевые слова: *обвинение, государственное обвинение, частное обвинение, потерпевший, права потерпевшего.*

In the rest of this article rises the question of the need for further improvement of the Criminal Procedural Code of Ukraine from 2012. Especially in relation to the implementation of regulatory criminal proceedings in the form of private prosecution.

Keywords: *The prosecution, public prosecution, private prosecution, victim, victim's rights.*

Постановка проблем

Кримінальний процесуальний кодекс Україні від 2012р. докорінно змінив порядок і принципи здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, але при цьому й досі в законодавстві існують певні проблеми, які не врегульовані та недостатньо висвітленні в науковій літературі, таки як не чіткість термінів та їх визначень, права та статус потерпілого під час здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковому дослідженню поняття та сутності обвинувачення присвятили праці радянські та сучасні вітчизняні вчені: П.М. Давидов, В.Г. Даєв, В.В. Дорошков, В.С. Зеленецький, П.С. Елькінд, І.В. Рогатюк, М.С. Строгович, В.Я. Тацій та інші. Приватне ж обвинувачення стало предметом дослідження О.В. Єні, К.Ф. Гуценка, О.Б. Комарницької, Н.В. Малярчука, С.І. Перепелиці, О.Г. Яновська та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Реформа радянської системи кримінального судочинства в Україні розпочала своє реальне здійснення з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України у 2012 р. (далі − КПК України 2012 р.). На жаль, КПК України 2012 р. має низку суттєвих недоліків, які потребують змін чи більш детального унормування, наприклад, поняття заявника-юридичної особи або регулювання порядку кримінального провадження у формі приватного обвинувачення [1]. Існуючий раніше процесуальний порядок провадження в справах приватного обвинувачення зазнав у КПК України 2012 р. кардинальних змін, однак зі зміною назви та віднесення норм, присвячених цим питанням, до окремої глави, залишилося багато проблемних аспектів, розглядові яких присвячено цю статтю.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Формулювання цілей статті

Новий Кримінальний процесуальний кодекс Україні від 2012р. докорінно змінив порядок і принципи здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, тому існує недостатність висвітлення в науковій літературі цих питань, що у свою чергу спонукає до ретельного дослідження вказаної тематики за чинним кримінальним процесуальним законодавством України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Суттю кримінального процесу є кримінально-процесуальні правовідносини, які зводяться до обвинувачення особи у здійсненні незаконних, протиправних діянь. Специфічною особливістю кримінально-правових відносин, ураховуючи їх публічно-правове начало, є активна участь уповноваженої державою особи на всіх стадіях кримінального провадження [2]. Однак так було не завжди, оскільки в Україні, на ранньому етапі розвитку держави кримінальний процес мав форму приватно-позовну і будувався подібно до цивільного процесу. На той час існував загальний позовний порядок для всіх спорів, тому кримінальне обвинувачення мало форму приватного, відтак справа починалася та проводилася без участі представника держави. З розвитком держави виникла необхідність реформування системи публічних і державних органів, зокрема суд перестав бути громадським органом. Він набув статусу державного органу із власною структурою та повноваженнями, крім того держава створила спеціальні органи для здійснення розслідування злочинів (органи досудового розслідування) і доведення винуватості особи в суді (прокуратура). Обов'язок здійснення правосуддя держава повністю взяла на себе, так здійснення обвинувачення у злочинах набуло форми державного [3].

На сьогодні науковці визначають форму кримінального процесу в Україні як змішану. Однією з характеристик сучасного кримінального процесу в Україні є те, що законодавством закріплено норми, які регулюють існування одночасно двох форми обвинувачення [4]: державного – яке ініціюється за повідомленням заявника, потерпілого, слідчим, прокурором і підтримується прокурором, та приватного (позивну) – яке ініціюється лише потерпілим, але підтримується прокурором та/або потерпілим. Визначення, до якої форми, державної чи приватної, відноситься те чи інше правопорушення здійснюється спеціально уповноваженою державою особою (слідчим, прокурором) після визначення його кваліфікації. Крім того, законодавство України передбачає можливість зміни форми обвинувачення в процесі здійснення кримінального провадження, за умови зміни кваліфікації кримінального правопорушення [4].

Поняття державного обвинувачення зафіксовано у п. 3 ч. 1 ст. 3 КПК України 2012 р. «Визначення основних термінів», а саме: «державне обвинувачення – процесуальна діяльність прокурора, що полягає в доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення» [1]. Однак це визначення не повне, оскільки уповноважена державою особа (слідчій, прокурор) формулює зміст обвинувачення на більш ранніх стадіях у процесуальних документах. Найбільш значимими, з точки зору кримінального процесу, є письмове повідомлення про підозру та обвинувальний акт. Таким чином, державне обвинувачення здійснюється не лише прокурором і не лише на стадії судового розгляду. Роз'яснення змісту терміна «приватне обвинувачення» кримінальним процесуальним законодавством не надано. Термін «кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення» законодавець використовує у Главі 36, ст. 477 КПК України 2012 р. «Поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення» і в ст. 340: «Відмова від підтримання державного обвинувачення» [1].

Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, на нашу думку, за законодавством України має два види: 1) приватно-публічне − розпочате за влас-

ною заявою потерпілого від кримінального правопорушення у випадках вчинення кримінального правопорушення певної кваліфікації, визначеної державою; 2) публічно-приватне − перейняте потерпілим під час судового розгляду кримінального провадження після відмови держави від підтримання державного обвинувачення. Обвинувачення згідно з визначенням п. 13 ст. 3 КПК України 2012 р. − це «твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому цим Кодексом» [1]. Виходячи з формулювання поняття «обвинувачення» про кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення можна говорити лише в разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення перед судом і продовження підтримання обвинувачення потерпілим самостійно.

До цього розуміння нас привело таке: у ст. 477 КПК України 2012 р. кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення визначається як провадження, що може бути розпочате слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо певного кола кримінальних правопорушень, вичерпний перелік яких наведено у КПК України [1]. Але згідно з буквою закону поняття «кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення», надане у ст. 477 КПК України, не відповідає іншим положенням кримінального законодавства, оскільки не враховує потенційну можливість кожного кримінального провадження, за участю потерпілого, перейти в площину приватного обвинувачення [5]. Саме тому ми згодні з думкою науковців про те, що це дає привід стверджувати, що законодавче регулювання зазначеного інституту насправді охоплює два напрями:

а) здійснення досудового розслідування та судового розгляду щодо окремо визначеного переліку кримінальних правопорушень, віднесених до категорії «кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення», так у КПК України 2012 р. запропонований порядок фактично відродив приватно-публічне провадження, що здійснюється в публічному порядку [5, с. 182], тому його слід визначати як кримінальне провадження у формі приватно-публічного обвинувачення;

б) здійснення судового розгляду кримінальних проваджень, які набули форми приватного обвинувачення вже в судовому розгляді в силу відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення за умови згоди потерпілого в подальшому підтримувати обвинувачення самостійно, що є публічно-приватним обвинуваченням [6].

Розглянемо більш детально види кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. Законодавець визначає особливості порядку провадження щодо справ приватно-публічного обвинувачення відносно суб'єктів ініціювання здійснення такого кримінального провадження і видів злочинів (переважно невеликої тяжкості або середньої тяжкості). Інші особливості здійснення досудового розслідування та судового розгляду законодавством не передбачені.

Згідно з ч. 1 ст. 477 КПК України 2012 р. розпочинається офіційне кримінальне провадження в загальному порядку, тобто за ч. 2 ст. 214 з реєстрації в Єдиному реєстрі досудових розслідувань право вносити дані до ЄРДР має лише спеціально уповноважена державою особа [1]. Саму заяву потерпілого про кримінальне правопорушення законодавець передбачає лише як законний привід для початку досудового розслідування, інші процесуальні документи, які містять формулювання обвинувачення, повинні бути ті ж самі, що й для кримінального провадження у формі державного обвинувачення − письмове повідомлення про підозру (ст. 277 КПК України 2012 р.) та обвинувальний акт (ст. 291 КПК України 2012 р.), які складаються лише спеціально уповноваженою особою з дотриманням процесуальної форми [7]. Таким чином, держава бере на себе обов'язок розслідування кримінального правопорушення та доведення винуватості особи, потерпілий не має права самостійно здійснювати процесуальні дії та підтримувати обвинувачення перед судом без проведення всіх процесуальних дій у

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством.

Виходячи з тлумачення норм Кримінального процесуального кодексу України необхідною умовою здійснення органами досудового розслідування кримінального провадження у формі приватного обвинувачення є очевидність характеру вчиненого кримінального правопорушення та спричинення реальної шкоди конкретній фізичній або юридичній особі [7]. Крім того, на нашу думку, очевидним і безспірним повинен бути факт того, що потерпілому відома особа, яка вчинила кримінальне правопорушення (суб'єкт злочину), особливо у випадках, визначених у п. 2, п. 3 ч. 1 ст. 477 КПК України 2012 року.

Однією з суттєвих прогалин у регулюванні кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (приватно-публічного) в законодавстві Україні є відсутність визнання процесуального статусу потерпілого, у цих кримінальних провадженнях, як приватного обвинувача, та не надання йому у зв'язку з цим додаткових процесуальних прав. Також КПК України 2012 р. не покладає на потерпілого обов'язку збирання доказів навіть у кримінальному проваджені у формі приватного обвинувачення. Предмет доказування в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення є загальним, у нього входять всі обставини, що визначені в ст. 91 КПК України 2012 р. без визначення додаткових, або спеціальних обставин, що повинні бути встановлені та доведені в цій категорії справ.

На нашу думку, зважаючи на те що ініціювання кримінального провадженнях у формі приватного обвинувачення є виключним правом особи, що зазнала шкоди, необхідно доповнити Главу 36 КПК України 2012 р. статтею 478-1: «Права та обов'язки потерпілого в кримінальному проваджені у формі приватного-публічного обвинувачення», у якій в ч. 1 визначити додаткові права потерпілого, яких він набуває у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, а саме: право відкликати заяву про вчинення правопорушення до виходу суду до нарадчої кімнати; право збирати та подавати докази на підтвердження винуватості особи; право на укладання угоди про примирення; право самостійно або за допомогою представника підтримувати кримінальне приватне обвинувачення в суді; право на відшкодування шкоди шляхом подачі цивільного позову та інші права, передбачені ст. 56 КПК України 2012 року.

Відносно визначення обов'язків потерпілого варто погодитися з думкою О.Г. Яновської про те, що «потерпілий зобов'язаний під час підготовчого провадження в суді висловити свою позицію стосовно пред'явленого обвинувачення та свого бажання безпосередньо брати участь у судовому розгляді. При цьому, з огляду на можливість притягнення потерпілого до кримінальної відповідальності за дачу завідомо неправдивих свідчень, участь потерпілого в судовому розгляді кримінального провадження видається обов'язковою. Поширене на практиці судове слухання за відсутності потерпілої особи є проявом порушення принципу змагальності» [8, с. 243]. Тому в ч. 2 ст. 478-1 необхідно зазначити, що участь потерпілого повинна бути обов'язковою під час судового розгляду кримінального провадження у формі приватно-публічного обвинувачення, незалежно від того, чи підтримує прокурор обвинувачення.

Говорячи про кримінальне провадження у форми приватно-публічного обвинувачення, хочеться підкреслити необхідність у виправленні таких недоліків, пов'язаних з обмеженням прав неповнолітніх, недієздатних чи обмежено дієздатних потерпілих. Ідеться про те, що у випадках коли кримінальне правопорушення кваліфікується як кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, але безпосереднім потерпілим є неповнолітній, наприклад, над дитиною знущається повнолітній (ст. 126 КК України 2012 р. про умисне завдавання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій без обтяжуючих обставин), він відмовляється подавати заяву до міліції (іноді в силу вікових особливостей, іноді із страху, що буде

гірше), то батьки – законні представники, не мають права подавати заяву про вчинення кримінального правопорушення. На практиці це закінчується примушенням неповнолітнього написати заяву власноруч, що спричиняє ще більшу психологічну травму дитини. Тому з метою захисту прав неповнолітнього потерпілого необхідно надати право законним представникам подавати заяву про вчинення кримінального правопорушення для початку кримінального провадження у формі приватно-публічного обвинувачення. Це також стосується інших категорій осіб, які мають право, згідно зі ст. 59 КПК України 2012 р. на участь у кримінальному процесі їх законних представників. Тому пропонуємо в ч. 1 ст. 477 КПК України 2012 р. внести доповнення: після слів «лише на підставі заяви потерпілого» додати слова «або законними представниками потерпілого».

Стосовно кримінального провадження у формі публічно-приватного обвинувачення, тобто після відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення перед судом, законодавством визначається взагалі лише те, що це має місце бути. Кримінальний процесуальний кодекс закріплює, що в разі, коли потерпілий приймає на себе підтримання обвинувачення, кримінальне провадження за відповідним обвинуваченням набуває статусу приватного і здійснюється за процедурою приватного обвинувачення [1, ст. 340]. Відтак у судовому розгляді будь-яке кримінальне провадження, де є потерпілий, незалежно від належності кримінального правопорушення за кваліфікацією до переліку пунктів 1-3 ч. 1 ст. 477 КПК України 2012 р., може набути статусу справи приватного обвинувачення. Обов'язковою умовою є офіційна відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення перед судом, а потерпілий (особа, яка має процесуальний статус потерпілого) висловив згоду на підтримання обвинувачення [6]. Разом з цим виникає багато запитань, наприклад, чи мають право близькі родичі померлого, які отримали процесуальний статус потерпілого в кримінальному провадженні, підтримувати обвинувачення, якщо прокурор відмовляється? Що є процедурою приватного обвинувачення в судовому розгляді? Оскільки згідно з нормами глав 28, 36 КПК України 2012 р. особливостей процедури проведення судового розгляду кримінального провадження у формі приватного обвинувачення не передбачено [1]. Крім того, ч. 4 ст. 340 КПК 2012 р. вказує на право потерпілого, який погодився підтримувати обвинувачення в суді, користуватися всіма правами сторони обвинувачення під час судового розгляду [1], але його процесуальний статус при цьому не змінюється. Насправді, потерпілий все одне не набуває прав прокурора, а саме: право змінювати обвинувачення в суді (ні кваліфікацію, ні обсяг); висувати додаткове обвинувачення; заключати угоду про визнання винуватості; вимагати докази; подавати клопотання про обрання, зміну чи скасування запобіжних заходів. Це, на нашу думку, є правильним, оскільки потерпілий здебільшого не має спеціальної вищої освіти і не має права визначати кваліфікацію кримінального правопорушення, навіть висловлювання адвоката-представника потерпілого щодо кваліфікації кримінального правопорушення є лише власною думкою представника потерпілого, а не офіційним формулюванням обвинувачення. Згідно з нормами кримінального процесуального законодавства в Україні офіційно обвинувачення в кримінальному процесі має право формулювати лише держава в особі спеціально уповноважених службових осіб.

Врегулювання цих питань вбачається обов'язковим і потребує більш детального розгляду й аналізу в подальшому, оскільки навіть у науковій літературі їм не приділено належної уваги. Найбільш обговорюваною в науковому колі є тема прав потерпілого, особливо пропозиція про надання йому у справах приватного-публічного обвинувачення та/або публічно-приватного обвинувачення права на отримання правової допомоги за рахунок держави [8, с. 243]. Однак, на нашу думку, це не є припустимим, оскільки порушує конституційні принципи та принципи кримінального процесу, а саме: право на захист забезпе-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

чується особі саме від необґрунтованого та/або незаконного обвинувачення, і не має значення, державне воно чи приватне. Держава не повинна оплачувати роботу обвинувача, якщо вона (держава) не згодна із суттю обвинувачення – згоду держави на притягнення особи до кримінальної відповідальності висловлює інститут прокуратури, як єдиний орган, що має право на підтримку державного обвинувачення. Тому якщо потерпілий вважає за необхідне продовжувати кримінальне провадження після того, як прокурор відмовився від підтримки державного обвинувачення, то це є його приватною справою і правову допомогу він повинен шукати самостійно та за власний рахунок, як у цивільному судочинстві.

Повертаючись до визначення термінів у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, на нашу думку, можна сформулювати таке визначення: кримінальне приватне обвинувачення – це твердження про вчинення певною особою кримінального правопорушення, перелік яких визначено у ст. 477 КПК України, висунуте особою, яка безпосередньо зазнала шкоди від кримінального правопорушення чи її законним представником та/або яка має право самостійно чи через її представника, законного представника доводити його перед судом.

Наявність у національному кримінальному процесуальному законодавстві норм, які регулюють здійснення обвинувачення у формі приватного на одному рівні з державним свідчить про розвиненість свободи особистості в державі. Тим самим підкреслюється право особи визначити, чи бажає вона притягнути особу до кримінальної відповідальності самостійно, без втручання держави. Крім того, як зазначає І.В. Рогатюк, ведучи мову про право потерпілого та його представника вимагати продовження судового розгляду та підтримання обвинувачення, чітко бачимо в цьому положенні принцип диспозитивності українського кримінального процесу, оскільки урівнюється положення публічного і приватного обвинувача [9, с. 59], що, безумовно, є прогресивним напрямом розвитку кримінального процесу в Україні.

Висновки

З огляду на зазначене вище можна зробити висновки, що кримінальне процесуальне законодавство, яке регулює провадження у формі приватного обвинувачення, потребує суттєвого доопрацювання. По-перше, Главу 36 КПК України 2012 р. слід назвати «Кримінальне провадження у формі приватно-публічного обвинувачення» та визначити, що це є особливий порядок кримінального провадження, при якому кримінальне провадження розпочинається за власною заявою потерпілого від кримінального правопорушення чи його законного представника, у випадках вчинення кримінального правопорушення певної кваліфікації, визначеної державою. Інший вид кримінального провадження у формі публічно-приватного обвинувачення слід закріпити у ст. 340-1 КПК України 2012 р., який полягає в доведенні потерпілим чи його законним представником перед судом кримінального приватного обвинувачення з метою забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення в разі відмови прокурора підтримувати державне обвинувачення. Здійснення досудового розслідування в обох видах кримінального провадження у формі приватного обвинувачення відбувається за загальними правилами проведення досудового розслідування, визначеного в розділі ІІІ КПК України 2012 року. У стадії судового розгляду порядок здійснення розгляду кримінальних проваджень цієї категорії не відрізняється, окрім того, що потерпілий набуває певних прав обвинувача та має право самостійно підтримувати обвинувачення або разом з прокурором, якщо останній не відмовляється від підтримки обвинувачення в суді. Наголосимо, що набуття потерпілим процесуального статусу приватного обвинувача повинно бути обов'язково нормативно закріплене в Кримінальному процесуальному кодексі України незалежно від виду кримінального приватного обвинувачення.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012р., редакція від 31 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України, 2013. – № 9-10, № 11-12, №13. – С. 88.

2. Назаров В. В. Кримінальний процес України : навч. посіб. – вид. 2-ге, доп. і переробл. / В. В. Назаров, Г. М. Омельянченко. − К. : Атіка, 2007. – 584 с.

3. Калиновский К. Б. Основные виды уголовного судопроизводства : Учебное пособие / К. Б. Калиновский. − СПб. : Издательство юридического института, 2002. – 63 с.

4. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленко, Л. Д. Удалової. – К. : Центр навчальної літератури, 2013. – 544 с.

5. Перепелиця С. І. Правова природа кримінального провадження у формі приватного обвинувачення та її регламентація за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / С. І. Перепелиця // Право і безпека. – 2012. – № 4. – С. 180-185.

6. Єні О.В. Деякі аспекти кримінального провадження у формі приватного обвинувачення / О.В. Єні // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 134 -139.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. – 664 с.

8. Яновська О.Г. Особливості кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / О.Г. Яновська // Часопис Київського університету права. – 2013. – №1. – С. 242-245.

9. Рогатюк І. В. Обвинувачення у кримінальному процесі України : монографія / І. В. Рогатюк. – К. : Атіка, 2006. – 159 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Розділ 5

Актуальні проблеми психології

Досвід формування патріотизму як ціннісної орієнтації особистості військовослужбовця в арміях провідних країн світу

В.І. Алещенко
доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ,
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

Ю.В. Каменюк
помічник начальника ГУ ДСНС України у Вінницькій області

У статті проаналізовано основні форми і методи формування патріотизму військовослужбовців збройних сил провідних країн світу. З урахуванням національних особливостей цих країн показано специфіку морально-психологічного впливу на військовослужбовців.

Ключові слова: *патріотизм, формування патріотизму, морально-психологічний вплив.*

В статье проанализированы основные формы и методы формирования патриотизма военнослужащих вооруженных сил передовых стран мира. С учетом национальных особенностей этих стран показана специфика морально-психологического влияния на военнослужащих.

Ключевые слова: *патриотизм, формирование патриотизма, морально-психологическое влияние.*

The article analyzes the basic forms and methods of forming the Patriotic armed forces of the leading countries of the world. Taking into account the national peculiarities of these countries shows the specificity of the psychological impact on soldiers.

Key words: *patriotism, the formation of patriotism, moral and psychological impact.*

Постановка проблеми

Удосконалення та поява нових способів і форм збройної боротьби, проведення антитерористичної операції на сході Україні, операцій з підтримання миру та безпеки, оснащення збройних сил новітніми видами озброєнь висувають підвищені вимоги до особового складу, його морально-бойових якостей. Перш за все, до посилення професійності, особистої відповідальності за захист Батьківщини, уміння вести бойові дії з високими психофізичними навантаженнями.

Актуальність окремого аналізу досвіду формування патріотизму військовослужбовців як ціннісної орієнтації особистості в арміях провідних країнах світу визначається необхідністю його ціннісної оцінки для подальшого використання у ЗС України в процесі організації роботи з особовим складом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичні та методичні засади формування патріотизму у військовослужбовців, основи формування системи патріотичного виховання в ЗС України та провідних країнах світу обґрунтовано в дослідженнях вітчизняних військових науковців: В. Алещенка, А. Афанасенка, І. Колодія, Ю. Красильника, В. Маслова, М. Нещадима, Г. Темка, В. Шевченка, В.Ягупова та інших.

Віддаючи належне теоретичному та практичному значенню раніше здійснених досліджень, необхідно вказати на недостатній рівень розробленості проблеми формування патріотизму як ціннісної орієнтації особистості військовослужбовця та відсутність системного розгляду цього процесу в арміях провідних країн світу. Це потребує предметного аналізу, а також критичної оцінки зарубіжного досвіду з позицій інституціонального підходу, оскільки саме такий аналіз ще не знайшов свого відображення в дослідженнях українських науковців [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого розроблення потребують такі частини загальної проблеми: аналіз досвіду формування патріотизму як ціннісної орієнтації особистості військовослужбовця армій провідних країн світу, що дасть змогу виявити та застосувати в українській практиці з урахуванням національних особливостей форми і методи морально-психологічного впливу на військовослужбовців, які є ефективними та сприяють формуванню патріотичних переконань військовослужбовців як ціннісної орієнтації особистості.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз досвіду формування патріотизму як ціннісної орієнтації особистості військовослужбовця в арміях провідних країн світу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз наукових праць дає підстави стверджувати, що завдання формування патріотизму як ціннісної орієнтації особистості військовослужбовця армій провідних країн світу вирішується в межах системи морально-психологічного впливу на особовий склад, морально-психологічної підготовки.

Система формування патріотизму особового складу в армії США піднесена до рангу державної політики, якою опікуються не лише командири, а й вище військове та політичне керівництво країни. Те, що розуміється під поняттям «виховання», американські теоретики визначають такими категоріями «політична освіта», «формування в особового складу морального духу» тощо. Найважливішим завданням американської армії вважається формування в особового складу національно-державної самосвідомості, гордості за приналежність до Збройних сил США, лояльності до уряду та президента.

У ролі суб'єктів патріотичного виховання особового складу в американських збройних силах виступає весь комплекс державних і громадських структур Сполучених Штатів: органи законодавчої та виконавчої влади країни; інформаційні агентства; центри кіномистецтва та дозвілля тощо. Безпосереднім суб'єктом виховання військовослужбовців є військове командування всіх рівнів, яке спирається у своїй роботі з особовим складом на спеціальний апарат Міністерства оборони США.

У вихованні особового складу Збройних сил США можна виділити такі напрями: а) формування та розвиток необхідних військово-професійних якостей; б) виховання патріотизму; в) формування та розвиток позитивної мотивації до військової служби; г) морально-етичне виховання; д) виховання стійкості в умовах полону; е) організація здорового способу життя; ж) фізичне виховання тощо.

Заняття за програмою «Командна інформація» є однією з форм виховання

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

військовослужбовців [2, с. 7]. Вони проводяться командиром підрозділу, і присутність усього особового складу та офіцерів є обов'язковою. Періодичність занять – один раз на тиждень, тривалість – 60 хвилин. Є деякі заняття, на які, крім командирів підрозділів, залучаються капелани. На ці заняття відводиться 7 годин, із яких 1 година – на з'ясування й обговорення моделі поведінки військовослужбовців у різних ситуаціях, а 6 годин – на співбесіду за основними питаннями.

Найвідомішим інститутом військових священиків вважається капеланська служба Збройних сил США. Головною формою роботи з особовим складом капеланів є індивідуальна робота, оскільки майже 75% службового часу вони використовують на особисте спілкування з військовослужбовцями. У патріотичному вихованні використовуються традиційні методи: переконання, навіювання, особистий приклад, моральне та матеріальне стимулювання, примушення. Засобами патріотичного виховання є цивільна та військова преса; музеї, клуби, бібліотеки, кафе; художня, воєнно-історична література, мемуари; театральні вистави, кінофільми, образотворче мистецтво; методичні розробки, довідники, плакати, що характеризує високу розвиненість матеріальної бази цього виду виховання. Тому патріотизм займає одне з провідних місць у мотиваційній сфері особистості американського військовослужбовця. Понад 95% опитаних пишаються тим, що «служать інтересам Америки» у збройних силах. Цей результат потребує багато моральних і матеріальних зусиль. Наприклад, лише на рекламу армійського життя щороку витрачається 4 тис. дол. на кожного солдата. У США існує військовий телеканал, фінансування якого щорічно становить близько 1 млрд. доларів. Звідси й інтерес та повага до власної армії [1, с. 24].

Потенціал патріотичного виховання використовується для формування та розвитку в особового складу позитивної мотивації до військової служби. Це досягається вмілим використанням матеріальних стимулів, наданням військовослужбовцям різноманітних пільг (безкоштовне медичне обслуговування, можливість отримати вищу освіту за рахунок Міністерства оборони США та ін.).

Головною метою роботи з особовим складом щодо формування патріотизму у Збройних силах Великої Британії є доведення до свідомості кожного військовослужбовця ідеї, що інтереси країни завжди повинні перебувати під надійним збройним захистом. Тому в роботі з особовим складом значне місце займає пропаганда, націлена на підвищення рівня бойової підготовки, формування у військовослужбовців якостей, необхідних для обстоювання інтересів Великої Британії. Головна відповідальність за роботу з персоналом і моральний стан військовослужбовців покладена на командирів. Разом з тим, існує спеціальний апарат, що включає в себе служби освіти, військових священиків (капеланів), організації дозвілля та побуту, суспільної інформації.

У Збройних силах Великої Британії велика увага приділяється службі капеланів. З метою підтримки високого морального духу особового складу та його стійкості на полі бою функціонує королівська служба капеланів, очолювана головним капеланом збройних сил у званні генерал-майора. Основним завданням капеланів, окрім духовного наставництва і моральної підтримки військовослужбовців, є запобігання стресовим ситуаціям. Крім того, вони зобов'язані звершувати церковні обряди, брати участь у проведенні військових свят і урочистостей, надавати товаришам по службі допомогу в підборі та вивченні релігійної літератури, організовувати групові й індивідуальні бесіди на релігійні теми, відвідувати госпіталі й гауптвахти з метою втішання страждених, брати участь у роботі з членами сімей солдатів і офіцерів.

Основна мета роботи з особовим складом спрямована на те, щоб довести до свідомості військовослужбовця, що народ країни, уряд, командування надзвичайно цінують його працю, поважають професію. Від військовослужбовця вимагається повага до командирів і додержання всіх

норм і законів, встановлених у збройних силах. Разом із вірою в командира у нього формується впевненість у своїй зброї. У пресі регулярно пропагується думка, що британська бойова техніка є найкращою. Отже, формування патріотизму особового складу Збройних сил Великої Британії є пріоритетним напрямом діяльності посадових осіб.

Формування патріотизму у військовослужбовців Збройних сил Німеччини реалізується на основі Концепції внутрішнього керівництва, сутність якої полягає у формуванні у військовослужбовців позитивної мотивації до виконання бойових завдань. Нині німецький патріотизм формується не лише державою, а, насамперед, усім суспільством. Завдання роботи з молоддю покладені на суспільні інститути з метою виховання у неї громадянських почуттів і, як результат, любові до країни та готовності її захищати.

У практиці роботи з особовим складом використовуються такі методи виховання: настанова, попередження, нагадування, застереження, порада, прохання. У статутах, інструкціях і наказах бундесверу широко використовуються поняття «виховання» та «навчання». Міністерство оборони, родина, церковна община, школа, суспільні організації роблять усе для того, щоб кожен німець відчував себе громадянином і патріотом, готовим виконати свій обов'язок перед державою та суспільством [4, с. 3]. Таким чином, виховання патріотизму у військовослужбовців бундесверу є пріоритетним, всебічно забезпеченим напрямом діяльності посадових осіб і сприяє формуванню в особового складу готовності до якісного виконання військового обов'язку.

У Збройних силах Франції формуванням у військовослужбовців патріотизму займаються три спеціальні організації:

1. Служба інформації та суспільних відносин збройних сил, створена в 1969 р. при Міністерстві оборони. Вона займається пропагандою воєнної політики Франції, висвітлює діяльність збройних сил, вирішує питання зміцнення зв'язків між арміею та громадськістю.

2. Служба соціальної дії, що займається організацією дозвілля військовослужбовців, координує роботу армійських бібліотек, кас взаємодопомоги, спортивних та інших гуртків.

3. Служба військових священиків, представники якої є навіть у окремих батальйонах.

Система робота з особовим складом в Збройних силах Франції відрізняється різноманітністю форм і методів. Основною формою є проведення занять із курсу громадського виховання (1 година на тиждень). Програма включає вивчення внутрішньої та зовнішньої політики Франції, її міжнародного положення, питань військового будівництва, історії збройних сил, бойових традицій з'єднань і частин. Під час проведення занять широко використовуються матеріали, які готує служба інформації та суспільних відносин збройних сил, і відповідні технічні засоби пропаганди. Заняття проводяться командирами взводів за спеціально розробленими планами. Особлива увага приділяється вихованню у курсантів честі, вірності державі, військовому обов'язку.

Висновки

Отже, варто зазначити, що важливою умовою формування патріотизму військовослужбовців збройних сил провідних держав світу є врахування специфіки різних видів військової діяльності, а також вибір оптимальних форм і методів морально-психологічного впливу.

Перспективи подальшого дослідження цієї теми слід зосередити на активізації наукових досліджень у розробленні та вдосконаленні напрямів військово-патріотичного виховання у ЗС України, визначенні психологічних особливостей формування патріотичних ціннісних орієнтацій різних категорій військовослужбовців. Важливими для дослідження також залишаються проблеми формування патріотичних уявлень, почуттів, конкретного теоретичного обгрунтування та новітніх технологій патріотичного виховання молоді.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Література

1. Алещенко В. І. Проблеми реалізації духовного потенціалу на сучасному етапі розвитку ЗС України / В. І. Алещенко // Наука і оборона. – 2005. – № 4. – С. 19-24.

2. Афанасьєв А. Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби ЗС України / А. Афанасьєв. − К., 2005. − 266. − С. 10.

3. Робоча група з питань роботи з особовим складом молоді при апараті РНБО ініціює розробку загальнодержавної концепції роботи з особовим складом молодих людей [Електронний ресурс] // Рада національної безпеки і оборони України [веб-сайт]. − Режим доступу : http://www.rainbow.gov.ua/news/450.html

4. Зеленков М. Ю. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран / М. Ю. Зеленков // Зарубежное военное обозрение. − 2000. − № 11. − С. 24-28.

5. Мгимов Ю. Роль и место сухопутных войск в обеспечении внутренней безопасности США / Ю. Мгимов, Ю. Балуков // Зарубежное военное обозрение. − 2006. − № 1. − С. 11-16.

6. Стадник В. Досвід армій провідних країн світу щодо патріотичного виховання особового складу / В. Стадник // Педагогіка і психологія професійної освіти. − № 2. − 2013. − С. 260-267.

7. Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер. − М., 1994. − С.341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reftrend.ru/542951.html

Феноменологічний аналіз наукових підходів до теоретичних моделей стресу та психологічні характеристики стресостійкості особистості

О.Д. Сафін
доктор психологічних наук, професор,
член спецради К 26.130.02,
Університет економіки та права «КРОК»

Ю.О. Тептюк
магістрант,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті подано результати феноменологічного аналізу наукових підходів до теоретичних моделей стресу та психологічні характеристики стресостійкості особистості в межах цих моделей.

Ключові слова: *теоретичні моделі стресу, психологічні характеристики, стресостійкість особистості.*

В статье представлены результаты феноменологического анализа научных подходов к теоретическим моделям стресса и психологические характеристики стрессоустойчивости личности в рамках этих моделей.

Ключевые слова: *теоретические модели стресса, психологические характеристики, стрессоустойчивость личности.*

The article presents the results of the phenomenological analysis of scientific approaches to theoretical models of stress and psychological stress resistance characteristics of the personality in the framework of these models.

Key words: *theoretical models of stress, psychological characteristics, stress resistance of personality.*

Постановка проблеми

Реалії світового суспільного розвитку демонструють значне поширення місця і ролі соціальної роботи в житті соціуму. Саме цей чинник поступово стає найважливішим показником соціально-економічного та морально-етичного розвитку країни та її окремих верст населення. Розвиток українського суспільства відбувається з урахуванням досвіду розвинених європейських країн, у яких досить довгий час ефективно працює та систематично вдосконалюється державний сектор надання різноманітних соціальних послуг усім категоріям населення. У першу чергу соціальна допомога надається малозабезпеченим, багатодітним, прийомним сім'ям та сім'ям, у яких виховуються діти з інвалідністю, дитячим будинкам сімейного типу, молоді з алко- та наркозалежністю, позитивним ВІЛ-статусом тощо.

У зв'язку з кризовою соціально-економічною ситуацією в країні українське населення потребує соціальної підтримки. Головними виконавцями цієї важливої функції є фахівці з соціальної роботи міських та районних Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Тому важливим завданням сучасного етапу розвитку України у зв'язку зі зростанням суспільних потреб у соціальній допомозі стає підготовка висококваліфікованих фахівців для соціальної роботи. Через велику кількість клієнтів широке коло їхніх проблем та подекуди неадекватні реакції на них, які необхідно допомогти вирішити, недосконалість нормативно-правової бази, низький рівень заробітної плати, надлишок або дефіцит необхідної інформації, брак часу фахівець із соціальної роботи перебуває у стані стресу, який негативно впливає на ефективність виконання ним своєї професійної діяльності. Це потребує проведення додаткових заходів з боку експертного середовища, зокрема практичних психологів, у напрямі розвитку у них професійної і загальної стресостійкості. Таким чином, розвиток стресостійкості фахівців із соці-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

альної роботи позитивно вплине не тільки на їхній психологічний та емоційний стан, а й на ефективність виконання ними своїх прямих функціональних обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Термін «стрес» (від англ. stress – напруга, тиск) запозичений з техніки, де це слово використовується для позначення зовнішньої сили, яка застосовується до фізичного об'єкта і викликає його напруженість, тобто тимчасову чи постійну зміну структури об'єкта. У фізіології, медицині та психології цей термін застосовують для позначення широкого кола станів людини, які виникають у відповідь на різні екстремальні впливи. У сучасній науковій літературі термін «стрес» використовують щонайменше у трьох значеннях. По-перше, поняття стрес може визначатися як будь-які зовнішні стимули або події, що викликають у людини напругу або збудження. На сьогодні в цьому значенні частіше вживається терміни «стресор» або «стрес-чинник». По-друге, стрес може бути суб'єктивною реакцією людини і в цьому значенні він відображає її внутрішній психічний стан напруги і збудження. Цей стан інтерпретують як емоції, оборонні реакції і процеси подолання або копінг, що можуть сприяти розвиткові й удосконаленню функціональних систем, а також викликати психічну напругу. По-третє, стрес може бути фізіологічною реакцією організму на висунуту вимогу або шкідливий вплив. Функцією цих фізіологічних реакцій є підтримка поведінкових дій і психічних процесів, спрямованих на подолання цього стану.

У зв'язку з відсутністю загальної теорії стресу немає загальноприйнятого визначення цього поняття. Наприклад, Д. Механік визначив стрес через поняття реакцій індивіда на ситуацію [1, с. 117], а Г. Базовіц і його співавтори порівнюють стрес з якістю ситуації, що не залежить від ставлення до неї індивіда [2, с. 203]. Дослідник Г. Сельє визначає стрес як стан, що створює перешкоди, що є внутрішньою реакцією на стресори [3], а Ф. Александер розглянув стрес і як якість стимулу, і як реакцію індивіда на нього [4]. Як вважають В.К. Вілюнас і О.В. Овчиннікова, поняття стресу являє собою гносеологічну абстракцію, учені пропонують розглядати проблему стресу в функціональному аспекті – як проблему впливу емоцій на продуктивну діяльність суб'єкта [5]. Як зазначав Р. Лазарус, різноманітні уявлення про природу стресу, його теорії та моделі його вивчення здебільшого суперечать один одному [6]. Навіть визначення стресу досить часто суттєво відрізняються, хоча це характерно для низки таких психологічних феноменів, як особистість, адаптація, здібності, втома та багатьох інших. Таким чином, чітке визначення поняття «стрес» у психології відсутнє, а різноманітні спроби дослідників щодо визначення цього питання залишаються фрагментарними.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого розроблення потребує вивчення особливостей використання копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту фахівцями різних спеціальностей, побудованих на різних теоретичних моделях стресу та психологічних характеристиках стресостійкості особистості.

Формулювання цілей статті

Метою статті є ознайомлення з результатами феноменологічного аналізу наукових підходів до теоретичних моделей стресу та психологічними характеристиками стресостійкості особистості у межах зазначених моделей.

Виклад основного матеріалу дослідження

У зв'язку з недостатністю чіткої визначеності у трактуванні поняття «стрес», односторонністю психологічних уявлень про нього та завантаженістю медико-біологічними поясненнями, деякі вчені пропонують вживати термін «психічна напруга». Однією з основних причин надання переваги цьому терміну, на думку Н.І. Наєнко, є його свобода від негативних асоціацій з іншими близькими поняттями і його націленість на необхідність дослі-

дження психологічного функціонування людини у складних умовах [7]. У психологічних словниках поняття стресу і психічної напруги ототожнюються [8; 9; 10 та ін.]. Підсумовуючи наведені визначення поняття «стрес» та зауваження до них, можна зробити висновок, що стрес – це психофізіологічна та психологічна реакція людини на певні зовнішні або внутрішні впливи та зміни ситуації, в якій вона перебуває, що залежать від суб'єктивної оцінки нею загрози та власних ресурсів, необхідних для її подолання.

Розвиток стресу на робочому місці виділено як важливу наукову проблему у зв'язку з його впливом на працездатність, якість праці, стан здоров'я. Деякі трудові стресори, а саме рольова невизначеність, конфлікти, недостатній контроль, робоче перенавантаження та інші, тісно пов'язані з психічною напругою та відповідно з явищем професійного стресу. Професійний стрес – комплекс явищ, пов'язаних з підвищеними вимогами до адаптаційних ресурсів людини і їхніх деструктивних наслідків під впливом чинників, притаманних як конкретній трудовій ситуації, так і професійному життю людини в цілому [11, с. 76].

Грінберг Дж. описував дві альтернативні моделі професійного стресу. Згідно з першою стрес є результатом підвищених вимог до роботи та низьким рівнем впливу на процес діяльності. Відповідно до цієї моделі від співробітника очікують і вимагають високих результатів діяльності, при цьому не даючи можливості вирішувати, що і як робити. Другою моделлю є невідповідність зусиль і винагород. Згідно з цією моделлю стрес – результат надто великих зусиль і дуже малої нагороди за гарно зроблену роботу [12]. Результатом професійного стресу може стати професійна деформація особистості у вигляді психічного вигоряння. Деформація особистості являє собою зміни, що відбуваються з фахівцем у процесі його діяльності, які знижують його адаптивність та ефективність виконання професійних обов'язків. Формулювання концепції стресу знайшло своє відображення в низці його теорій і моделей, які суттєво відрізняються й одночасно частково доповнюють і розвивають одна одну. У сучасній психологічній науці запропоновано кілька моделей стресу. У деяких із них стрес є залежною змінною, в інших він трактується як незалежна змінна. Залежно від погляду на природу стресу суттєво відрізняється розуміння психологічної характеристики такого явища, як стресостійкість [13, с. 12].

Стрес як відповідну реакцію на стимул досліджував завдяки теоретичній моделі Г. Сельє, який у своїх працях припустив, що кожний стресор викликає в організмі реакцію певного типу. Усі реакції, незалежно від типу, мають на меті підвищення опірності організму, що забезпечується різними фізіологічними і біохімічними способами. Сельє назвав цей феномен загальним адаптаційним синдромом або стресом [14]. Цей неспецифічний синдром складається з низки функціональних і морфологічних змін, що розгортаються як єдиний процес, що складається з трьох почергових стадій: стадії тривоги, стадії резистентності (адаптації) та стадії виснаження [15, с. 11].

Стадія тривоги виникає при першій появі стресора. Протягом короткого періоду часу знижується рівень резистентності організму, порушуються деякі соматичні та вегетативні функції. Потім організм мобілізує резерви і включає механізми саморегуляції захисних процесів. У разі ефективності захисних реакцій, тривога стихає і організм повертається до нормального рівня активності. Більшість стресів закінчується на цій стадії. Такі короткострокові стреси можуть бути названі гострими реакціями стресу.

Стадія резистентності виникає в разі тривалого впливу стресора і необхідності підтримки захисних реакцій організму. Під час цієї стадії відбувається збалансоване витрачання адаптаційних резервів на фоні адекватного до зовнішніх умов напруження функціональних систем. Стадія виснаження відображує порушення механізмів регуляції захисно-пристосувальних організмів боротьби організму із занадто інтенсивним і тривалим впливом стре-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

сорів. Опірність організму знижується, наслідком чого можуть стати не тільки функціональні порушення, а й морфологічні зміни в організмі, які мають патологічний характер. Відповідно до теорії Г. Сельє, на всіх стадіях адаптаційного синдрому провідна роль належить корі надниркових, яка посилено синтезує стероїдні гормони – глюко-кортикоїди, які й виконують адаптивну функцію. На цей час порівняно добре досліджена перша стадія розвитку стресу – стадія мобілізації адаптаційних резервів, протягом якої загалом закінчується формування нової функціональної системності організму, що є адекватною до нових екстремальних умов середовища.

Сельє запропонував відрізняти «поверхову» та «глибоку» адаптаційну енергію. Перша доступна «за першою вимогою» і відновлюється за рахунок джерела іншої. «Глибока» адаптаційна енергія мобілізується шляхом адаптаційної перебудови гомеостатичних механізмів організму. Її виснаження незворотне і призводить до загибелі чи прискорення процесу старіння. У зв'язку з тим, що в теорії Г. Сельє надто багато уваги приділяв фізіологічним, біологічним чи морфологічним змінам організму внаслідок дії стрес-чинників, на другий план відходить динаміка співвідношення реакцій організму та стресора. Вищеперераховані недоліки теорії Г. Сельє не дають змогу сформулювати вичерпне визначення поняття «стресостійкість» у межах розробленої ним моделі через неврахування внутрішніх психологічних особливостей кожної окремої людини та важливої ролі когнітивних процесів у регуляції стресових реакцій та подоланні стресу.

Подальший розвиток вчення про стрес супроводжувався формуванням нових теорій, концепцій і моделей, які відображували різні погляди та установки вчених на зміст понять «стрес» і «стресостійкість», причини виникнення та розвитку, механізми регуляції та особливості проявів [17]. До основних етапних теорій і моделей стресу належать такі: модель «стрес як стимул», а також генетично-конституційна, психодинамічна, інтегративна і трансактна моделі.

У разі коли стрес розглядають як стимул, він аналізується як незалежна змінна, тобто певна об'єктивна властивість навколишнього середовища. Учені наголошували на тому, що стрес – це те, що відбувається з людиною, а не всередині неї, це набір причин, а не симптомів. Стрес виникає щоразу, коли відмічається відхилення від оптимальних умов існування. У людей існує певна опірність стресу (стресостійкість) і критична межа у його розвитку. Розглянута модель застосовується, зокрема, для аналізу характерних впливів з боку чинників зовнішнього середовища. У межах цього підходу було зроблено безліч спроб скласти перелік стресогенних стимулів.

Зміст генетично-конституційної теорії полягає в тому, що здатність організму здійснювати опір стресу залежить від наперед визначених захисних стратегій функціонування, незалежно від поточних обставин. Дослідження в цій сфері є спробою встановити зв'язок між генетичним складом (генотипом) і деякими фізичними характеристиками, які можуть знизити загальну індивідуальну можливість здійснювати опір стресу, тобто стресостійкість [17].

Психодинамічна модель заснована на положеннях теорії З.Фрейда, у якій він описав два типи зародження й прояву тривоги та неспокою. Перший тип являє собою тривогу, яка виникає як реакція на можливу реальну зовнішню загрозу. Другий тип тривоги є травматичним, що виникає під впливом неусвідомлюваного внутрішнього джерела, найчастіше через стримування сексуальних потягів та агресивних інстинктів [18]. Фрейд у своїй теорії звертав увагу на те, що виникнення та розвиток стресу і рівень стресостійкості особистості, у першу чергу, залежать від індивідуального свідомого чи неусвідомлюваного характеру реагування людини на подію.

Центральне місце в інтегративній моделі стресу посідає проблема, яка вимагає від людини прийняття рішення. Зміст та-

кої проблеми визначено як прояв, вплив на людину певних стимулів чи умов, які потребують перевищення або обмеження звичайного рівня діяльності. Виникнення проблеми та труднощів щодо її вирішення супроводжується напругою функцій організму. Якщо проблема не вирішується, напруга зберігається чи зростає, що призводить до виникнення стресу. Здібності людини щодо вирішення проблем, що виникають, або її стресостійкість залежать від низки таких чинників: ресурсів людини (її загальних можливостей стосовно вирішення різноманітних проблем), особистого енергетичного потенціалу (необхідного для вирішення конкретної проблеми), походження проблеми, ступеня неочікуваності її виникнення, наявності та адекватності психологічної та фізіологічної установки на конкретну проблему, обраного типу реагування – захисного чи агресивного [19]. Значення і врахування цих чинників визначає вибір стратегії поведінки для запобігання стресу.

Головним положенням трансактної моделі є те, що стрес – це індивідуальний феномен, який є результатом взаємодії (трансакції) між людиною і ситуацією, у якій вона опинилася [20, с. 16]. В основі моделі – взаємозв'язок між основними аспектами діючої особистості та навколишнім середовищем. Діюча людина постійно оцінює як різні зовнішні стимули в наявній ситуації, так і свої можливості впоратися з ними. Крім того, конкретна обстановка може створювати умови або перешкоджати задоволенню наявних у людини потреб. У цьому разі термін «потреба» використовується для позначення вимог, що висувалися людиною до об'єктивних реалій або психічних процесів і станів з урахуванням дії тимчасового чинника. У процесі переживання стресу може змінюватися сприйняття часу, що є важливою причиною порушення балансу між сприйнятими зовнішніми стимулами і оцінкою власних можливостей. Незалежно від характеру зовнішнього впливу, перцептивне уявлення про неї формується на основі дистанційних характеристик (близькість – далекість), частоти появи, швидкості змін, що відбуваються, неоднозначності та новизни в комбінації з іншими стимулами або за відсутності таких. Під стресостійкістю особистості розуміються індивідуальні ресурси та здібності, а саме специфічні набуті навички, що пов'язані зі здійсненням діяльності в заданій ситуації, а також більш загальні характеристики людини – її особистісні якості та стійкі форми поведінки, які допомагають долати шкідливі зовнішні впливи або ж пристосовуватися до них. Специфічним для трансактної моделі стресу є наявність взаємозв'язків між її компонентами. Кожна із взаємодій реалізується за принципом зворотного зв'язку та спрямована на збереження або відновлення балансу.

Особливе місце серед психологічних моделей стресу належить моделі Р. Лазаруса з урахуванням перцептивних і когнітивних процесів, які спрямовані на визначення характеру індивідуального реагування на стрес. Автор моделі припустив, що стрес виникає тоді, коли вимоги навколишнього середовища є на межі або за межами людських можливостей [21]. Відповідно до такого визначення головним стає аналіз взаємодії між вимогами зовнішнього середовища, індивідуальними особливостями людини і адекватністю захисних механізмів. У своїх дослідженнях Р. Лазарус приділяв особливу увагу оцінці ситуації людиною, а також ролі загрози у виникненні стресу. Під оцінкою при цьому розумілося визначення індивідуальної значущості різних елементів ситуації та власної спроможності людини до подолання стресу, які не обов'язково пов'язані зі свідомою психічною активністю, а можуть реалізовуватися на неусвідомлюваному рівні.

Згідно з вищевказаною моделлю загроза розглядається як стан очікування суб'єктом шкідливого небажаного впливу зовнішніх умов і стимулів певного виду. Шкідливі якості стимулу оцінюються відповідно до характеристик інтенсивності їхнього впливу, ступеня невизначеності значення стимулу та часу впливу, ресурсів індивіда, необхідних для подолання негативного впливу. У таких умовах ресурс

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

індивіда головним чином характеризується станом і потенціалом певних компонентів психологічної структури суб'єкта [22, с. 162].

Процеси оцінки загрози, що пов'язані з аналізом значення ситуації і ставленням людини до неї, мають досить складний характер: вони включають не тільки відносно прості перцептивні функції, а й процеси пам'яті, здібності до абстрактного мислення, елементи минулого досвіду тощо. Важливою рисою моделі стресу Р. Лазаруса є вимога враховувати індивідуальний, неповторний характер структури особистості кожної людини, яка обумовлює відмінності між людьми щодо процесів оцінки загрози і подолання стресу.

Лазарус підкреслював необхідність розділення оцінок загрози від оцінок процесу її подолання. Від моменту оцінки загрози впливу розпочинається процес його подолання з метою усунення або зменшення очікуваного шкідливого ефекту. Він висунув припущення про те, що адаптація до середовища визначається за допомогою емоцій. Когнітивні процеси обумовлюють якість та інтенсивність емоційних реакцій, які, у свою чергу, впливають на відповідну поведінку. Когнітивна теорія стресу відображає уявлення про те, що взаємодія людини і середовища в певних адаптаційних умовах постійно змінюється. Для того щоб ця взаємодія була стресовою, необхідна зацікавленість і висока мотивація суб'єкта для досягнення успішних результатів. У свою чергу, психологічний стрес виникає лише в тому разі, коли людина оцінила, що зовнішні та внутрішні вимоги вимагають надмірного напруження сил чи перевершують її ресурси.

Висновки

Стрес – це психофізіологічна та психологічна реакції людини на певні зовнішні або внутрішні впливи та зміни ситуації, у якій вона перебуває, що залежать від суб'єктивної оцінки нею загрози та власних ресурсів, необхідних для її подолання. Залежно від чинників і характеру їхніх впливів виокремлюють різні види стресу. Розрізняють гострий і хронічний, професійний, організаційний, інформаційний, післятравматичний, фізіологічний та психологічний види стресу. Найбільш вживаною є загальна класифікація, яка містить два види стресу: фізіологічний та психологічний.

Формулювання концепції стресу знайшло своє відображення в різних теоріях і моделях, які суттєво відрізняються і одночасно частково доповнюють і розвивають одна одну. У сучасній психологічній науці запропоновано кілька моделей стресу: модель «стрес як стимул», генетично-конституційна, психодинамічна, інтегративна і трансактна моделі. Узагальнюючи основні положення різних моделей і теорій стресу, можна сформулювати визначення поняття «стресостійкість» як індивідуальну здатність збереження соціальної адаптації та нормальної працездатності під час дії стресора. Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов'язане з пошуком ресурсів, що допомагають їй у подоланні негативних наслідків стресових ситуацій. Під ресурсами маються на увазі внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях.

До найбільш вивчених на сучасному етапі в психології ресурсів стресостійкості належать особистісні, інформаційні, інструментальні та матеріальні ресурси. У свою чергу до особистісних ресурсів відносять активну мотивацію подолання (ставлення до стресів як можливості набуття власного досвіду), силу «Я-концепції» (самоповага, висока самооцінка тощо), активну життєву установку, позитивність і раціональність мислення, емоційно-вольові якості та фізичні ресурси (стан здоров'я). До категорії інформаційних та інструментальних ресурсів належать здатність контролювати ситуацію, використання методів або способів досягнення бажаних цілей, інформаційна і діяльнісна активність, здатність до когнітивного структурування і осмислення ситуації. Під матеріальними ресурсами маються на увазі високий рівень матеріального доходу, безпеку життя, стабільність оплати праці тощо.

Література

1. *Mechanic D.* Students Under Stress: A Study in the Social Psychology of Adaptation / D.Mechanic. – New York: The Free Press, 1962. – 231 p.

2. Anxiety and stress: an interdisciplinary study of a life situation / Basowitz H., Persky H., Korchin Sh., Grinker R. – NewYork: McGrow-Hill, 1955. – 243 p.

3. *Селье Г.* Очерки об адаптационном синдроме / Г. Селье. – М. : Медицина, 1960. – 254 с.

4. *Alexandr F.* Psychosomatic medicine: its principles and applications / F.Alexandr. – NewYork: Norton, 1950. – P. 57-69.

5. *Вилюнас В. К.* Некоторые теоретические вопросы изучения стресса / В. К. Вилюнас, О. В. Овчинникова // Научная сессия, посвященная дню радио и дню связиста. – М., 1972. – С. 46-51.

6. *Лазарус Р.* Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / Р. Лазарус / Под ред. Л. Леви. − Л. : Медицина, 1970. − С. 178-208.

7. *Наенко Н. И.* Психическая напряженность / Н. И. Наенко. − М. : Изд-во Московского университета, 1976. − 112 с.

8. *Болтівець С. І.* Українська психологічна термінологія : словник-довідник / Укл. С. І. Болтівець, Н. В. Слободяник, М.-Л. А. Чепа, Н. В. Чепелєва / За ред. М.-Л. А. Чепа. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 302 с.

9. *Бродовська В. Й.* Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник / В. Й. Бродовська, І. П. Патрик, В. Я. Яблонько. – 2-е видання. – К. : Професіонал, 2005. – 224 с.

10. *Шапар В. Б.* Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків : Прапор, 2005. – 640 с.

11. *Леонова А. Б.* Комплексная стратегия анализа профессионального стресса : от диагностики к профилактике и коррекции / А. Б. Леонова // Психологический журнал. − 2004. − № 2. – С. 75-85.

12. *Гринберг Д.* Управление стрессом / Д. Гринберг. – СПб. : Питер, 2002. – 496 с.

13. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : Монографія / О. О. Назаров, Н. В. Оніщенко, В. П. Садковий, О. В. Садковий, О. І. Склень, О. В. Тімченко. – Харків : УЦЗУ, 2008. – 221 с.

14. *Селье Г.* Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1979. – 253 с.

15. *Крайнюк В. М.* Психологія стресостійкості особистості : Монографія / В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 432 с.

16. *Бодров В. А.* Психологический стресс : развитие учения и современное состояние проблемы / В. А. Бодров. − М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1995. − 136 с.

17. *Fuller J.L., Thompson W.R.* Foundations of behavior genetics / J.L. Fuller, W.R.Thompson. – St. Louis, Mo: C. V. Mosby, 1978. – 416 p.

18. Freud S. The psychopathology of everyday life (A. Tyson, Trans) / S.Freud. - New York: Norton, 1966. – 395 p.

19. *Scott R., Howard A.* Models of Stress // S. Levine, N. A. Scotch (Eds.). Social Stress. Chicago: Aldine, 1970. – P. 270-273.

20. *Кокс Т.* Трансактный подход к изучению производственного стресса / Т. Кокс // Психология труда и организационная психология : современное состояние и перспективы развития. Хрестоматия / Под ред. А. Б. Леоновой, О. Н. Чернышевой. − М., 1995. − С.18-34.

21. *Lazarus R.S.* Psychological stress and the coping process / R.S. Lazarus. - N.Y.: McGrow-Hill, 1966. – P. 345-371.

22. *Lazarus R.S., Launier R.* Stress-related transactions between person and environment. / R.S. Lazarus // Perspectives in Interactional psychology. – N.Y.: Plenum Press, 1978. – P. 87–227.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Суб'єктність як основа психологічного супроводу забезпечення професійного здоров'я майбутніх спеціалістів

І.А. Бурлакова
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління банківською безпекою,
Університет банківської справи Національного банку України

У статті порушено питання щодо психологічного супроводу забезпечення професійного здоров'я студентської молоді засобами фізичної культури, фізичного виховання. Суттєвий акцент зроблено на стані репродуктивного здоров'я майбутніх спеціалістів як вагомого чинника їхньої професійної надійності. Результативність у вирішенні зазначеного завдання полягає в розвиткові взаємин «викладач – студент», що базуються на принципі суб'єктності. Отже, суб'єктність розглядається як важлива умова формування фізичної культури студентів, здорового способу життя, ціннісного ставлення до життя, професійного здоров'я.

Ключові слова: *здоров'я, професійне здоров'я, суб'єктність, фізична культура.*

В статье рассмотрен вопрос психологического сопровождения профессионального здоровья студенческой молодежи средствами физической культуры, физического воспитания. Значительный акцент сделан на состоянии репродуктивного здоровья будущих специалистов как наиболее важном факторе их профессиональной надежности. Результативность в решении поставленной задачи заключается в самой сути взаимоотношений «преподаватель – студент», основывающихся на принципе субъектности. Итак, субъектность рассматривается как важнейшее условие формирования физической культуры студентов, здорового образа жизни, ценностного отношения к жизни и профессиональному здоровью.

Ключевые слова: *здоровье, профессиональное здоровье, субъектность, физическая культура.*

The article discusses the psychological support of occupational health of students by means of physical culture, physical education. Considerable emphasis was done on the reproductive health status of future professionals as the most important factor in the professional reliability of future specialists. Effectiveness in the resolution of the problem lies in the very substance of the relationship, «teacher-student», based on the principle of subjectivity. Thus, subjectivity is considered as the most important condition for the formation of physical training of students, a healthy lifestyle, value attitude to life and occupational health.

Keywords: *health, occupational health, subjectivity, physical culture.*

Постановка проблеми

Численні дослідження свідчать про погіршення професійного та репродуктивного здоров'я молоді, у тому числі студентства (майбутніх спеціалістів). Науковці все частіше обстоюють думку щодо зв'язку між показниками здоров'я і морально-ціннісними уявленнями суспільства.

Передусім слід зазначити, що проблема моральності як психологічної властивості особистості є вкоріненою в культуру спільноти й віддзеркалює її ставлення до цінностей, норм. На думку О. Меня, «форми культури визначаються в першу чергу тим, як сприймає людина навколишній світ, якою вона вважає себе, власне жит-

тя, які етичні принципи керують її вчинками, які ідеали надихають її на творчість. Тобто, культура, насамперед, зароджується в підвалинах того, що можна назвати релігією в широкому сенсі слова» [5].

Звернення до визначень поняття «духовність» демонструє їхнє розмаїття та протиріччя. За висловами І. Канта, духовність постає поряд із почуттям морального обов'язку. Водночас Ф. Шляйєрмахер пов'язує це поняття з почуттям залежності, С. Рейнак вважає за необхідне розглядати духовність як сукупність сумлінних почуттів [5].

Відтак духовність як особистісна властивість людини й суттєва складова самосвідомості індивіда є віддзеркаленням внутрішніх цінностей і моральних установок індивіда та водночас відчуття впливу культурного середовища, спільноти, у межах якої відбувається формування свідомості особистості та засновуються підвалини її майбутніх вчинків і ставлення до себе, власного здоров'я й оточуючих. Саме духовність або моральні переконання особи творять її особистий стиль життя.

На наш погляд, становленню духовності сприяє суб'єктність у взаєминах «викладач – студент». Тобто ставлення з повагою і сприймання з позицій цінностей суб'єктів педагогічного процесу створює сприятливі передумови формування культури майбутнього спеціаліста і як її вагомої складової − професійного здоров'я майбутнього спеціаліста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання професійного здоров'я вивчали багато вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: В.М. Бехтерєв, Ю.І. Кундієв, Г.М. Мешко, О.І. Мешко, Н.В. Назарчук, А.М. Нагорна, Г.С. Нікіфоров, Т.В. Форманюк та інші. Проте аналіз наукових робіт вказаних авторів свідчить про відсутність дослідження питання професійного здоров'я майбутніх спеціалістів.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Уперше досліджено психологічний супровід формування професійного здоров'я студентської молоді.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення власне суб'єктності як важливої умови результативних взаємин «викладач − студент» і формування ціннісного ставлення у студентів до здоров'я в цілому та професійного зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження

Педагогічне творення стає парадигмальним шляхом, яким освіта може дійти до успішної реалізації програми збереження й укріплення здоров'я як в умовах навчання у вищій школі, так і в соціумі загалом.

Сутність зазначеної парадигми в тому, що викладач, як митець, відкриває себе через власну працю. Самовідкриття педагога відбувається через творення, створення самобутнього. Водночас, студент, майбутній спеціаліст, створюючи себе, відкриваючи себе, творить викладача.

Утім йдеться саме про суб'єктність викладача, що зумовлюється активністю, професійною свідомістю, пов'язаною зі здатністю до цілепокладання та рефлексії. Суб'єктність викладача передбачає вільність вибору та відповідальність за свій вибір і, насамкінець, прийняття власної унікальності. Тобто автентичність викладача виявляється в суб'єктності, коли індивід визнає себе автором власної долі, дій, діяльності, відповідальним за результати й наслідки цієї діяльності. Звісно, особистісна свобода є важливою рисою суб'єктності, але у вимірі моральному [1].

Окрім цього, чутливість до нового досвіду, гнучкість мислення також зумовлюють відчуття власної суб'єктності та є, власне, її передумовою. Сенситивність до нового досвіду передбачає можливість змінювання когнітивних конструктів, що є своєрідними фільтрами сприймання, розуміння та інтерпретування інформації, а також побудови схем поведінки особистості, її норм і цінностей.

Водночас суб'єктність стає можливою завдяки діалогічності, взаємодії з іншими. Саме інший суб'єкт віддзеркалює зміни, що відбуваються у самості індивіда. Дзеркальність дає змогу реагувати на влас-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ні зміни, відчувати їхню якість і бажаність. Більше того, саме іншість дає змогу відчути власну самість, а функція іншого підтверджує реальність власного існування.

Вихідним положенням суб'єктності є саморозвиток особистості. Тобто усвідомлення власної автентичності засновується на розумінні суб'єктності іншого (інтеріоризація зовнішнього досвіду суб'єктності), а його подальша екстеріоризація пов'язується з осяжністю «Я» й створенням внутрішніх умов для засвоєння нового досвіду. Цікаво, що зациклюваність на етапі – «Інший» означає втрату себе або власної суб'єктності. Натомість фіксованість на власному «Я» призводить до втрати суб'єктності іншого, а втім і власної.

Тому найважливішим у розвитку особистості є ставлення однієї людини до іншої. Порушення цього відношення призводить до оформлення деструктивності особистості. Внутрішній план індивіда забезпечує здатність людини до саморозкриття, віднайдення як власної суб'єктності, так і суб'єктності іншої людини; ставлення до іншого як самоцінність виступає суттєвим аспектом суб'єктності; здатність до децентрації, самопожертвування й любові як засіб реалізації цього ставлення; творчий характер життєдіяльності; потреба в позитивній свободі; здатність до власного волевиявлення; можливість самопроектування майбутнього, вірування у здійсненність запланованого; внутрішня відповідальність; спрямованість до смислоутворення власного життя – усе це є передумовами й сутністю суб'єктності індивіда.

Безперечно, суб'єктність виявляється й у професійній діяльності особистості. Професійна самосвідомість викладача як чинник суб'єктності розкривається у трьох змістових: професійній діяльності, педагогічному спілкуванні й особистості викладача. Виходячи з цього, пропонується структура професійної самосвідомості. У межах когнітивного компонента слід розглядати процес самопізнання та його результат – систему знань про себе, яка індукується в «образ Я» як професіонала-педагога. «Образ Я» виступає узагальненою системою уявлень про власну особистість, що створюється в процесі усвідомлення себе в педагогічній діяльності, педагогічному спілкуванні й особистісному розвиткові.

Афективний компонент професійної самосвідомості характеризується сукупністю трьох видів ставлення педагога – до системи власних педагогічних дій, системи взаємовідносин зі студентами, до власних професійно важливих якостей та до себе як професіонала.

Психологічним механізмом компонента поведінки є задоволеність власною професійною діяльністю та собою. Так, саморегуляція виступає важливим компонентом професійної самосвідомості викладача.

Повертаючись до наголошеної проблеми професійної компетентності педагога в роботі зі студентами, слід підкреслити необхідність розроблення й упровадження цілеспрямованої програми підготовки майбутніх спеціалістів, що враховує спеціальні засоби підвищення самосвідомості студентів як майбутніх професіоналів, формування «образу Я» майбутнього професіонала.

Позаяк, суб'єктність викладача створюється в умовах взаємодії з безпосередніми суб'єктами педагогічної діяльності – студентами, слід наголосити саме на розвиваючій функції педагога. Якщо викладач постає своєрідним взірцем культури для студентів, тому що організовує розвиваюче середовище для майбутніх спеціалістів, то можна говорити, що суб'єктність імплікується й визначається медіаторськими можливостями викладача, тобто здатністю бути посередником й інтерпретатором таких близьких і водночас дистанційованих полюсів [9].

Суб'єктність викладача розкривається в реалізації педагогічної парадигми, за сутністю якої студент є об'єктом або суб'єктом педагогічного впливу чи діяльності викладача. Тобто якщо студент розглядається як об'єкт і продукт педагогічної діяльності, то важко говорити про суб'єктність узагалі, йдеться саме про маніпулятивний вплив. За умовами суб'єктності або суб'єктної парадигми освіта й педагогічна діяльність є освітнім процесом, що постійно розвивається, однак головний акцент робиться

на поширенні можливостей вибору власного життєвого шляху кожним учасником освітнього процесу. Тобто постає питання щодо можливостей оформлення картини світу майбутнім спеціалістом у сумісній діяльності з викладачами та одногрупниками. Отже, йдеться не про вплив, а про взаємодію як взаєморозкриття й розвиток обох суб'єктів педагогічної діяльності. Основними педагогічними цілями висуваються збереження здоров'я студентів, розвиток пізнавальної мотивації, вирішення життєдіяльнісних завдань як викладача, так і студентів. Особливої цінності в межах зазначеної парадигми набуває життєвий досвід студентів.

Насамперед проблема розвитку особистості й індивідуальності має найважливіше значення за сутністю цієї парадигми. Власне визнання унікальності психічної організації кожного індивіда, творчих можливостей людини, а також безмежність творчого потенціалу особистості до саморозвитку є центральними положеннями зазначеної парадигми й умовами суб'єктності викладача. А взаємна зумовленість діяльності викладача й студентів уможливлюють реалізацію цього парадигмального підходу [7].

Відомо, що ефективність педагогічної діяльності визначається продуктивністю учіння й навчання, тому викладач і студенти як суб'єкти педагогічної та навчальної діяльності становлять єдність. Суб'єктність педагога визначає ставлення до студента як до самоцінності та суб'єкта його власної навчальної діяльності, а також відношення викладача до себе як до суб'єкта власної педагогічної діяльності. Порушення змісту цієї парадигми призводить до унеможливлення формування суб'єктності викладача і студента як майбутнього спеціаліста.

Отже, підбиваючи підсумок, слід сказати, що досить часто викладачі вважають, що основним смислом педагогічної діяльності є передача знань, а себе сприймають лише як специфічних ретрансляторів певної інформації. Не заперечуючи важливості методичної компетентності й ерудованості педагога. Слід зауважити, що лише готовність викладача до саморозвитку, творчості, ставлення до себе як до діяча, який усвідомлює власну відповідальність за місію, що виконує перед студентами, собою, суспільством, створює основу для ефективної педагогічної діяльності. Отже, за виміром суб'єктності, професійність викладача складається із сенсожиттєвого усвідомлення гуманістично спрямованої мотивації до саморозвитку й розвитку студентів, потреби у творчості, схильності до спільного зі студентами творення, внутрішнього локусу контролю, позитивної, щирої, відкритої до нового досвіду «Я-концепції».

Відтак, саме суб'єктність як основа ціннісних ставлень, взаємоповаги у системі «викладач − студент», з нашої точки зору, сприяє формуванню культури професійного здоров'я студента-майбутнього спеціаліста, у тому числі й репродуктивного здоров'я [2].

Розглядаючи проблему здоров'я, варто висвітлити таке поняття «професійне здоров'я». Багато дослідників і науковців вивчають цей феномен, однак досі не існує однозначного його трактування. Так, В. Пономаренко розуміє професійне здоров'я як властивість організму зберігати необхідні компенсаторні та захисні механізми, що забезпечують професійну надійність і працездатність в усіх умовах професійної діяльності.

Таким чином, чим більше виражені функціональні резерви, тим вищою є ймовірність професійного довголіття. Як зазначає А.Г. Маклаков, професійне здоров'я слід розуміти як деякий рівень характеристик здоров'я спеціаліста, що відповідає вимогам професійної діяльності та забезпечує її високу ефективність. Загалом під поняттям «професійне здоров'я» прийнято розуміти інтегральну характеристику функціонального стану організму людини за фізичними та психічними показниками з метою оцінки її здатності до професійної діяльності із заданими ефективністю і тривалістю протягом заданого періоду життя, а також стійкість до несприятливих факторів, що супроводжують цю діяльність. Відповідно, головним показником професійного здоров'я є професійна

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

працездатність, що розуміється як максимально можлива ефективність діяльності спеціаліста, зумовлена функціональним станом організму з урахуванням величини затрачених фізичних і психічних резервів організму в процесі діяльності [4].

Проте основним критерієм професійного здоров'я є професійна працездатність. Важливими факторами професійної працездатності є так звані професійно значущі якості (риси, особистісні якості та властивості), що необхідні для успішного й ефективного виконання певної діяльності.

У межах формувальних заходів щодо поширення ідеї ціннісного ставлення до професійного здоров'я нами запроваджено методику комплексного застосування засобів функціональної гімнастики, а також курс лекційно-тренінгових занять з метою формування уявлень студентів щодо здорового способу життя, відповідального ставлення до здоров'я, ціннісного ставлення до себе й оточуючих [6]. Комплексний підхід до формування здорового способу життя також визначається певним змістом, а саме − поширенням індивідуального і групового стилю поведінки, спілкування, організації життєдіяльності. Загальними елементами здорового способу життя ми визначили такі – дотримання режиму праці та відпочинку, харчування і сну, гігієнічних вимог, організацію індивідуального режиму рухової активності, відмову від негативних звичок, культуру міжособистісного спілкування і поведінки в групі, культуру сексуальної поведінки, змістовне дозвілля. В експерименті взяли участь студенти 2, 4 курсів − 240 осіб.

У процесі аналізу результатів тестування досліджуваних за методикою Д.О. Леонтьєва «Тест смисложиттєвих орієнтувань» виявлено: домінуючим показником є переважання локус-контролю – «Я» («Я – хазяїн життя»). Тобто, у досліджуваних переважає уявлення про себе як про сильну особистість, яка має свободу вибору для розбудови власного життя відповідно до обраних цілей і смислів; водночас, спостерігається середній рівень показника «цілі у житті», що означає раціональність і виваженість життєвих цілей [3]. Тобто характерною є усвідомлена спрямованість до реалізації життєвих цілей і врахування життєвих обставин; середній рівень за показником «процес життя або зацікавленість і емоційна насиченість життя», що інтерпретується як сприймання власного життя досліджуваними в середньому як достатньо цікавого й наповненого смислом, а також спрямованість у майбутнє й раціональність. Отже, досліджувані достатньо задоволені власним життям, планують майбутнє і не є гедоністами, що живуть лише теперішнім моментом; середній рівень за показником «результативність життя й задоволеність самореалізацією» дає змогу стверджувати, що досліджувані перебувають у процесі самореалізації, їм важко оцінювати результати власного життя, бо все ще попереду, але середні бали є показником нейтрального ставлення до результативності й продуктивності власного життя; середній рівень за показником «локус контролю-життя або здатність до керування життям» дає змогу зробити висновок щодо наявності відчуття у досліджуваних здатності керувати власним життям, враховувати обставини, реалії життя та власні сили й можливості; середній рівень за показником «загальний показник життєвих орієнтувань» дає змогу зауважити, що в цілому особи, які взяли участь у досліді, є достатньо цілеспрямованими, зацікавленими власним життям, здатні керувати собою й відчувають власну відповідальність за рішення, що приймаються. Водночас, раціональність, практичність, спрямованість до успіху є запорукою його досягнення, самореалізації, а отже, й відчуття щастя та задоволеності власним життям у майбутньому.

Таким чином, на підставі отриманих даних за методикою Д.О. Леонтьєва «Тест смисложиттєвих орієнтувань» можна стверджувати, що досліджувані-майбутні спеціалісти достатньо задоволені власним життям, спрямовані на самореалізацію й досягнення життєвого успіху. Відчуття себе суб'єктом власного життя є важливим чинником у реалізації життєвих цілей і смислів, що опосередковують життєві плани і проекти.

Окрім цього, за результатами визначення показників фізичного розвитку та здоров'я виявлено, що студенти, які займалися фізичною культурою за спеціалізованою програмою, демонструють кращі показники, ніж їхні однолітки. Нами встановлена ефективність використання засобів фізичного виховання задля покращення фізичного розвитку, фізичної підготовки, функціонального стану репродуктивної системи. Урахування індивідуальних морфофункціональних характеристик, стимулювання зацікавленості під час занять руховою активністю сприяє формуванню мотивації до занять фізичною культурою і покращує стан здоров'я в цілому та професійного зокрема. Окрім цього, у студентів формуються смисложиттєві орієнтування, активна життєва позиція, відповідальне ставлення до себе й власного місця в соціумі.

Висновки

Таким чином, ми дійшли до висновку, що суб'єктність як основу взаємин «викладач − студент» слід розглядати передусім як специфічну властивість особистості, що розгортається в сутності самобуття, у діяльнісному, творчому ставленні до світу, себе й до здатності перетворювати світ і себе. Саме на основі сприйняття суб'єктності як інтегральної властивості особистості визначається успішність виконання спільної діяльності та особистісного потенціалу. У межах взаємин «викладач − студент» суб'єктність постає як ціннісне ставлення до іншого суб'єкта, власної особистості та педагогічної діяльності.

Активність, суб'єктність ґрунтується на самоприйнятті, віднайденні власної самості, прийнятті студента в ролі рівноправного суб'єкта взаємної творчої діяльності, усвідомленні свободи власного вибору й тієї відповідальності, якої ця свобода вимагає, а також унікальності, схильності й потреби в саморозвитку.

Більше того, суб'єктність студента постає умовою суб'єктності викладача. Саме тому реалізованість особистісних потенціалів викладача визначає можливість розвитку суб'єктності студента. Діалогічність також повинна бути визначальною передумовою й сутністю суб'єктності педагогів і студентів.

Отже, суб'єктний підхід у системі «викладач – студент» є оптимальним у становленні відносин між суб'єктами педагогічного процесу. Саме суб'єктність зумовлює ціннісне й діалогічне сприйняття в системі «викладач − студент». Окрім цього, власне суб'єктність є тією основою, що сприяє формуванню особистості майбутнього спеціаліста, його професійної культури, суттєвою складовою якої є професійне здоров'я.

Література

1. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы : сущность и составляющие / Г. А. Балл // Психологический журнал, 1997. – Т. 18. − № 5. – С. 7.

2. Гойда Н. Г. Проблеми репродуктивного здоров'я жінок України / Н. Г. Гойда, О. О. Дудіна, Т. К. Іркіна // Репродуктивне здоров'я : проблеми та перспективи : Матеріали науково-практичної конференції. – Донецьк, 2001. – С. 59-62.

3. Жилка Н. Стан репродуктивного здоров'я в Україні (медико-демографічний огляд) / Н. Жилка, Т. Іркіна, В. Стешенко. – К. : Міністерство охорони здоров'я України, Національна академія наук України, Інститут економіки, 2001. – 68 с.

4. Маклаков А. Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих : автореф. дисс. ... докт. психол. наук / А. Г. Маклаков. – СПб., 1996. – 42 с.

5. Мень А. Истоки религии / Магизм и единобожие / А. Мень. – М. : Эксмо, 2004. – 704 с.

6. Лисицин Ю. П. Социальная гигиена и организация здравоохранения : Проблемные лекции / Ю. П. Лисицин. – М. : Медицина, 1992. – 512 с.

7. Никифоров Г. С. Психология здоровья : Учебник дл я вузов / Под ред. Г. С. Никифорова. − СПб.: Питер, 2006. − 607 с.

8. Никифоров Г. С. Психология профессионального здоровья : Учебное пособие / Под ред. Г. С. Никифорова. − СПб. : Речь, 2006. − 480 с.

9. Щербина В. А. Применение инновационных технологий физического воспитания для формирования здорового образа и стиля жизни студентов технического вуза / В. А. Щербина. – М. : «МПА-ПРЕСС», 2007. – 319 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів в умовах реформування системи освіти

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто теоретичні основи понять «освітнє середовище» та «психологічна безпека». Актуальність сучасних завдань вищих навчальних закладів підсилюють завдання питань забезпечення психологічної безпеки як одного з найважливіших факторів ефективного функціонування на рівні освітнього середовища та учасників навчального процесу.

Ключові слова: *освітнє середовище, психологічна безпека, вищий навчальний заклад, учасники навчального процесу, реформування системи освіти.*

В статье рассмотрены теоретические основы понятий «образовательная среда» и «психологическая безопасность». Актуальность современных задач высших учебных заведений усиливают задачи вопросов обеспечения психологической безопасности как одного из важнейших факторов эффективного функционирования на уровне образовательной среды и участников учебного процесса.

Ключевые слова: *образовательная среда, психологическая безопасность, высшее учебное заведение, участники учебного процесса, реформирование системы образования.*

The article examines the theoretical foundations of the concepts of «educational environment» and «psychological safety». The contemporary relevance of the objectives of higher education enhance the task of ensuring psychological security as one of the most important factors for effective functioning at the level of the educational environment and the participants of the educational process.

Keywords: *educational environment, psychological security, higher educational institution, the participants of the educational process, reform of the education system.*

Постановка проблеми

Актуальним практичним завданням системи української освіти з урахуванням викликів сьогодення є забезпечення ефективності освітнього середовища, розвиток якого останнім часом стрімко оптимізується. Зміна пріоритетів розвитку радикально трансформувала відносини між різними суспільними інституціями. У процесі оновлення сучасного суспільства, зростання вимог до особистості та рівня професіоналізму все більш актуальним є питання підвищення якості освіти. Вирішення цієї проблеми пов'язане з низкою аспектів: модернізацією змісту освіти, оптимізацією способів, технологій організації освітнього процесу, переосмисленням мети і результату освіти. Це, з одного боку, так чи інакше, призводить до змін освітньої середовища, а з іншого − збільшує вимоги до учасників освітнього процесу та специфіки їхньої міжособистісної взаємодії.

Поняття «освітнє середовище» відображає залежність розвитку особистості студента від організації педагогами навчання і виховання у процесі здобуття ним вищої освіти. Зміст явища «освітнє середовище» лежить у сутнісному полі поняття «середовище». Полісемантичність вихідного поняття послужила причиною багатьох визначень дефініції «освітнє середови-

ще», що співіснують у науці. Дефініцію «середовище» в загальному значенні розуміють як оточення, систему, умови тощо. Найчастіше навколишнє середовище розглядають як сукупність об'єктивних явищ, які оточують людину і взаємодіють із нею.

Феномен психологічної безпеки стосовно освітнього середовища вищих навчальних закладів є інтегративним в реальну освітню практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Характеристика взаємовідносин людини та середовища знайшла відображення у концепціях Р. Бейкера, Е. Брунсвіка, Дж. Гібсона, К. Левіна, Д. Стоколса, Г.П. Щедровицького.

Роботи з проблем безпеки мислителів минулого (Платон, Аристотель, Цицерон і багато інших) і дослідження сучасників (В.Г. Волович, Г. Силласте, В.А. Медведєв, Д.Г. Негодов, А.С. Прудников, Л.В. Брусніцин, М.В. Грищенко, та інші) свідчать про те, що безпека розглядається як захищеність від природних і суспільних катаклізмів, так в якості такого стану життєдіяльності людини, за якого в часі не знижується ймовірність досягнення головної життєвої мети.

Дослідник освітнього середовища В.А. Ясвін дає так визначення: «Освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» [1, с. 17]. Термін «освітнє середовище вищого навчального закладу» А.І. Каташов трактує як сукупність духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечує саморозвиток вільної та активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [2, с. 8].

Аналіз досліджень низки авторів засвідчив, що ефективність освітнього процесу залежатиме від показника психологічної безпеки освітнього середовища [3; 4; 5; 6]. Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки учасників від загроз позитивному розвиткові та психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Недостатньо дослідженою в Україні залишається проблема психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, зокрема, проблема забезпечення рівня підготовки конкурентоспроможних фахівців, що вимагає поряд з високим рівнем освітніх послуг високий рівень психологічної безпеки вищих освітніх закладів, як запоруки створення умов навчання в сучасних реаліях життя.

Формулювання цілей статті

Мета статті − теоретичний аналіз поняття «психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів» у сучасних напрямах реформування освіти України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стрімкість змін сучасного життя вимагає стрімкого зростання вимог до особистості ті її професіоналізму, більш актуальними стають питання підвищення якості освіти. Вирішення цієї проблеми пов'язане з такими аспектами: модернізація змісту освіти, оптимізація способів, технологій організації освітнього процесу, переосмислення цілей і результату освіти. Вказані аспекти спричиняють зміни освітнього середовища, підвищують вимоги до учасників освітнього процесу та специфіки їхньої міжособистісної взаємодії.

Освіта виконує соціокультурні функції: соціалізації особистості та спадкоємності поколінь; спілкування й долучення до світових цінностей, досягнень науки і техніки; розвитку й становлення людини як особистості, суб'єкта й індивідуальності;

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

формування духовності людини та її світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних принципів.

Освітнє середовище – це сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів і соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти. Це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні. Освітнє середовище є частиною життєвого, соціального середовища людини. Навчальні заклади як соціальний інститут суспільства є суб'єктами безпеки, і важливість вивчення психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі визначається тим, що вони, включаючи в себе підростаюче покоління, дорослих і сім'ю, здатні будувати свою локальну (приватну) систему безпеки як через навчання і виховання, так і через вирішення завдань розвитку.

Проблема взаємодії людини з навколишньою дійсністю має давню традицію в психологічних дослідженнях. Цій темі присвячена велика кількість публікацій (Б.Г. Ананьєв, М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, Д.А. Леонтьєв, В.Н. Панфьоров, С.Л. Рубінштейн, В.І. Слободчиков та інші).

Значний внесок в осмислення психології освітнього середовища зробили: В.В. Авдєєв, Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андрєєва, Л.Ф. Бурлачук, І.В. Дубровіна, Є.І. Ісаєв, Е.А. Клімов, Б. Краус, Б.Ф. Ломов, В.А. Левін, М.В. Осоріна, А.А. Реан, В.І. Слободчиков, Д.І. Фельдштейн, Е. Фромм, Д.Б. Ельконін, В.А. Ясвін та інші, вивчаючи проблему створення умов, за яких освітнє середовище буде психологічно найбільш безпечним, аналізуючи роль спадкових і соціальних чинників у процесі формування особистості.

У науці визначено термінологічний ряд, який використовується в контексті поняття «середовище»: «людське середовище», «навколишнє середовище», «життєве середовище» тощо [1]. Освітнє середовище – це суттєвий елемент соціуму, цілеспрямовано організований, керований, поліфункціональний, у межах якого учасники усвідомлюють себе як соціально розвинені цілісності.

Процес створення освітнього середовища виводиться з філософського і психолого-педагогічного трактування взаємозалежності між розвитком особистості та середовищем її життя. Основою розроблення наукових підходів до створення середовищ, у яких розвивається студент, є вчення Л.С Виготського, С.Л. Рубінштейна та інших психологів. Ідея детермінізму С.Л. Рубінштейна є принципом якісно ускладнених залежностей зовнішнього і внутрішнього на різних рівнях розвитку людини в середовищі, що її оточує. Впливи навколишнього середовища, і серед них вся сукупність суспільних відносин, перенесені всередину, стають властивостями особистості, динамічними та взаємодіючими за своїм характером (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлинський, Л.С. Виготський). Інтеріоризація соціальних відносини між людьми є основою розвитку особистості. Трансформації особистості студентів вищих навчальних закладів породжуються зовнішньою, практичною діяльністю, а в освітньому середовищі повинні створюватися умови для їх предметно-практичної діяльності.

Термін «освітнє середовище вищого навчального закладу» використовується в розумінні сукупності духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечують саморозвиток вільної та активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [1].

Психологізація освітнього середовища з метою збереження та зміцнення здоров'я її учасників, створення в освітньому закладі безпечних умов праці та навчання, захист від усіх форм дискримінації можуть виступати альтернативою агресивності соціального середовища, психоемоційному

і культурному вакууму, наслідком яких є зростання соціогенних захворювань. Важливою умовою зниження числа стресових ситуацій у педагогічній практиці є забезпечення психологічної безпеки при взаємодії учасників освітнього середовища.

Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки учасників від загроз позитивному розвиткові та психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії . Соціальна безпека, до структури якої входить і психологічна безпека особи, означає ефективне виконання соціальними інститутами своїх функцій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів, цілей населення країни [3].

Але поняття «психологічна безпека» не є однорідним, так, Т.С. Кабаченко розглядає психологічну безпеку «як самостійне вимірювання в загальній системі безпеки, являє собою стан інформаційного середовища і умов життєдіяльності суспільства, не сприяє порушенню психологічних передумов цілісності соціальних суб'єктів, адаптивності їх функціонування і розвитку» [5]. Під психологічною безпекою І.О. Баєва розуміє стан освітнього середовища, вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, що створює референтну значущість середовища і забезпечує психічне здоров'я включених у неї учасників [3]. Дослідник Р.В. Грачов розуміє психологічну безпеку як «стан захищеності психіки від впливу різноманітних інформаційних факторів, що перешкоджають або ускладнюють формування та функціонування адекватної інформаційно-орієнтованої основи соціальної поведінки людини і в цілому життєдіяльності в сучасному суспільстві, а також адекватної системи її суб'єктивних (особистісних, суб'єктивно-особистісних) відносин до навколишнього світу і самому собі» [4].

Структуру психології безпеки розглядають у двох аспектах: психологічна безпека середовища і психологічна безпека особи. Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із декількох площин: як процес, як стан, як характеристика особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, на рівні локального середовища мешкання, на рівні особистості.

На думку І.О. Баєвої існують два головні системоутворювальні види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші «нанизуються» на них як на стрижень. У такому разі є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та фізичного і соціального середовища, що її оточують [7].

Психологічну безпеку на сьогодні можна визначити як:

- стан збереження психіки людини;
- збереження цілісності особистості, адаптивності функціонування людини, соціальних груп, суспільства;
- сталий розвиток і нормальне функціонування людини у взаємодії з середовищем (уміння захиститися від загроз і вміння створювати психологічно безпечні відносини);
- можливості середовища і особистості щодо запобігання та усунення загроз;
- стан середовища, що створює захищеність або вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, що створює референтну значущість/причетність до середовища і забезпечує психічне здоров'я включених у неї учасників.

Таким чином, психологічна безпека особистості та середовища невіддільні один від одного.

Критеріями психологічної безпеки є:

- референтна значимість середовища (відображена в позитивному ставленні до неї);
- задоволеність міжособистісним спілкуванням;
- захищеність від психологічного насильства.

Освітнє середовище є частиною життєвого, соціального середовища людини. Вищі навчальні заклади, як соціальний інститут суспільства, покликані випускати «надскладний продукт» – психологічно

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

здорову особистість, що володіє професійною компетентністю і потребує для свого «створення» індивідуальних технологій. Випускники повинні бути конкурентоспроможними на ринку праці не тільки в Україні, а й у всьому європейському просторі, тому основна орієнтація вищих навчальних закладів спрямована на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи.

Психологічна безпека в освітньому середовищі може знижуватися через ризики: фактор умов навчання (реальні умови навчального процесу: освітлення, розміри навчальних меблів, вентиляція навчальних приміщень – усе, що підлягає гігієнічному нормуванню); фактор навчального навантаження (інформаційна сторона навчального процесу та організація навчання); фактор взаємин (узагальнює стиль взаємин педагога та студента, включаючи оцінку результатів його навчальної діяльності, а також взаємини з батьками). У цьому контексті можна говорити про психологічний ризик, обумовлений використанням потенційно небезпечних психолого-педагогічних технологій (або їх повною відсутністю). Звідси вкрай актуальним стає питання психологічної безпеки або культури психологічної безпеки у взаємодії учасників освітнього середовища.

Вимоги до психологічної безпеки слід задавати з позицій тих учасників, в інтересах яких вона підтримується. У найпростішому випадку це студент, батько, педагог. Якщо ситуація або вся обстановка в установі небезпечні хоча б в однієї з цих позицій, вона неминуче починає становити загрозу й для інших, хоча такі побічні дії можуть бути відкладені в часі. Тим не менш, остаточно сформулювати вимоги до середовища в принципі неможливо, та їх виявлення доводиться повторювати щоразу зі зміною середовища.

Для студентського віку є характерною кризова насиченість, ознаками якої можуть бути: сильна фрустрація через незадоволені потреби; загострення рольових конфліктів «студент − викладач», «студент − студент»; ціннісно-смислова невизначеність, неструктурованість особистості; інфантильність [8]. Кризи, що переживає студент, можуть призводити до зниження психологічної безпеки особистості, спричинити деструктивні та психотравмуючі наслідки.

Слід ураховувати той факт, що вищий навчальний заклад є поєднанням різних характерів, життєвих траєкторій, ситуацій тощо, якщо для однієї людини ця різнорідність є прийнятною та безпечною, то для іншої вона може бути загрозливою та небезпечною. Однією з істотних психологічних небезпек в освітньому середовищі є незадоволення важливої базової потреби в особистісно-довірчому спілкуванні, і як наслідок – схильність до деструктивної поведінки, негативне ставлення до освітніх установ і порушення психічного та фізичного здоров'я. З точки зору І.В. Абакумової та В.В. Супріянової, «в організаційному аспекті загрозу здоров'ю учасників освітнього середовища створює нерозвиненість системи психологічної допомоги як неефективність діяльності служби супроводу в системі освіти» [9, с. 15-23]. Вирішення проблем психологічної безпеки в освітньому середовищі, згідно з дослідженнями зарубіжних психологів, може також здійснюватися через програми поліпшення міжособистісної взаємодії та навчання соціальним навичкам. Дефіцит соціальних навичок може бути зменшений шляхом опрацювання характеристик групи, які є джерелом міжособистісних проблем, і збільшенням мотивації (бажання) ефективно справлятися з такими проблемами.

Освітнє середовище становить основу життєздатності будь-якого співтовариства і тому важливість вивчення, моделювання і проектування середовища, де відбувається виховання та формування особистості, де всі її учасники можуть відчувати захищеність і задоволення основних потреб, виходить на перше місце у зв'язку з необхідністю створення умов і виховання підростаючого покоління, яке в найближчому майбутньому становитиме основу суспільства [10]. Створення та забезпечення пси-

хологічної безпеки в освітньому середовищі може сприяти професійному розвиткові її учасників і виступати профілактикою асоціальної та кримінальної поведінки.

Основною метою реформування вищої освіти в Україні є забезпечення психолого-педагогічних умов для саморозвитку і самореалізації студента як суб'єкта освітнього процесу та майбутньої професійної діяльності. На думку Л.Г. Подоляк та В.І. Юрченко, студентам, порівняно з іншими групами молоді цього віку, притаманні такі риси: вищий освітній рівень, велике прагнення до знань, висока соціальна активність, досить гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості [8].

Отже, доцільним є комплексний підхід до забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів: це запобігання (короткострокова перспектива) і попередження (довгострокова перспектива) психологічних ризиків і загроз. Об'єктивністю є той факт, що остаточне виключення загроз неможливе, проте актуальним залишається гасло: «Хто попереджений, той озброєний». Украй важливо для керівників вищих навчальних закладів при організації освітнього процесу закладати спосіб оцінки такої діяльності. Ризики повинні бути чітко формалізовані й описані з урахуванням їхнього поповнення зі зміною поколінь та соціального середовища. При цьому перелік ризиків, їх причин і наслідків повинен виступати не універсальним реєстром, а швидше «кадастром», тобто включати прив'язку до місцевості: часто психологічні ризики визначені місцевими умовами, специфікою студентської спільноти, локальної культури або окремого закладу.

Висновки

Вищі навчальні заклади випускають досить «складний за змістом продукт» – випускників, які повинні бути конкурентоспроможними на ринку праці не тільки в Україні, а й у всьому європейському просторі, тому основна орієнтація вищих навчальних закладів спрямована на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи.

Психологічні умови вирішення цього складного завдання полягають у тому, що вищі навчальні заклади, як соціальний інститут суспільства, є суб'єктами безпеки, і важливість вивчення психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі визначається тим, що вони, включаючи в себе учасників освітнього простору, здатні будувати власну систему психологічної безпеки як через навчання і виховання, так і через вирішення завдань розвитку. Якість освітнього середовища визначається його здатністю забезпечувати всім учасникам освітнього процесу систему можливостей, пов'язаних із задоволенням їхніх потреб і трансформацією цих потреб у життєві цінності, що актуалізує процес їхнього особистісного саморозвитку.

Отже, забезпечення рівня підготовки конкурентоспроможних фахівців потребує поряд із високим рівнем освітніх послуг високого рівня психологічної безпеки вищих освітніх закладів як запоруки створення умов навчання. З метою забезпечення ефективного функціонування вищого навчального закладу необхідно підвищувати якість комплексної системи заходів із психологічної безпеки на рівні всіх учасників освітнього середовища.

Література

1. *Ясвин В. А.* Образовательная середа : от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.

2. *Каташов А. І.* Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. дис … канд. пед. наук, спеціальність «Педагогіка» / А. І. Каташов. – Луганськ, 2001. – 22 с.

3. *Баева И. А.* Психологическая безопасность в образовании : Монография / И. А. Баева. – СПб, 2002. − 271 с.

4. *Грачев Г. В.* Информационно-психологическая безопасность личности : состояние и возможности психологической защиты / Г. В. Грачев. – М. : Изд-во РАГС, 1998 – 125 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

5. *Кабаченко Т. С.* Психология управления : Учебное пособие / Т. С. Кабаченко. – М. : Педагогическое общество России, 2000 – 284 с.

6. *Рассоха Н. Г.* Представления о психологической безопасности образовательной среды школы и типы межличностных отношений ее участников : автореф. … канд. психол. наук / Н. Г. Рассоха. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. – 22 с.

7. *Баева И. А.* Общечеловеческие категории в практике исследования психологической безопасности образовательной среды / И. А. Баева. – Известия Российского государственного педагогического университета им. Л. И. Герцена, 2010. − № 128. – С. 27-39.

8. *Бараш Б. А.* Психотравматическая помощь студентам вуза в кризисных ситуациях / Б. А. Бараш. Физические и психосоциальные особенности студентов : Сб. науч. трудов. – Таллин, 1986. – С. 133-141.

9. *Абакумова И. В.* Методические указания к курсу «Педагогическая психология» для студентов факультета психологии ЮФУ «Средовой подход к проблеме психологической безопасности личности» / И. В. Абакумова, В. В. Суприянов. – Изд-во РГУ, 2007 г. – 23 с.

10. *Маслов К. И.* «Образовательная среда» : основне подходы к определению понятия / К. И. Маслов // Синтез : науч.-теор. и практ. журнал Кубанского отделения Российского философского общества при РАН. 2007. – № 2 (16). − С. 129-139.

Ігрова концепція повсякденної взаємодії людини

Н.М. Мась
кандидат психологічних наук, начальник відділу гуманітарних та геоінформаційних досліджень науково-дослідного центру, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Н.А. Сторожук
кандидат психологічних наук, науковий співробітник відділу гуманітарних та геоінформаційних досліджень науково-дослідного центру, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано окремі положення ігрової концепції повсякденної взаємодії людини, деякі аспекти міжособистісної взаємодії індивіда з огляду на виконання ним системи соціальних ролей.

Ключові слова: *повсякденна взаємодія, ігрова концепція, соціальна роль.*

В статье проанализированы отдельные положения игровой концепции повседневного взаимодействия человека, некоторые аспекты межличностного взаимодействия индивида с учетом выполнения им системы социальных ролей.

Ключевые слова: *повседневное взаимодействие, игровая концепция, социальная роль.*

The article analyzes some of the position's concept of everyday human interaction. Analyzed some aspects of the interpersonal interaction of the individual with regard to the fulfillment of social roles.

Keywords: *everyday interaction, game concept, a social role.*

Постановка проблеми

Повсякденне життя людини утворює систему взаємодій. Соціальні відносини, суб'єктами яких вона є, зумовлені різноманітністю соціальних ролей. Соціальні відносини мають об'єктивний характер, але для кожної людини вони, відображаючись у її внутрішньому світі, набувають особистісного сенсу, що виявляється у виконуваних нею соціальних ролях.

Нідерландський історик Йохан Гейзінга висунув сміливу думку про ігровий характер повсякденної взаємодії людини. Концепція гри Й. Гейзінги цікавила вчених різних галузей знання. Перекладена багатьма мовами його праця «Homo ludens» («Людина, що грає») (1938 р.), завдяки своїй змістовій унікальності та гуманістичному спрямуванню, у 50-60-і роки справила величезний вплив на науковий світ. На думку Й. Гейзінги, гра – це наше сьогодення, поза межами гри не залишається нічого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання міжособистісної взаємодії цікавлять багатьох дослідників. Так, серед науковців, які займаються дослідженням різних аспектів взаємодії людини є: Т.В. Дрожжина, І.В. Кошова, В.О. Леськов, А.М. Ячний та інші, предметом дослідження яких є конфлікт як міжособистісна взаємодія; Т.І. Ханецька, М.М. Назар, С.А. Михальська, В.А. Кручек та інші, у центрі наукових розвідок яких є такий різновид взаємодії, як спілкування.

Теорія гри, ігрова концепція, власне гра, ігрова діяльність, філософські проблеми гри, психолого-педагогічні особливості формування ігрової діяльності та інші аспекти знайшли відображення в роботах таких вітчизняних учених, як С.І. Заболоцька, І.В. Гордієнко-Митрофанова, Г.М. Казарова, С.В. Фера, О.Г. Зайченко та інші.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Дослідження потребують різних аспектів міжособистісної взаємодії індивіда з огляду на виконання ним системи соціальних ролей.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розкрити основні положення ігрової концепції міжособистісної взаємодії особистості у повсякденному житті та визначити умови, за яких вона здійснюється.

Виклад основного матеріалу дослідження

Історію ігрової теми у поясненні повсякденного життя сам Й. Гейзінга описує так: «...Правомірність огляду всієї людської культури sub special ludi – це щось більше, ніж просто риторичне порівняння. Думка ця зовсім не нова. Вона вже була в усіх на вустах на початку XVII ст., коли виникла велика світова сцена. Від Шекспіра до Кальдерона і Расіна драма панувала над усією поезією століття. Кожний поет, у свою чергу, порівнював світ з театром, де кожний грає свою роль…» [2]. Міжособистісна взаємодія – це ланцюжок ролей, які виконує людина залежно від життєвих обставин і ситуацій.

Ервінг Гоффман, американський учений, спираючись на традицію сприйняття соціального життя як театру і захоплюючись ідеями Й. Гейзінги, доводить метафору «життя – це гра» своїм блискучим витонченим аналізом до універсального життєвого принципу, визначає, що життя кожної людини не що інше як система соціальних ролей і взаємодій.

Як і у Й. Гейзінги, в основі концепції Е. Гоффмана лежить ідея гри як незаперечної передумови існування та взаємодії людей, як необхідного способу соціального життя. Ця ідея використовується для пояснення повсякденного життя людей. Здійснюючи аналіз цього життя Е. Гоффман висуває припущення, що існує майже повна аналогія між театральною грою акторів на сцені та взаємодією людей у реальній дійсності; між методами та виражальними засобами, якими користуються і театральні актори, і індивіди як соціальні актори у щоденному житті [1].

Науковець застосовує театральну термінологію при аналізі щоденної взаємодії людини. Як ми бачимо, театральна тема та театральні атрибути присутні в нашому повсякденному житті. Це глядачі, сценарій, ролі, декорації, костюми, трупа – усе наповнює тло щоденної міжособистісної взаємодії людини.

Міжособистісна взаємодія у буденному житті, на думку Е. Гоффмана, розглядається як суцільний ланцюг соціальних ситуацій, що нагадують драматичні спектаклі. Соціальні актори в них прагнуть взаємодії, прагнуть створювати й підтримувати позитивне враження у глядачів, використовуючи декорації, костюми, виражальні елементи своєї поведінки. Керуючи враженнями інших про себе, індивід домагається вигідної поведінки щодо себе і нормальної взаємодії.

Коли індивід під час взаємодії отримує потрібну йому реакцію оточення, можна казати, що він ефективно виконав свою роль. Уміння людини ефективно спроектувати ситуацію, домогтися бажаного враження про себе і очікуваних дій інших свідчить про її драматургійні здібності. Це означає, що вона володіє мистецтвом гри, мистецтвом досягати своєї мети, ефективно управляти образами, враженнями інших людей за допомогою різноманітних виражальних засобів [3].

«Представлення себе у повсякденному житті» (1959) – найвідоміша робота Е. Гоффмана, де він стверджує, що кожна людина – суб'єкт та об'єкт взаємодії. Вона прагне керувати своїми зовнішніми проявами й інформацією про себе, яку робить доступною для інших людей, намагаючись справити на них позитивне враження. У центрі уваги вченого – методи та засоби, якими користується людина у міжособистісній взаємодії для створення, підтримання й керування враженнями, які вона справляє на оточуючих. Автор ретельно аналізує драматургійні проблеми учасників взаємодії [3].

Однією з провідних проблем взаємо-

дії індивіда у повсякденному житті, на думку Е. Гоффмана, є проблема щирості. Кожному з нас відомо з особистого досвіду, що існує різниця між зовнішністю людини та її особистісною сутністю, між намаганням здаватися кимось і справді бути кимось. Звичайно, людина може справляти враження дружньої прихильності до іншої і не бути їй другом.

Однак Е. Гоффман у своїй роботі доводить, що між справжнім другом і тим, хто лише грає таку роль, немає суттєвих відмінностей, оскільки обидва зайняті «виробленням враження» дружби. Науковець усвідомлює цю дилему, вона турбує його, питання щирості, довір'я до ролі, яку людина виконує, є чи не найголовнішими в його теорії.

Дотримуючись драматургійної перспективи, бачимо, що щирість є частиною рольової гри та міжособистісної взаємодії людини. Коли індивід грає роль, він відчуває потребу в тому, щоб спостерігачі сприймали серйозно те враження, яке він для них здійснює. Адже актор дає свій спектакль «заради інших людей» [3].

Справедливим є і зворотне: людина потребує віри у враженні, яке створює оточення. Нормальна взаємодія розрахована саме на очікування щирості партнерів. Кожна людина завжди і всюди більш-менш свідомо грає свою роль. Через ці ролі ми пізнаємо один одного і самих себе. Так, коли ми вчимося грати роль, то вчимося й вірити в цю роль; роль стає часткою нас, нашим справжнім «Я», інтегральною частиною нашої особистості, і ми вчимося переконливо подавати її для інших.

Соціальні спектаклі повинні бути переконливими та реалістичними, у них не повинно бути місця постійній підозрілості, яка руйнує нормальну взаємодію; глядачі повинні вірити, що актори щирі у більшості своїх експресивних проявів [3].

Кожний із нас як член аудиторії знає, що враження, створюване виконавцем ролі, може бути справжнім чи хибним, щирим чи удаваним. Тому ми часто приділяємо особливу увагу тим елементам спектаклю, які нелегко підробити.

Здійснюючи взаємодію, людина, яка, за виразом Е. Гоффмана, є «чесним» актором, не усвідомлює, що грає роль, й ідентифікує себе з роллю, водночас «цинік» чітко розуміє, що грає роль, яка не відповідає його сутності. Лицемірна людина показує хибний зовнішній образ із тим, щоб ввести в оману, саме тому ми говоримо про суперечність між зовнішністю та реальністю. Адже під час міжособистісної взаємодії людина може справити неправдиве враження, користуючись реальною технікою – певними методами, за допомогою яких у щоденному житті люди забезпечують щирість ситуації. У спектаклі циніка в будь-який момент може статися подія, яка видасть його і заперечить усе те, що він відкрито подає; наслідком цього є, як правило, приниження і навіть остаточна втрата репутації.

Зазначимо, що для своєї нетрадиційної моделі взаємодії Е. Гоффман використав театральну термінологію. Він говорить про театр, акторів і глядачів, шаблони і ролі, сцену і лаштунки, драматургійні засоби і драматургійну майстерність [3].

Соціальне життя за театральною версією розглядається як послідовне поєднання міні-драм, адже кожна соціальна взаємодія – це певний вид спектаклю з його власними правилами.

Так, поняття «спектакль» включає в себе діяльність індивіда, яка відбувається протягом тривалого часу перед колом спостерігачів і яка впливає на них, а також зазнає зворотного впливу. Під час спектаклю індивід цілеспрямовано чи мимоволі використовує виражальні засоби стандартного виду – особливе оточення, певну зовнішність і манеру поведінки, які формують «обличчя» спектаклю.

Протягом більшості наших взаємодій ми перебуваємо «на сцені у своєрідній п'єсі». Ми взагалі актори, які повинні дотримуватися сценарію, передбаченого через рольові приписи. Суспільство розподіляє ролі та нагороджує нас за сумлінне або карає за погане їх виконання. Індивід як суб'єкт взаємодії, як соціальний актор, творить своє життя. Він відповідальний і вільний суб'єкт свого життя, тому наскіль-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ки вдало воно складається, залежить і від його драматургічних здібностей.

Гоффман найчастіше називає індивіда виконавцем (performer), оскільки той виконує певну роль і справляє своїми виражальними діями певне враження. Актор дає виставу перед публікою (або глядачами, аудиторією). У театральній моделі остання посідає центральне місце: по-перше, без публіки театр взагалі не існує; по-друге, вона має значну владу над результатом рольової гри, адже успіх театру визначається тим, чи схвалить публіка спектакль, виконання і той образ ролі, який створив актор.

Виконання розглядається як активність певного учасника за певних обставин взаємодії, яка має на меті певним чином вплинути на інших учасників. Партія, або шаблон, – це наперед визначений склад дій, які розгортаються в процесі виконання і які можуть виконуватися актором за інших обставин. Соціальна роль – приведення до дії прав і обов'язків, пов'язаних з певним статусом. Соціальна роль містить одну або кілька партій, і кожну з них виконавець може зіграти за низки обставин перед аудиторією одного й того самого типу.

Відомо, що в театрі спектакль завжди виконується театральною трупою. У повсякденній взаємодії часто не окремі індивіди виступають перед глядачами, а двоє і більше, тобто команда. Команда – це будь-який набір індивідів, які кооперуються щодо постановки окремих повсякденних діяльностей. У цьому разі індивід діє не як самостійний і незалежний виконавець, а як член команди (сім'ї, компанії друзів, професійної групи, клубу, спортивної команди), виконуючи обов'язкову, приписану йому роль, дотримуючись лінії поведінки команди, а не своєї власної. Усі ми граємо спеціалізовані, парні ролі в сім'ї (наприклад, батьків і дітей, брата і сестри, чоловіка і дружини), у колі друзів, серед сторонніх (водій і пасажир, покупець і продавець), на роботі, у школі тощо.

Кожний спектакль має просторове оформлення – сцену, де виконавець і його партнери грають свої партії перед глядачами, і залаштунковий простір, де актори відпочивають і готують виставу [3].

Отже, театральна модель Е. Гоффмана, модель щоденної взаємодії людини з оточуючим світом є досить переконливою, оскільки він детально аналізує всі атрибути театру, знаходячи їхні аналоги у повсякденному житті.

Визначимо роль і місце в повсякденній взаємодії людини такого атрибуту, як «обличчя» спектаклю.

Зауважимо, що протягом кожного спектаклю індивід мимоволі чи навмисно використовує стандартне виражальне оснащення, яке Е. Гоффман називає важким для перекладу українською мовою словом «front» (фасад, перед, обличчя) [1].

Це та частина спектаклю індивіда, яка допомагає глядачам визначити ситуацію. З конкретною метою використовуються типові, загальноприйняті частини «обличчя». Оточення, художнє оформлення спектаклю (setting) – це та частина «обличчя», що містить меблі, декорації, їх розташування у просторі та допоміжні предмети (тенісна ракетка, букет квітів, набір професійних інструментів тощо).

Нерідко певне оточення є обов'язковою складовою вистави, без нього виконавець не може розпочати гру, наприклад: військовий парад – без військової техніки, екскурсію – без музею, придбання покупок – без магазину і товарів. Більшість професійних діяльностей потребують специфічного оточення (лікарня, школа, магазин, завод тощо).

Поняття «personal front» (особистий фасад, персональне обличчя) вживають, щоб позначити інші предмети виражального оснащення, які ми найчастіше ідентифікуємо з виконавцем. Наше «персональне обличчя» становлять стать, вік, національні ознаки; одяг, зачіска, косметика; знаки розрізнення за посадою чи званням; комплекція, зріст, осанка; вираз обличчя, хода, жести, стиль мовлення.

Деякі з цих сигнальних засобів, наприклад стать і вік, відносно постійні і протягом певного часу не варіюють від однієї ситуації до іншої. Інші виражальні засоби (жести, вираз обличчя) рухливі і можуть

багато разів змінюватися протягом спектаклю.

Іноді у «персональному обличчі» розрізняють зовнішній вигляд (appearance) і спосіб дій (manner). Зовнішність свідчить про соціальні статуси виконавця. Спосіб дій інформує глядача про інтеракційну роль, яку актор має намір грати в наступній ситуації. Так, зарозумілий, агресивний характер дій може справити враження, що виконавець хоче бути лідером, який організовує взаємодію і впливає на її перебіг. М'яка, перепрошуюча манера поведінки справляє враження, що виконавець має намір наслідувати ініціативу, приклад інших [3].

Звичайно ми очікуємо узгодженості між зовнішністю і способом дій. Майстерно керуючи ними, намагаємося постати перед партнерами і глядачами під час різноманітних соціальних взаємодій у найсприятливішому світлі. Готуючись до зустрічі, бажаємо створити таке «персональне обличчя», яке максимально відповідатиме конкретній ситуації взаємодії та очікуванням конкретної аудиторії, справлятиме добре враження.

Одяг – звичайна складова повсякденної взаємодії – є предметом дослідження Е. Гоффмана. Дотримуючись драматургійної моделі, він стверджує, що одяг, у який ми зараз вдягнені, не випадковий. Ми маємо певну думку про себе, про те, що собою являємо. Через одяг повідомляємо іншим деякі аспекти власної «Я-концепції».

Обираючи і приміряючи в магазині одяг, почуваємося в деяких речах комфортно, в інших − ні. Одяг, який дає відчуття зручності, збігається деякою мірою з «реальним Я», відповідає певній інтегральній думці, яку ми маємо про себе. Проте одяг не лише щось говорить іншим про нашу «Я-концепцію», він є також костюмом актора, через який ми повідомляємо іншим про нашу ідентичність, унікальність, індивідуальність.

Для безконфліктного спілкування потрібно, щоб ніхто не помилявся щодо соціального статусу партнера. За допомогою одягу людина інформує оточуючих про різні складові свого соціального статусу, такі, як вік, стать, професія, відносний достаток. З роками одяг та імена змінюються відповідно до наших статусних (вікових, професійних) змін. Наприклад, «Оленка» стає «Оленою», «пані Оксамитною». Її одяг набуває змін – від дитячих повзунків до шкільної форми, студентської футболки, ділового костюма. Одяг допомагає визначити мінливі статуси та впливає на сценарій взаємодії людини у повсякденному оточенні.

Отже, одяг дає змогу індивіду зробити повідомлення про свій соціальний статус і визначити соціальну ідентичність інших, правлячи за натяк для взаємодії. Завдяки повідомленню через одяг ми знаємо, що нас очікує в окремих ситуаціях.

Так, міліцейська форма або білий халат невербально повідомляють про професійну ідентичність міліціонера і лікаря. Підлітки часто демонструють свою належність до певної групи екзотичними зачісками, виколюваннями, значками тощо. Тоді «свої» легко розпізнають їх як членів братства, а «чужі», орієнтуючись на символи, готуються до специфічного спілкування та взаємодії.

Одяг, певні символи, весь зовнішній вигляд повідомляють інформацію, яка готує нас до взаємодії. Якщо, відчинивши двері незнайомцеві, побачимо:

1. людину в чорній масці з ножем у руці – наступної миті ми намагатимемося зачинити двері або покликати на допомогу;

2. виснажену, знедолену жінку – ми очікуватимемо прохання про допомогу;

3. імпозантного чоловіка в діловому костюмі – припустимо, що це діловий партнер батька.

Ця перша реакція зумовлена минулим досвідом і соціальними стереотипами, засвоєними в дитинстві із розповідей батьків, дитячих страшилок, телепередач тощо. Однак одяг людини, що стоїть перед нашими дверима, може дезінформувати нас. Наприклад, діловий костюм поважного чоловіка може маскувати наміри злодія, бідно одягнена жінка простягне загублений нами гаманець, людина в масці може виявитися добрим приятелем, який спробував так безглуздо пожартувати.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Наші повсякденні взаємодії послідовні, один спектакль іде за іншим. Така послідовність соціальних ситуацій (сімейний сніданок, потім університетські заняття, спортивний клуб, вечірка) часто передбачає зміну зовнішнього вигляду, оскільки «персональне обличчя» є інтегральною частиною нашого подання себе. Ми одягаємо уніформу або діловий костюм, щоб показати іншим (і собі, можливо, також), що є індустріальними робітниками або бізнесменами. Щоб продемонструвати, що ми готові відпочивати, можемо взутися лижні черевики, тенісні туфлі або капці [3].

Висновки

У статті розкрито основні положення ігрової концепції міжособистісної взаємодії людини у повсякденному житті. Серед яких: повсякденне життя кожної людини − це система соціальних ролей і взаємодій.

Визначено, що соціальна взаємодія має ознаки театральності, адже індивід виконує роль, має глядачів, певні атрибути (сцена, лаштунки, реквізит тощо), які визначають перебіг взаємодії.

Література

1. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life, University of Edinburgh Social Sciences Research Centre, 1959.

2. Гейзінга Й. Homo Ludens [Текст] / Й. Гейзінга ; Пер. з англ. О. Мокровольський. − К. : Основи, 1994. − 250 с.

3. Культурологія [Текст] : навч. посіб. / В. М. Шейко, Ю. П. Богуцький, Е.В. Германова де Діас. – К. : Знання, 2012. − 494 с.

Теоретичний аналіз проблеми професійної успішності викладача вищого навчального закладу (частина 2)

І.В. Сингаївська
кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, Університет економіки та права «КРОК»

У статті обґрунтовано актуальність дослідження проблеми професійної успішності, проаналізовано теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену професійної успішності викладача. Описано погляди науковців на зміст поняття професійної успішності викладача, чинники та показники такої успішності. Накреслено перспективи подальших досліджень професійної успішності викладачів вищих навчальних закладів.

Ключові слова: *професійна успішність, професіоналізм; особистісний, діяльнісний, інтегративний підходи.*

В статье обоснована актуальность исследования проблемы профессиональной успешности, проанализированы теоретико-методологические подходы к изучению феномена профессиональной успешности преподавателя. Описаны взгляды ученых на содержание понятия профессиональной успешности преподавателя, условия и показатели такой успешности. Начерчены перспективы дальнейших исследований профессиональной успешности преподавателей высших учебных заведений.

Ключевые слова: *профессиональная успешность, профессионализм; личностный, деятельностный, интегративный подходы.*

The article under review substantiates the topicality of professional success rate issue, analyzes theoretical and methodological approaches to the teacher professional success rate phenomenon investigation. Thus the article describes the opinions of scientists as regards teacher professional success rate phenomenon content, factors and indices of such success rate. It offers the perspectives of further researches of higher educational institution teachers professional success rate.

Key words: *professional success rate, professionalism; personal, activity and integrative approaches.*

Постановка проблеми

Актуальність проблеми професійної успішності обумовлена змінами в усіх сферах суспільного життя України. Важливу роль у цих процесах відіграють професійно успішні особистості, здатні змінити фаховий імідж України. Існує нагальна потреба в дослідженні психологічних засад професійної успішності з точки зору узгодження особистісних і суспільних вимог, фахового та особистісного розвитку викладачів вищої школи, адже досягнення викладачами професійної успішності є запорукою якісної підготовки майбутніх фахівців. Такі дослідження потребують системного аналізу напрацювань науковців з метою їх подальшого переосмислення та створення сучасної концептуальної моделі професійної успішності викладача вищого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз дає змогу виділити напрями наукового дослідження, що сприяють розробленню проблеми професійної успіш-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ності викладача вищого навчального закладу. Значне місце серед таких досліджень займає психологічне осмислення проблеми професійної діяльності (праці Т. Антоненко, І. Беха, О. Бондарчук, Н. Волянюк, О. Журавльова, Л. Зайцевої, Л. Карамушки, В. Ликової, Г. Ложкіна, В. Носкова, В. Панка, В. Семиченко, С. Смирнова, Д. Фельдштейна та інших), у тому числі готовності освоєння нових галузей знань, особистісного та професійного розвитку (Р. Бойс, О. Бородуліна, Г. Васянович, О. Величко, В. Іващенко, Є. Крігер, А. Портнова, В. Слобожчиков, Л. Спіцина, Т. Траверсе).

Значний науковий інтерес становлять дослідження психології професіоналізму, зокрема: психологія праці як загальнотеоретична проблема (М. Армстрон, О. Бондарчук, Н. Волянюк, Г. Ложкін, Н. Лукашевич, М. Пряжников, В. Толочек та інші.); психологія кар'єри та професійного розвитку (Г. Балл, О. Бондарчук, А. Деркач, С. Дружилов, Е. Зеєр, О. Іванова, Л. Карамушка, Є. Клімов, А. Маркова, Л. Мітіна, Г. Нікіфоров, Ю. Поваренков, Ю. Швалб та інші); психологічні аспекти професійної ідентичності (Г. Балл, Н. Волянюк, В. Зливков, С. Копилов, Г. Ложкін, В. Луніна, М. Марунець, В. Семиченко, О. Фонарьов та інші); професійна компетентність (А. Ангеловський, Р. Бояцис, О. Брюховецька, В. Єнгаличев, Л. Колбасова, Д. Махотін, Дж. Равен, Ю. Фролов, Т. Хайленд, Ю. Швалб та інші); мотивація професійної діяльності (І. Арендачук, Ж. Вірна, М. Овчинніков, Т. Приходько, І. Трушина, Д. Циринг та інші); самовдосконалення як психологічна проблема розвитку професіоналізму (Г. Балл, В. Семиченко, Л. Карамушка, С. Максименко, В Моргун, Т. Титаренко, О. Філь, Н. Чепелєва та інші); інші аспекти (рівні, критерії, функції) професійної діяльності (А. Батаршев, М. Дмітрієва, С. Дружилов, Н. Еверт, Е. Зеєр, Є. Клімов, В. Татенко, Е. Шейн, Т. Яценко та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Відсутнє чітке визначення поняття професійної успішності викладача вищого навчального закладу. Недостатня вивченість змісту та структури професійної успішності викладача вищого навчального закладу зумовили актуальність дослідження.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми професійної успішності викладача вищого навчального закладу, уточнити зміст поняття «професійна успішність викладача», умови, чинники та складові такої успішності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Процес формування професійної успішності пов'язаний із виконанням певних умов, наявністю певних професійних ознак і відповідних психологічних характеристик у ставленні до своєї професійної діяльності, людей і самого себе.

Визначення специфіки професійної успішності потребує вияву відповідних умов. Умовами досягнення професійної успішності викладача вищого навчального закладу можна вважати певні зовнішні та внутрішні чинники, що сприяють досягненню певних професійних результатів. Психологи зазвичай виокремлюють зовнішні та внутрішні умови, пов'язані з реалізацією професійної діяльності [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10 та ін.]. Зовнішні умови випливають із самої сутності професійної діяльності, а відтак включають цілі та завдання діяльності, певні стандарти та професійні вимоги, суспільні запити, корпоративну культуру тощо. Внутрішні умови цілком залежать від особистості, відображають її мотиваційну, когнітивну та ціннісну спрямованість. Власне особистість викладача є системоутворювальним фактором для забезпечення умов професійної науково-педагогічної діяльності та досягнення професійної успішності.

Слід зауважити, що формування зовнішніх умов, зокрема цілей професійної діяльності, пов'язане з особистісними прагненнями та сподіваннями, спрямованими на певний результат, а також із системою професійних вимог до викладача і систе-

мою суспільних вимог до цієї професійної діяльності. При цьому професійна успішність визначається рівнем зреалізованості поставлених цілей, що суттєво впливає на рівень професійної самореалізації викладача, дозволяє йому самоідентифікуватися як професіоналу і спонукає до подальшого професійного розвитку.

Для психологічного аналізу зовнішніх умов професійної успішності викладача видається доцільною схема «людина − професія − суспільство», запропонована О. Єрмолаєвою [11]. Завдяки виявленню вказаних взаємодій можна зрозуміти суспільну та особистісну значущість викладацької діяльності, вивчивши очікування і вимоги соціуму (якість наданих соціальних послуг); професійної спільноти (рівень виконання професійних функцій); суб'єкта професійної діяльності (переведення соціальних і професійних вимог у психологічну структуру професійної діяльності конкретної особистості як засобу самореалізації, самоповаги, соціального визнання тощо).

Виконання зовнішніх умов – це лише перший крок до формування професійної успішності. Одночасно повинні бути виконані внутрішні умови, продиктовані особистісними потребами, здібностями та мотиваціями викладача ВНЗ. Однією з найважливіших внутрішніх умов, а водночас і чинником професійної успішності є **мотивація** як основний психологічний компонент структури професійної діяльності викладача.

На сьогодні психологічна наука оперує численними теоріями та концепціями мотивації: біхевіоризм, когнітивна психологія, розвиток динамічних теорій мотивації слугують вагомим методологічним підґрунтям для вивчення психологічних особливостей професійної успішності. Разом з тим, важливими є концепції мотивації досягнення або мотивації успіху – особистісні теорії мотивації: теорія самоактуалізації (А. Маслоу [12], К. Роджерс [13] та інші); концепція фукціональної автономії мотивів (Г. Олпорт [14]); теорія вольової регуляції, самоефективності (А. Бандура [15], Ж. Нюттен [16], Х. Хекхаузен [17]), теорія внутрішньої мотивації та самодетермінації (Р. Райан [18]) тощо.

Мотивація досягнення за своєю сутністю спрямована на якісне виконання професійних функцій, результативність і зрештою на професійну успішність. Найбільшого значення мотивація досягнення набуває при вивченні успішності у сферах діяльності, зорієнтованих на результат (зокрема, педагогічна та наукова діяльність). За Х. Хекхаузеном, така діяльність: 1) має бути результативною; 2) повинна оцінюватися якісно або кількісно; 3) вимоги до оцінюваної діяльності мають бути адекватними, тобто діяльність не обов'язково буде успішною, але вимагатиме певних фізичних і духовних сил; 4) для оцінки результатів такої діяльності повинні існувати певні порівняльна шкала і нормативний рівень, що вважається загальновизнаним; 5) діяльність має бути бажаною, а її результат – власним результатом суб'єкта діяльності [17].

Таким чином, мотивація досягнення – це своєрідне прагнення збільшити чи зберегти максимально високі показники діяльності, до якої можуть бути застосовані критерії успішності. Використання вищезгадуваної теорії атрибуції, а також когнітивних концепцій допомагає зрозуміти значущість мотивації для досягнення професійної успішності. Зокрема, Р. Стернберг [19] у контексті когнітивного підходу стверджує, що практично в кожній життєвій ситуації мотивація відіграє не меншу роль у досягненні успіху, ніж розумові здібності.

Відповідно до мотиваційної теорії відомого американського психолога Дж. Аткінсона, існують дві мотиваційні тенденції: надія на успіх (НУ) і уникнення невдачі (УН). Зазначені тенденції включають як постійні особистісні диспозиції або мотиви, так і ситуативні детермінанти поведінки, а саме вірогідність і суб'єктивну спонуку майбутнього успіху або невдачі [20].

У вітчизняній психології мотивація досягнення розуміється здебільшого не як процес вибору, а як цілеспрямована діяльність (дослідження процесу спрямування мотиву на ціль О. Леонтьєвим [21] розгля-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

дає цей процес як основний механізм розвитку нових форм діяльності). У працях Г. Балла [22], О. Бондарчук [23], Ж. Вірної [24], О. Євсюкова [25], С. Максименка [9], Н. Удовиченко [26] та інших на перший план виходять проблеми, раніше поставлені екзистенціальною філософією і психологією – свобода вибору, життєві стратегії особистості, ціннісні аспекти мотивації тощо. Домінуючими є підходи, за яких сама діяльність виступає полімотивованою системою, а мотив може стосуватися мети, функцій, завдань, результатів. У такий спосіб мотивація розуміється як динамічний процес, атрибут соціальної та особистісної активності.

Процесуальна модель мотивації дає змогу виокремити систему мотивів, цілей і цінностей, що зазвичай описуються психологами як когнітивний (контрольованість процесу і результату діяльності, самоефективність, відповідний спосіб мислення), емоційний (рівень переживання, задоволення працею та її результатами, переборювання психологічних перешкод тощо) і поведінковий (вироблення власного стилю чи пристосування до існуючих стереотипів діяльності, наполегливість, стратегії подолання труднощів і досягнення професійного успіху) компоненти мотивації.

Доцільно підкреслити важливість кожного компонента мотивації для досягнення професійної успішності викладача. Когнітивний компонент мотивації опосередковує вплив зовнішніх умов (вимог до науково-педагогічної діяльності), обумовлюючи своєрідність активності викладача, що збільшує ймовірність його професійної успішності.

Формування високого рівня професійних домагань здійснюється під впливом суб'єктивних переживань успіху або невдач. Це означає, що професійна діяльність викладача вимагає постійних емоційних затрат. Для успішного виконання викладацької діяльності важливим є вміння розподіляти емоційні навантаження. Необхідна емоційна стійкість – функціональна, динамічна, інтегративна властивість, що забезпечує успішне досягнення мети діяльності в найскладнішій емоціогенній ситуації, дає змогу гнучко реагувати на неї (ситуацію) зі збереженням внутрішнього емоційного балансу [27]. У протилежному разі на викладача чатує небезпека синдрому «професійного вигорання», що виникає внаслідок накопичення негативних емоцій без відповідного звільнення від них. Таким чином, емоційний компонент мотивації слугує передумовою професійної успішності викладача.

Професійна поведінка викладача відрізняється відкритістю міжособистісних відносин, необхідністю постійних комунікацій, створення сприятливого психологічного клімату у спілкуванні з колегами, студентами, іншими учасниками освітнього процесу. Поведінковий компонент мотивації відіграє суттєву роль у структурі професійної успішності викладача завдяки особистісним навичкам втілення в життя дієвих стратегій досягнення успіху у науковій та педагогічній діяльності, а також у ефективних комунікаціях на професійному, соціальному та особистісному рівнях.

Отже, мотивація є водночас внутрішньою умовою, підґрунтям і чинником досягнення професійної успішності, однак сама мотивація ще не гарантує успіху професійної діяльності викладача. Змотивованій особистості потрібно набути професійно важливих якостей, компетентностей, досвіду, задіяти всі індивідуальні ресурси, реалізація яких дасть змогу вийти на рівень професійної успішності. У цьому контексті професійну успішність варто розглядати як інтегральну систему здобутих і сформованих особистісних якостей.

Науковці-психологи послуговуються різними поняттями для вияву сутності особистісних рис, важливих для здійснення професійної діяльності: «професійно важливі якості», «професійно значущі якості», «особистісні якості», «ділові якості» тощо [1; 6; 8; 9; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37 та ін.]. Однак певні категоріальні розбіжності в наукових поглядах психологів лише підкреслюють актуальність виявлення особистісних особливостей, що за-

безпечуватимуть успішність професійної діяльності викладача ВНЗ.

Складність полягає в необхідності сформувати певний набір особистісних ознак, що відповідатиме психологічній структурі професійної діяльності того чи іншого викладача. Ідеться про проблему активізації та узгодженої взаємодії певних здібностей, настанов, цінностей, що вкотре доводить важливість застосування інтегративного підходу до вивчення професійної успішності. Окремо взяті інтелектуальні здібності, педагогічний чи науковий досвід, ефективні комунікаційні можливості чи творчий потенціал не дають змоги виявити механізм досягнення професійної успішності викладача. Більше того, кожному конкретному викладачеві відповідатиме своя система особистісних якостей.

Видається доцільним виокремлювати особистісні складові професійної успішності, до яких головним чином відносимо: психологічні особливості особистості викладача (емоційний стан, гнучкість поведінки, уміння впливати на інших людей, впевненість у собі, відповідальність тощо); індивідуальну мотиваційно-ціннісну систему (потреби, інтереси, здібності, пов'язані з реалізацією мотивації досягнення успіху в науково-педагогічній діяльності, професійна самосвідомість, самокритичність, самооцінка тощо); професійну «Я-концепцію» (професійна ідентичність, компетентність, досвід, професійний саморозвиток тощо); особистісні ресурси досягнення професійної успішності (додаткові психологічні, ментальні, організаційні, комунікаційні, творчі джерела вдосконалення професійної діяльності). Зазначені особистісні складові виступають одночасно й чинниками професійної успішності викладача.

Компетентнісний підхід передбачає визначення базової сукупності компетенцій, беручи до уваги існування у психології професійної діяльності різних видів професійних компетенцій. Науковці зараховують до професійних низку знань, умінь, навичок, що дає змогу об'єднати в систему професійно важливі якості, особистісні риси, психологічні компетенції. Видається конструктивним дослідницький підхід В. Толочка [6] до розгляду психологічної компетентності як системи знань і здібностей, яка включає такі складові: соціально-перцептивну (знання, отримані шляхом спостережень психічних особливостей і проявів людської поведінки); соціально-психологічну (знання закономірностей поведінки та діяльності людини певної соціальної групи); аутопсихологічну (самопізнання, самооцінка, самоконтроль, самоефективність); комунікативну (знання стратегій і методів ефективного спілкування); психолого-педагогічну (знання методів здійснення впливу).

Чинником професійної успішності викладача також можна вважати особистісні ресурси, тобто певні внутрішні (психологічні) та зовнішні (соціальні) можливості. За влучним висловом американського психолога М. Селігмана, ресурси – це «позитивні риси особистості», що істотно підвищують її соціально-психологічну цінність, роблять її більш успішною, продуктивною, життєстійкою [38]. Як правило, дослідники виокремлюють різні ресурси особистісного та професійного розвитку, а саме: когнітивні (можливість отримання нових знань і нової інформації, пов'язаної з професійною діяльністю); інтелектуальні (креативність, гнучкість мислення, розуміння широкого контексту та загальних закономірностей); життєва енергія; здатність до самоконтролю; творчий потенціал; почуття прекрасного; почуття гумору тощо [6; 38; 39; 40; 41; 42]. Особистісні ресурси є джерелом додаткових можливостей для підвищення рівня професійної успішності викладача.

Ще одним важливим чинником і водночас показником професійної успішності може слугувати поняття професійного розвитку, яке саме по собі є системним конструктом у психологічній структурі професійної успішності особистості. Слід зазначити, що професійний розвиток лежить в основі багатьох психологічних концепцій професійної діяльності (І. Бех [43], О. Бондарчук [23], Л. Карамушка [44], Є. Климов [8], А. Маркова [45], Л. Мітіна

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

[35], Ю. Поварьонков [7], В. Семиченко [46], В. Шадріков [29] та інші).

Зважаючи на багатоаспектність поняття професійного розвитку, психологи створюють певні теоретичні моделі для дослідження психологічних особливостей професійної діяльності. У творчому доробку Л. Мітіної [35] зустрічаємо дві моделі професійного розвитку вчителя: 1) модель адаптивної поведінки, що включає професійну адаптацію, професійне становлення, професійну стагнацію; 2) модель професійного розвитку з проходженням трьох етапів: самовизначення, самовираження, самореалізації.

Припускаємо, що психологічна структура професійної успішності може виглядати так:

Висновки

Отже, професійна успішність – це структурна і функціональна єдність психологічних умов, чинників і показників, спрямованих на досягнення та визначення результатів професійної діяльності; процес узгодження соціальних, професійних вимог із особистісними цілями, потребами та цінностями з метою формування ефективної системи психологічних стимулів для вдосконалення педагогічної та наукової діяльності викладача вищого навчального закладу.

Умовами досягнення професійної успішності викладача вищого навчального закладу можна вважати певні зовнішні (цілі та завдання професійної діяльності, система професійних вимог, суспільні запити, корпоративна культура) та внутрішні (потреби, мотивація, рівень домагань, здібності тощо) чинники, що сприяють досягненню певних професійних результатів.

Психологічна структура професійної успішності викладача вищого навчального закладу потребує уточнення, тому подальші дослідження будуть націлені на поглиблений аналіз і з'ясування системи складових професійної успішності викладача вищого навчального закладу.

Таблиця 1

Структура професійної успішності

<table>
<tr><td colspan="3">Професійна успішність</td></tr>
<tr><td>Умови</td><td>Чинники</td><td>Показники</td></tr>
<tr><td>Зовнішні: цілі та завдання професійної діяльності, система професійних вимог, суспільні запити, корпоративна культура</td><td>Мотивація досягнення (когнітивна, емоційна та поведінкова)</td><td>Професійний розвиток</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Внутрішні: особистісні потреби, здібності, мотивація</td><td rowspan="3">Особистісні складові, у т.ч.: професійна «Я-концепція», система компетенцій (включаючи соціально-психологічні) особистісні ресурси, професійний розвиток</td><td>Професійна культура</td></tr>
<tr><td>Психологічна культура</td></tr>
<tr><td>Самовдосконалення (самостійність, самооцінка, самоконтроль, саморозвиток)</td></tr>
</table>

Література

1. Арендачук И. В. Структурно-функциональная организация профессионализма личности в научно-педагогической деятельности / И. В. Арендачук : автореф. дис. …канд. психол. наук. – Ярославль, 2008. – 29 с.

2. Теплинских М. Успешность профессиональной деятельности специалиста социальной сферы / М. Теплинских // Ползуновский вестник. – 2006. – № 3. – С. 252-257.

3. Траверсе Т. М. Психологія викладацької роботи / Т. М. Траверсе. – К. : Науковий світ, 2009. – 269 с.

4. Кригер Е. Э. Уровневая направленность исследовательской позиции педагога / Е. Э. Кригер

// Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.science-education.ru/115-11849

5. Індивідуальна оцінка професіоналізму педагогічного персоналу в малих колективах навчальних закладів / М. Розенбаум, О. Омельченко, Л. Греченкова, О. Смирнова // Вища школа. – 2009. – № 9. – С. 90-101.

6. Толочек В. Профессиональная успешность : понятие «способность» и ресурсы» в объяснении феномена / В. Толочек // Человек. Сообщество. Управление. – 2010. – № 2. – С. 20-38.

7. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.

8. Климов Е. А. Педагогический труд : психологические составляющие : Учеб. пособие / Е. А. Климов. – М. : Издательство Московского университета ; Издательский центр «Академия», 2004. – 240 с.

9. Максименко С. Д. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі : монографія / С. Д. Максименко, Л. В. Дзюбко, О. М. Капустюк, Г. В. Куценко-Лада, О. М. Крицька ; ред. : С. Д. Максименко ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2013. – 399 с.

10. Baay P. E. Self-control trumps work motivation in predicting job search behavior / P. E. Baay, D. de Ridder, J. S. Eccles, T. van der Lippe, M. van Aken.// Journal of Vocational Behavior. – 2014. – Vol. 85 (3). – P. 443-451.

11. Ермолаева Е. П. Социальные функции и стратегии реализации профессионала в системе «человек – профессия – общество» / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 4. – С. 30-40.

12. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 2011. – 496 с.

13. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека : Пер. с англ. / К. Р. Роджерс ; Общ. ред. и предисл. Исениной Е. И. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.

14. Олпорт Г. Становление личности : Избр. тр. / Г. Олпорт ; Под общ. ред. Д. А. Леонтьева ; Пер. с англ. Л. В. Трубицыной, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 461 с.

15. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.

16. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспективы будущего / Ж. Нюттен ; под ред. Д. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.

17. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

18. Ryan R.M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior / E.L. Deci, R.M. Ryan. – New York.: Plenum, 1985. – 371 p.

19. Стернберг Р. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

20. Atkinson J. W. An introduction to motivation / Atkinson J.W. – Princeton, N.Y.: Van Nostrand, 1964. – 360 p.

21. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл ; Академия, 2004. – 346 с.

22. Балл Г. Ідентичність викладача вищої школи в контексті ціннісних складових його професійної культури / Г. Балл, О. Винославська, В. Зливков // Соціальна психологія. – 2011. – № 3. – С. 153-162.

23. Бондарчук О. І. Формування психологічної компетентності керівників освітніх організацій в умовах післядипломної педагогічної освіти : наук.-метод. посіб. / О. І. Бондарчук, Л. М. Карамушка, О. В. Брюховецька, Т. М. Вакуліч, В. М. Івкін ; ред. : О. І. Бондарчук ; НАПН України, ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». – К. : Науковий світ, 2012. – 190 с.

24. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смислова регуляція у професіоналізації психолога : Монографія / Ж. П. Вірна. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 319 с.

25. Євсюков О. Індивідуально-психологічні особливості педагогів : вплив на мотивацію інноваційної діяльності / О. Євсюков // Новий колегіум. – 2010. – № 6. – С. 39-44.

26. Удовиченко Н. Розвиток мотиваційно-ціннісної сфери німецьких учителів / Н. Удовиченко // Порівняльно-педагогічні студії. – 2012. – № 4 (14). – С. 82-88.

27. Ашихмина О. А. Эмоциональная устойчивость психологов системы образования на разных этапах : дис. … канд. психол. наук / О. А. Ашихмина. − М., 2010. – 207 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

28. Алєксєєнко Т. Система якостей знань як відображення рівня інтелектуалізації у професійній підготовці викладача з новим мисленням / Т. Алєксєєнко // Наук. вісн. Чернів. [нац.] ун-ту [ім. Ю. Федьковича] : Зб. наук. пр. – Чернівці, 2005. – Вип. 182 : Педагогіка та психологія. – С. 3-13.

29. Шадриков В. Д. Психология деятельности человека / В. Д. Шандриков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 464 с.

30. Бородулина Е. М. Акмеологическая компетентность личности в профессиональной деятельности педагогов / Е. М. Бородулина, А. Г. Портнова, Е. С. Каган // Психологические исследования. – 2012. – Т. 5. – № 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012v5n25/727-borodulina25.html

31. Буряк В. Викладач університету : вимоги до особистісних і професійних рис / В. Буряк // Вища школа. – 2010. – № 3-4. – С. 11-35.

32. Никулина И. Оценка качества знаний через качество преподавательской деятельности / И. Никулина, О. Римская // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 12. – С. 114-122.

33. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. Института ; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 752 с.

34. Дружилов С. А. Системный подход к изучению психологического феномена профессионализма человека / С. А. Дружилов // Вестн. Томского гос. пед. ун-та. – 2005. – № 1. – С. 51-55.

35. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л. М. Митина. – 2-е изд., стер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. Института ; Воронеж : МОДЭК, 2003. – 400 с.

36. Лунина В. В. Личностное развитие. Профессиональное развитие. Профессиональный рост / В. В. Лунина // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2008. – № 6. – С. 37-41.

37. Батаршев А. В. Диагностика профессионально важных качеств / А. В. Батаршев, И. Ю. Алексеева, Е. В. Майорова. – СПб. : Речь, 2007. – 192 с.

38. Селигман М. Новая позитивная психология / М. Селигман. – М. : София. 2006. – 368 с.

39. Спіцина Л. В. Соціально-психологічні ресурси вищого навчального закладу в забезпеченні якості вищої освіти / Л. В. Спіцина // Проблеми сучасної психології. – 2013. – № 2. – С. 100-106.

40. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами / М. Армстронг : пер. с англ. ; под ред. С. К. Мордовина. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 832 с.

41. Peterson C. Character strengths and virtues: A Handbook and classification / C. Peterson, M.E.P. Seligman. – N.Y.: Oxford University Press, 2004. – 800 p.

42. Дружинин В. Когнитивные способности : структура, диагностика, развитие / В. Дружинин. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : ИМАТОН-М, 2001. – 224 с.

43. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія : Вісник АПН України. – 2009. – № 2. – С. 27-33.

44. Карамушка Л. М. Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій) : моногр. / Л. М. Карамушка, О. А. Філь ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Укр. асоц. організац. психологів та психологів праці, Центр організац. та екон. психології. – К. : ІНКОС, 2007. – 264 с.

45. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : МГФ «Знание», 1996. – 308 с.

46. Семиченко В. Проблема вибору освітньої парадигми у педагогічній діяльності / В. Семиченко // Післядипломна освіта в Україні. – 2007. – № 2. – С. 84-89.

Психологічний зміст структури діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу Міністерства оборони України

В.Є. Шевченко
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено психологічний зміст структури діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу Міністерства оборони України. Розкрито роль аналітика розвідки в реалізації розвідувального циклу.

Ключові слова: *інформаційно-аналітичний підрозділ, аналітик, розвідувальний орган, психологічний зміст діяльності.*

В статье исследовано психологическое содержание деятельности персонала информационно-аналитического профиля разведывательного органа Министерства обороны Украины. Раскрыта роль аналитика разведки в реализации разведывательного цикла.

Ключевые слова: *информационно-аналитическое подразделение, аналитик, разведывательный орган, психологическое содержание деятельности.*

The article studied the psychological content of the activities of staff information and analytical profile of an intelligence agency of the Ministry of Defense of Ukraine. The role of an intelligence analyst in the implementation of the intelligence cycle.

Keywords: *information and analytical unit, analyst, intelligence agency, psychological content of the activity.*

Постановка проблеми

Володіння достовірною і актуальною інформацією поряд з умінням ефективно використовувати адекватні методи її збирання, аналізу і надання є основою успішної діяльності підприємств і організацій будь-якої організаційно-правової форми.

Інформаційно-аналітична робота в галузі міжнародних відносин, зовнішньої політики і розвідки – сукупність дій, що відбуваються в інтересах підвищення ефективності державної управлінської діяльності та мають на меті пізнання сутності, причин, тенденцій розвитку подій і явищ на світовій арені, розгляд і оцінювання ситуацій, вироблення на основі аналізу й обробки міжнародної інформації висновків, рекомендацій, коментарів. Її мета – пізнання сутності, причин, тенденцій міжнародних подій і явищ для обґрунтування прийняття відповідних державних рішень [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Найчастіше, питання діяльності персоналу розвідувальних органів України розглядається лише в площині методологічних засад реформування роботи розвідувальних органів держави. Науковцями не приділяється увага аналізові психологічного змісту структури діяльності персоналу розвідки, зокрема інформаційно-аналітичного профілю. Отже, проблема, що розглядається нами, в працях вітчизняних авторів повністю не розкрита.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

За установленою практикою функціональна структура розвідки охоплює процеси добування актуальної інформації шляхом агентурної та технічної розвідки, з подальшим її аналізом і підготовкою аналітичних матеріалів, прогнозів, сценаріїв

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

розвитку ситуації у сфері національної та міжнародної безпеки. Велику роль у цьому відіграє робота персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу, психологічний зміст структури діяльності яких на сьогодні практично не досліджено.

Формулювання цілей статті

Метою статті є подання результатів психологічного аналізу змісту структури діяльності персоналу інформаційно-аналітичного профілю розвідувального органу Міністерства оборони України (надалі – МОУ).

Виклад основного матеріалу дослідження

З практичної точки зору, інформаційно-аналітична діяльність є цілісною частиною відомчого механізму управління розвідувального органу, що виявляється в наявності єдиних цілей, єдиного комплексу функцій, єдиних основних методів їх реалізації, єдиного класу об'єктів управління, в існуванні стійких зв'язків між елементами середовища, при перевазі внутрішніх зв'язків над зовнішніми, що забезпечує відносну автономність системи. Будучи невід'ємним елементом управлінської діяльності, вона повинна бути спрямована на досягнення конкретних результатів, до яких можна віднести насамперед забезпечення безпеки держави та законності в суспільстві.

Інформаційно-аналітична робота потребує постійного аналізу факторів, що впливають на стан безпеки держави. Це передбачає, у свою чергу, безперервне збирання інформації про реальну наявність ризиків і загроз державним інтересам, поточну діяльність підрозділів розвідувального органу, її результати та середовище функціонування.

Провідну роль у процесах роботи з інформацією відіграє персонал.

Діяльність персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ є багатоаспектною, що обумовлюється цілями та завданнями, які фахівець-аналітик здійснює, а також умовами, у яких він виконує свої функції.

Під час розв'язання завдань нашого дослідження на підставі аналізу структури професійної діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ виявлялися психологічні особливості їхньої праці, визначалася ступінь її напруженості та основні види робочих операцій. Напруженість професійної діяльності визначалася за допомогою гігієнічного класифікатора праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу [3, с. 3-8].

Здійснюючи психологічний аналіз діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ, ми розуміли, що це не можна здійснити без виявлення змісту і структури даного виду діяльності.

У військовій психології встановлено, що психологічний аналіз діяльності виявляє її зовнішні умови: об'єкт, засоби, результати та їхній вплив на психіку і дії військового фахівця, а також внутрішні умови (цілі, мотиви, способи), можливості управління і саморегулювання [4; 5; 6; 7].

Психологічний аналіз діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ передбачає дослідження перерахованих компонентів діяльності, їхнього змісту і способів взаємодії. Проаналізувати психологічну природу діяльності аналітика розвідки можна, лише визначивши спосіб взаємодії всіх компонентів його діяльності, оскільки в цій взаємодії проявляється суть кожного компонента окремо і всієї діяльності, як системи, в цілому.

Ураховуючи досвід дослідження діяльності оперативних чергових радіотехнічної розвідки К.В. Ночовним [8, с. 41], пропонуємо розглядати структурні і змістові компоненти діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів на основі концептуальної схеми діяльності, запропонованої Б.Ф. Ломовим [9, с. 5-6] (рис. 1).

В якості основних структурних компонентів автором виділені: мета діяльності,

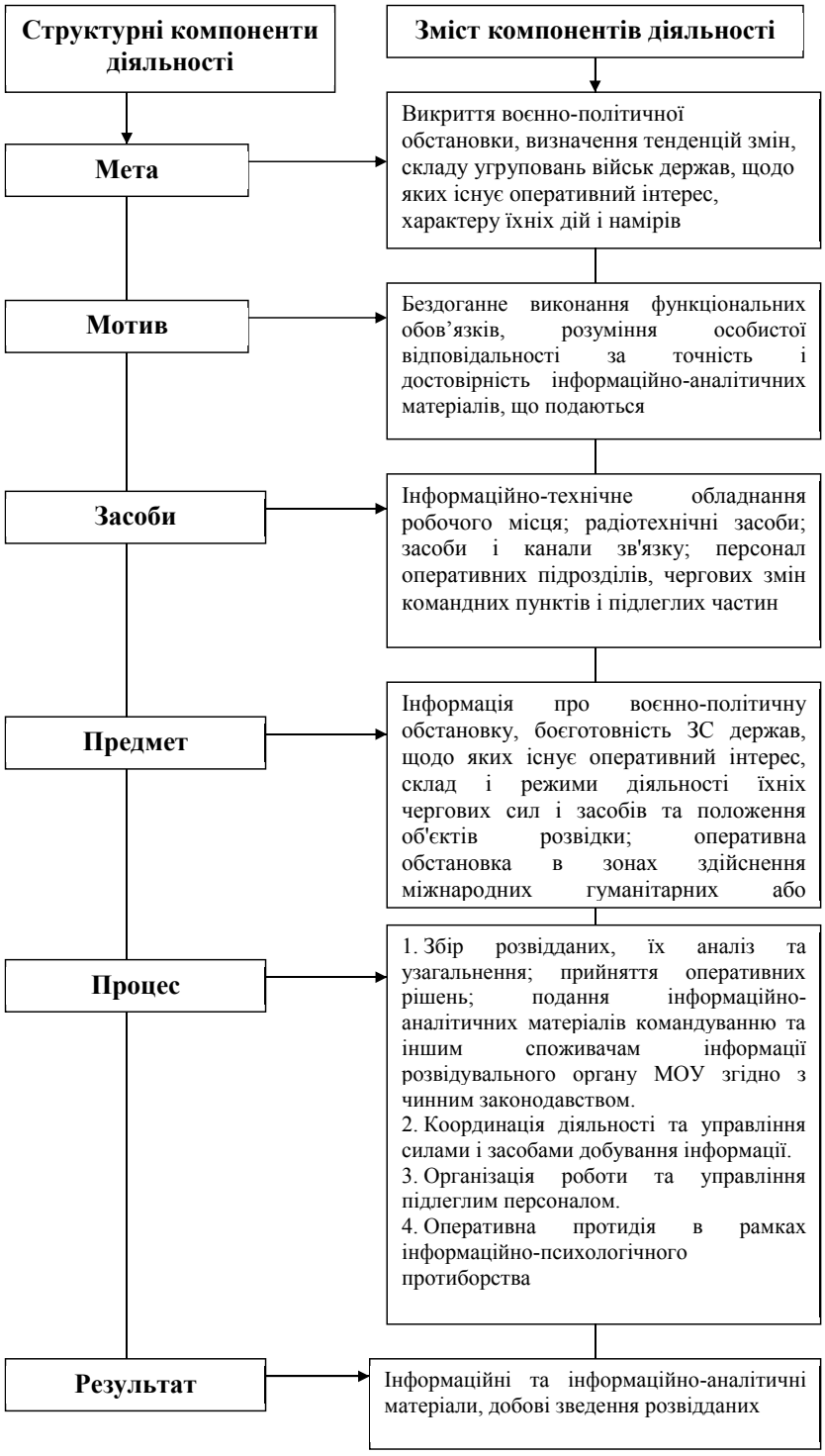

Рис. 1. Принципова схема структурних і змістових компонентів діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

її мотиви, засоби, предмет, процес і результати.

Відповідно до схеми мета діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу визначена місцем і роллю розвідувального органу в секторі державної безпеки на сучасному етапі.

Мета виступає передумовою початку роботи фахівця. Провідною, визначальною метою аналітика розвідки є викриття воєнно-політичної обстановки, визначення тенденцій її змін, складу угруповань військ держав, щодо яких існує оперативний інтерес, характеру їх дій і намірів.

Крім того, матеріали, надані розвідкою, інформують керівництво держави стосовно того, як та чи інша держава дотримується зобов'язань, взятих на себе після підписання міжнародних угод з Україною, а також про факти їх порушення.

Спрямованість на досягнення цієї мети організовує діяльність аналітика.

Мотиви діяльності аналітика розвідки поєднують у собі його моральну позицію, особистісний зміст професійної діяльності та енергетичний потенціал організму. Серед найважливіших психологічних особливостей діяльності аналітика розвідки у важких ситуаціях є своєрідність мотивів, що обумовлюють цей процес.

При цьому мотивація в таких ситуаціях включає процес створення, активізації функціонування мотивів підвищеної відповідальності та прагнення вийти з особистісно значущого ускладнення. Мотивацію можна вважати тим соціально-психологічним механізмом, за допомогою якого співвідносяться зовнішні і внутрішні чинники (умови) регуляції діяльності фахівця.

Зовнішні умови відбиваються у вимогах до функціональних обов'язків фахівця, що сформульовані в статутах, настановах, наказах, а також в особливостях завдань, що виконуються; оперативній обстановці; у потребах соціального оточення (персонал чергових змін, персонал оперативних підрозділів, керівництво тощо) і характері взаємовідносин, що склалися в підрозділі.

До внутрішніх факторів, що визначають мотиви діяльності аналітика розвідки, відносяться: духовні запити, моральні настанови, ставлення до своїх обов'язків, його індивідуальні психологічні та психофізіологічні особливості.

Зовнішні та внутрішні фактори, відбиваючись у мотивах, визначають їх соціально-особистісну та діяльнісну структуру. Поведінка людей у важких ситуаціях бойової діяльності значною мірою залежить від характеру переважаючих мотивів. Тому дослідження мотивації аналітика розвідки може бути одним зі шляхів пояснення його поведінки у важких ситуаціях.

На думку ряду авторів, серед різних типів мотивації діяльності військового фахівця у важких ситуаціях виділяється результативний тип мотивації, який у психології називають мотивацією досягнення [10; 11; 12; 13; 14]. Цей вид мотивації характеризує домінування орієнтації військового спеціаліста, в основному, на досягнення кінцевого результату своєї роботи, а також результатів, пов'язаних зі службовими і моральними мотивами (почуття обов'язку, прагнення не зганьбити честь мундира, успішно виконати бойове завдання, гідно подолати труднощі, бути не гірше інших тощо).

У низці досліджень встановлено, що цей тип мотивації властивий переважній більшості осіб з персоналу чергових змін підрозділів радіотехнічної розвідки при виконанні завдань у важких ситуаціях [8; 15]. Про прагнення виконати завдання в інтересах бойового чергування заявили 71,8% опитаних ним осіб, і лише близько 20% фахівців у важких ситуаціях проявляли мотивацію уникнення невдач.

Крім того, автором показано, що засобами діяльності аналітика розвідки виступають: інформаційно-технічне обладнання робочого місця; радіотехнічні засоби; засоби і канали зв'язку; персонал оперативних підрозділів, чергових змін командних пунктів і підлеглих частин.

Специфічність цих засобів для діяльності аналітика полягає в їхньому призначенні: убудованість їх у контур цілісної системи військового управління і неможливість

з їхньою допомогою прямого знищення супротивника в разі початку бойових дій. Вплив на психіку аналітика зазначених засобів полягає в тому, що вони стають джерелом перцептивного, інтелектуального та емоційного напруження. Завдяки їм аналітик розвідки або управлінець є включеним у такі типи діяльності: «людина – техніка», «людина − знакова система», і в діяльність типу «людина – людина». У зв'язку з цим йому необхідні професійно важливі знання, навички та вміння виконання завдань, у яких фахівець реалізує мету своєї діяльності в складі конкретного інформаційно-аналітичного підрозділу, перебуваючи під взаємодією з великою кількістю осіб, у тій чи іншій мірі залучених до добування та обробки інформації, і які впливають на кінцевий результат діяльності.

Предмет діяльності. У вітчизняній психології предметом діяльності прийнято вважати об'єкти діяльності або їх сукупності, шляхом перетворення або видозмінення яких можливе досягнення мети [16; 17].

Предметом діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ є інформація про воєнно-політичну обстановку, боєготовність ЗС держав, щодо яких існує оперативний інтерес, склад і режими діяльності їхніх чергових сил і засобів та положення об'єктів розвідки; оперативна обстановка в зонах здійснення міжнародних гуманітарних або миротворчих місій.

Аналіз і узагальнення цієї інформації дає змогу досягти мети діяльності. За психологічним змістом робота з предметом діяльності являє собою серію дій, які складаються з сприйняття інформації, що надходить по всіх каналах, зосередження та переключення уваги, операційного мислення, вольового прийняття рішень, мовних, рухових актів тощо. Шляхом цих дій персонал аналітичних підрозділів здійснює взаємодію з іншими підрозділами розвідувального органу, командуванням і сприяє процесові прийняття ними рішень.

Головною складовою процесу діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів є збір, аналіз, узагальнення та подання розвідувальних даних командуванню. Водночас персонал здійснює координацію діяльності й управління силами та засобами, що беруть участь у добуванні розвідувальної інформації. Таким чином, персонал паралельно здійснює управлінські та виконавчі функції.

У структурі професійної діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів нами встановлено такі робочі операції: первинні збір і обробка оперативних даних; вибір і прийняття рішень; надання вказівок і розпоряджень; детальний аналіз оперативних даних і підготовка інформаційних матеріалів; поточне вирішення оперативних питань; організація і проведення колективних інформувань; участь у робочих нарадах.

У галузі сучасного безпекознавства розроблено концепцію «розвідувального циклу», у якій аналітичний персонал розвідувального органу є центровим суб'єктом діяльності [18, с. 54]. Розвідувальний цикл – процес, під час якого інформацію здобувають, трансформують у відомості та передають розробникам державної стратегії для прийняття рішень. Зазвичай розвідувальний цикл складається з п'яти етапів: планування, збір інформації, опрацювання отриманої інформації, підготовка звітів, їх аналіз і поширення.

Планування означає управління всім розвідувальним процесом – від визначення потреби в даних до доставки результатів замовнику. Цей процес здійснюється згідно із запитами або вимогами замовника.

Збір інформації передбачає накопичення неопрацьованої інформації, з якої буде отримано остаточні розвіддані.

Опрацювання інформації – це надання великій кількості інформації, що надійшла до системи, форми, найпридатнішої для отримання розвідданих за допомогою перекладу та розшифрування. Опрацювання – це також сортування за предметом, використання даних і переведення їх на відповідні носії інформації.

Підготовка звітів та їх аналіз – перетворення основної інформації на кінцеві розвіддані. Якісний аналіз залежить від наявності високопрофесійних спеціаліс-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

тів, спроможних дати оцінку подіям та умовам, аналізувати загальнодоступну інформацію і дані, отримані таємними каналами.

Поширення інформації – це заключний етап циклу, до якого належить передача розвідданих замовникові. Інформація повинна відповідати таким вимогам: суттєвість, вчасність, точність, широта, бездоганність, що передбачає відсутність політичного підґрунтя (дезінформації, пропаганди, обману). Поширення інформації є найскладнішою складовою розвідувального циклу. Розкриття даних навіть для використання їх урядом створює складнощі через таємність методів і джерел їх отримання.

Звісно, наведена модель розвідувального циклу є дуже спрощеною, але вона дає уявлення про проблеми отримання розвідданих та їх поширення. Відповідно, перш ніж приймати оперативне рішення і вживати дій, персоналові інформаційно-аналітичних підрозділів розвідки потрібно уявити ситуацію, розібратися в ній, оцінити її. Зрозуміло, що ці процеси потребують часу. В умовах загострення воєнно-політичної обстановки, коли обсяг вхідної інформації дуже великий, а нормативи подання доповідей споживачам інформації мають часові обмеження, можна зробити висновок про хронічне інформаційне перевантаження фахівця.

Нами встановлено, що за критеріями напруженості трудового процесу робота персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ відноситься до шкідливого класу умов праці (табл. 1) [15, с.21].

За даними ряду дослідників, праця військового фахівця інформаційно-аналітичного профілю характеризується легким фізичним навантаженням, великим розумовим навантаженням, обмеженням обсягу рухів при змінній робочій позі [7; 19; 20].

Переходи протягом трудового дня становлять у середньому до 500 метрів. Тривалість сконцентрованого спостереження − від 25% до 60% загального робочого часу (50% робочого часу займає процес спостереження за сигналами відеомоніторів), щільність сигналів становить від 45 до 90 за годину робочого часу, число об'єктів одночасної концентрації уваги до 5; розмір об'єктів спостереження – 1-0,3 мм; розбірливість слів та інших сигналів від 100 до 85%.

Характерним є те, що діяльність супроводжується високою вірогідністю виникнення конфліктних ситуацій. Монотонність навантажень відповідає оптимальному класу умов праці – число елементів, необхідних для реалізації простого завдання, становить понад 10, а тривалість виконання завдань – понад 100 секунд. Фактична тривалість робочого дня − 10-11 годин за відсутності робочих змін. Відпочинок − лише під час обідньої перерви.

При значному обмеженні рухової активності у персоналу розвивається стан гіподинамії з поступовим збільшенням маси тіла (ожиріння). Збільшення маси тіла призводить до ускладнень у роботі серцево-судинної та дихальної систем, чинить додаткове навантаження на суглоби нижніх кінцівок під час переміщень.

Сукупність перерахованих вище та інших факторів, що не враховані, створює значне психологічне навантаження на фахівця під час виконання обов'язків.

Його величина у кожній конкретній ситуації залежить від сумарного впливу факторів, але з обов'язковим домінуванням у загальному навантаженні окремих із них. Впливу цих факторів людина протиставляє свою психологічну стійкість, досвід, особистісні можливості. Недостатня психологічна стійкість до впливу психогенних факторів може призвести до розвитку негативних психічних станів і навіть до зриву поставленого завдання.

З огляду на вищевикладене можна припустити, що ефективність діяльності аналітика залежить від рівня стійкості функціонування його психіки до впливу психогенних факторів.

Психологічною специфікою діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідки є також те, що інформаційна модель об'єкта діяльності, під якою

Таблиця 1

Результати оцінки напруженості професійної діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ

Види навантажень	Показники напруженості виробничих процесів	Клас
1. Інтелектуальні навантаження	1.1. Зміст роботи 1.2. Сприйняття сигналів та їх оцінка 1.3. Розподіл функцій за ступенем важкості завдань 1.4. Характер виконуваної роботи	3.2 3.2 3.2 3.2
2. Сенсорні навантаження	2.1. Тривалість зосередженого спостереження 2.2. Щільність сигналів за 1 годину роботи 2.3. Число об'єктів одночасного спостереження 2.4. Розмір об'єкта розрізнення при тривалому зосередженні уваги 2.5. Робота з оптичними приладами при діяльності зосередженого спостереження 2.6. Спостереження за екранами АСУ 2.7. Навантаження на слуховий аналізатор 2.8. Навантаження на голосовий апарат	1 2 1 2 1 2 1 2
3. Емоційні навантаження	3.1. Ступінь відповідальності за результат особистої діяльності. Значущість похибок 3.2. Ступінь ризику для власного життя 3.3. Ступінь ризику небезпеки для інших осіб 3.4. Можлива кількість конфліктних виробничих ситуацій у межах робочого часу	3.2 1 1 2
4. Монотонність навантажень	4.1. Кількість елементів, необхідних для реалізації простих завдань або операцій, які часто повторюються 4.2. Тривалість виконання простих завдань або операцій, які часто повторюються 4.3. Час активних дій 4.4. Монотонність виробничого середовища	1 1 1 1
5. Режим роботи	5.1. Фактична тривалість робочого часу 5.2. Змінність роботи 5.3. Наявність регламентованих перерв та їх тривалість	3.1 1 3.1
Кількість показників за класами	1 клас 2 клас 3.1 клас 3.2 клас	11 5 2 5
Підсумкова оцінка, клас		3.2

ми розуміємо стан засобів відображення інформації про об'єкт праці, що сприймається людиною-оператором, перебуває в постійній зміні відповідно до мінливої оперативної обстановки. У зв'язку з цим у свідомості аналітика весь час повинен зазнавати зміни й суб'єктивний образ – «концептуальна модель діяльності об'єкта оперативного інтересу».

Звідси можна зробити висновок, що персонал інформаційно-аналітичних підрозділів розвідки повинен мати глибокі і змістовні знання про об'єкт діяльності. Без таких знань аналітик не зможе правильно оцінити, інтерпретувати данні, що надходять, і прийняти адекватне рішення.

Результатом діяльності аналітика розвідки, тобто кінцевим продуктом, є ін-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

формаційні та інформаційно-аналітичні матеріали, добові зведення розвідданих. Виходячи з результатів діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ, можна судити про її ефективність (успішність), яка може бути виражена кількістю і якістю інформаційних документів, що отримали високу оцінку споживача.

Критеріями оцінки ефективності цієї діяльності є:

а) результативність;

б) задоволеність фахівця ходом і результатами діяльності.

Об'єктивними показниками ефективності діяльності фахівця-аналітика виступають: кількість і якість завдань, що вирішуються під час робочих змін; кількість і якість інформаційних повідомлень, переданих споживачам; достовірність інформації (інформація, яка підтверджується декількома джерелами і не спростовується подальшими розвитком подій); відповідність оцінки оперативної ситуації часовим параметрам нормативних вимог і об'єктивній необхідності; виконання регламенту функціональних обов'язків відповідно до нормативних документів; відсутність помилок у діяльності.

Суб'єктивними показниками ефективності діяльності фахівця-аналітика є: задоволеність процесом діяльності; задоволеність результатами діяльності; задоволеність сумісними діями з персоналом різних підрозділів розвідувального органу; самопочуття, активність, настрій фахівця в ході роботи; раціональність психічних і фізичних витрат, необхідних для виконання діяльності на заданому рівні якості.

Отже, можна визначити виконання функціональних обов'язків персоналом інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ як вид перцептивно-аналітичної діяльності, що протікає в умовах нерівномірних за обсягом і швидкістю надходження інформаційних стимулів, спрямованої на реалізацію завдань з отримання та аналізу розвідувальної інформації, а також координації та управління силами і засобами добування такої інформації.

Висновки

Дослідженням встановлено, що інформаційно-аналітична діяльність є цілісною частиною відомчого механізму управління розвідувального органу, що виявляється в наявності єдиних цілей, єдиного комплексу функцій, єдиних основних методів їх реалізації, єдиного класу об'єктів управління, в існуванні стійких зв'язків між елементами середовища, при перевазі внутрішніх зв'язків над зовнішніми, що забезпечує відносну автономність системи.

Як невід'ємний елемент управлінської діяльності вона повинна бути спрямована на досягнення конкретних результатів, до яких можна віднести насамперед забезпечення безпеки держави та режиму законності в суспільстві.

Діяльність персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ є багатоаспектною, що обумовлюється тими цілями та завданнями, які фахівець-аналітик здійснює, а також умовами, у яких він виконує свої функції; має ознаки операторської та управлінсько-організаторської; за психологічним типом є організаційно-розумовою.

Література

1. Ліпкан В. А. Боротьба з тероризмом : у визначеннях та поняттях / В. А. Ліпкан. – К. : Магістр-XXI ст., 2009. – 162 с.

2. Петрик В. М. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навчальний посібник / В. М. Петрик. – К. : Ніка-центр, 2007. – 265 с.

3. Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу, ГН 3.3.5-3.3.8; 6.6.1-083. – 2001. – 35 с.

4. Корольчук М. С. Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності / М. С. Корольчук. – К. : Вид-во КВГІ, 1996. – 120 с.

5. Ковалевский В. Ф. Военная профессиология : проблемы теории и практики / В. Ф. Ковалевский. – М. : Воениздат, 1983. – 98 с.

6. Ягупов В. Військова психологія : Підручник / В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.

7. Голубев А. А. Построение и организация адаптивных систем профессионально-психологического отбора операторов : монография / А. А. Голубев. – М. : МГЭИ, 2003. – 243 с.

8. Ночовный К. В. Психологические аспекты повышения эффективности деятельности оперативного дежурного частей радиотехнической разведки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / К. В. Ночовный / Военный университет. – М., 2003. – 241 с.

9. Ломов Б. Ф. К проблеме деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1981. − Т. 2. – № 5. – С. 3-23.

10. Авдеев Е. С. Психологическая совместимость как фактор эффективности совместной деятельности военнослужащих пограничного наряда : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Е. С. Авдеев // Российский гос. социал. ун-т. – Голицыно, 2010. – 19 с.

11. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.06 / В. І. Барко / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 312 с.

12. Дашко М. Н. Психологическое обеспечение подготовки к специальным операциям по разоружению и ликвидации незаконных вооруженных формирований : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.14 / М. Н. Дашко / Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. – М., 2006. – 19 с.

13. Торгаева И. Н. Психолого-акмеологические факторы формирования личностно-профессиональной Я-концепции военнослужащих по контракту (на примере подразделений Воздушно-десантных войск) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / И. Н. Торгаева / ГОУВПО «Ульяновский гос. ун-т». – Ульяновск, 2006. – 20 с.

14. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шандриков. – М. : Логос, 1996. – 320 с.

15. Шевченко В.Є. Діагностика та корекція функціонального стану військових спецоператорів : методичний посібник / В. Є. Шевченко. – К. : Військова частина А0515, 2001. – 80 с.

16. Клибанівська Т. М. Інженерна психологія : Методичні матеріали для студентів / Т. М. Клибанівська, Н. А. Швець. – Вінниця : ВДАУ, 2009. – 94 с.

17. Обознов А. А. Психическая регуляция операторской деятельности в особых условиях : автореф. дис. … д-ра психол. наук : 19.00.03 / А. А. Обознов / Институт психологии РАН. – М., 2003. – 24 с.

18. Ліпкан В. А. Безпекознавство : Навчальний посібник / В. А. Ліпкан. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.

19. Компанец В. С. Психофизиологические критерии умственного утомления и их профориентационная значимость : дис. … д-ра психол. наук : 19.00.02 / В. С. Компанец / Институт психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины, 1996. – 442 с.

20. Зараковский Г. М. Психологические критерии сложности принятия решений человеком-оператором / Г. М. Зараковский, Я. М. Могазанник // Методология в инженерной психологии, психологии труда и управления. − М. : Наука. – 1981. – С. 63-78.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Проблема організації викладання психології на засадах диференціації та індивідуалізації в закладах післядипломної педагогічної освіти

О.Б. Дубчак
старший викладач
кафедри психології
і педагогіки,
Університет сучасних
знань

У статті розглянуто організацію курсової підготовки, зокрема навчання психології в закладах післядипломної педагогічної освіти на засадах диференціації та індивідуалізації. Представлено комплексну програму з психології для вчителів, в основі якої лежить безперервний психологічний супровід протягом атестаційного і міжатестаційного періодів. У програмі поєднано як традиційні, так і альтернативні форми роботи, що враховують професійні потреби й індивідуальні запити слухачів.

Ключові слова: *організаційно-методичні засади, диференціація, індивідуалізація, післядипломна освіта, підвищення кваліфікації, комплексна програма, психологічний супровід.*

В статье рассмотрена организация курсовой подготовки, в частности обучение психологии в учреждениях последипломного педагогического образования на основе дифференциации и индивидуализации. Представлена комплексная программа по психологии для учителей, которая обеспечивает возможность безпрерывного психологического сопровождения в течении аттестационного и межаттестационного периодов. В программе сочетаются как традиционные, так и альтернативные формы работы, учитывающие профессиональные потребности и индивидуальные запросы слушателей.

Ключевые слова: *организационно-методические основы, дифференциация, индивидуализация, последипломное образование, повышение квалификации, комплексная программа, психологическое сопровождение.*

The article deals with the organization of course preparation, in particular teaching psychology at postgraduate pedagogical education school on the basis of differentiation and individualization. A comprehensive program of psychology for teachers that is grounded on continuing psychological support duning the attestation and interattestation periods is presented. The program combines both traditional and alternative forms of work, which takes into account students professional and individual needs.

Key words: *organizational and methodological principles, differentiation, individualization, postgraduate education, professional improvement, comprehensive program, psychological support.*

Постановка проблеми

В умовах трансформації українського суспільства зміни в освіті потребують певних заходів, спрямованих на вдосконалення професійної підготовки учителів. Освіта, орієнтована на передачу і відтворення знань, не відповідає вимогам сучасного суспільства. Самі знання перестають бути кінцевою метою. Вони стають полем для розвитку інтелекту, який цінується не сам по собі, а як умова адаптації, засвоєння інформації, що постійно оновлюється, орієнтації в ній для застосування в практичних цілях. Систему освіти можна вважати ефективною, якщо вона стимулює самостійну пізнавальну діяльність, розвиває творче мислення. Це є пріоритетами і післядипломної педагогічної освіти як скла-

дової наскрізної освіти, що сприяє розвитку високоосвіченого, високоморального, конкурентоспроможного вчителя, здатного до творчої праці, професійного розвитку, мобільності в засвоєнні та впровадженні новітніх інформаційних технологій.

Етапи підготовки спеціалістів, підвищення їхньої кваліфікації та перепідготовки в усіх розвинутих країнах світу визначаються як пріоритетні, що безпосередньо пов'язані з економічним і культурним розвитком, соціальною стабільністю будь-якої держави. Європейська комісія і країни-члени ЄС визначили навчання довжиною в життя в рамках Європейської стратегії зайнятості як всебічну навчальну діяльність, що здійснюється на постійній основі з метою поліпшення знань, навичок і професійної компетенції [1; 2; 4; 7].

На основі соціально заданих демократичних цілей розвитку і вдосконалення освіти взагалі та загальноосвітньої школи зокрема конкретизуються сучасні вимоги до рівня кваліфікації педагогічних кадрів, які стають основою розроблення конкретних цілей функціонування системи підвищення їхньої кваліфікації, останні, у свою чергу, стають системоутворювальним чинником роботи зі слухачами. Такі цілі визначають зміст післядипломної освіти, особливості організаційних форм і методів, вимоги до суб'єктів і об'єктів, науково-методичного забезпечення і навчально-методичної бази. Результат взаємодії цих компонентів − підвищення рівня кваліфікації педагогічних кадрів, який забезпечує реалізацію завдань, поставлених суспільством перед освітою і школою, підвищення ефективності і якості їхньої роботи [5; 8; 9].

Особливої уваги нині потребує психологічний компонент як невід'ємна складова життєвої і професійної компетентності сучасної людини. Це є передумовою формування нового педагогічного мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Основами дослідження з цієї тематики стали загальні положення про сутність і розвиток особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (К.О. Абульханова-Славська, Г.С. Костюк, В.О. Моляко, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко), педагогічні та психологічні ідеї щодо професійного розвитку особистості вчителя (Г.О. Балл, І.Ф. Ісаєв, Ю.М. Кулюткін, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, С.О. Муратов, В.А. Семиченко, В.О. Сластьонін, Г.С. Сухобська, Н.В. Чепелєва, Т.С. Яценко), особливості вивчення психології різними контингентами (В.М. Карандашев), особливості навчання дорослих (Е. Бріджмен, Е. Вудьярд, Н. Тілтон, Е. Торндайк), особистісно зорієнтоване навчання (М.К. Акімова, І.Д. Бех, Дж. Д'юі, Д. Ельконін, Г.С. Костюк, С.І. Подмазін, В.В. Рибалка, С.Л. Рубінштейн, В.В. Серіков, І.С Якиманська), підвищення психологічної компетентності керівників шкіл (О.І. Бондарчук), основи безперервної освіти (В.А. Горохов, Л.А. Коханова), фахову підготовку вчителя (П.П. Блонський, І.А. Зязюн, В.А. Кан-Калік, Ю.М. Кулюткін, Г.С. Сухобська), вплив професії на особистість і особистості на професійну діяльність (В.С. Агапов, А. Адлер, О.С. Анісімов, С.П. Безсонов, Р.М. Грановська, А.А. Деркач, В.Г. Зазикін, Є.Ф. Зеєр, Є.А. Клімов, К. Маслач, А.К. Маркова, Н.С. Пряжніков, Є.І. Рогов, Е. Фром, І.А. Хоменко, К. Чернісс).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого дослідження потребує комплектування змісту й особливості організації викладання психології в процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників: виявлення тенденцій у характері засвоєння психологічних знань, об'єктивних факторів, типових (усвідомлюваних і неусвідомлюваних) проблем, організаційних заходів і методичних засобів диференційованого та індивідуалізованого підходу.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження шляхів реалізації принципів індивідуалізації та диферен-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ціації при викладанні психології в системі післядипломної освіти вчителів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз психолого-педагогічних особливостей системи післядипломної освіти, проблем навчання дорослих, організаційно-методичних засад, методологічних і теоретичних підходів до підвищення ефективності педагогічної діяльності в працях вітчизняних і зарубіжних психологів показує значну кількість досліджень, присвячених цій проблематиці. Розглядалися концептуальні засади і методи дослідження особистості вчителя (М.М. Заброцький, Н.В. Кузьміна, Д.Ф. Ніколаєнко), психолого-педагогічні ідеї щодо особистісного та професійного розвитку вчителя (І.А. Зязюн, Т.О. Балл, Т.В. Говорун, Ю.М. Кулюткін, С.О. Мусатов, В.Г. Панок, В.А. Семиченко, Г.С. Сухобська, І.О. Синиця, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко), вдосконалення навчального процесу на факультетах підвищення кваліфікації (Н.В. Борисова, В.С. Демчук).

Предметом наукового дослідження стають диференціація навчання на основі підсумків атестації (Т.М. Тищенко), технології роботи психолога з учителями в рамках методичної роботи школи (Н.В. Клюєва).

Дослідник Ю.М. Кулюткін виділив низку факторів, які впливають на ставлення дорослих людей до навчання. До них відноситься специфіка мотивації навчальної діяльності дорослих, характер позиції дорослого у навчанні, вплив практичного досвіду дорослих на засвоєння знань. Отже, в ході організації навчального процесу з педагогічними кадрами обов'язковим є врахування специфіки навчання дорослих: професійного досвіду, особливостей сприймання нової інформації через призму професійного досвіду, особистісної спрямованості дорослого на навчання, самоосвіту [6].

Малодослідженою залишається проблема розроблення змісту і форм навчання психології на засадах диференціації не тільки за стажем роботи, а й за потребою вчителів у психологічних знаннях з урахуванням їхнього практичного досвіду, психологічних знань і вмінь. Актуальними є дослідження, спрямовані на забезпечення індивідуальних психологічних потреб учителів, які стосуються професійного становлення (формування індивідуального педагогічного стилю викладання, спілкування, профілактика професійних деформацій, емоційного та професійного вигорання), які впливають на психологічне здоров'я вчителя.

На сьогодні система підвищення кваліфікації функціонує у двох напрямах: передача теоретичних знання, наукових положень і переказування методичних рекомендацій, передача готових «рецептів» вирішення проблемних ситуацій. Така позиція не залучає вчителів до самостійної пошукової роботи, не враховує їхній професійний досвід, не спонукає до створення індивідуального стилю роботи [3; 5; 6; 9].

Для вивчення досвіду диференціації та індивідуалізації навчання в закладах післядипломної педагогічної освіти було розроблено комплексну методику виявлення актуальних потреб учителів у психологічних знаннях і визначення перспектив їх поглиблення та запропоновано слухачам на початку навчального курсу при проходженні курсової підготовки.

Для виявлення необхідності диференціації навчання було здійснено розподіл учителів за критеріями «категорія» і «спеціальність».

У ході дослідження було визначено рівень усвідомлення вчителями дефіциту знань у галузі психології. За критерієм «категорія» недостатній рівень знань відзначили 53% вчителів і вихователів «вищої» категорії, майже 59% – «першої» та 65% «другої» категорій. Це вказує на те, що чим вища категорія, тим більша впевненість учителів у своїх знаннях із психології, однак дуже великий відсоток (більше половини слухачів) усе ж відзначають недостатню обізнаність у цій галузі знань.

За критерієм «спеціальність» найнижча обізнаність у психологічних знаннях у вчителів математики − 63,8%, не набагато вища й у філологів – 58%, вихователів

ГПД – 57,8% і вчителів початкових класів – 53,3%.

Можна зробити висновок, що потреба у психологічних знаннях є актуальною для всіх, незалежно від категорії або спеціалізації. Однак якщо вчителі вищої категорії більше орієнтуються на свій досвід, то вчителі другої категорії не вміють застосовувати на практиці теоретичні знання, отримані не так давно під час навчання у ВНЗ.

Результати дослідження показали, що об'єктивно рівень психологічних знань педагогів є значно нижчим, ніж вони вважають, а оскільки значна частина осіб уже неодноразово підтверджувала кваліфікацію, можна стверджувати, що система післядипломної освіти не задовольняє потреби у психологічних знаннях ні на особистісному, ні на професійному рівнях.

Разом з тим результати спостережень, інтерв'ю, розбору шкільних ситуацій, матеріалів групових та індивідуальних консультацій, експертних оцінок дали змогу засвідчити, що існує значна кількість неусвідомлюваних психологічних проблем, які вчителі не бажають визнавати або не помічають, не можуть виокремити їх і покладають провину на інших або на обставини. Тому визначені вчителями проблеми з допомогою експертів було розподілено на три групи:

Група 1. Психологічні проблеми, що виникли поза школою і не можуть бути виправлені вчителем (стиль батьківського виховання, відносини між батьками і дітьми, інфантилізм тощо).

Група 2. Психологічні проблеми, що виникають у взаємодії з суб'єктами педагогічного процесу, їх причини адекватно усвідомлені вчителем, він бере на себе відповідальність за їх вирішення (мотивація до навчання, відносини між учнями, робота з дітьми групи ризику, адаптація до нових умов навчання (в 1, 5, 10-их класах) тощо).

Група 3. Психологічні проблеми, пов'язані із самим учителем, але не усвідомлені ним як такі, відповідальність за які покладається на інших (відносини з батьками й учнями, в яких, як правило, негативна роль відводиться останнім; перевтома як емоційне і професійне виснаження, яке списується на перевантаження, різні світогляди вчителів і учнів тощо).

У результаті опитування найактуальнішими виявилися неусвідомлені проблеми для вчителів другої категорії – 43,6% і майже однаково для вчителів першої та вищої категорій − 38,2% і 35,1% відповідно. Це свідчить про досить велику кількість внутрішніх (неусвідомлюваних) психологічних проблем, що заважають ефективно працювати та з часом трансформуються в різні деформації.

Украй актуальною залишається проблема індивідуалізації в роботі з учителями, адже за традиційної системи навчання на курсах підвищення кваліфікації програмою не передбачено заходів з її вирішення.

Тому виникла необхідність поряд із традиційними формами роботи, що враховуватимуть диференційований підхід, упроваджувати й індивідуальний.

Для реалізації принципів диференціації та індивідуалізації в роботі з учителями також з'ясовано зміст потреб і мотивів здобування психологічних знань і навичок на курсах підвищення кваліфікації залежно від категорії, спеціалізації, рівня знань і практичних навичок з психології у слухачів. Було створено експериментальні комплексні програми, спрямовані на безперервний психологічний супровід як надання освітніх послуг під час атестаційного і міжатестаційного періодів у формі лекцій, тренінгів, семінарів, а також індивідуальних і групових консультацій для актуалізації та вирішення неусвідомлених проблем.

Зміст комплексної програми складався з чотирьох блоків: «Теоретичне навчання», «Практичний досвід», «Клієнтський досвід», «Просвітницька і дослідницька робота», і проводився в чотири етапи.

На першому етапі було проведено вхідне анкетування з метою визначення освітніх та індивідуальних потреб учителів, рівня їхньої психологічної компетентності, обсягу запитів. Уніфіковано відповіді, виділено загальні питання психології, на їх основі розроблено 4-годинний теоре-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

тичний курс у формі традиційних лекцій для кожної категорії слухачів.

На другому етапі було визначено основні пріоритети, проблемні питання, характерні для певної аудиторії, розроблено 6-годинну тренінгову програму з урахуванням практичного досвіду, наявної категорії, освітніх запитів і потреб слухачів. Це дало змогу практично вирішувати поставлені проблемні ситуації, відпрацьовувати необхідні навички, набувати особистого досвіду, удосконалювати індивідуальний професійний стиль.

На третьому етапі було запропоновано різні форми психологічного супроводу у вигляді індивідуальних консультацій, балінтовських груп, віртуальних консультацій через мережу Інтернет.

Четвертий етап проходив у міжатестаційний період як постійно діюча форма наскрізної освіти. Щомісяця на тематичних семінарах розглядалися питання, які не увійшли до основної програми. На це було виділено 1 годину. На цьому етапі проводилася дослідницька робота з визначення освітніх потреб і запитів для формування програми з психології для наступних курсів підвищення кваліфікації.

Якісно-кількісна оцінка ефективності впровадження експериментальної програми здійснювалася шляхом порівняльного аналізу з даними контрольних груп.

Встановлено зокрема, що у вчителів з експериментальної групи з'явилася впевненість у тому, що вони зможуть вирішити проблемні ситуації.

З'ясовано також, наскільки важливими є отриманні знання з психології для вчителів особисто і для їхньої професійної діяльності. Так, 50% учителів експериментальної групи впевнені, що після курсу психології змогли б вирішити проблемні питання, на відміну від контрольної групи, де тільки 18% учителів відповіли ствердно. Досить великий відсоток в обох групах і тих, хто не впевнений чи не зміг би правильно вирішити проблемні питання.

Подібна картина склалася й у слухачів обох груп першої категорії, де 73,1% слухачів експериментальної групи впевнені у своїх знаннях і можливостях, натомість у контрольній групі така впевненість є лише у 32% слухачів. Не впевненими у своїх можливостях при вирішенні проблемних питань почуваються 23% респондентів експериментальної і 44% контрольної групи.

Дещо менше впевненості у вчителів другої категорії при вирішенні проблемних питань, можливо, через брак достатнього досвіду, хоча й тут у слухачів експериментальної групи результати вищі – 33,3% порівняно з контрольною групою – 13,3%. Не знають, чи змогли б вирішити шкільні проблеми 56% слухачів експериментальної групи і 50% контрольної групи. Не змогли б справитися з проблемними ситуаціями 10% учителів експериментальної та 36% контрольної груп.

Було також визначено, що для 70% слухачів вищої, 61,5% першої та 83% другої категорії експериментальних груп і для 58% вищої, 60% першої та 40% другої категорії контрольних груп отримані психологічні знання є важливими для особистісного зростання та професійної діяльності.

Неважливими отримані психологічні знання виявилися для 5,7% учителів вищої категорії експериментальної групи, а в контрольних групах цей показник виявився набагато вищим: 36% у слухачів вищої категорії, 32% першої і 46,7% другої категорій.

Для професійної діяльності як важливі отримані знання зазначила майже однакова кількість слухачів експериментальної і контрольної груп, неважливими їх визначили 28% слухачів вищої, 36% першої та 30% другої категорій контрольних груп, а також 2,9% слухачів вищої категорії експериментальної групи.

У результаті впровадження комплексної програми на курсах підвищення кваліфікації при вирішенні психологічних проблем центр самої ситуації змістився у практичний бік і став діагностуватися не тільки на учнях, а й на вчителях. Якщо на початку курсів учителі більше вказували на зовнішні причини і шукали винних у своїх проблемах, то в результаті індивідуальних консультацій, балінтовських груп, тренінгів педагоги почали усвідомлювати проблеми, які раніше вважали наслідком

обставин, дій інших людей. Відмічалася також зацікавленість у нових формах і методах проведення курсів, їх практична значущість для себе і власної професійної діяльності (у експериментальній групі), а також цінним видавалась можливість опиратися на свій професійний досвід, зіставляти його з теоретичними надбаннями, усвідомити, яким чином можна їх використовувати в роботі.

Висновки

Незважаючи на визнання напряму післядипломної освіти стратегічною для України, низки урядових законодавчих актів, відповідних теоретичних досліджень, проблема психологічної освіти педагогічних кадрів у рамках курсової підготовки на засадах диференціації та індивідуалізації є недостатньо вивченою. Доведено, що вчителі мають усвідомлені та неусвідомлені психологічні проблеми. Усвідомлені проблеми вчителі у своїй практичній діяльності вирішують самостійно або із залученням фахівців. Неусвідомлені проблеми як особистого характеру, так і професійної екологічності спричиняють різного роду професійні деформації, що впливають на робочі відносини і є причиною особистої дисгармонії. За результатами емпіричного дослідження визначено шляхи реалізації принципів індивідуалізації (врахування професійного стажу, особливостей спеціалізації, наявного рівня знань і практичних навичок з психології) і диференціації (реалізується на засадах індивідуальних запитів, особистісних особливостей, рівня домагань, з урахуванням професійних деформацій) при викладанні психології. Запропоновано комплексну програму курсової підготовки вчителів, яка реалізується протягом атестаційного і міжатестаційного періодів. Визначено зміст і форми роботи зі слухачами, яка містить систему занять за запитами слухачів, тренінги й індивідуальні консультації. Експериментальна апробація запропонованої програми довела її ефективність.

Література

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). – К. : Райдуга, 1994. – 61 с.

2. Закон України «Про вищу освіту» // Сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.osvita.org.ua/pravo/law_05/

3. Клюева Н. В. Технологии работы с учителем / Н. В. Клюева. – М. : ТЦ «Сфера», 2000. – 192 с.

4. Концепція розвитку післядипломної освіти в Україні // Сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/education/topic/pdosv/knc

5. Крисюк С. В. Післядипломна освіта педагогічних кадрів : реалії і перспективи / С. В. Крисюк // Освіта і управління, Т. 1. – №1. – 1997 – 192 с.

6. Кулюткин Ю. Н. Социальная обусловленность непрерывного образования // Офіційний сайт журналу «Вопросы психологии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.voppsy.ru/issues/1989/892/892005.htm

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Емпіричне дослідження особливостей розвитку здібностей до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності

М.О. Мосьпан
старший викладач кафедри психології і педагогіки, Національний університет фізичного виховання і спорту України

У статті досліджено критерії рівня розвитку здатності особистості до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності. Вивчено психограму студентів, акцентовано увагу на виділенні психологічних компонентів, що є найбільш важливими для саморегуляції студентів у конфліктних ситуаціях.

Ключові слова: *саморегуляція, спрямованість особистості, педагогічна діяльність, компоненти саморегуляції, мотиваційний компонент, профілі саморегуляції, формування засобів саморегуляції.*

В статье исследованы критерии уровня развития способности личности к саморегуляции в конфликтных ситуациях педагогической деятельности. Изучена психограмма студентов, акцентировано внимание на выделении психологических компонентов, которые являются наиболее важными для саморегуляции студентов в конфликтных ситуациях.

Ключевые слова: *саморегуляция, направленность личности, педагогическая деятельность, компоненты саморегуляции, мотивационный компонент, профили саморегуляции, формирование средств саморегуляции.*

The level of self-direction in conflict situations has a proximate influence on the effectiveness of educational work. This interconnection integrates personal resistant dependence of students' activity results from the level of their mental, emotional, willing, personally professional features and from activity in general. The empirical study requires defining the criteria of the level of personal self-direction ability development in conflict situation in educational activity

Key words: *self-direction, personal direction, educational activity, self-direction components, motivational component, self-direction profiles, formation of self-direction modes.*

Постановка проблеми

Плануючи дослідження, ми виходили з того, що рівень саморегуляції в конфліктних ситуаціях безпосередньо впливає на ефективність педагогічної діяльності. Цей взаємозв'язок інтегрує особисті стійкі залежності результатів діяльності студентів від рівня розвитку їхніх інтелектуальних, емоційно-вольових, особистісно-професійних якостей та в цілому від активності. Розвиток і формування засобів саморегуляції є одним із чинників, що визначають прояв закономірностей і тенденцій у цій багатоплановій системі зв'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Варто вказати на достатню розробленість положень про механізми саморегуляції психічних станів і саморегуляції особистості, яким присвячені роботи численних іноземних і вітчизняних науковців. Серед вітчизняних слід відзначити таких: А. Бандура [1], М. Боришевський [2], О. Чебикін [8], О. Конопкін [4], В. Моросанова [5], А. Прохорова [6] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Варто вказати на відсутність чіткого

уявлення стосовно психологічних особливостей саморегуляції психічних станів педагогів у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності. Недостатня вивченість особливостей зміни психічних станів і особливостей їхньої саморегуляції в конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності зумовили актуальність емпіричного дослідження.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей розвитку здібностей до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності. Завданнями дослідження є:

1) визначення критеріїв рівня розвитку здатності особистості до саморегуляції в конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності;

2) вивчення психограми студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження

З метою отримання більш повних та об'єктивних даних, а також ґрунтовного вивчення предмета дослідження до емпіричного дослідження нами було залучено студентів педагогічного факультету Національного університету фізичного виховання та спорту України загальною кількістю 136 (сто тридцять шість) осіб. Із них 45 студентів другого курсу, 45 – третього і 46 – четвертого.

Було здійснено визначення рівнів розвитку здібностей до саморегуляції, виявлено особливості мотиваційно-ціннісного аспекту саморегуляції (суб'єктивного контролю, мотивів досягнення та уникнення невдач, спрямованості особистості), проаналізовано процесуальний аспект саморегуляції студентів, визначено ступінь і рівень адекватності самооцінки, встановлено її зв'язок із мотиваційно-ціннісним і процесуальним компонентами саморегуляції.

Спочатку проаналізуємо дані успішних студентів. Як відомо, людей суттєво відрізняє те, наскільки вони схильні розділяти відповідальність за власні дії. Схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім обставинам або навпаки, власним зусиллям і здібностям, психологи називають локалізацією контролю або локусом контролю.

Загальний показник з інтернальності виступав показником потреби в активності, визначав міру власної ініціативності та самостійності в життєдіяльності, демонстрував, наскільки студенти регулюють своє життя. Отримані результати показали, що у успішних студентів ця потреба яскраво виражена. Вибірка характеризується інтернальним типом суб'єктивного контролю, оскільки за всіма 7 шкалами встановлено відхилення вгору більше 5. Дані свідчать також, що успішним студентам притаманні високий рівень активності та відповідальність за своє життя. Вони вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті була результатом власних дій, ці дії є важливим фактором у власній кар'єрі та міжособистісних відносинах у колективі. Респонденти цієї групи вважають, що їхнє життя залежить, в основному, від особистих зусиль і здібностей, вони здатні успішно досягати поставлених цілей у майбутньому і будуть віддавати перевагу таким ситуаціям, коли відповідальність за їх подолання лежатиме саме на них. Відповідальність за негативні події, невдачі в конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності вони беруть на себе.

Результати, отримані за методикою визначення локусу контролю, дають узагальнену характеристику особистості середньостатистичного студента в конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності, пов'язану з високим рівнем активності, самостійності, відчуттям власної сили, відповідальності за те, що відбувається. Однак привертають увагу результати інтернальності, отримані за шкалою педагогічних (професійних) відносин. Ця шкала визначає, наскільки людина вважає власні дії важливим фактором в організації процесу педагогічної діяльності, у відносинах, що складаються в колективі. Зазначена інтернальність становить 6,5, що нижче показників за іншими шкалами. Хоча цей показник говорить про те, що студенти несуть відповідальність за всі організаційні

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

компоненти професійної діяльності, але реально розуміють межу власного впливу.

Із теоретичного аналізу мотиваційно-ціннісної сфери студентів можна зробити припущення, що значну роль у розвиткові та формуванні засобів саморегуляції будуть відігравати мотиви досягнення та мотиви уникнення невдач у педагогічній діяльності. У дослідженні було висунуто гіпотезу, що в успішних студентів буде певна кореляція між рівнем розвитку мотивів на досягнення і рівнем розвитку мотивів уникнення невдач.

Середнє значення з мотивації досягнення успіху – 23,5%, що відповідає помірно високому рівню мотивації до успіху; середнє значення мотивації уникнення невдач удвічі більше – 55,9%. Дослідженням виявлено, що тенденція прагнення до успіху є складною функцією трьох змінних: мотиву прагнення до успіху, суб'єктивної вірогідності досягнення успіху, його привабливості в цій ситуації. Мотив прагнення до успіху – це стійка диспозиція особистості переживати гордість і задоволення в разі досягнення успіху. Тенденція уникнення невдач є мультиплікаційною функцією мотиву уникнення невдачі (прагнення уникнути невдачі та сорому) та її привабливості в певній ситуації.

Переважання тієї чи іншої мотиваційної тенденції впливає на вибір ступеня складності завдання. Люди з переважанням мотиву прагнення до успіху обирають завдання середнього ступеня складності, на відмінну від тих, у кого переважає мотив на уникнення невдач, які обирають або дуже легкі завдання (їх вибір гарантує успіх), або дуже важкі (якщо людина не може вирішити завдання цього класу, то не засмучується, оскільки невдача із завданнями, з якими мало хто може впоратися, не дає підстав для сорому та почуття приниження).

Для того щоб встановити значущість відмінностей між типами мотивації, ми використовували t-критерій Стьюдента для залежних вибірок.

Домінування мотиву прагнення до успіху виявляється в усіх проявах особистості студента. Студентам із переважанням мотиву прагнення до успіху, притаманні: сприйняття ситуації досягнення як необхідної та звичної складової життя; упевненість в успішному результаті; активний пошук інформації про свої успіхи; готовність брати на себе відповідальність і рішучість у невизначених ситуаціях; вибір цілей середньої чи вищої складності, велика інтенсивність прагнення до мети; отримання підвищеного задоволення від цікавих завдань; бажання робити більш або менш складну роботу, однак таку, яку можна реально виконати; здатність не розгубитися в ситуації змагання чи перевірки здібностей; прагнення до розумного ризику; середній, реалістичний рівень домагань; велика завзятість у разі виникнення конфліктних ситуацій; підвищення рівня домагань після успіху та зниження після невдачі; реалістичне узгоджене планування з орієнтацією на віддалене майбутнє.

Отже, цей мотив забезпечує високий рівень активності, спонукає особистість шукати нові способи втілення власної енергії, здібностей і сил. Високий рівень мотивації до успіху пов'язаний з готовністю нести відповідальність за свої рішення, вмінням поставити мету та досягти її власними силами, що знайшло підтвердження в отриманих результатах дослідження суб'єктивного локусу контролю студентів. Зрозуміло, що виявлені особливості мотиваційно-ціннісної сфери сприяють успішності педагогічної діяльності.

Визначення спрямованості студентів дало змогу виявити різні пріоритети: спрямованість на справу – 70,6%; спрямованість на взаємодію – 29,4%, тобто більшість із них спрямовані на професійну педагогічну діяльність, реалізацію її функцій. З отриманих нами результатів тестування виявлено, що у студентів, які досить успішно справляються з конфліктними ситуаціями педагогічної діяльності, ще більше, ніж у всього загалу, переважає спрямованість на справу, тобто суб'єктивно для них найбільш значущою є професійна діяльність.

Зазначене лежить в основі самореалізації ними психічної стійкості. Виявлено також, що у студентів, у яких більш вира-

жена спрямованість на себе чи на взаємодію, спрямованість на справу є на другому місці. Для студентів, у яких домінує спрямованість на справу, характерна також спрямованість на результат, установка на якість і точність, прагнення якнайкраще виконати педагогічні завдання, схильність обстоювати свою точку зору в конфліктних ситуаціях, здатність до співпраці, взаємодії заради справи, а вже потім орієнтація на пряму винагороду, пріоритетність статусного самовизначення, переоцінка статусних цінностей, авторитарність, агресивність, пошук соціального схвалення, залежність від групової думки, оцінки, рішення.

Дослідження особливостей цільової перспективи студентів виявило такі результати: 94,1% респондентів одночасно мають загальні цілі життя та кар'єри, на найближчі п'ять років, на найближчий рік. Не вказали на одну з трьох цільових перспектив 5,9% студентів. Найбільша питома вага в цьому припадала на ближні цілі – у 70,6% студентів, на середні – у 17,6% і на дальні – у 11,8%. Дослідження узгодженості часової перспективи у студентів свідчить про те, що для 5,9% досліджуваних минуле, теперішнє, майбутнє не пов'язані; для 94,1% – пов'язані. Для більшості досліджуваних найбільш значущим є майбутнє і теперішнє. Найбільші зусилля студенти концентрують на ближній перспективі – підтримці теперішнього статусу та його підвищення в майбутній педагогічній діяльності.

Дослідження узгодженості часової перспективи у студентів дало такі результати: для 6,8% досліджуваних минуле, теперішнє, майбутнє не пов'язане (усі три кола малювалися окремо один від одного); для 93,2% всі, або дві з трьох перспектив були пов'язані. За розмірами кола були представлені так: найбільш значуще минуле – 5,2%; найбільш значуще теперішнє – 15,4%; найбільш значуще майбутнє – 23,6%; найбільш значуще теперішнє і майбутнє – 33,1%; рівнозначні всі три кола – 22,7%.

За отриманими показниками, для більшості досліджуваних найбільш значущим є майбутнє і теперішнє. Як бачимо, цільова перспектива у більшості студентів узгоджена і вони достатньою мірою усвідомлюють зв'язок майбутніх подій з минулим і теперішнім. Представленість усіх трьох перспектив та їх пов'язаність сприяє тому, що мотиви і цілі виконують свою активуючу роль, а дії в конфліктних ситуаціях реалізуються ефективно. У нашому дослідженні виявлено, що найбільші зусилля студенти концентрують на ближній перспективі, що говорить про спрямованість їхньої перспективи на підтримку теперішнього статусу та його зростання в майбутньому. І хоча більшість учених підкреслюють важливість узгодженості, реалістичності, диференційованості цільової перспективи, ми знаходимо різні позиції стосовного того, орієнтація на яке планування повинна бути більш виражена. Близькими до наших є висновки Л. Колесніченко щодо необхідності для успішної діяльності більшої виразності ближньої перспективи, яка впливає на підтримку мотиву в активному стані для досягнення мети [3].

У констатувальному експерименті нами досліджено рівень сформованості низки показників мотиваційно-ціннісного компонента саморегуляції. Його результати було розподілено за рівнями та складовими.

Розподіл студентів за складовими (показниками) мотиваційно-ціннісного компонента саморегуляції виявився більшменш однорідним. За всіма компонентами саморегуляції найбільш вираженим виявився високий рівень саморегуляції. Такий результат підтверджує думку про те, що в конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності саморегуляція відіграє переважаючу роль і забезпечує її успішність.

Дослідження рівня сформованості процесуального компонента саморегуляції у студентів спрямовувалось на визначення регуляторного профілю, що характеризує індивідуальний рівень розвитку основних регуляторних механізмів, які забезпечують функціональні ланки цілісної системи саморегуляції. Науковець В. Моросанова виокремлює два типи профілів саморе-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

гуляції: гармонійний («гладкий») – коли всі основні процеси розвинені приблизно однаково та «акцентуйований» («шпилястий») – коли регуляторні ланки характеризуються різним ступенем сформованості [5].

Аналіз отриманих даних свідчить про наявність трьох типів ефективного профілю саморегуляції у студентів. Ефективного рівня саморегуляції досягають студенти з високим рівнем розвиненості переважної більшості регуляційних ланок; з приблизно однаковою кількістю піків високого та середнього рівня; з наявністю у профілі показників низького рівня, за обов'язкової присутності показників високого рівня. Нами практично не виявлено профілів з низьким рівнем розвиненості всіх ланок. Взагалі низькі показники зустрічаються дуже рідко, і завжди поряд з високим і середнім рівнями розвитку інших ланок. Отримані нами результати дають підстави стверджувати про наявність відповідних компенсаторних механізмів у процесах саморегуляції студентів у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності.

Привертають увагу результати, отримані за шкалою «самостійність». У 23% досліджуваних показники самостійності є на низькому рівні, і тільки у 13,7% – на високому, при високих і середніх показниках інших ланок профілю саморегуляції. Ця функція в педагогічній діяльності студентів пов'язана з мірою їхнього впливу на процес професійної діяльності, з межами їхньої самостійності в ньому. Отже, розробляючи певні плани і програми педагогічної діяльності, вони обов'язково повинні розуміти межу власної самостійності в системі, у якій знаходяться. Тому, як бачимо, у профілі саморегуляції за шкалою самостійності переважають середні показники. На нашу думку, ці показники перекликаються з даними за шкалою інтернальності суб'єктивного локусу контролю у професійних відносинах, де інтернальність має дещо нижчі показники, ніж за іншими шкалами.

Отримані нами результати можна порівняти зі здійсненими раніше теоретичними припущеннями, а саме: розвиненість тих чи інших функцій залежить від стилю саморегуляції, який обирає людина; студент повинен мати не один, а кілька ефективних способів саморегуляції, які характеризуються співвідношенням «сильних» і «слабких» функцій саморегуляції; «слабкий» бік регуляції буде компенсуватися «сильним».

Отже, можемо дійти висновку про одночасну представленість у певної частини досліджуваних різних рівнів розвитку регуляторних ланок (від низького до високого). Водночас, можна спостерігати спільні риси стильових особливостей саморегуляції студентів: відсутність низьких показників із «планування» та «програмування». Значній кількості студентів притаманний гармонічний («згладжений») профіль саморегуляції в конфліктних ситуаціях, коли всі основні функції представлені на відносно високому рівні. Це дає нам підстави стверджувати, що високий рівень досягнень у педагогічній діяльності та вимоги діяльності до саморегуляції формують гармонійний стиль з високими показниками всіх регуляторних ланок. Подібні результати були отримані В. Моросановою в Росії та Л. Колесніченко в Україні, що свідчить на користь нашого твердження про універсальність такого профілю для досягнення вершин професіоналізму.

Таким чином, студенти з високим рівнем професіоналізму характеризуються практичною відсутністю неефективних профілів саморегуляції з переважанням низького та середнього рівнів регуляторних ланок. У таких студентів зустрічаються два профілі саморегуляції: «згладжений» (з високим розвитком майже всіх функцій саморегуляції) та «шпилястий» (з одночасною представленістю середніх і високих показників). У цілому досліджуваним студентам притаманний високий рівень свідомого планування та програмування власної діяльності, адекватність в оцінюванні результатів дій, відсутність фіксації на невдачах, високий рівень гнучкості, швидке орієнтування в конфліктній ситуації, стійкість і здатність не губитися в умовах невизначеності, творчість у під-

ходах до розв'язання нетипових ситуацій, середній рівень самостійності, постійні зв'язки, наполегливість у досягненні власних цілей, точність і своєчасність у корекції власних помилок педагогічної діяльності.

У констатувальному експерименті ми перевірили, яку роль у процесі саморегуляції психічної стійкості відіграє самооцінка. Нам необхідно було визначити рівень та адекватність самооцінки у студентів, які успішно справляються з конфліктними ситуаціями педагогічної діяльності. За результатами тестування, у 53% учасників дослідження було виявлено адекватну самооцінку і у 47% – адекватну з тенденцією до завищення. Середнє значення адекватної самооцінки становило 59,2%. Отримані результати показали, що для успішних студентів характерна адекватна та адекватна з тенденцією до завищення самооцінка. Виходячи з ролі самооцінки в процесі формування здатності до саморегуляції, за допомогою коефіцієнта Ч. Спірмена ми спробували виявити кореляційний зв'язок між самооцінкою та іншими змістово-процесуальними параметрами саморегуляції. У результаті було виявлено певні особливості кореляції самооцінки та інших параметрів саморегуляції: самооцінка має прямий зв'язок зі спрямованістю на себе і зворотний зв'язок зі спрямованістю на справу та взаємодію; існує позитивна кореляція самооцінки з мотивацією на досягнення і негативна з мотивацією уникнення невдач; є позитивна кореляція самооцінки зі стилями саморегуляції, а саме, з «моделюванням» і «плануванням».

Однак при більш детальному розгляді було виявлено, що встановлений зв'язок має неоднозначний характер. Під час додаткового порівняльного аналізу середніх значень вказаних параметрів було виявлено, що спрямованість на себе є значно більшою у осіб з адекватною самооцінкою з тенденцією до завищення. Водночас, спрямованість на справу є значно вищою у студентів з адекватною самооцінкою. Мотивація досягнення успіху також є значно вища у осіб з адекватною самооцінкою, а мотивація уникнення невдач – вища у осіб з адекватною самооцінкою з тенденцією до завищення, що зумовлено, очевидно, страхом не досягнути мети.

Значущих відмінностей у стильових особливостях осіб з адекватною самооцінкою та адекватною з тенденцією до завищення не було виявлено.

Таким чином, адекватну самооцінку характеризує більша спрямованість на справу і взаємодію, мотивація досягнення, «програмування», «оцінка результатів» і загальний рівень саморегуляції. Виходячи з цього, для забезпечення успішної саморегуляції психічної стійкості студента в конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності, слід, у першу чергу, розвивати його адекватну самооцінку.

Мотиваційно-ціннісний аспект саморегуляції характеризується певною однорідністю її показників, домінуванням високих рівнів. Водночас процесуальний аспект саморегуляції є не таким однорідним. Високий рівень показників мотиваційно-ціннісної складової саморегуляції разом із самооцінкою відіграють визначальну роль у розвитку засобів саморегуляції студентів, проте окремо кожен із них не може вплинути на саморегуляцію визначально.

Зроблені висновки було перевірено в процесі порівняльного аналізу показників успішних і неуспішних студентів. Нами оцінено розбіжності за низкою показників: типом спрямованості, мотивацією, локусом контролю та рівнем самооцінки. Було розраховано середні значення показників, які надалі порівнювалися за t-критерієм значущості Стьюдента.

Як свідчать дані щодо змістовно-процесуальних показників саморегуляції успішних і неуспішних студентів, значущі розбіжності виявлені практично за всіма показниками. Успішних студентів характеризує дещо більша спрямованість на справу, більш висока та адекватна самооцінка, більша мотивація на успіх і менша мотивація на уникнення невдач. Стосовно локусу контролю, успішних студентів характеризує більша інтернальність за всіма параметрами.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Дані щодо розподілу неуспішних студентів за показниками саморегуляції свідчать про таке: потреба в активності у більшої половини неуспішних студентів виражена слабко; мотивація досягнення успіху майже у половини досліджуваних низька, у третини – на середньому рівні; мотивація уникнення невдач майже у половини на низькому рівні; диференційованість цільової перспективи у понад половини неуспішних студентів низька; представленість ближньої перспективи майже у 75% низька; узгодженість цільової перспективи у майже половини досліджуваних низька, у третини є на середньому рівні; спрямованість особистості у половини на середньому рівні, у третини на високому і у чверті на низькому рівні; самооцінка особистості майже у половини занижена. Таким чином, у неуспішних студентів переважають низький та середній рівні саморегуляції практично за всіма показниками.

Нами було порівняно успішних і неуспішних студентів за інтегративними показниками саморегуляції. Порівняння дає змогу дійти висновку, що у профілі неуспішних студентів переважно представлені низький і середній рівні. Зазначені тенденції корелюють із даними статистичного аналізу, які підтвердили значущість відмінностей між успішними та неуспішними студентами. Інтегративні показники дають узагальнене уявлення про особливості формування саморегуляції в конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності в обох групах досліджуваних, свідчать про відмінності у розвиткові показників саморегуляції мотиваційно-ціннісної та процесуальної сторін та самооцінки. Більша частина неуспішних студентів має середній і низький рівні розвитку показників мотиваційно-ціннісного компонента саморегуляції, що вказує на необхідність їх розвитку. Необхідно підвищувати в бік адекватності самооцінку неуспішних студентів. На низькому рівні процесуальний аспект саморегуляції представлений у незначної кількості студентів. Тут переважають показники середнього рівня. Таким чином, у мотиваційно-ціннісному та процесуальному компонентах саморегуляції у успішних та неуспішних студентів є певні відмінності.

Висновки

Для успішного професійно-педагогічного становлення необхідно мати високорозвинені показники потребово-мотиваційної складової саморегуляції функціонального стану, самооцінку адекватну або з тенденцією до завищеної, ефективний профіль саморегуляції. При низьких рівнях розвиненості показників потребово-мотиваційної складової саморегуляції та самооцінки виникає нагальна потреба в їх розвиткові. Серед перспективних напрямів подальших розвідок цієї проблеми є подальше вивчення: питань довільної психічної саморегуляції педагогів у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності; питань, пов'язаних із вивченням суб'єктивних детермінант професійної надійності діяльності педагогів.

Література

1. *Бандура А*. Теория социального научения / А. Бандура ; [пер. с англ. – Н. Н. Чубарь]. – СПб. : Евразия, 2000. – 318 с.

2. *Боришевський М. Й*. Розвиток здатності до саморегуляції поведінки як вияв суб'єктного становлення особистості / М. Й. Боришевський. − К., 1993. − С. 18-19. (Психологія суб'єктної активності особистості)

3. *Колесніченко Л. А*. Психологічна підготовка майбутніх менеджерів / Л. А. Колесніченко // Навчальні інновації та їхній вплив на якість університетської освіти : Збірник матеріалів науково-методичної конференції 29 січня 2003 р. – С. 440-442.

4. *Конопкин О. А*. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5-13.

5. *Моросанова В. И.* Стилевая саморегуляция поведения человека / В. И. Моросанова, Е. М. Коноз // Вопросы психологии. – 2000. − № 2. – С.118-127.

6. *Прохоров А. О.* Функциональные структуры и средства саморегуляции психических состояний / А. О. Прохоров // Психологический журнал. − Т. 25. − № 2. – 2005. − С. 68-80.

7. *Третяк О. С.* Психічна саморегуляція в діяльності учителя : поняття, способи, прийоми / О. С. Третяк // Актуальні проблеми психології. Том 1. : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002, частина 6. – С. 235-242.

8. *Чебыкин О. Я.* Емоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / О. Я. Чебыкин. – Одесса, 1992. – 168 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Методи діагностики та корекції організаційної культури приватного навчального закладу

Н.В. Наконечна
старший викладач
кафедри суспільних
дисциплін,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті окреслено методи діагностики організаційної культури навчального закладу. Подано різні класифікації організаційної культури. Наведено приклад діагностики та корекції організаційної культури з використанням класифікації Чарльза Хенді.

Ключові слова: *організаційна культура, навчальний заклад, методи діагностики організаційної культури.*

В статье очерчены методы диагностики организационной культуры учебного заведения. Представлены различные классификации организационной культуры. Показан пример диагностики и коррекции организационной культуры с использованием классификации Чарльза Хенди.

Ключевые слова: *организационная культура, учебное заведение, методы диагностики организационной культуры.*

The articleshows methods of diagnosing of school's corporate culture. Various classifications of corporate cultureare listed. The author gives an example of diagnostics and correction of corporate culture using the classification of Charles Handy.

Keywords: *corporate culture, school, methods of diagnosing of thecorporateculture.*

Постановка проблеми

Вибір тематики статті зумовлений зростанням ролі організаційної культури як чинника вдосконалення діяльності навчального закладу, з'ясування природи якого потребує наукового, у тому числі організаційно-психологічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сфера організаційної культури є полем міждисциплінарних досліджень, тому можна говорити різні підходи у визначеннях цього терміна, адже їх існує понад 250.

Сутність та ключова проблематика цього феномену цікавила Т. Діл, А. Кеннеді, У. Оучі, Т. Пітерса, В. Сате, Р. Уотермана, Е. Шейна, К. Шольц та інших. Вплив організаційної культури на характеристики діяльності організацій вивчали А. Агеєв, Т. Базаров, Б. Гаєвський, М. Грачов, Дж. Грейсон, В. Кнорінг, М. Мескон, Я. Радченко, Р. Рютінгер, В. Томілов, Л. Фаткін та інші. Методи її діагностики та формування були у фокусі дослідницької уваги таких учених, як Р. Ален, Р. Гласер, К. Камерон, Р. Кілман, Р. Куінн, К. Лаферті, Г. Марасанов, М. Сакстон, П. Харіс, Дж. Хофштеде та інші. Що стосується організаційної культури навчальних закладів – перш за все відомими є роботи А. Моісеєва, М. Поташніка, С. Руса, К. Ушакова, Р. Хувейк та інших. Також не можна залишити поза увагою внесок у вивчення різних аспектів організаційної культури, який зробили А. Бетуганов, Е. Дроздовський, А. Єгоршин, В. Єршов, Є. Захарченко, Л. Карамушка, В. Катков, С. Кульневич, А. Мудрик, Н. Пищулін, С. Пищулін, В. Співак, І. Тюрина, П. Шихирев, Н. Щуркова.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вважаємо за необхідне з урахуванням мети статті дати визначення цього поняття як феномену організаційно-психологічної науки, сутністю якого є система цінностей, відносин, норм, звичаїв, традицій,

форм поведінки і ритуалів та інших психологічних закономірностей діяльності й розвитку окремої організації, закладу, фірми тощо.

Таке визначення, на нашу думку, може бути методологічно-регулятивним орієнтиром при розгляді питання діагностики та корекції організаційної культури як предмета цієї статті.

Формулювання цілей статті

Щоб організаційна культура з предмета розгляду перетворилася на інструмент впливу, необхідно володіти методами її діагностування та цілеспрямованого коригування. Отже, ставимо перед собою завдання: 1) окреслити методи діагностики організаційної культури навчального закладу; 2) подати різні класифікації організаційної культури; 3) навести приклад діагностики та корекції організаційної культури з використанням класифікації Ч. Хенді, яка, на нашу думку, може бути найбільш прийнятною методикою.

Виклад основного матеріалу дослідження

Діагностувати соціально-психологічний мікроклімат у колективі можна як методом спостережень, так і з застосуванням спеціальних діагностичних процедур [1, с. 78-138]. Візуальну оцінку психологічного мікроклімату і переважаючої організаційної культури конкретного навчального закладу можна провести за наступним алгоритмом [2, с. 27-29].

Організаційна психологія як галузь науки виробила на сьогодні багатий арсенал методів, прийомів і способів дослідження організаційної культури. Вибір їх застосування, на нашу думку, залежить головним чином від двох факторів: мети та об'єкта дослідження, що зумовлює предметність діагностики та ефективність її результатів.

Практика, у тому числі діяльність навчальних закладів, свідчить, що некритично, епігонськи запозичувати вказані методи без їх адаптації до природи предмета дослідження, у нашому разі – до організаційної культури приватного освітнього закладу, не можна. Тому у своєму аналізі ми виходимо із двох основних чинників: змістового та формального. Змістовий – це система відносин, зв'язків між суб'єктами навчального закладу, її стан і виявлення невикористаних резервів для їх подальшого поліпшення.

Формальний – це внутрішня форма, тобто структура, організація діяльності навчального закладу та його підрозділів. Це фактично і є об'єктова визначеність діагностування як один із його обов'язкових критеріїв. Така об'єктова визначеність доповнюється і унікальністю навчального закладу, у цьому разі – двовекторністю навчального профілю: економічного та юридичного, що зумовлює також відповідну палітру спеціальних методів, як складової загальної методологічної картини. Очевидно, покликання організаційної психології й полягає в необхідності забезпечення єдності цих двох векторів як чинників формування цілісної організаційної культури навчального закладу.

Учені виокремлюють також два основні підходи до проблеми діагностики та вивчення організаційної культури: інтерпретативний, в основі якого лежить використання якісних методів діагностики, та формалізований, кількісний.

Якісні методи (аналіз документів, спостереження, інтерв'ю тощо) дають можливість дослідити правила, традиції, ритуали, що склалися в навчальному закладі, документи, що визначають його діяльність (статут закладу, положення, що регламентують функціонування окремих підрозділів), сформовану практику управління та його організаційні цінності.

Із формалізовано-кількісних методів найбільш вживаними є анкетування, соціометрія, тестування, які дають змогу визначити тип організаційної культури закладу, її параметри та рівень.

Для діагностування організаційної культури навчального закладу становлять певний інтерес відомі її типології.

Література містить відомості про різні підходи до дослідження типів організаційної культури. При цьому всі дослідники єдині в тому, що не існує організацій, у яких той чи інший тип організаційної культури представлено в чистому вигляді.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Зазвичай організаційна культура несе риси змішаної з перевагою якогось одного типу, що виділяє та чи інша класифікація. Найбільш відомими класифікаціями організаційної культури є типологія Д. Зоненфельда: «Бейсбольна команда» – спрямована на ризиковані рішення та швидке реагування; така культура ймовірна в перші роки існування приватного навчального закладу, керованого командою засновників-однодумців. «Клубна культура» – притаманні лояльність, відданість, узгоджена командна взаємодія; така взаємодія скоріш характерна для навчальних закладів з уже напрацьованою внутрішньо сталою культурою відносин, певним авторитетом та ексклюзивністю діяльності. «Академічна культура» – поступове кар'єрне зростання співробітників, розмежування функціонала; частіше зустрічається в навчальних закладах, які є структурними елементами більш складної ієрархії (наприклад, середній заклад при певному вищому навчальному закладі). «Оборонна культура» – формується в разі складних умов діяльності закладу, коли штат різко скорочується і функціональні обов'язки постійно змінюються; така культура притаманна приватним навчальним закладам, які з різних причин перебувають на межі виживання.

Відомі також класифікації К. Камерона і Р. Куіна: ієрархічна, ринкова, кланова та адхократична культури. Дещо схожою на цю класифікацію є російський аналог Т. Базарова: бюрократична організаційна культура, підприємницька, органічна та партиципативна.

Більш докладно зупинимося на описі чотирьох культурних архетипів, запропонованих Чарльзом Хенді [3; 4], оскільки саме на цій класифікації було побудоване наше дослідження. Для пояснення її основ автор концепції використовує організаційні метафори, засновані на культурі Стародавньої Греції. Греки, як вважає Ч. Хенді, вірили в богів, що мали людські характеристиками й ототожнювали себе з тими з них, на яких вони, на їхню думку, найбільше походили і які задовольняли їхні особисті потреби. Давньогрецькі боги були, фактично, соціальними та індивідуальними архетипами; звідси випливає, що в їхнє коло могли бути прийняті як індивіди, так і організації. Чарльз Хенді розглядає чотири типи організацій, кожен із яких може бути асоційований з конкретним давньогрецьким божеством.

Культура влади управляється єдиною домінуючою особистістю. Ця культура зазвичай зустрічається там, де організацією керує її засновник. Уся влада в організації поширюється з центру по мережевих каналах впливу і комунікацій. Контроль здійснюється швидше на персональному рівні, ніж за допомогою правил і процедур. Такі культури, як стверджує Чарльз Хенді, «пишаються лише силою». Вони судять за результатами, а не за засобами їх досягнення, і терпимо ставляться до індивідів. Нерідко вони виявляються досить гнучкими і здатними до швидких реакцій, особливо, коли мають невеликі розміри. Однак проблема полягає в тому, що організації з такою домінуючою культурою надто залежать від характеру лідера, який може виявитися непостійним. Хенді приписує цей архетип Зевсу, головному з богів, що з власної примхи роздає милість або блискавки. Цей тип організаційної культури дуже часто зустрічається в навчальних закладах, якими керує сильний, харизматичний директор. У наведених результатах дослідження ми позначили таку культуру як «авторитарну».

Наступна, рольова культура, є ієрархічною і бюрократизованою. Організація в такому разі прагне до розподілу відповідальності за функціями, що виконуються (навчальна частина, виховна, науково-дослідницька, матеріального забезпечення тощо). Хенді порівнює цю структуру з колонами давньогрецького храму – упорядкованими, стійкими, що підтримують верхній шар організації, але не взаємозалежними – і приписує цей архетип Аполлону, богові логіки й роздумів. Сила такої організації ґрунтується на строгих визначеннях типів виконуваних робіт, на владі, чітко сформульованих і заданих функціях. Координація ролей здійснюється вузькою групою вищих керівників організації. Цей тип культури найбільш розповсюджений у

вітчизняних навчальних закладах. У результатах наших досліджень така культура позначена як «бюрократична».

У культурі завдань основну орієнтацію зроблено на роботу або проект. Хенді символічно представляє її у вигляді мережі, при цьому стверджує, що деякі гілки діяльності, які утворюються, можуть бути більш міцними і помітними. Така культура відрізняється високою гнучкістю й адаптивністю. Усередині організації за необхідності можуть створюватися і розформовуватися групи і команди для вирішення конкретних завдань або подолання поточних труднощів. Основна проблема цієї культури пов'язана зі здійсненням контролю; мережа не має вираженого центру, і тому в організації важко знайти людей, які беруть на себе відповідальність за вирішення таких питань, як, наприклад, розподіл ресурсів. Чарльз Хенді зазначає, що нині така модель вважається модною, але застерігає проти її поспішного прийняття. Ця культура найбільш резонансна сучасним ідеологіям зміни й адаптації, індивідуальної свободи та низької ролі статусів. Однак вона виживає лише в сприятливих технологічних і кліматичних, тобто загальнокорпоративних, умовах. Якщо не всі організації приймають цю культуру, це може означати, що вони є застарілими і старомодними, але водночас досить поміркованими. Хенді асоціює цей архетип із богинею Афіною в її ролі військового керівника. В освітній галузі така культура скоріш можлива в діяльності якихось короткочасних навчальних проектів – розроблення та реалізація навчальних курсів різного спрямування, організація корпоративних курсів тощо. У поданих результатах дослідження цей тип культури позначено як «культура завдань».

Нарешті, є особистісна культура, яка, за Ч. Хенді, «існує для обслуговування і допомоги індивідам, але тільки у своїх межах». Автор класифікації описує її як гроно і використовує для ілюстрації сукупність розсіяних крапок, що відображають організації, які об'єднуються на основі взаємного інтересу. Він приписує цей архетип богу Діонісу. Такий тип культури частіше проявлений у ланці молодших класів та різних формах позашкільної діяльності. У наведених результатах досліджень цей тип культури позначений як «культура зірок».

Скористаємося цією типологією для оцінки результатів дослідження діагностики та пошуку шляхів корекції організаційної культури приватного загальноосвітнього навчального закладу «Київський ліцей бізнесу».

Київський ліцей бізнесу заснований Університетом економіки та права «КРОК» як підготовча ланка в системі безперервної підприємницької освіти, яку вибудовує університет. Це інноваційний загальноосвітній навчальний заклад, що здійснює початкову управлінську підготовку старшокласників. Метою діяльності ліцею є пошук, відбір і підготовка учнів, здатних до управління та підприємництва. При цьому ключова ідея, яку активно реалізує адміністрація ліцею – стратегія впровадження інновацій в освіті.

Основний акцент діяльності ліцею зроблено на підготовці майбутнього покоління бізнес-орієнтованої молоді, еліти вітчизняного бізнес-простору. Крім цього, важливими складовими ідеології організаційної культури в ліцеї є:

• створення партнерської взаємодії «адміністрація − вчителі − учні − батьки»;

• формування середовища, сприятливого для розвитку (саморозвитку) всіх учасників педагогічного процесу;

• використання розширених освітніх стандартів: окрім загальнодержавного, ліцей має свій професійний освітній стандарт;

• упровадження інноваційних технологій навчання.

З метою з'ясування проблемних моментів у діяльності ліцею було проведено моніторинг сучасного стану організаційної культури. Для її діагностики проведено низку психодіагностичних заходів, серед яких – анкетування з використанням опитувальника на основі концепції Ч. Хенді. Згідно з методикою вчителі давали фіксовані оцінки різним аспектам культури, що склалася в ліцеї. Паралельно було запропоновано зафіксувати ідеальний варіант умов діяльності за цим аспектом. Об-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

робка результатів опитування дала змогу з'ясувати розподіл проявів організаційної культури ліцею за типами класифікації Ч. Хенді та встановити, на думку вчителів, ідеальний варіант.

Дослідження показало, що найменше в реальності представлена «культура зірок», що припускає активність і самореалізацію вчителів. Учителі оцінили наявність цієї культури в середовищі ліцею на рівні 16%. Інші культури представлені практично рівномірно: «культура завдань» – 27%, «авторитарна культура» – 28%, «бюрократична культура» – 29%.

Досягнення ідеальної ситуації можливе шляхом вирівнювання сформованого дисбалансу, а саме: зниженням авторитарного тиску (на діаграмі рис. 1 – зниження впливу «авторитарної культури» з 28% до 18%) і посиленням ролі «культури зірок» (на діаграмі – збільшення з 16% до 23%). Виявлено також тенденцію посилення ролі «культури завдань», носіями якої є представники професійного навчального напряму діяльності ліцею. Цікаво, що «бюрократична культура» представлена практично однаковим відсотком у реальній та ідеальній картині (відповідно 29% і 28%), що свідчить про сильний вплив загальної освітньої корпоративної культури на локальну організаційну культуру ліцею.

Паралельно було проведено опитування з виявлення факторів, що впливають на мотивацію праці вчителів. Рис. 2 дає уявлення про ті чинники, які, на думку вчителів, є найбільш вагомими.

Малюнок демонструє, що крім глобальних чинників (державна політика в системі освіти) учителі розуміють важливість місії ліцею для формування найсприятливішого середовища їх творчої діяльності. Не останню роль відіграють такі чинники, як «замовлення батьків» і «можливість експериментувати». Це також підтверджує інноваційну спрямованість організаційної культури ліцею. Слід зауважити, що вчителі недостатньо усвідомлюють роль внутрішньої культури у формуванні сприятливої атмосфери педагогічної діяльності.

Тобто підвищення ролі внутрішньої культури взаємодії несе певний потенціал розвитку. Саме на цьому напрямі було зроблено акцент під час подальшого проведення в колі вчителів ліцею баллінтовських груп з обміну педагогічним досвідом і психологічним осмисленням такого досвіду.

Висновки

У цілому дослідження показало, що головним напрямом коригування організаційної культури ліцею є активізація «культури зірок» і «культури завдань». Досягти цього можна завдяки таким крокам:

- корпоративне навчання співробітників ліцею за актуальними для сучасної освіти напрямами (інформаційна грамотність, проектні технології, психологія педагогічної дії тощо).
- спільна з батьками та учнями проектна діяльність щодо організації ліцейського життя;
- активізація реальної ролі вчителів, учнів, батьків у реалізації загальних педагогічних завдань ліцею.

Подальші дослідження й практичні зу-

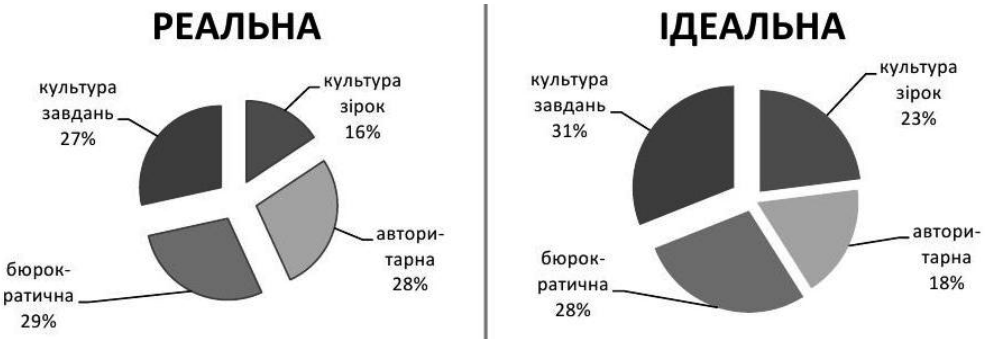

Рис. 1. Розподіл типів організаційної культури в КЛБ

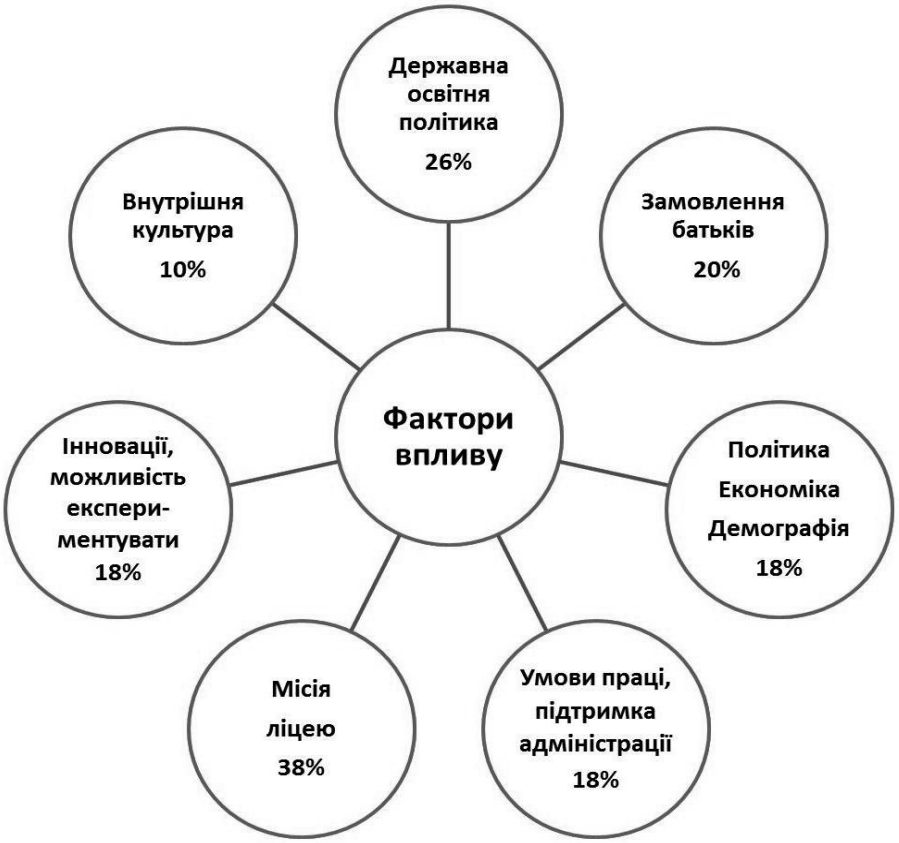

Рис. 2. Фактори впливу на мотивацію діяльності вчителів

силля спрямовані на формування педагогічного простору, сприятливого для самопрояву, самоорганізації, саморозвитку всіх ліцеїстів і вчителів. Особливий акцент в організаційній культурі ліцею зроблено на активізацію засад самоорганізації та саморозвитку як ключових цінностей сучасної освітньої практики.

Ці вектори повинні бути спрямовані на моделювання нового синтетичного типу організаційної культури навчального закладу, основу якої становлять не «суб'єкт – об'єктні», а «суб'єкт – суб'єктні» відносини як вирішальний потенціал організаційної психології.

Література

1. *Соломин И. Л.* Экспресс-диагностика персонала / И. Л. Соломин. – СПб. : Речь, 2008. – 280 с.

2. Управление человеческими ресурсами НКО : курс лекций. Модуль 1. Принципы управления персоналом / Школа управления НКО, под ред. Центра поддержки некоммерческих организаций. – М. : МСоЭС, 2002. – 332 с.

3. *Хэнди Ч.* Будущее крупных корпораций и мелкого бизнеса / Ч. Хенди. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 204 с.

4. *Оксинойд К. Э.* Национальная культура и организационное поведение : типология Чарльза Хэнди / К. Э. Оксинойд // Некоммерческое партнерство. Центр дистанционного образования «Элитариум». – СПб, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.elitarium.ru/2013/01/25/organizacionnoe_povedenie_tipologija_charles_handy.html

5. *Серкіс Ж. В.* Психологічні умови підготовки керівників загальноосвітніх навчальних закладів до формування організаційної культури школи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ж. В. Серкіс ; Центр. ін-т післядиплом. освіти АПН України. – К., 2004. – 21 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Аналіз психологічних особливостей особистості, яка скоїла злочин у сфері використання комп'ютерних технологій, і визначення відповідних передумов

В.С. Савченко
здобувач,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено психологію особистості комп'ютерного злочинця, тенденції до зміни її спрямованості, починаючи з 1980-х років, та її вплив на діяльність злочинних груп хакерів.

Ключові слова: *психологія особистості злочинця, профайлінг, розслідування злочину.*

В статье исследована психология личности компьютерного преступника, тенденции к изменению ее направленности, начиная с 1980-х годов, и ее влияние на деятельность преступных групп хакеров.

Ключевые слова: *психология личности преступника, профайлинг, расследование преступления.*

The research studies the psychology of computer criminal, tendency to change its direction, starting from the 1980s, and its influence on the activities of criminal groups of hackers.

Keywords: *offender psychology, profiling, the investigation of the crime.*

Постановка проблеми

XX ст., особливо останні його десятиріччя, позначилися стрімким науково-технічним прогресом, вінцем якого став прорив у світовому інформаційному просторі та водночас, як своєрідна плата за надбання людства, його масштабна криміналізація. Якісно нові злочини, що отримали назву кібернетичні, або комп'ютерні (від англомовних слів «computer crimes» і «Hi-tech crime»), викликали занепокоєння світової спільноти з огляду на їх зухвалість, організованість, технічну озброєність, широке використання найсучасніших досягнень науки й техніки, а головне – через неспроможність правоохоронних органів протистояти новоявленому феномену за допомогою правових та інших форм і методів діяльності, а так само неналежну психологічну підготовку. Відтак виникла нагальна потреба в напрацюванні нових знань та їх адаптації до потреб практики, що стало одним із пріоритетів сучасної науки, насамперед психології, що традиційно займається розробленням соціально-психологічних засобів, технологій, прийомів, методів, методик, рекомендацій, сприяючи в такий спосіб діяльності з розслідування чи попередження злочинів [1, с. 370].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Слід зауважити, що базові поняття проблематики теорії та практики розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій досліджувалися ще в кінці 80-х – початку 90-х років XX ст., однак тільки зараз цей тип злочинів почав привертати серйозну увагу психологів, зокрема, Ю.М. Батуріна, П.Д. Біленчука, А.Б. Венгерова, М.В. Вєхова, Ю.В. Гавриліна, В.В. Голубєва, В.Г. Гончаренка, М.В. Карчевського, В.А. Колесника, В.В. Крилова, О.І. Мотляха, Л.П. Паламарчук, Д.В. Пашнєва, Є.Р. Росинської, М.Г. Щербаковського, М.П. Яблокова та інших. Слід зазначити, що переважна більшість учених, які займалися цією проблематикою, є за освітою юристами і не мають спеціальних знань, які допо-

могли б розглянути вказану проблематику з позиції розуміння психології особистості, яка скоїла злочин у сфері використання комп'ютерних технологій та психології її злочинної поведінки [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наслідки міжнародних злочинів та терактів у кіберпросторі початку XXI ст. змусили правоохоронців багатьох держав, у тому числі й України, звернути особливу увагу на проблему профайлінгу особистості кіберзлочинця. Останні події в українському сегменті всесвітньої мережі Інтернет демонструють неможливість відповідних органів вчасно реагувати на протиправну поведінку особи в Глобальній мережі без урахування психологічних знань про її особистість.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення дослідження психологічних особливостей особистості, яка скоїла злочин у сфері використання комп'ютерних технологій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Психологічні відомості про особу злочинця.

Відомо, що особа злочинця досліджується різними науками. Кримінологічні дослідження обмежуються в основному тими особливостями людини, які необхідні для використання з метою кримінальної профілактики, попередження злочинів. Психологічний профайлінг за допомогою психологічних методів, методик оцінки і прогнозування вивчає поведінку злочинця. Окрім того юридична психологія також вивчає «професійні» звички злочинців, які проявляються в першу чергу в певних способах і прийомах вчинення злочину, у характерному почерку злочинця тощо. Виявлення на місці скоєння злочину речових доказів дає змогу визначити деякі особисті соціально-психологічні ознаки злочинця, його досвід, професію, соціальні знання, стать, вік, особливості взаємодії та взаємовідносин із потерпілими тощо.

Характеризуючи психологічні особливості особи, яка скоїла злочин у сфері використання комп'ютерних технологій, необхідно відмітити основну ознаку, а саме: у цю злочинну діяльність втягнуто широке коло осіб від дилетантів до професіоналів. Правопорушники мають різний соціальний статус, різний рівень освіти, навчання та виховання.

З дослідницької точки зору цікавим є той факт, що з кожної тисячі комп'ютерних злочинів, лише сім вчинені професійними програмістами. В окремих випадках особи вчиняли такі протиправні дії, взагалі не маючи технічного досвіду. Кевін Митник − знакова фігура в цьому вимірі. На його погляд, у будь-якій розмові можна підпорядкувати собі співрозмовника, якщо говорити авторитетним тоном знавця, навіть якщо в цій галузі ти нічого не тямиш. Час від часу він телефонував у відділ дистанційного зв'язку якої-небудь компанії і незадоволеним начальницьким голосом вимагав пояснити, чому той чи інший номер АТС не вдається набрати з міста. Наляканий оператор пояснював йому, як набрати номер, що цікавив Кевіна. Він вів спеціальну записну книжку, куди вписував імена та посади телефоністок і операторів різних фірм та їхніх начальників. Там же він позначав, новачки вони чи досвідчені робітники, наскільки добре поінформовані, мають схильність до розмов чи ні. Заносив у книжку й відомості, так би мовити, особистого характеру, здобуті протягом довгих годин розмов по телефону: їхні захоплення, імена дітей, улюблені види спорту і місця, де вони полюбляють бувати у відпустці чи на вихідні. Саме ці дрібні деталі, а також гнучкість пізнання особистості майбутньої жертви дали змогу Кевіну Митнику майже завжди отримувати своє. Тим не менш, згаданими прийомами користувалися не тільки хакери-чоловіки, а й представниці слабкої статі, тому досить цікавим є питання статевої приналежності особи злочинця. Частка участі чоловіків і жінок у комп'ютерних злочинах наближено має відповідну пропорцію з деяким відсотком переважання в бік сильної статі. Однак за критерієм злочинності та агресивності

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

у своїх діях значну перевагу отримують чоловіки. Жіноча злочинність більш продумана, чіткіше спланована, складніша у сприйнятті та розслідуванні. Доказом цього твердження є відома хакер Сюзен Сандер, яка на початку своєї кар'єри ще не мала достатньо досвіду і знань, щоб упоратися з комп'ютерами та мережами зв'язку Міністерства оборони США. І брак чисто технічних знань вона доповнила іншими навичками. Наприклад, стала їздити до військових баз і гуляти там біля офіцерських клубів, щоб звернути на себе увагу. Таким чином Сюзен знайомилася зі старшими офіцерами, спокушала їх і навідувалася до їхніх помешкань. Коли вони спали, жінка викрадала необхідні комп'ютерні паролі і коди доступу [1, с. 6].

У науковій літературі пропонуються різні класифікації комп'ютерних злочинців. Так, наприклад, О.І. Мотлях розмежовує дві категорії суб'єктів, які мають відношення до протиправних дій цього напряму: невиявлені (або невідомі) та виявлені (або відомі) [2, с. 65].

Свою увагу В.Б. Вехов зосередив на таких категоріях психологічних особливостей комп'ютерних злочинців: особи, які вирізняються з-поміж інших злочинців стійким поєднанням професіоналізму в галузі комп'ютерної техніки та програмування з елементами своєрідного фанатизму й винахідливості; особи, що страждають новим видом психічних захворювань – інформаційними хворобами чи комп'ютерними фобіями; професійні комп'ютерні злочинці з яскраво вираженими корисливими цілями [3, с. 31-40].

Зупинимося більш детально на вказаних вище категоріях психологічних особливостей, використовуючи фактичний матеріал з кримінального минулого деяких «визнаних» злочинців.

До першої категорії можна віднести відомого хакера Роберта Таппана Морріса. Він є сином відомого математика Боба Морріса, який у свій час був штатним співробітником агентства криптологічної розвідки Сполучених Штатів Америки, що є частиною Міністерства оборони США і відповідає за збір та аналіз іноземної розвідувальної інформації та за захист інформаційних систем і комп'ютерних мереж уряду США. Мати бачила, що Роберт відчуває, що відрізняється від однолітків. Він розумів, що він інший, але не знав, чому. Одного разу він зізнався матері, що думає, що він «дивний». Мати пробувала з'ясувати, чи здогадується він, що його «ненормальність» полягає в його розумових здібностях. Однак навіть коли всім стало ясно, що Роберт розумніший за своїх однокласників, самого хлопця ця різниця тільки бентежила, а іноді дратувала. Стороннім могло навіть здатися, що Боб заохочує його займатися хакінгом. У 1982 р. Джина Колат, журналістка з Science, що працювала над статтею про комп'ютерну злочинність для журналу Smitsonian, брала у Боба Морріса інтерв'ю. Він упевнено заявив їй, що, швидко переглянувши вміст її сумки, знатиме про неї достатньо, щоб відгадати її комп'ютерний пароль. Після того, як написаний ним вірус rtm пошкодив більшість комп'ютерів Східного узбережжя США, Роберт представ перед судом. Під час останньої промови він заявив, що просто успадкував від батька любов до ігор чистого інтелекту.

До другої категорії належить один із найвідоміших комп'ютерних злочинців ФРН Карл Кох, більш відомий у світі хакерів як «Хагбард Сілайн». Сім'я Карла, як виявилося, розпалася дуже давно. Його батько залишив їх із сестрою на піклування матері, коли вони були ще маленькими. Мати захворіла на рак і померла на очах у Карла. Його батько, відомий ганноверський журналіст (і гіркий п'яниця), також помер від раку, Карлу тоді вже виповнилося шістнадцять. Спадщина становила 100 тис. марок, або близько 50 тис. доларів, що дало йому змогу купити відремонтований «Порше», зняти хорошу квартиру в Ганновері і почати вживати дорогий дурман. Студентом Карл приєднався до антиядерного руху і був навіть активістом (як і багато інших), однак зрештою залишив політику. У вільний від роботи час, здебільшого ночами сидів перед комп'ютером у кого-небудь на квартирі, гашиш забезпечував натхнення, а кокаїн з амфетаміном під-

тримував у фізичній кондиції. Зрештою, гроші зі спадщини швидко зникли і залишився тільки шлях криміналу, який Карл і обрав. І хоча Хагбард не був програмістом і, отже, повністю залежав від решти членів злочинної групи, які повинні були писати для нього програми, нескінченне терпіння і зацикленість на предметі занять робили його більш ефективним зломщиком, ніж багато інших. Після кількох сенсаційних прес-конференцій, на яких він у режимі реального часу проникав на комп'ютери держустанов США та ФРН, ним зацікавився Інтерпол. Тіло Карла Коха знайшли за містом, воно було опалене. За результатами слідство встановило, що це було самогубство.

Як приклад третьої категорії, якнайкраще підходить Ханс «Пенго» Хайнріх з тоді ще Західного Берліна. Вважаючи себе «технологічним партизаном» та маючи певні ліві політичні уявлення, він тим не менш за винагороду активно співпрацював з Представництвом КДБ СРСР при МДБ НДР. Передавши велику кількість цінного програмного забезпечення, Ханс майже встиг надати код найсучаснішої на той час операційної системи. На суді він вибудував лінію захисту на тому, що справжню загрозу становить не Радянський Союз, а промислове шпигунство, і шпигуни як американських, так і європейських корпорацій потихеньку зламують комп'ютери конкурентів у пошуках засекречених технологій і комерційної інформації.

У юридичній літературі дослідники визначають таких осіб, як порушники правил користування електронно-обчислювальними машинами; «білі комірці»; «комп'ютерні шпигуни»; «хакери», або «одержимі програмісти» [4, с. 168].

Класичною вважається класифікація В.Б. Вехова, основну ідею якої він запозичив у Ю.В. Гавриліна. Під категорією злочинних елементів цього напряму останній розуміє:

1. Осіб, які перебувають у трудових відносинах з підприємством, організацією, закладом, фірмою або компанією, де скоєний злочин (за цими даними, вони становлять більше 55 %), а саме: а) які безпосередньо займаються обслуговуванням ЕОМ (оператори, програмісти, інженери, персонал, що здійснює технічне обслуговування і ремонт комп'ютерних систем або обслуговуючий персонал комп'ютерної мережі); б) користувачі ЕОМ, що мають визначену підготовку та вільний доступ до комп'ютерної мережі; в) адміністративно-управляючий персонал (керівники, бухгалтери, економісти).

2. Громадян, які не перебувають у правовідносинах з підприємством, організацією, закладом, фірмою чи компанією, де скоєно злочин (близько 45%). Ними можуть бути: а) особи, що займаються перевіркою фінансово-господарської діяльності підприємства та ін.; б) користувачі та обслуговуючий персонал ЕОМ інших підприємств, що пов'язані з комп'ютерними мережами підприємства, на якому скоєно злочин; в) особи, які мають у своєму користуванні комп'ютерну техніку (у тому числі власники персональних ЕОМ, що отримали доступ до телекомунікаційних комп'ютерних мереж) [5, с. 38].

Подана класифікація не є вичерпною. Її можна доповнювати, видозмінювати та розширювати. Так, наприклад, коло осіб, що скоюють комп'ютерний злочин (той же Ю.В. Гаврилін) більш характеризує не як загальну класифікацію суб'єктів, а як категорії осіб, які мають доступ до засобів комп'ютерної техніки. Тобто, у полі зору перебувають внутрішні користувачі програмного забезпечення і обслуговуючий його персонал та зовнішні користувачі, які мають причетність до операційної комп'ютерної системи. При цьому не розглядається інша категорія осіб, що здійснює несанкціонований протиправний доступ до ЕОМ, АС мереж чи мереж зв'язку. Ті ж самі програмісти-любителі, професіонали-хакери і їх різновиди, хворі та психічно неврівноважені особи тощо. Хоча певною мірою можна погодитися з автором, на частку саме внутрішніх злочинців, як свідчить статистика США, припадає близько 80% усіх злочинів [6, с. 4].

Подібну, але дещо розширену класифікацію психології комп'ютерних злочинців за метою та сферою злочинної діяльності,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

враховуючи наведені вище тенденції, дають у своїй роботі М.Г. Щербаковський і Д.В. Пашнєв. Так, групу зовнішніх суб'єктів вони поділяють на окремі підгрупи таким чином:

За психологією мети та сферою злочинної діяльності комп'ютерних злочинців зазвичай поділяють на окремі підгрупи:

1) хакери – отримують задоволення від вторгнення до великих комп'ютерних систем за допомогою телекомунікаційних технологій, зокрема комп'ютерних мереж. Це комп'ютерні хулігани, електронні «корсари», які без дозволу проникають у чужі інформаційні мережі задля розваги. Їх приваблює подолання труднощів: чим складніша система, тим привабливіша вона для хакера. Хакери – прекрасні знавці інформаційної техніки. За допомогою телекомунікаційного обладнання й домашніх комп'ютерів вони підключаються до мереж, які пов'язані з державними та банківськими установами, науково-дослідними та університетськими центрами, військовими об'єктами, отримують права доступу до них та до їхньої інформації. Хакери, як правило, не завдають шкоди системі та даним, отримуючи задоволення тільки від відчуття своєї влади над комп'ютерною системою;

2) крекери – це більш серйозні порушники, здатні завдати будь-якої шкоди будь-якій комп'ютерній системі та програмі. На першому плані в них стоїть корислива мета, пов'язана з цінною комп'ютерною інформацією, заради якої й отримають доступ до будь-якого її виду. Це може бути програма, захищена авторським правом, інформація з обмеженим доступом, база даних або навіть загальнодоступна, але цінна для господаря інформація, що зберігається на домашньому комп'ютері. Вони викрадають, змінюють, перекручують та знищують комп'ютерну інформацію або навіть більше – вони залишають її на носії, але закривають до неї доступ. Усе це заради отримання винагороди за отриману інформацію або ж за її знищення чи заради вимагання викупу за коди доступу до інформації або за те, щоб вони залишили комп'ютерну систему у спокої. З технічного боку це набагато складніше від того, що роблять хакери. Отриману інформацію крекери потім продають іншим особам; досить часто контактують з організованою злочинністю. Популярним товаром є кредитна інформація, інформаційні бази правоохоронних органів та інших державних установ;

3) фріки – спеціалізуються на використанні телефонних систем з метою уникнення від оплати телекомунікаційних послуг. Вони теж отримують задоволення від подолання труднощів технічного плану. У своїй діяльності фріки використовують спеціальне обладнання, яке генерує спеціальні тони виклику для телефонних мереж. На сьогодні фріки орієнтуються переважно на отримання кодів доступу, крадіжки телефонних карток і номерів доступу з метою віднести платню за телефонні розмови та послуги Інтернет на рахунок іншого абонента. Досить часто вони займаються прослуховуванням телефонних розмов;

4) кібершахраї – це злочинці, які спеціалізуються на розрахунках. Вони використовують комп'ютери для заволодіння коштами та іншими цінностями шляхом використання номерів рахунків, кредитних карток та іншої інформації;

5) пірати – спеціалізуються на збиранні та торгівлі неліцензійним програмним забезпеченням. На сьогодні це велика група злочинців.

Внутрішні ж суб'єкти, виходячи з будови комп'ютерної системи та психології спрямованості на об'єкти злочинної дії, характеризуються дослідниками так:

1) оператори − використовуючи алгоритми, можуть активно впливати на ЕОМ із метою розкрадання грошових сум, товарів і послуг;

2) програмісти – мають можливість діяти у двох напрямах: по-перше, впроваджуючи в програмне забезпечення активно діючі компоненти (наприклад, команди), вони можуть учиняти розкрадання матеріальних цінностей, фінансів, послуг; по-друге, можуть уводити в програми неактуалізовані шкідливі компоненти і відповідно здійснювати шантаж адміністрації;

3) експлуатаційники (інженери та техні-

ки) – мають можливість несанкціонованого входу в комп'ютерну мережу з метою декодування інформації, її вилучення з подальшою реалізацією, несанкціонованого використання машинного часу [7, с. 31-33].

Наприкінці необхідно зазначити, що суттєву роль у структурі психологічної характеристики злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій відіграють узагальнюючі відомості про потерпілих від злочинів. Подібна інформація дає змогу більш детально охарактеризувати особу злочинця, мотиви вчинення злочину і відповідно допомагає точніше окреслити коло осіб, серед яких потрібно шукати злочинця. Саме вивчення психологічних особливостей потерпілої сторони, її поведінки, дає можливість глибше розібратися в багатьох обставинах злочину, особливо тих, які вказують на своєрідність спрямування та мотиви поведінки злочинця, його загальні та індивідуальні риси. Між злочинцем і потерпілою стороною досить часто відслідковується певний психологічний зв'язок. Особливо це актуально щодо злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій.

До факторів, які психологічно характеризують потерпілу сторону – юридичну особу або будь-яке інше утворення, необхідно підходити до кожної жертви вибірково. Однак усе ж найбільш загальними характеристиками є: вид діяльності; кадрове та матеріально-технічне забезпечення; фінансовий стан; досвід роботи працівників, у тому числі й досвід роботи з комп'ютерною технікою; система обліку і звітності; вид обчислювальної техніки, зв'язку та комунікацій, їхні технічні характеристики; наявність служби безпеки щодо захисту комп'ютерів та оперативного психолога в ній тощо [8, с. 50-52].

Потерпілих від злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій також можна класифікувати за особливостями діяльності. Найчастіше їх умовно поділяють на три групи: власники комп'ютерних систем; клієнти, що користуються їхніми послугами; інші особи [9]. При цьому слід ураховувати, що перша група осіб часто не повідомляє правоохоронні органи про факт скоєння злочину, тому подібні останні й мають високий рівень латентності порівняно з іншими видами злочинів, що у свою чергу суттєво ускладнює процес їх розкриття та профілактики.

Висновки

У дослідженні зроблено спробу простежити шляхи розвитку комп'ютерного андеграунду і відтворити, ґрунтуючись на реальних фактах, психологію сучасного кіберзлочинця. Вона, частіше за все, визначається як химерна суміш найсучасніших технічних знань та моралі ізгоя. Як правило, у засобах масової інформації, особливо соціальних мережах, розповідається про талановитих комп'ютерників-бунтарів, що відмовляються коритися встановленим порядкам, причому події зазвичай розгортаються на тлі якогось нечіткого майбутнього, у світі, де панують високі технології, а гігантські міста перенаселені і занепадають. У такому світі все вирішує безмежна міць комп'ютерів. На думку ж професіоналів, величезні комп'ютерні мережі утворюють новий всесвіт, на просторах якого мешкають електронні особистості, які майже завжди не аутентичні собі в реальному житті. Лабіринтами цих мереж нишпорять перехоплювачі інформації. Багато з них живуть тим, що скуповують, перепродують або просто крадуть інформацію − валюту електронного майбутнього.

Психологічні передумови протиправної поведінки у сфері використання комп'ютерних технологій постають перед нами в риторичному запитанні: «А як же насправді – чи дійсно таку серйозну загрозу становлять юнаки та дівчата, що нелегально підключаються до чужих комп'ютерів?» Соціальне напруження та економічні кризи завжди штовхали людей у прірву криміналу, але не слід забувати, що одержимі комп'ютерами та комп'ютерними мережами особи стають хакерами, коли їхня одержимість вже почала переходити межі того, що комп'ютерники-професіонали вважають допустимим з точки зору моралі, а юристи − з точки зору закону.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Дослідженнями встановлено, що злочини у сфері використання комп'ютерних технологій являють собою одне з найскладніших антисоціальних явищ у суспільстві. Грамотне розслідування злочинів, зокрема визначення психологічного портрета особи злочинця – одне з ключових питань для будь-якого правоохоронного органу держави, у тому числі й для України. Міжнародний характер протидії цьому феномену сучасності – запорука подальшої стабільності та розвитку всіх сфер людського буття.

Література

1. *Марков Д.* Хакеры / Д. Марков, К. Хэфнер. – К. : Полиграфкнига, 1996. − 92 с.
2. *Мотлях О. І.* Методика розслідування комп'ютерних злочинів : Монографія / О. І. Мотлях. − К. : Освіта України, 2010. – 236 с.
3. *Вехов В. Б.* Компьютерные преступления : Способы совершения и раскрытия / В. Б. Вехов / Под ред. акад. Б. П. Смагоринского. − М. : Право и Закон, 1996. – 182 с.
4. *Зинченко К. Е.* Компьютерные технологии в юридической деятельности: учеб. и практ. пособие / К. Е. Зинченко, Л. Ю. Исмаилова, К. Е. Караханьян, Б. В. Киселев. − М. : БЕК, 1994. – 303 с.
5. *Гаврилин Ю. В*. Рассследование неправомерного доступа к компьютерной информации. Учеб. пособие / Ю. В. Гаврилин. –М. : Книжный мир, 2001. – 88 с.
6. Компьютерная преступность в США // Проблемы преступности в капиталистических странах. – 1990. – № 9. – С. 3-5.
7. *Щербаковський М. Г.* Розслідування комп'ютерних злочинів : посібник / М. Г. Щербаковський, Д. В. Пашнєв. – Харків : ХНУВС, 2010. – 112 с.
8. *Паламарчук Л. П*. Розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій : Монографія / Л. П. Паламарчук. – К. : Експрес-Поліграф, 2007. – 144 с.
9. Конвенція про кіберзлочинність // Офіційний вісник України. – 2007. – № 65. – С. 107.

На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів

Редколегія міжнародного фахового видання «Правничий вісник» Університету «КРОК» у рубриці *«На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів»* продовжує публікувати коментарі фахівців історії держави і права зарубіжних країн до найвідоміших пам'яток правової культури народів світу, які вивчають на першому курсі студенти юридичних факультетів українських ВНЗ. У випуску №20 пропонуються науково-методичні матеріали до вивчення історико-правової пам'ятки Стародавнього Риму – Інституції Гая, написаних російським ученим і педагогом, доктором юридичних наук, професором кафедри теорії та історії держави і права Російської правової академії Міністерства юстиції Росії Л.Л. Кофановим.

Матеріали до друку підготував доцент кафедри теорії та історії держави і права кандидат історичних наук М.М. Корінний.

Тема 4. **Інституції Гая**

План семінарського заняття

1. Джерела і система римського приватного права в Інституціях Гая.
2. Правове становище різноманітних груп населення.
3. Шлюбно-сімейне право.
4. Речове право.
5. Спадкове право.
6. Зобов'язання з договорів і деліктів.
7. Позови і судовий процес.

Мета семінарського заняття

Метою заняття є ознайомлення студентів з джерелами, принципами, інститутами права доби принципату на основі її історико-правової пам'ятки Інституцій Гая.

«Інституції» у перекладі з латини означає «настанови, юридичні повчання», тобто підручник з римського права. Велика кількість римських юристів мала свої «інституції», серед них – Інституції знаменитого юриста II ст. н.е. Гая (одного із «золотої п'ятірки»). Вони є одним із кращих зразків науково-популярного викладу системи римського приватного права. Уся система римського приватного права, укладена в схему «*особи – речі – позови*», викладена в невеличкому за обсягом посібнику на диво стрункo, послідовно і логічно. Особливо, на думку фахівців, вдало охарактеризовано договори та делікти. Водночас посібник певною мірою є коротким викладом з історії римського приватного права, оскільки Гай багато з інститутів розглядає еволюційно (у розвитку) від Законів XII Таблиць (середина V ст. до н.е.) через преторське право (I V-I ст. до н.е.) до праць класичних юристів (I-II ст. н.е.) і указів (конституцій) римських імператорів (III-V ст. н.е.). Особливо відомим і популярним є нарис позовів від найдавніших легісакційних до преторських формулярних позовів. Загальна система викладу **Інституцій Гая** стала основою **Інституцій Юстиніана,** а через них і системи європейського пандектного права.

Книга Інституцій користувалася величезною популярністю вже в епоху пізньої Римської імперії (II-V ст. н.е.). Багато юристів того часу покликаються на Інституції Гая як на одне з найавторитетніших видань. Гай не випадково ввійшов у так звану золоту п'ятірку римських юристів, на яких за імператорським законом 426 р. н.е. зобов'язані

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

були посилатися судді під час винесення своїх вердиктів (вироків, рішень). Його часто цитують Боецій, Прісціан, а книга Інституцій використовується в «Порівнянні законів Мойсеєвих та римських», у бревіарії вестготського короля Аларіха та в інших юридичних збірниках римського права V-VI століть. Сам імператор Юстиніан посилається на те, що він писав свої Інституції, використовуючи працю (твір) «нашого Гая». Численні цитати з Гая внесені до знаменитих **Дигест Юстиніана.**

За середньовіччя також зустрічаються непоодинокі поклики на Інституції Гая, однак саме в цей час сталося непоправне: основний їхній текст було повністю втрачено. Проте в 1816 р. щасливий випадок повернув їх до нового життя, коли німецький історик Нібур, працюючи в бібліотеці Веронського собору в Римі зі стародавнім манускриптом листів Святого Ієроніма, виявив під текстом листів сліди іншого, стертого манускрипта. По цих ледь помітних слідах і було відновлено первісний текст, що виявився Інституціями Гая. Завдячуючи ретельній праці німецьких учених Нібура, Беккера, Гешена, Бетмана-Гольвега і Студемунда вдалося відтворити більшу частину Інституцій (приблизно 94%). Про самого Гая, на жаль, не збереглося жодних біографічних даних, про нього можна судити лише з його ж праць. Родом він був із Малої Азії, отримав хорошу юридичну освіту. Не викликає сумнівів і те, що Гай не тільки мав звичайну юридичну практику, а й активно займався теоретичною розробкою права, також викладав цю дисципліну, що випливає із самого навчального характеру його Інституцій. Окремі дослідники його творчості припускають, що текст, який дійшов до нас, є не що інше як студентський конспект його лекцій, оскільки в манускрипті присутні безліч скорочень, звичайних під час поспішного конспектування.

1. Джерела та система римського приватного права в Інституціях Гая

Відповідаючи на це питання, студентові необхідно дати загальну характеристику римського права, його основних джерел за Інституціями Гая (I. 1-7). Кожне джерело права слід розглядати з урахуванням періодизації історії римського права, підкреслюючи пріоритетний характер того чи іншого джерела в конкретно-історичний період римської історії. Так, аналізуючи дане Гаєм знамените визначення *закону як наказу народу*, необхідно враховувати, що це джерело сформувалося ще за архаїчної доби розвитку римського права, тобто в період гострої боротьби патриціїв та плебеїв (VI-IV ст. до н.е.). Тоді ж і аж до закону Гортензія 287 р. до н.е. формувалося поняття «плебісцит» – волі плебса, часто не підтримуваного патриціями (аристократією), що мали необмежені владні повноваження.

Особливо слід зупинитися на характеристиці преторського права (едикти магістратів), інтенсивний розвиток якого, як відомо, припадає на другий період розвитку римського права – період передкласичного права (IV-I ст. до н.е.). Слід відзначити особливу роль преторського права в інтенсифікації процесу розвитку всього римського права, що дало змогу правителям вічного міста та римським юристам на рубежі старої і нової ер перебороти вузькі рамки цивільного права невеличкого полісу і на його основі сформувати право найбільшої середземноморської держави. Тут також доречно відзначити, що преторське право значною мірою розвивалося, спираючись на величезну практику як власне цивільних судів, так і судів між римлянами і перегинами, тобто іноземцями.

Розглядаючи таке джерело права, як юриспруденція («відповіді знавців права», тобто різного роду юридичні трактати римських юристів, їх коментарі до цивільного і преторського права) слід враховувати, що її розквіт припадає на класичний період розвитку римського права (I – початок III ст. н.е.). Необхідно звернути увагу на те, що завдяки величезному авторитетові римських юристів їх узгоджена думка (хоча вони й були при-

ватними особами) набувала сили закону. Згадувані Гаєм постанови сенату стали основним джерелом права теж у класичний період, оскільки після встановлення одноособової влади імператора наприкінці I ст. до н.е. народні зібрання перестали скликатися. Силу закону Гай надає також указам імператорів − джерелу права, що набирало в I-II ст. н.е. дедалі більшої сили.

Гай лише згадує таке джерело права, як звичай (mores I. 1), який мав першорядне значення в найдавніший період історії Риму, до тих пір, поки в V ст. до н.е. його не потіснив закон, і який не втратив свого значення в наступні часи. Визначення звичаю дає Ульпіан (Правила. I. 4): «Звичаї, − пише він, − це мовчазна згода народу, що вкорінилася шляхом тривалого застосування». Він зазначає також, що звичаю слід дотримуватися так само, як права і закону, якщо немає писаного закону (D. 1.3.33). Юліан доповнює, що мовчазна згода всіх шляхом незастосування тієї чи іншої норми може відмінити навіть писаний закон (D. 1.3.32).

Аналізуючи систему приватного права по Гаю, слід виходити з його першого поклику (посилання) про поділ усього приватного права на особи, речі і позови (I. 8). Далі подано головний поділ осіб на вільних і рабів (I. 9). Усіх вільних Гай ділить на ще на дві групи: а) вільно народжених і вільновідпущеників (I. 10), детально описуючи різноманітні категорії останніх (I. 28-31); б) осіб свого і чужого права.

Другу та третю книги Гай присвячує речовому праву. Усі речі він ділить на ті, що відносяться до божественного і людського права (II. 2), останні у свою чергу – на державну і приватну власність (II. 10). Слід відзначити ще один важливий поділ речей – на тілесні і безтілесні (II. 12). До перших відносяться всі речі, що сприймаються на дотик, до інших – право успадкування, узуфрукти, усі сервітути і, зрештою, зобов'язальне право (II. 14). Тут студентові слід звернути особливу увагу на той факт, що Гай поки не виокремлює зобов'язальне право із речового. У четвертій книзі Інституцій Гая викладена загальна система позовів, виходячи з головного їх поділу: на особисті і речові (IV. 1-3).

2. Правове становище різних груп населення

Відповідаючи на друге питання студент повинен дати характеристику кожної із розглядуваних Гаєм соціальних груп римського населення: рабів, вільновідпущеників, перегрінів, осіб свого і чужого права. Характеризуючи правове становище рабів, слід відзначити дві протилежні тенденції, помітні в його праці: з одного боку він демонструє дещо архаїчне ставлення до раба як речі (I. 21b; II. 14b), оголошуючи право рабовласника над життям і смертю невільника (I. 52), з іншого – детально описує способи набуття ним римського громадянства, повну дієздатність у веденні справ свого господаря. Гай покликається також на норми, які забороняли і карали як кримінальний злочин немотивоване вбивство і жорстокість господарів стосовно своїх рабів (I. 53). Більше того, він називає невільників особами, хоча й особами чужого права (I. 50-52), порівнюючи (уподібнюючи) їх тим самим із підвладними дітьми та дружинами вільних римлян (I. 49). Ця схожість прослідковується також у майнових відносинах між рабом і господарем і між батьком (патерфаміліас) та сином. Ідеться перш за все про інститут пекулія, тобто про майно, що виділяється домовладикою на приблизно однакових умовах невільнику чи підвладному сину в самостійне управління (розпорядження) (IV. 73). Раб міг не тільки користуватися, але значною мірою і розпоряджатися своїм пекулієм, зокрема укладати договори з третіми особами під заставу пекулія. Однак власником пекулію продовжував вважатися пан (господар невільника), який у будь-який момент міг відібрати його у раба. Таким чином, відносна самостійність раба нічим не була захищена і повністю залежала від доброї волі господаря.

Раб міг незалежно, але з дозволу свого пана-господаря займатися різноманітним

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

підприємництвом, наприклад, бути капітаном судна, керуючим трактиром чи готелем і навіть стати купцем (IV. 71-72). У кожному разі господар одержував певну частину прибутку від доходів свого раба, але в разі завдавання рабом збитків третім особам юридичну відповідальність ніс господар згідно зі спеціально передбаченими для таких випадків позовів, оскільки за загальним правилом «все, що набувається рабом, набувається пану-господарю» (I. 52).

Характеризуючи становище іноземців, слід підкреслити, що стародавні латини, тобто сусіди і союзники римлян, поряд із рештою населення Італії, отримали римське громадянство ще в I ст. до н.е., тому Гай називає латинами переважно вільновідпущеників із латинським громадянством (I. 22) чи іноземців (перегринів) зі статусом латина. Не випадково значна частина I-ї книги присвячена різноманітним способам набуття вільновідпущениками і перегинами римського громадянства (I. 28-47; 67-96). Набуття римського громадянства розглядається ним як особливий привілей; не всі вільновідпущеники ставали громадянами Риму з повним набором цивільних (громадянських) прав. Студентові слід самостійно виявити відмінності між статусами основних категорій вільновідпущеників: римських громадян (I. 17-21), латинів-юніанів (I. 22; III. 56) і перегринів-дедітиціїв (I. 13-14; 25-27). Необхідно, зокрема, звернути увагу на те, що вільновідпущеники, які відносилися до категорії латинів-юніанів, не могли заповідати своє майно дітям, воно поверталося, як і рабський пекулій, до майна патрона. Більш важким було становище дедітиціїв: вони не тільки не користувалися якими-небудь правами римських громадян, а навіть не могли жити в Римі та його окрузі в радіусі до 100 миль.

Під час розгляду категорій осіб свого і чужого права необхідно виокремити три головні групи осіб чужого права за Гаєм (I. 48-52; 55; 108; 115 b) і звернути увагу на схожість і відмінність у їхньому статусі (I. 117-118). Сюди входили підвладні домовладиці невільники, діти і жінки. Схожість полягала в тому, що всі категорії могли бути манциповані домовладикою, однак наслідки такої манципації були різними. Манципація вільного, але підвладного батькові сина не позбавляла його громадянського статусу, проте означала його тимчасове закабалення. Манципація жінки могла використовуватися в найрізноманітніших цілях, наприклад для переходу її під владу чоловіка. При цьому вона, на відміну від раба, жодним чином не втрачала свого громадянського статусу.

Особливої уваги заслуговує питання про три ступені применшення правоздатності римського громадянина (I. 158-162): максимальне приниження, що означало втрату свободи, а з нею громадянського і сімейного статусів (наприклад, у разі засудження на рабство чи смерть); середнє приниження, коли римлянин, зберігаючи за собою свободу, втрачав права громадянства і сімейний статус (наприклад, під час засудження до вигнання); мінімальною була зміна правоздатності, коли римлянин, зберігаючи свободу і громадянство, змінював лише своє сімейне становище (наприклад, підвладний син після емансипації ставав особою свого права).

3. Шлюбно-сімейне право

Під час розгляду шлюбно-сімейного права за Інституціями Гая слід враховувати дві головні особливості: 1) римська сім'я зберігала в основному патріархальний характер протягом усього свого розвитку, що проявлялось в особливій, виключній ролі батьківської влади; 2) поступова еволюція сімейного права проявлялась у розвитку від первісного визнання лише *агнатської* спорідненості (тобто по батьківській лінії) до наступного дедалі більшого визнання *когнатської* спорідненості (тобто спорідненості по крові, у тому числі й по материнській лінії).

Тому відповідь на це питання слід розпочинати із загальної характеристики римської батьківської влади (*patria potestas*) за Інституціями Гая (I. 55), підкресливши думку ав-

тора про її виключність і перерахувавши умови визнання законів батьківської влади на дітей (I. 56-57; 65-69). При цьому необхідно відзначити право батька (*pater familias*) продавати свого сина та інших підвладних йому членів сім'ї (I. 117). У зв'язку з цією обставиною цікавим є зауваження Гая про те, що манциповані, тобто продані своїми батьками діти і своїми чоловіками дружини за становищем уподібнюються до невільників (I. 123). Говорячи про умови і способи звільнення дітей з-під влади батька (I. 127; 130-132), слід звернутися до твердження Гая, що це звільнення відбувається (реалізується) лише після смерті батька, або з втратою ним статусу свободи та громадянства, а також у разі емансипації, тобто триразового продажу батьком свого сина.

Особливої уваги заслуговують майнові відносини батька і сина (II. 87; 89), зокрема відповідальність батька за пекулій, яким він наділив сина (IV. 69-74). Стосовно наділення підвладного сина пекулієм і взагалі будь-якої його господарської діяльності діяли ті самі правила, що й стосовно раба, за виключенням деяких відмінностей, пов'язаних із воїнським пекулієм, тобто майном, одержаним сином під час військової служби. Це майно сина не зливалося з батьківським, і син міг ним розпоряджатися самостійно, наприклад, ще за життя батька заповідати це майно рідним і близьким (II. 106). Усе сказане вище не стосувалося емансипованих дітей, тобто тих, хто вийшов із-під батьківської влади. Усе нажите ними з моменту виходу з-під батьківської влади було в їхній повній власності.

Аналізуючи шлюбне право, слід пригадати визначення римського шлюбу, дане римським юристом Модестином: «Шлюб є союз мужчини і жінки, поєднання всього життя, божественного і людського права» (D. 23.2.1). Головним у шлюбі для римлян була не форма, не ритуал укладання шлюбу, а згода (*consensus*) сторін. У Римі існувало дві основні форми шлюбу: з переходом дружини під владу чоловіка (*cum manu*) і без нього (*sine manu*). Очевидно, в епоху Гая головною залишалася перша форма шлюбу, оскільки він детально описує переважно три способи встановлення влади чоловіка над жінкою (I. 110113): шляхом тривалого співжиття з майбутньою дружиною (usus), через релігійний обряд *конфарреації* і шляхом купівлі дружини (*coemptio*). Форма *usus* у часи Гая вже практично вийшла з ужитку, конфарреація мала доволі обмежену сферу застосування, таким чином основною була форма так званої купівлі дружини, яка здійснювалася шляхом манципації (I. 119-120).

Аналізуючи тексти Гая про способи встановлення влади чоловіка над дружиною, необхідно звернути увагу на те, що і в застарілій формі *usus*, і в формі купівлі дружини (*коемпції*) вона виступала в якості об'єкта, а не суб'єкта права, тобто була швидше річчю, ніж особою. Це залежне становище жінки спостерігається і в установленні загальної обов'язкової опіки над дружиною (I. 190; 194), і в її обмеженій правоздатності (II. 80-81; 85). Опіка над жінкою здійснювалася її батьками чи чоловіком, а за їх відсутності – опікунами, призначеними претором. Без згоди опікуна ні заповіт жінки, ні відчуження нею манципованих речей не визнавалися законними. Однак неманциповані речі вона була правоздатна відчужувати самостійно. Від опікунства звільнялися лише весталки (I. 130) і жінки, які мали трьох чи більше дітей (I. 194). Тим не менше, Гай відзначає, що повнолітні жінки зазвичай самі займаються своїми справами, а згода опікуна лише в деяких випадках була необхідна для пустої формальності (1. 190), що свідчить про тенденцію загальної лібералізації шлюбно-сімейних відносин.

4. Речове право

Студентові слід перш за все звернути увагу на класифікацію речей за Гаєм: їх поділ на *державні і приватні* (II. 10-11), *тілесні і безтілесні* (II. 12-14), *манциповані і неманциповані* (II. 14a-22).

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Характеризуючи безтілесні речі, слід враховувати, що до них Гай відносить різноманітні права, подібно до того, як інші класичні римські юристи, наприклад, Ульпіан, говорить про те, що у римлян «назвою речі охоплюються також юридичні відносини і права» (D. 50.16.23). Занесення ними прав до категорії речей не випадкове, оскільки безтілесні речі наділені (чи володіють) низкою спільних рис речей. Наприклад, узуфрукт і сервітути можуть бути запитані (витребувані) у суді як річ, тобто шляхом речового позову. Далі Гай і сільські сервітути відносить до манципованих речей. Нарешті, *безтілесні речі* можуть бути речами *подільними* і *неподільними* тощо. Однак необхідно пам'ятати, що саме право власності римляни не відносили до безтілесних речей, оскільки римське право ототожнювало власність на речі з самою річчю. Під час характеристики манципованих речей (rez mancipi) слід пояснити причину особливих способів їх відчуження: манципації і судової поступки (in jure cessio), а також дати детальний опис цих юридичних урочистих актів (I. 119-121; II, 24-25). Необхідно зрозуміти, що манциповані речі (земля, раби, тяглові тварини і сільські сервітути) у переважно аграрному римському суспільстві були основою виробництва, були життєво найважливішими, тому їх передача й вимагала дотримання особливого юридичного акту. До речі, і сьогодні земля, нерухомість загалом не можуть відчужуватися без дотримання юридичних формальностей.

В Інституціях Гая практично не можна знайти більш-менш повне визначення «володіння», тому слід з□ясувати, як інші римські класичні юристи розуміли термін «володіння». Так, Папініан вважає, що «володіння містить у собі перш за все фактичний елемент» (D. 4.6.19), тобто це факт безпосереднього володіння річчю. Він же виокремлює два основні та необхідні елементи для придбання володіння (D. 41.2.3.1): об'єктивний, тобто реальне панування над річчю, щось на зразок тримання її в руках (corpus), і суб'єктивний, тобто намір і воля вважати річ своєю (animus). Цікавим є висловлювання іншого римського юриста Павла про те, що «існують володіння не тільки тілом, але і правом» (D. 41.2.1 pr.), тобто що можна здійснювати володіння не тільки тілесними, а й безтілесними речами.

У науці від римських часів і понині триває полеміка про те, чи є римське володіння фактом чи правом. Те, що римляни вважали володіння саме фактом, а не правом, випливає з таких слів Павла: «Володіння є предметом факту, а не права» (D. 41.2.1.3). Однак володіння є необхідною умовою і для виникнення права на річ, перш за все права власності. У зв'язку з цим важливо відзначити поділ Гаєм (IV. 150-151,154) володіння на правомірне (*justa possessio*) і неправомірне, чи хибне, ганебне (*vitiosa possessio*). Неправомірним, чи хибним, Гай вважає таке володіння річчю, що встановлене силою, таємно чи прекарно. Яскравим прикладом хибного володіння є володіння злодієм вкраденою річчю, яка згідно з Інституціями Гая не набувається у власність за давністю володіння (II. 49). Однак і неправомірне володіння в деяких випадках призводить до виникнення власності за давністю володіння. Так, Гай виокремлює поняття «добросовісне володіння чужим маєтком». Якщо володілець через тривалу відсутність господаря добросовісно вважав, що маєтності нікому не належать і тривалий час володів ними, то, за словами Гая (II.51), він набував маєток у власність у першу чергу на підставі давності.

Розповідає Гай і про володіння з допомогою третіх осіб (IV. 153). Зокрема, він відзначає, що володіння набувається і утримується через усіх тих, хто знаходиться під владою володільця, тобто через рабів і дітей (II. 88-91), а також через тих, хто володіє річчю від нашого імені, наприклад, через орендаря чи позикодавця (IV. 153). Слід звернути увагу на описані Гаєм способи інтердиктного преторського захисту володіння (IV. 36). Особлива форма речового позову – Публіціанів позов – дозволяла претору захищати воло-

діння тієї особи, яка, набувши (придбавши) річ добросовісно і правомірно (*justa causa*), але без дотримання необхідних формальностей, ще не встигла придбати її у власність за давністю. У таких випадках претор допускав юридичну фікцію, нібито добросовісний володілець уже придбав річ у власність за давністю і своїм рішенням відновлював його у втраченому володінні. Однак реально тут ідеться скоріше про преторську власність, а не про преторське володіння, оскільки рішення претора давало володільцеві правові підстави вважати річ своєю власністю. Гай взагалі доволі багато говорить про володіння як про необхідний факт, що призводить до виникнення права власності, тому, описуючи способи придбання (набуття) власності, він, окрім манципації і судової поступки, особливо детально зупиняється на інституті *usucapio,* тобто на придбанні власності за давністю володіння (II. 42-59). Серед інших способів набуття власності Гай називає також захоплення нічийної речі (II. 66-69) і специфікацію речі, тобто створення нової речі з чужого матеріалу (II. 78-79).

Особливу увагу студент повинен приділити термінам, якими позначається право власності: це *dominium* і *proprietas*. Слід усвідомити різницю в значенні цих термінів [1]. *Dominium* – це найбільш повна влада над річчю. Гай, говорячи про подвійний доміній, розрізняє доміній, заснований на квіритському праві, тобто отриманий законно, і доміній, отриманий за рішенням претора на підставі добросовісного володіння (I. 54; II. 44; III. 40). Цілком інше значення має термін *propritas*, він використовується Гаєм тільки в поєднанні з терміном *ususfructus* (II. 30; 33; 89-91; IУ, 148). Гай позначає цим терміном таку власність, із якої вилучено право користування і добування прибутків (*jus utendi fruendi*), тобто коли одна особа є власником-проприєтарієм, а інша – реальним володільцем речі.

Розглядаючи права на чужі речі за Гаєм, необхідно виявити природу *узуфрукту* (II. 14), способи встановлення узуфрукту через манципацію і судову поступку (II. 30-33), предмет узуфрукту, а також можливість отримання доходів (прибутків) з допомогою рабів, що перебувають в узуфрукті (II. 91-95). Слід ураховувати, що узуфрукт на відміну від *сервітутів* – найбільш повне право користування і розпорядження всіма прибутками від речі, а не якимось окремими їх різновидами. Далі слід описати природу сільських і міських сервітутів, предмет і способи їх установлення (II. 17; 29; 31). Слід особливо відзначити те, що сільські сервітути, тобто право проходу, прогону тварин, прокладання водопроводу через чужу ділянку, відносилися до манципованих речей, тобто могли встановлюватися виключно через манципацію або судову поступку, але не через просту передачу (II. 28).

5. Спадкове право

Відповідь на це питання слід розпочати з визначення права успадкування. Оскільки Гай не дає такого визначення, необхідно звернутися до визначення іншого римського класичного юриста – Юліана ((D. 50.17.62): «Успадкування є не що інше, як наступність у повному обсязі усіх прав, які має померлий (спадкоємець)». Наступний відомий римський юрист Помпоній також підкреслює, що «спадкоємець успадковує права померлого, а не тільки власність на окремі речі» (D. 29.2.37).

Гай усе спадкове право ділить на дві основні частини: спадкування за заповітом і спадкування за законом (II. 99). Опис видів заповітів та їх еволюції він розпочинає з двох давніх видів: заповітів, що затверджувалися народними зборами і в озброєному війську перед битвою (II. 101). Звертає на себе увагу їх публічний (привселюдний) характер. Сам римський народ у процедурі прийняття такого заповіту виступав не тільки

[1] Детальніше про значення термінів *dominium* та *proprietias* в Інституціях Гая див.: *Савельев В.А.* Римское частное право (проблемы истории и теории). – М., 1995. – С. 146-151.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

свідком останньої волі заповідача, а й органом, що контролював правильність передачі власності. Цей факт засвідчує відносну слабкість розвитку приватної власності в архаїчному Римі. Однак за часів Гая ці форми заповітів уже давно вийшли з ужитку.

Найбільший інтерес викликає третя давня форма заповітів – через манципацію (II. 102-105), що зберегла своє значення і за доби Гая (I-II ст. н.е.). Особливість її полягає в тому, що між заповідачем і спадкоємцями стояла персона так званого покупця спадщини, якому у присутності п'яти свідків і вагаря заповідач передавав опечатані таблички з заповітом. Покупець спадщини в урочистих словах обіцяв виконати останню волю заповідача, таким чином виступаючи в якості душеприкажчика. Ця форма заповітів уже забезпечувала таємницю заповіту і свободу волевиявлення заповідача.

Заслуговують уваги заповіти солдат, які за наказом імператора були звільнені від усіх формальностей, аби воля заповідача була викладена достатньо чітко та зрозуміло (II. 109-110). Ця м□якість законодавця пояснюється не тільки особливою охороною прав воїна, шанованого в Римі в усі часи, а й тим, що у II ст. н.е. у римському війську служило багато найманців із числа варварів, які погано знали римське право і часто не могли достатньо грамотно не тільки писати, а й порозумітися (говорити) з римлянином латиною. Гай говорить про особливу форму так званого преторського заповіту (II. 119), за яким претор вводив спадкоємців у володіння спадщиною, якщо заповіт був складений неправильно, але в ньому мали місце підписи семи свідків. До спадкового права відноситься й інститут *субституції* (II. 174-177), яку Гай визначає як підпризначення додаткових спадкоємців у заповіті, що передбачалося на той випадок, якщо перший визначений заповітом спадкоємець із якихось причин не візьме спадщини. Для прийняття спадщини першим спадкоємцем у заповіті зазвичай визначалося сто днів, із закінченням яких вступали в силу права іншого (другого) призначеного спадкоємця.

До основних чотирьох форм заповідальних відмов (*легатів*) Гай (II. 192-197; 201-205; 209-211; 216-218) відносить віндикаційну відмову, відмову через примус, відмову шляхом дозволу і відмову шляхом отримання речі наперед. Особливість першої форми полягає в тому, що «відмовлене майно» стає власністю відмовоприймача з моменту прийняття спадщини основним спадкоємцем чи спадкоємцями. Під час відмови через присуд головний спадкоємець лише зобов'язується заповітом передати відмовоприймачу певне майно. Відмова шляхом дозволу є різновидом відмови шляхом присуду, але з дещо більш обмеженою сферою застосування. Особливість відмови через отримання наперед полягає в тому, що відмовоприймач одночасно є одним із головних спадкоємців і отримує відмовлену йому індивідуально визначену річ ще до того, як проводиться загальний поділ між спадкоємцями спадкового майна.

Необхідно коротко розглянути викладену Гаєм історію обмежень розмірів легатів аж до Фальцідієвої чверті (II. 224-227). Студентові слід також описати природу *фідеікоміса,* його види і відмінність від легата (II. 249-251; 260-263; 268-275).

Система черговості спадкування без заповіту зазнала значних змін з часу Законів XII Таблиць до періоду дії преторського едикту (III. 26-33a). Особливість преторської системи черговості запрошення до спадкування полягала в тому, що враховувала не тільки агнатичну спорідненість (тобто законні спадкоємці по батьківській лінії спорідненості), а й когнатичну спорідненість (кровну спорідненість як по батьківській, так і по материнській лінії), при цьому в першу чергу до спадкування запрошувалися не тільки підвладні, а й еманциповані діти померлого. У якості спадкоємців третьої черги закликалися, окрім інших, усі жінки-агнатки і всі родичі по материнській лінії. Це свідчить про поступове звільнення спадкового права від домінування патріархальної системи спорідненості.

6. Зобов'язання з договорів і деліктів

Система зобов'язань у III-ій книзі Інституцій Гая викладена доволі зрозуміло і достатньо детально. На жаль, Гай не подає визначення та суті зобов'язання. Його можна знайти в Інституціях Юстиніана (III. 13 pr.), який визначає зобов'язання як «кайдани права, з огляду на які ми, відповідно до права нашої держави, за необхідності примушуємося до виконання якої-небудь справи». Римський юрист Павло (D. 44.7.3), визначаючи суть зобов'язання, вказує, що воно «полягає не в тому, щоб зробити який-небудь предмет нашим чи який-небудь сервітут нашим, але щоб пов'язати іншого перед нами, аби він дав що-небудь, чи зробив, чи надав». Із цих визначень випливає таке: 1) хоча приватні зобов'язання виникають між приватними особами, їх виконання гарантується правом і забезпечується державою; 2) суть зобов'язання полягає у вимозі до певної особи що-небудь дати, зробити чи надати. У зв'язку з цим стає зрозумілим дане Гаєм визначення особистого позову, спеціально створеного проти того, хто зобов'язаний за договором чи з делікту (IV. 2). Відповідно, Гай, як і Павло, відзначає, що мета такого позову – змусити відповідача що-небудь дати, зробити чи надати.

Усі зобов'язання Гай поділяв відповідно до їх головних джерел на *зобов'язання з договору* і *зобов'язання з делікту*. Зобов'язання з договору (*ex contractu*) він поділяє на **реальні, вербальні, літеральні і консенсуальні** (III. 88-89). Характеризуючи різні види римських договорів, слід ураховувати те, що їх поділ обумовлений відмінністю головних цілей, найбільш характерних рис того чи іншого договору. Так, наприклад, у *реальному*, тобто речовому, договорі головна ціль – передача речі у власність, користування чи на зберігання. У реальному договорі, як взагалі у будь-якому договорі, присутній і консенсус, тобто згода сторін, але це не є визначальною характеристикою цього виду договорів. Водночас *консенсуальні* договори теж містять у собі передачу речі, однак вона перебуває на другому плані, тоді як консенсус, згода сторін про умови такої передачі є визначальною. Так само у *вербальному*, тобто словесному, договорі можуть мати місце і консенсус, і передача речі, проте визначальним є саме сказане слово, клятвенна обіцянка.

Розглядаючи окремі види договорів, необхідно обов'язково навести приклади кожного виду. Як приклад реального договору Гай описує позику (III. 90). У його визначенні *позики* слід звернути увагу на те, що на відміну від позички («ссуды» − рос.) предметом цього договору можуть бути лише речі, визначені вагою, рахунком і мірою, а отже, індивідуально визначені речі предметом позики бути не можуть. Особливо детально в Інституціях Гая характеризуються вербальні договори (III. 92-127). Слід звернути увагу на урочисту форму стипуляції. Специфікою *стипуляції* є необхідність точного виконання усної клятвенної обіцянки. Тут неможлива заміна виконання ні в особі, ні в предметі зобов'язання. Друга особливість стипуляції – її односторонній характер: кредитор отримує клятвенну обіцянку боржника, нічим зі свого боку не зобов'язуючись.

У короткому описі у Гая письмових договорів слід звернути увагу на види цих договорів і їхні специфічні особливості (III. 128-134). Головна особливість письмових договорів полягає в тому, що вони не створюють нових зобов'язань, а письмово фіксують чи оновлюють старі зобов'язання із другого виду договору. Наприклад, запис боргу від речі до особи письмово фіксує борг із купівлі-продажу, найму чи товариства, що раніше існував, а запис від особи до особи письмово фіксує перенесення зобов'язання сплатити з однієї особи на іншу, тобто оновлює зобов'язання.

Після загальної характеристики консенсуальних договорів (III. 135-136) Гай у якості прикладу наводить купівлю-продаж, головною, сутісною рисою якої вважає саме угоду щодо ціни (III. 139-141). Необхідно звернути увагу на слова Гая про близькість договорів купівлі-продажу і найму (III. 142-147). Під час визначення консенсуального дого-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

вору товариства розглядаються способи його припинення (III. 148-154a), особливо виокремлюється така стародавня форма товариства, як *societas ercto non cito* (Єгипетські фрагм. III. 154). Якщо за простого товариства з метою об'єднання коштів (засобів) для досягнення однієї конкретної цілі (*societas unius rei*) достатньо було неформальної згоди, то для створення *societas ercto non cito*, тобто товариства з метою об'єднання всього майна всіх його членів, необхідно було також дотриматися певної форми укладання договору в присутності претора.

Студент повинен також дати характеристику договору доручення за Гаєм (III. 155-161), відзначивши, зокрема те, що, хоча цей договір мав дармовий (безоплатний) характер, повірений у справах ніс повну відповідальність за добросовісність виконання взятого на себе доручення.

Під час аналізу зобов'язань із делікту слід підкреслити, що римляни ще не розрізняли повною мірою злочин і приватні правопорушення, що каралися, як правило, лише штрафними санкціями. На перший план Гай висуває такий поширений делікт, як крадіжки (*furtum*), розглядаючи чотири різновиди злодійства: очевидне (відверте), приховане, свідоме переховування украденої речі (*conceptum*) і несвідоме (*oblatum*) (III. 182-192). Гай розрізняє не тільки крадіжку самої речі, а й крадіжку чужого користування чи володіння річчю (III. 195-199), таким чином допускаючи крадіжку користування навіть своєї власної речі (III. 200). Пограбування (*rapina*) він прирівнює до крадіжки (III. 209). Слід розглянути зобов'язання із завдавання шкоди відповідно до закону Аквілія у викладі Гая (III. 210-219) і такий специфічний делікт, як iniuria (правопорушення), куди Гай зараховує членоушкодження, нанесення побоїв, образу і наговір (наклепництво), нанесені як самому главі сімейства, так і його домочадцям (III. 220-222). У кожному такому разі покарання встановлюється відповідно до преторського права грошовий штраф (III. 223-224).

7. Позови і судовий процес

IV-у книгу Інституцій Гай цілком присвячує викладу позовів і порядку судочинства. Студентові слід ураховувати, що система римських позовів значною мірою є дзеркальним відображенням усього римського приватного права, тому багато з позовів відповідають тому чи іншому конкретному інституту права осіб, речового чи зобов'язального права. Не випадково Гай ділить усі позови на особисті та речові (IV. 1). Дуже важливо для розуміння всієї системи позовів ретельно розглянути визначення цих двох основних видів позовів: особистого (IV. 2) і речового (IV. 3-5). Аналізуючи визначення речового позову, необхідно підкреслити, що предметом будь-якого речового позову може бути не тільки тілесна річ, а й будь-яке право на неї, як, наприклад, право узуфрукта чи сервітута.

Розглядаючи визначення, види та історію *легісакційних позовів* (IV. 11-12), необхідно зупинитися на сакраментальному легісакційному позові на річ, що дав назву *віндикації* всім речовим позовам (IV. 12-17). Не менш важливий позов шляхом вимоги призначення судді, що дав згодом назву *кондиції* всім особистим позовам (Єгипетські фрагм. IV. 17-18). Заслуговує також уваги історія позову шляхом накладання руки (IV. 21-25) і доля всіх легісакційних позовів кінця республіки – на початку імперії (IV. 30-31).

Далі студент повинен розібрати частини преторської позовної формули: *демонстрацію, інтенцію, ад'юдикацію і кондемацію* (IV. 39-44). Преторська формула – це записка, що укладалася претором на першій фазі формулярного процесу – *in jure*. У ній претор давав короткий опис позову і рекомендації для судді чи суддів, які повинні були розглядати справу на другій фазі процесу – in judicio. Відповідно, у формулі претора мав місце короткий виклад фактів (*демонстрація*), вимоги позовників (*інтенція*), рекомен-

дований претором присуд у разі підтвердження справедливості вимог позовника в суді (*кондемація*) чи, в справах про розділ майна, рекомендований присуд кожній зі сторін (*ад'юдикація*). Необхідно також розглянути дане Гаєм визначення *ексцепцій* (позовних заперечень) відповідача (IV. 115-122), які також могли входити у преторську формулу. В ексцепції відповідач зазвичай висував претору додаткові обставини справи, які свідчили про незаконність чи несправедливість вимог позовника. Найбільш поширеними були ексцепції про дії під погрозою (тиском) або про злий намір позовника. Гай розрізняє призупинні і відкладальні ексцепції. Перші у разі визнання їх справедливості призводили до повного припинення справи, другі давали відповідачеві відтермінування (відкладання).

Студентові необхідно дати опис преторських *інтердиктів* (IV. 138-160), тобто адміністративних розпоряджень претора, а також судочинство за ними. Особливо слід звернути увагу на інтердикти щодо захисту чи поновлення втраченого володіння *Uti possidetis, Utrubi*. Термін «інтердикт» дослівно означає заборону судового магістрату на ту чи іншу дію. Ці заборони за своєю суттю були адміністративними розпорядженнями виконавчій владі для запобігання очевидній несправедливості чи насильства. Гай розрізняє три основні види інтердиктів: 1) *прохібіторні* (заборонні), що забороняли насильство стосовно того чи іншого власника; *реституторні* (відновлювальні), що вимагали повернення речі попередньому власнику; 3) *ексхібіторні* (пред'явительні), що приписували пред'явити претору ту чи іншу річ.

Джерела

1. Гай. Институции / Гай / Пер. с лат. Ф. Дыдынского / Под ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. – М., 1997.

2. Из Институций Гая. – Див. : Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права : В 2 т. / Под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой. – М. : Юрист, 1996. – Т. 1. – С. 89-128.

3. Інституції Гая (143 р. н.е.). – Див. : Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре. – 1998. – Т. 1. – С. 106-140.

Література

1. Бартошек М. Римское право. Понятия, термины, определения / М. Бартошек. – М., 1989.

2. Гримм Е. Д. К вопросу о природе владения по римскому праву / Е. Д. Гримм // Журнал гражданского и уголовного права. 1894. – Вып. 10.

3. Гусаков А. Деликты и договоры как источник обязательств в системе цивильного права Древнего Рима / А. Гусаков. – М., 1896.

4. Дождев Д. В. Основание защиты владения в римском праве / Д. В. Дождев. – М., 1996.

5. Дорн Л. Об узуфрукте по римскому праву / Л. Дорн. – СПб., 1871.

6. Зелер В. Учение о праве общей собственности по римскому праву / В. Зелер. – Харьков, 1895.

7. Иеринг Р. Об основании защиты владения / Р. Иеринг / Пер. с нем. – М., 1883.

8. Иеринг Р. Теория владения / Р. Иеринг / Сокр. пер. *Е. В. Васьковского.* – СПб., 1895.

9. История государства и права зарубежных стран : Учебно-методическое пособие / Отв. ред. проф. Н. А. Крашенинникова. – М. : НОРМА, 2003. – С. 56-77.

10. Підопригора О. А. Римське приватне право : Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / О. А. Підопригора / Вид. 3-є, перероб. та доп. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 440 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

11. Підопригора О. А. Римське право : підручник / О. А. *Підопригора, Е. О. Харитонов* / Вид. 2-е. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 528 с. – Бібліогр. : С. 487-491.

12. Римское частное право / Под ред. *И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. – М., 1995.*

13. Савельев В. А. Римское частное право (проблемы истории и теории) / В. А. Соловьев. – М., 1995.

14. Савиньи Ф. К. Обязательственное право / Ф. К. Савиньи. – М., 1876.

15. Трофанчук Г. І. Римське приватне право : Навчальний посібник / Г. І. Трофанчук. – К. : Атіка, 2006. – 248 с.

16. Харитонов Є. О. Основи римського приватного права : Конспект лекцій / Є. О. Харитонов. – 4-е вид., перероб. і допов. – Харків: ТОВ «Одіссей». – 312 с.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»
випуск двадцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Баликін*
Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 15.01.2015 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 22,26. Обл.-вид. арк. 23,52. Наклад 300 прим. Зам. 79.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com